

T.C.

DİCLE ÜNİVERSİTESİ

EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

TARİH EĞİTİMİ BİLİM DALI

MEKTEPLERE MAHSUS İLM-İ TERBİYE-İ ETFÂL ESERİNİN

TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

RECEP AVŞAR

Diyarbakır- 2025

T.C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TARİH EĞİTİMİ BİLİM DALI

MEKTEPLERE MAHSUS İLM-İ TERBİYE-İ ETFÂL ESERİNİN
TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRMESİ

HAZIRLAYAN
RECEP AVŞAR

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi DAVUT ADLIĞ

Diyarbakır - 2025

BİLDİRİM

Tezimin içerdığı yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsünden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Recep AVŞAR

07/02/2025

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti, medrese eğitimi başta olmak üzere, meslek loncalarından saray eğitimine kadar geniş bir yelpazede farklı eğitim kurumlarına sahip olmuştur. Bu kurumlar, sadece bilgi aktarmakla kalmayıp bireylerin ahlâki ve karakter gelişimine de katkıda bulunmuştur. Bu kurumlar içerisinde yer alan sıbyân mektepleri önemli yer tutmaktadır. Modern eğitim döneminde sıbyân mektepleri zamanla iptidâî mekteplerine dönüştürülmüş ve devlet kontrolüne alınmıştır. Yeni sisteme adapte olmaları için sıbyân mektepleri muallimlerine hizmet içi eğitimler verilmiştir. 1881 yılında Mekatib-i İptidaiye Müdürlüğüne Darülmuallimin-i Sıbyân'ın eski müdürü olan ünlü eğitimci Mehmet Cevdet Efendi'nin getirilmesiyle sıbyân mektepleri hocalarına yönelik eğitim faaliyetleri hız kazanmış ve bu politikanın istikrarlı hâle getirilmesi için de 1882 yılında Darülameliyat adında bir eğitim kurumu açılmıştır. İstanbul'da başlatılan bu uygulama zamanla diğer vilayetlere de yayılmıştır.

Klasik temel eğitim kurumları olan sıbyân mekteplerinin modern eğitim esaslarına göre ıslah edilmeleri girişimi eğitimin modernleşmesinin en önemli aşamalarından birini oluşturmuştur. Nitekim temel eğitimi modern hâle getirmeden eğitimin modernleşmesinde gerçek ve sürdürülebilir başarının sağlanması mümkün değildi.

Temel eğitimin ilk basamağını oluşturan iptidâî mekteplerine dair önemli bir kaynak olan çevirisini gerçekleştirdiğimiz bu eser, Osmanlı modern döneminin eğitim anlayışını, çocukların ruhsal, bedensel, zihinsel ve ahlâki gelişimine dair sunduğu bilgilerle dikkat çekmektedir. Bu eser Osmanlı eğitim sisteminin inceliklerini ve çocuk terbiyesindeki yaklaşımını anlamamıza katkı sağlamakla kalmayıp, dönemin toplumsal yapısını ve birey yetiştirme felsefesini de gözler önüne sermektedir.

Tez çalışmam boyunca beni yönlendiren, bilgi ve deneyimleriyle her aşamada destek olan danışmanım Dr. Öğr. Üyesi DAVUT ADLIĞ'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Onun yol göstericiliği ve sabrı olmasaydı, bu çalışmayı tamamlamak benim için çok daha zor olurdu. Bu süreçte bilgi birikimimi artırma ve akademik anlamda gelişme fırsatı bulduğum için büyük bir mutluluk duymaktayım.

Ayrıca, Yüksek Lisans sürecinin ilk dönemlerinde bana danışmanlık yapan, farklı aşamalarında katkı sağlayan, görüş ve önerileriyle çalışmama değer katan Prof. Dr. MEHMET KARATAŞ'a şükranlarımı sunarım.

Bu süreçte bana her zaman destek olan başta eşime, aileme ve öğretmen arkadaşlarıma da sonsuz teşekkür ederim. Verdikleri moral ve sabır, bu zorlu akademik yolculukta bana güç verdi.

Bu çalışmanın, alanındaki araştırmalara katkı sağlamasını ve bu konuda çalışacak diğer araştırmacılara faydalı olmasını temenni ederim.

RECEP AVŞAR
Diyarbakır- 2025

KISALTMALAR

Bkz	Bakınız
Bs.	Basım
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
İlh.	İlâ-âhir
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
(s.a.v)	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
s.	Sayfa
sy.	Sayı
vs.	Vesaire
vb.	Ve benzeri

ÖZET

Mekteplere Mahsus İlm-i Terbiye-i Etfâl Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi

Irene Carre & Roger Liquier'in yazdığı ve Necmettin Sadak (1917)'in Fransızcadan tercüme ettiği İlm-i Terbiye-i Etfâl isimli bu eser Osmanlı eğitim tarihi açısından çok önemli bir eserdir. Bu çalışmamızın amacı çocuk pedagojisi açısından değerli olan bu eserin transkripsiyonu yapıp araştırmacılara bu alanda yeni bilgiler kazandırmak ve eğitim dünyasına küçük bir katkı sunmaktır. Eserin çevirisi yapılırken transkripsiyon yöntemi kullanılmış, daha sonra da ayrı başlıklar altında verilmiş olan her bölüm için ayrı ayrı kısa bir değerlendirme yapılmıştır. İptidâî mekteplerinde öğretmenlik yapacak eğitimciler için bir özel öğretim yöntemleri kitabı olarak değerlendirilebilecek olan bu eser, öğretmenlerin eğitim sürecinde ihtiyaç duyacakları hususları teorik ve pratik yönden ele alması bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Mektep, Osmanlı, Pedagoji, Şâkird, Terbiye-i etfâl.

ABSTRACT

Transcription and Evaluation of the Work İlm-İ Terbiye-İ Etfâl Special for Schools

This work, titled İlm-i Terbiye-i Etfâl, written by Irene Carre & Roger Liquier and translated from French by Necmettin Sadak (1917), is a very important work in terms of the history of Ottoman education. The aim of this research is to transcribe this work, which is valuable in terms of child pedagogy, to provide researchers with new information in this field and to make a small contribution to the world of education. The transcription method was used while translating the work, and then a brief evaluation was made for each section given under separate headings. This work, which can be considered as a special teaching methods book for educators who will teach in primary schools, is important in terms of addressing the issues that teachers will need in the education process in theoretical and practical terms.

Keywords: Children's education, Ottoman, Pedagogy, School, Students,

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	I
KISALTMALAR	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	99
MEKTEPLERE MAHSUS İLM-İ TERBİYE-İ ETFÂL ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	9
1.1.KISM-I NAZARÎ/ İLMÜ'N-NEFS.....	9
1.1.1.BİRİNCİ FASIL: FAALİYETİ CİSMANİYE	9
1.1.2. İKİNCİ FASIL: TERBİYE-İ BEDENİYE	9
1.1.3. ÜÇÜNCÜ FASIL: TERBİYE-İ ZİHNİYE	10
1.1.4. DÖRDÜNCÜ FASIL:İKTİSÂB MA'RİFET. – HAVÂSS	11
1.1.5. BEŞİNCİ FASIL: HAVÂSSIN TERBİYESİ.....	12
1.1.6. ALTINCI FASIL:İKTİSÂB-I MA'ARİFET (MÂBA'D) – ŞUÛR	12
1.1.7. YEDİNCİ FASIL: MELEKE-İ HIFZ: HAFİZA.....	13
1.1.8. SEKİZİNCİ FASIL:MELEKÂT İ'MÂL VE TERTÎB – DİKKAT	14
1.1.9. DOKUZUNCU FASIL:MELEKÂT İ'MÂL (MÂBÂD) – TECRÎD VE TA'MÎM.....	15
1.1.10. ONUNCU FASIL:MELEKÂT İ'MÂL VE TERTÎB – (MABA'AD) HÜKM (HÂKİME)	15
1.1.11. ON BİRİNCİ FASIL:MELEKÂT-I İ'MÂL (MABA'AD) İSTİDLÂL	17
1.1.12. ON İKİNCİ FASIL:MELEKÂT-I İ'MÂL (MABA'AD) MAHÎLE	17
1.1.13. ON ÜÇÜNCÜ FASIL: MELEKE'-İ 'ALİYE/'AKIL.....	18
1.1.14. ON DÖRDÜNCÜ FASIL:ZİHİN TEDKİKÂTINA ZEYL: NUTUK (KELAM)	19
1.1.15. ON BEŞİNCİ FASIL: HASSÂSİYET	20
1.1.16. ON ALTINCI FASIL:HASSÂSİYETİN TERBİYESİ.....	21
1.1.17. ON YEDİNCİ FASIL:İRÂDE	22

1.1.18. ON SEKİZİNCİ FASIL:TERBİYE’-İ İRÂDE	23
1.1.19. ON DOKUZUNCU FASIL RUH VE BEDEN.....	24
1.2. KISM-I ‘AMELİ:MEKTEB	26
1.2.1. BİRİNCİ FASIL: TEDRİSÂT İBTİDÂ’İYEYE A’İD MUHTELİF MEKÂTİB-İ ‘UMÛMÎYE	26
1.2.2. İKİNCİ FASIL:MEKÂTİB-İ İBTİDÂİYENİN TEŞKÎLÂT-I MADDİYESİ	27
1.2.3. ÜÇÜNCÜ FASIL:TEŞKÎLÂT-I TERBİYEVÎYE.....	28
1.2.4. DÖRDÜNCÜ FASIL:TEDRİSÂTIN SÛR-I ‘UMÛMÎYESİ.....	29
1.2.5. BEŞİNCİ FASIL:İLM-İ TERBİYEDE USÛLLER.....	30
1.2.6. ALTINCI FASIL:BA’Zİ TURUK-I ‘UMÛMÎYE’-İ TEDRİSİYE HAKKINDA	31
1.2.7. YEDİNCİ FASIL: KIRÂAT	32
1.2.8. SEKİNCİ FASIL:YAZI	33
1.2.9. DOKUZUNCU FASIL:SARF VE İMLA.....	34
1.2.10. ONUNCU FASIL:LİSÂN-I MÛMÂRESÂTI VE İNŞÂ.....	35
1.2.11. ON BİRİNCİ FASIL:TARİH.....	36
1.2.12. ON İKİNCİ FASIL:COĞRAFYA.....	37
1.2.13. ON ÜÇÜNCÜ FASIL:MA’LÛMÂT-I AHLÂKÎYE VE MEDENÎYE.....	39
1.2.14. ON DÖRDÜNCÜ FASIL:HESÂB VE HENDESE.....	40
1.2.15. ON BEŞİNCİ FASIL:EŞYÂ DERSLERİ – TEDRİSÂT-I ZİRA’İYE.....	41
1.2.16. ON ALTINCI FASIL:MEVÂD-I FER’İYE: RESİM; EL İŞLERİ; GİNÂ, JİMNASTİK VE ‘ASKERİ TA’LİMLER	42
1.2.17. ON YEDİNCİ FASIL: İNZİBÂT VE MÛNÂFESE.....	44
1.2.178. ON SEKİZİNCİ FASIL:İBTİDÂÎ MU’ALLİMİNİN MESÂÎ-İ MU’ÂVENESİ VE VEZÂİFİ	45
SONUÇ.....	47
TRANSKRİPSİYON YÖNTEMİ.....	50
İKİNCİ BÖLÜM	50
MEKTEPLERE MAHSUS İLM-İ TERBİYE-İ ETFÂL ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU.....	51
KAYNAKÇA	416

EKLER.....	419

GİRİŞ

Osmanlıcada “terbiye”, Fransızcada “pedagogie” ve İngilizcede “education” kelimeleri ile ifade edilen eğitim; sıkça kullanılan tanıma göre, bireyin davranışlarında istendik yönde davranış değişikliği meydana getirme sürecidir (Sönmez, 1986). Türk Dil Kurumu’na göre ise eğitim; Çocukların ve gençlerin toplum yaşayışında yerlerini almaları için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları elde etmelerine, kişiliklerini geliştirmelerine okul içinde veya dışında, doğrudan veya dolaylı yardım etme; terbiye demektir (TDK, 2020).

Osmanlıda eğitim için “terbiye” ve öğretim için ise “talim” kelimeleri kullanılmaktadır. Terbiye, Arapça kökenli bir kelime olup ıslah etmek, düzene koymak, idare etmek, eğitmek, gözetmek anlamlarına gelmektedir (Öcal, 2003). Birey ve toplumların dünya üzerinde varlığını devam ettirebilmesi açısından oldukça önemli bir yere sahip olan eğitim, kültürel ve sosyal değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasında da önemli bir rol oynamaktadır. (Acar & Yaman Kasap, 2020).

Öğretim ise bireyin davranışlarında değişiklik meydana getirmek amacıyla gerçekleştirilen, öğrenmeye rehberlik eden planlı ve amaçlı etkinliklerin tümüdür. Öğrenme bazen tesadüfi olarak gerçekleşebilirken, öğretim bilinçli bir şekilde yapılandırılan bir süreçtir (Büyükkaragöz & Çivi, 1999). Sümerlerle başlayan bu eğitim ve öğretim süreci Akadlar, Asurlular, Fenikeliler ve Hint Uygarlığı ile devam etmiştir.

Kur’an-ı Kerim’deki ayetlerinin birçoğu ilim, öğrenme ve öğretme muhtevasını içermektedir. İslam dininde inen ilk ayetin “Oku” (El-Alak 96/1) diye başlayıp kalem ile öğrenmeden bahsetmesi ve “*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? gerçekten bunu akıl sahipleri düşünüp öğüt alırlar.*” (Ez-Zümer 39/9) ayeti eğitime verilen önemin göstergesidir.

Hız. Peygamber (s.a.v) Mekke döneminin ilk yıllarında eğitim öğretim mekânı olarak Daru’l Erkam’ı, Medine döneminde ise Mescid-i Nebevi ve bitişişindeki

Suffe''yi eğitim merkezi olarak kullanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v)'in temelini attığı bu eğitim mekânları zamanla gelişerek camii ve ilim merkezi olarak medrese haline gelmiştir (Dündar, 2018)

Eğitim faaliyetlerine dört halife dönemi ve sonrasında kurulan İslam devletlerinde de büyük önem verilmiştir. İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden olan Kurtuba, Buhara, Semerkant ve Kahire gibi merkezlerde kurulan medreselerle bu şehirler kısa sürede ilim mekânı haline gelmiştir (Akyüz, 2012).

Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk tarafından yaptırılan Nizâmiye Medreseleri; kapsam, teşkilat ve işleyiş bakımından diğer medreselere öncülük etmiştir. Nizâmülmülk zamanında Bağdat, İsfahan, Rey, Nişabur, Merv, Belh, Herat, Basra, Musul ve Amul gibi şehirlerde Nizâmiye adıyla medreseler açılmıştır. İslâm dünyasında Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından kurulan medrese ve külliye sistemi, en çok Anadolu'da rağbet görmüştür. Bu vesileyle Anadolu Selçuklular, Türk Beylikler ve Osmanlılar, Anadolu'nun her köşesine birçok medrese inşa etmişlerdir. Bu medreselerde dönemin önemli âlimleri dersler vermiş, öğrenciler yetiştirmiş ve bu âlimler, eserleriyle çevresindeki insanlara yol göstermişlerdir (Cengiz, 2023).

Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemi, kuruluş yıllarında Selçuklu Devleti'nin eğitim sisteminden etkilenmiştir. Onların sistemi geliştirilerek kullanılmıştır. Bu sistemin temeli İslami esaslara dayanmaktadır. İslami esasları temel alan medreseler yapı olarak inşa edilmeden önce eğitim; camii ve mescitlerde yapılmaktaydı. Medreseler kurum olarak ortaya çıktığında lokasyon olarak camii yanlarında inşa edilmiş ve zamanla Osmanlının tüm topraklarında faaliyet gösteren kurumlarından biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nde ilk medrese Orhan Bey döneminde İznik'te inşa edilmiştir (Kılıç & Koyuncu, 2019).

Osmanlıların ilk bir buçuk asır içinde yaptırmış oldukları medreselerin derece sıralaması zaman içinde değişiklik göstermiş ve bu değişiklikler, devletin siyasî ve kültürel gelişimine paralel olarak gerçekleşmiştir. İlk dönemde, İznik Medresesi en yüksek dereceli medrese olarak öne çıkmıştır. Ancak Bursa'ya yapılan yeni medreseler, İznik'i geride bırakarak birinci derece konumuna gelmiştir. Edirne'nin başkent olmasıyla Üç Şerefeli Cami yanında inşa edilen büyük medrese, diğerlerini gölgede bırakmıştır. Sahn medreseleri, Osmanlı Medrese sistemini köklü bir şekilde

değiştirmiştir. Bu medreseler, birer İlahiyat ve Hukuk Fakülteleri gibi çalışmış ve bu sebeple Osmanlı topraklarındaki diğer medreseler de bu yeni sisteme göre düzenlenmiştir (Uzunçarşılı, 2014).

Fatih Sultan Mehmet Han dönemi öncesi Osmanlı medreselerinin vakfiyelerinde dini ilim eğitimi verilmesi söylenmiştir. Fatih medreselerine ise ilk defa müderrislerin hem dini hem de akli ilimlere hâkim olmaları şart koyulmuştur. Bu uygulama Fatih Sultan Mehmet Han'dan sonra Süleymaniye Medreselerinde de devam etmiştir. Sahn medreseleri Fatih Külliyesi'nde en üst seviye olarak kabul görmüş ve müderrisleri ulemanın en ileri gelenleri kabul edilmiş hatta sancak beylerinin önüne geçmişlerdir (Özcan, 1982).

Osmanlı Devleti'nde önemli bir eğitim kurumu da şüphesiz sıbyân mektepleridir. Osmanlı kuruluş ve yükselme döneminde medrese eğitiminde ciddi ilerlemeler kaydedilirken sıbyân mektepleriyle ilgili çok fazla gelişmeye rastlanmaz. Bu dönemde var olan sıbyân mektepleri Selçuklu eğitiminin devamı niteliğindedir. Her ne kadar haklarında çok bilgi bulunmazsa da Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren sıbyân mekteplerine rastlanmaktadır (Akbaş 2018; Şentürk, 2018).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri aşağı yukarı her köy ve mahallede en az bir tane olan ve ilköğretimin birinci basamağını oluşturan sıbyân mekteplerinde sabi denilen 5-6 yaşındaki kız ve erkek çocukları Kuran, namaz kılınması, namazda okunacak ayetler ve dualar ve biraz da yazı yazmayı öğrenirlerdi (Aksoy, 1968; Koçer, 1991). Kısaca eğitim-öğretimin esası, dinin ve ahlakın öğretilmesinden ibaretti (Başgöz, 1999; Ergin, 1977; Kodaman, 1999).

Pedagoji ilminin Osmanlı eğitimcilerinde önemli yer tuttuğunu, hocalara saygının ve öğrenciye sevginin, terbiye usullerinin ve birtakım ahlaki ödevlerin aktarıldığı bilinmektedir. Sıbyân mekteplerinin ve verilen ahlak eğitimi teşekkülünün, esasında Osmanlı sosyal toplum ve dini yapısına uygun olacak şekilde transfer edildiği düşünülmektedir. Sıbyân mektepleri hemen her külliyenin bir köşesinde ya da münferit olarak mahalle aralarında yer alan eğitim kurumlarıdır. Bu okullar devlet denetiminden uzak bir şekilde özerk biçimde eğitim faaliyetlerini yürütüyordu (Ağırakça, 2013).

Şekil 1 Eyüp Sultan’da bir sıbyân mektebi (Bilal, 2022)

Sıbyân sınıfları ana mektebi ile mekâtib-i ibtida’iye beyinde, derece’-i mutavassıta’yı teşkîl eder. 1887 tarihli nizâmnâmede bu husûsta deniliyor ki: “Sıbyân sınıfları ancak bir mekteb-i ibtida’iye veya bir ana mektebine merbût bulunabilir. Erkek ve kız çocuklar, bu sınıflara dört yaşından nihayet altı yaşına kadar kabûl edilir. Burada, ana mektebi terbiyesiyle birlikte bir tahsîl-i ibtida’i başlangıcı görürler.” Fransa’da ise çocuklar iki yaşından i’tibaren ana mekteplerine kabûl olunur. Bundan maksat, anaları erkenden fabrikaya gitmeye mecbûr olan çocukları evlerde, sokaklarda yalnız bırakmamaktır (Sadak, 1917).

Osmanlı yenileşme süreci, Osmanlı toplumunun sınıflara ve milletlere göre farklılaşmasında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. İmparatorluğun son yüzyılında büyük siyasal çalkantılara neden olan bu gelişmeler aynı zamanda genel olarak toplumsal üretim işlevini yerine getiren eğitim kurumunun da yeniden yapılanmasına yol açmıştır (Tekeli & İlkin, 1999).

18. yy.’dan itibaren Batı’da yaşanan gelişmeler ve Klasik Dönem Osmanlı eğitim sisteminin çağın gerisinde kaldığının anlaşılması üzerine Osmanlı eğitim sisteminde bazı değişikliklere gidilmeye başlanmıştır. İlk olarak 1824 yılında

ilköğretim II. Mahmud döneminde zorunlu hale getirilmiştir. Eğitimin zorunlu hale getirilmesi uygulaması ülke içinde ve dışındaki sorunlar neticesinde 1839 yılına kadar tam anlamıyla sağlanamamıştır. Taşrada ve İstanbul sınırları içerisinde denetimin işlenememesi neticesinde, ilköğretim basamağının zorunlu kılınması ve devam ettirilmesi hususu ancak Cumhuriyet döneminde tam olarak sağlanmıştır (Demirtaş, 2007)

Tanzimat döneminde ortaöğretimde de döneme ve şartlara göre devasa sayılabilecek gelişmeler yaşandı. Öncelikle, ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık olarak tasarlanan Rüştiyeler ortaokul statüsüne getirildi (Cengiz & Karataş, 2020). Rüştiyelerin dışında, ortaöğretim statüsünde İdadiler ve Sultaniler açıldı (Cengiz, 2023).

1860'lı yıllardan itibaren yeni usulde öğretim yapan ilköğretim okulları açılması yönünde düşünceler artmaya başlanmıştır. Bu düşünceyi hayata geçirmek için ilk örnek iptidâî mektep 1872 yılında İstanbul'da açılmıştır (Gökmen, 2006; Cengiz, 2022).

İptidai mekteplerinin muallim ihtiyacını karşılamak için dârü'l-muallimin ilk def'a olarak Dersa'adet'de Sultan 'Abdûlmecid zamanında, mekâtib-i 'umûmiye nezâretinde bulunan Kemal Efendi'nin nezâretinde, Fatih cami'i şerîfi karşısındaki mektebin bulunduğu yerde te'sis edilmişti (Sadak, 1917).

Osmanlılarda sıbyân mektepleri, Tanzimat Dönemi sonlarına kadar en yaygın temel eğitim kurumu olma özelliğini korumuştur. Ancak zamanla bu okullardan istenilen düzeyde verim alınamamaya başlanmıştır. Bunun nedenleri arasında bu mekteplerin eğitim programlarında yenileştirme yapılamaması, yeni öğretim metotlarının uygulanamaması, genelde cami imamı, müezzini ve hatibi gibi görevi öğretmenlik olmayan kişilerin bu okullarda görev yapıyor olması yer almaktadır. Tanzimatçılar, daha önce üzerinde durulduğu gibi, önce sıbyân mekteplerini reforme etmeye çalışmışlar ancak bu okulların reforme edilmesinin zorlukları karşısında sıbyân mekteplerinin yerine "usûl-i cedîd" uygulanan yeni temel eğitim kurumları oluşturmaya çalışmışlardır. Bunlar iptidâî mektepleridir. İptidai mektepleri bir tür modern temel eğitim kurumu olarak örgütlenmeye çalışılmıştır. Bu okulların programları, bu okullarda uygulanan eğitim ve öğretim yöntemleri, kullanılan ders

materyalleri batılı eğitim yaklaşımlarına uygun bir şekilde düzenlenmiştir (Akyüz, 1985; Berkes, 2007).

Kurumsal yapı ve ders müfredatı olarak kısır bir halde olan sıbyân mektepleri XX. yüzyılın başlarında bu iki noktada Batılı anlamda bir dönüşüme uğramıştır. Bu dönemde maârifçiler ilköğretim yasasını, Fransa modelini kendilerine örnek olarak uygulamaya koymuşlardır. Yapılan düzenlemeler de Fransa ilköğretim yasalarının Türkçe tercümesi gibi olmuştur. İkinci Meşrutiyet devrinde ilköğretim ders müfredatı Fransa örneğinde olduğu gibi laikleştirilmiş, ders kitaplarının içeriği de bu doğrultuda hazırlanmıştır (Çeliktaş, 2006).

Dönemin önde gelen pedagoji uzmanlarından olan Irene Carre & Roger Liquier'in yazdığı ve Necmettin Sadak (1917)'in Fransızcadan Türkçeye (Osmanlıca) tercüme ettiği asıl ismi "*Traité de pédagogie scolaire, précédé d'un cours élémentaire de psychologie appliquée à l'éducation (Eğitim Psikolojisine Giriş ile Birlikte Okul Pedagojisi Üzerine Bir İnceleme)*" olan, Mekteplere Mahsus İlm-i Terbiye-i Etfâl (Pedagoji) isimli eser, iptidâî mektepleri için önemli bir kaynaktır. Bu çalışmamızın amacı çocuk pedagojisi açısından değerli olan bu eserin transkripsiyonunu yapıp araştırmacılara bu alanda yeni bilgiler kazandırmak ve eğitim dünyasına küçük bir katkı sunmaktır.

İptidâî mektepler için yazılmış, çocuk eğitimi alanında yardımcı bir kitap niteliğinde olan 'İlm-i Terbiye-i Etfâl' adlı eser, daha önce bütün halinde transkribe edilmemiş, yalnızca bazı çalışmalar kapsamında bölümler halinde kullanılmıştır. Kitapta teorik kısımda konular, genel anlamda eğitim, beden eğitimi, zihnin eğitimi, ahlâk eğitimi, psikoloji başlıkları altında ele alınmıştır. Pratik kısımda ise eğitimle ilgili genel hususlar, programda yer alan derslerin öğretimi ve ahlâk eğitimi başlıklarına yer verildiği görülmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, iptidâî mekteplerinde öğretmenlik yapacak eğitimciler için hazırlanan bir özel öğretim yöntemleri kitabı olarak da değerlendirilebilecek bu eserin, günümüzde ilkokullarda görev yapan öğretmenlere eğitim sürecinde teorik ve pratik açıdan küçük de olsa bir katkı sunmasını sağlamaktır. Bu eser ayrıca Fransız eğitim modelini araştırmak isteyen ve Osmanlı eğitim sistemi

ile Fransız eğitim sistemini karşılaştırmak isteyen araştırmacılar için de fayda sağlayabilir.

1. Yazarlar ve Mütercim Hakkında Bilgi

Irénée Carré ve Roger Liquier, 19. yüzyılın sonlarında Fransa'da eğitim alanında önemli katkılarda bulunmuş iki eğitimcidir.

Irénée Carré (27 Eylül 1829 - 3 Temmuz 1909): Fransız eğitimci ve ilköğretim müfettişi olan Carré, özellikle öğretmenler ve öğrenciler için pedagojik eserler kaleme almıştır. "La Lecture Maternelle" adlı eseri, küçük yaştaki çocukların Fransızca öğrenimini desteklemek amacıyla geliştirilmiş ve "Méthode Carré" olarak da bilinmiştir (URL-1, 2024).

Roger Liquier: Fransız eğitimci ve yazar olan Liquier, Montbrison'daki öğretmen okulunun müdürlüğünü yapmıştır. Eğitim yöntemleri ve pedagojik konular üzerine çeşitli eserler yazmış, öğretmen adaylarına yönelik rehberlik çalışmaları yürütmüştür (URL-2, 2024)

İkili birlikte "Traité de pédagogie scolaire" (Okul Pedagojisi Üzerine İnceleme) adlı eseri 1897 yılında yayımlamışlardır. Bu eser, Osmanlı Devleti döneminde Necmettin Sadık Sadak tarafından "Mekteplere Mahsus İlm-i Terbiye-i Etfal" adıyla Türkçeye çevrilmiş ve 1918 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından yayımlanmıştır.

Carré ve Liquier'in çalışmaları, dönemin eğitim sistemine önemli katkılar sağlamış ve pedagojik yaklaşımların gelişimine öncülük etmiştir.

Necmettin Sadak 1890 yılında Isparta Isparta'da dünyaya gelmiştir. Babası Şahabettin Bey Avrupa'da büyümüş önce avukatlık sonra hâkimlik yapmıştır. Babasının görevinden dolayı ilk ve orta öğrenimini değişik illerde tamamlamıştır. Fransa'da Lyon Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Sosyoloji eğitimini bitiren Sadık Bey buradan Eğitim Bilimleri diplomasını almıştır. Fransızca ve Almancayı çok iyi derecede bilen mütercim Türkiye'nin içtimai hayatı hakkında yayınlanan yazısıyla yazarlık hayatına ilk adımı atmıştır. I. Dünya savaşı başlamadan yurda dönmüş, 1913 yılı ekim ayında Maarif Nezareti'nde Fransızca tercümanı olarak göreve başlamıştır.

1916'da İstanbul Darülfünun'unda sosyoloji kürsüsünde profesör olan Ziya Gökalp'e yardımcı olmuştur. Daha sonra Ziya Gökalp'in yerine geçmiş ve Sivas milletvekili olana kadar bu görevini başarıyla devam ettirmiştir (Özyürek, 2015)

Ziya Gökalp'in yerine geçen Sadak, 1927 yılı sonlarına kadar sosyoloji derslerini yürüttü. "Sosyalizm", "Komünizm", "Sosyoloji", "İçtimâiyâtta Usûl", "İktisadî İçtimâiyât", "Hukuk İçtimâiyâtı", "Ahlâk", "Din" ve "Sanat" derslerini okuttu. İlmî açıdan dengeli, ılımlı, nesnel, ihtiyatlı ve bir ilim adamında bulunması gereken tüm vasıfları haiz bir sosyolog olarak tanındı. Durkheim'in fikirlerini Türk toplum ve kültürüne uyarlamak suretiyle milli bir sosyoloji meydana getirmeye çalışan Ziya Gökalp'in etkisinde kaldı (Şentürk, 2011).

Çeviri eser, telif eser ve ders kitabı olmak üzere alanında çok sayıda kitap kaleme aldı. Bu alandaki telif ve tercüme kitaplarının bazıları şunlardır: "İlm-i Terbiye-i Etfâl Nokta-i Nazarından El İşleri", "İptidai Cemiyetlerde Din Müessesesi", "Tesanüd Rabıtası", "Siyaset Nazariyelerinden Almanya'da Sosyalizm- Karl Marx", "İçtimâiyatın Teessüsüne Kadar Ulûm-i İçtimâiye. İlm-i Siyaset Nazariyeleri- İlm-i Siyasetin Menşeleri", "Sosyoloji", "Toplum Bilim Sosyoloji", "Cumhuriyet Kırâatı", ve "İçtimâiyât". Ayrıca "Yeni Mecmua" ve "İçtimâiyât"ta da sosyoloji ile ilgili ilmi makaleler ve liselerde uzun yıllar okutulan sosyoloji ders kitapları yazdı. Türk basınında önemli bir yere sahip olan Sadak, "Tanin", "İkdam", "Sabah" ve "Vakit" gazetelerinde yazılar kaleme almış, ayrıca "Akşam" gazetesinin kurucusu olmuştur (Ünal, 1968)

1928-1929 yıllarında Galatasaray Spor Kulübü başkanlığı görevini üstlenen Necmettin Sadak, siyasi kariyerinde ise Sivas milletvekili olarak görev yapmış ve Dışişleri Komisyonu'na seçilerek Türkiye'yi yurtdışındaki çeşitli konferanslarda temsil etmiştir. Necmettin Sadak, 1936'da Türkiye'nin Cemiyet-i Akvam'daki (Milletler Cemiyeti) daimî temsilcisi olarak atanmıştır. Bu görevi sırasında katıldığı ilk büyük konferans, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'dir. 1947'de Hasan Saka Hükümeti'nde Dışişleri Bakanı olarak görev almış ve bu dönemde Türk dış politikasında önemli gelişmelere imza atmıştır. Bakanlığı sırasında Türkiye'nin Marshall Planı'ndan yararlanması ve Avrupa Konseyi'ne üyeliği, dönemin dikkat çeken diplomatik başarıları arasında yer almaktadır. (URL-3, Özyürek).

BİRİNCİ BÖLÜM

MEKTEPLERE MAHSUS İLM-İ TERBİYE-İ ETFÂL ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1.1.KISM-I NAZARÎ/ İLMÜ’N-NEFS

1.1.1.BİRİNCİ FASIL: TERBİYE-İ BEDENİYE FAALİYETİ CİSMANİYE

Bu fasılda insanın doğuştan gelen refleksleri, içgüdüleri ve kazanılmış alışkanlıkları ele alınmıştır. Ruhi yetkinlikler de yine aynı şekilde duygular, zihin ve irâde olmak üzere 3 türe ayrılmıştır. Bu ayrımlar davranış psikolojisi açısından hala geçerlidir. O döneminde içgüdü, refleks ve alışkanlık kavramları gözlemsel bir yaklaşımla ele alınmışken, günümüz modern bilim, bu hareketlerin sinir sistemi ve beyin mekanizmaları ile nasıl yönetildiğini daha detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Yine de verilen bu bilgiler dönemin şartlarına, bilgi birikimine ve eğitim anlayışına göre oldukça ileri bir bakış açısına sahiptir.

1.1.2. İKİNCİ FASIL: TERBİYE-İ BEDENİYE

Bu fasılda bedensel eğitimin (terbiye-i bedeniye) önemine ve gerekliliğine değinilmiştir. Jimnastik dersi ve egzersizlerin önemi vurgulanmıştır. Ayrıca öğrencilerin beden ve ruh sağlıklarının korunması konusunda öğretmenlere düşen görevler belirtilmiştir. Bireyin sağlığına önem verilmesi ve bu gerekliliğin vurgulanması Mustafa Kemal Atatürk’ün “Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur.” sözünü desteklemektedir.

Öğrencilere sağlık ve hijyen eğitiminin verilmesi, sınıfın daima temiz tutulmasının gerekliliğinin vurgulanması, hastalıklara karşı önlemler alınması, karantina şartları, hastalıkların teşhisi öne çıkan başlıca diğer önemli bilgilerdir.

Eserde, öğretmenlere sadece akademik başarı değil, aynı zamanda öğrencilerin sağlığını koruma ve geliştirme gibi önemli sorumluluklar da yüklenmiştir. Bu durum, öğrencilerin bütünsel gelişiminin hedeflendiğini ortaya koymaktadır.

Hastalıklara karşı önlemler alınması, sınıfların temizliği ve havalandırılması, öğrencilerin kişisel hijyenine dikkat edilmesi günümüzdeki sağlık eğitimi ile paralellik göstermektedir.

Günümüz eğitim anlayışı açısından değerlendirecek olursak dönemin şartlarına göre bireye her anlamda önem verildiği söylenebilir. Ayrıca öğretmenlere yüklenen vazifeler de günümüzde halen geçerliliğini korumaktadır.

1.1.3. ÜÇÜNCÜ FASIL: TERBİYE-İ ZİHNİYE

Bu fasılda zihnin gelişimi ve terbiyesi üzerinde durulmuştur. Zihin, bireyin bilgi edinmesini sağlayan genel bir yeti olduğu ve farklı durumlarda çeşitli şekillerde kendini gösterdiği vurgulanmıştır. Eserde, zihnin algı, hafıza, dikkat, kıyaslama ve akıl yürütme gibi çeşitli işlevleri açıklanmıştır. Hâfıza, âkıl, idrâk, hükm gibi zihinsel melekelerden bahsedilmiştir.

Zihinsel yetilerin çocuklukta kademeli olarak ortaya çıktığı ve yaşlılıkta azaldığı vurgulanmıştır. Çocukların doğumdan itibaren algı ve hafıza yetilerinin gelişmeye başladığı; dikkat, kıyaslama ve hayal gücünün de zamanla güçlendiği ancak, zihinsel yetilerin dengeli bir şekilde geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Eğitimin çocuğun zihnini sadece bilgiyle doldurmak değil, aynı zamanda düşünme becerilerini geliştirmek olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca çocuğun zihinsel faaliyetlerini teşvik eden ve onları güçlendiren bir eğitim anlayışının önemi de vurgulanmıştır.

Bu tespitler günümüz bilişsel gelişim ve psikoloji süreçleri ile benzerlik göstermektedir. Günümüzde algı, dikkat, hafıza ve yürütücü işlevler gibi bilişsel süreçler ayrı kategorilerde incelenmektedir.

Hafızaya aşırı yüklenmenin çocukların muhakeme yetisini zayıflatacağı ve yalnızca akıl yürütmeye odaklanmanın ise bilgi eksikliğine neden olacağının vurgulanması günümüz eğitim anlayışıyla büyük ölçüde paraleldir.

“Çocuğun zihni bir kap değildir, yalnızca bilgiyle doldurulmamalıdır” fikrinin öne çıkarılması ezberci eğitime karşı eleştirel bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Günümüzde, eğitim bilimlerinde de sorgulayan, analiz eden ve öğrendiği bilgiyi kullanabilen bireyler yetiştirmenin önemi vurgulanmaktadır.

1.1.4. DÖRDÜNCÜ FASIL: İKTİSÂB MA'RİFET. – HAVÂSS

Bu fasılda zihnin dış dünya ile etkileşimi, duyular ve bu duyuların algılama sürecindeki işlevi anlatılmış, insanın bilgi edinme sürecinde duyuların (havâss) rolü ele alınmıştır. Duyuların, dış dünyayı algılamada ve bilgi kazanmada aracı olan temel unsurlar olduğu vurgulanmıştır.

Eserde, dış algı (idrâk-i haricî) ve iç algı (idrâk-i bâtinî) kavramları tanımlanmış ve bu algıların birleşimine tecrübe denmiştir. Beş temel duyu (dokunma, görme, işitme, koklama ve tat alma) açıklanmış ve bunların işleyişi detaylandırılmıştır. Ayrıca, duyuların nasıl işlediği, algı ve duyum arasındaki farklar ve duyular arası etkileşimlerin nasıl gerçekleştiği vurgulanmıştır.

Bu bölümü günümüz bilişsel psikolojisi, nörobilim ve eğitim bilimleri açısından değerlendirdiğimizde, metindeki birçok düşüncenin bilimsel temellerle örtüştüğünü ancak bazı kavramların modern bilgiyle revize edilmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

İlk olarak Aristo tarafından sıralanmış olan beş duyu organımız eserde de kabul edilmekte ve bunlara ek olarak da hâsse-i hayâtiye ve hâsse-i uzvîye adı verilen iki duyunun varlığından bahsedilmektedir. Günümüzde ise vestibüler duyu (denge ve hareket duyusu), proprioseptif duyu (derin duyu), dokunma, tatma, koku alma, görme ve işitme duyusu olmak üzere yedi farklı duyu olduğu kabul edilmektedir.

1.1.5. BEŞİNCİ FASIL: HAVÂSSIN TERBİYESİ

Bu fasılda duyuların eğitimi ve önemi üzerine yoğunlaşmış. Zihinsel hayatımızda duyuların rolü, hiyerarşisi ve nasıl geliştirilebilecekleri incelenmiştir.

Eserde zihinsel hayatımız için tüm duyularımızın aynı derecede önemli olmadığına, bu yüzden aralarında bir hiyerarşi bulunduğuna değinilmiş; görme, işitme ve dokunma duyularının, özellikle zihinsel hayata katkı sağladığı vurgulanmıştır.

Duyuların doğuştan gelen yeteneklerle sınırlı olmadığı ve eğitimle geliştirilebileceği savunulmuştur. Bu eğitimin, duyuların keskinliğini ve hassasiyetini artırarak algılama kapasitesini genişleteceği savunulmuştur. Duyuların geliştirilmesinde ebeveynlere ve öğretmenlere roller yüklenmiştir.

Duyuların eğitiminin sadece genel bir gelişim için değil, aynı zamanda mesleki becerilerin kazanılması için de önemli olduğunu vurgulanmıştır.

Metindeki temel düşünceler günümüz bilimsel anlayışıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Duyular eğitim ve alıştırma ile geliştirilebilir veya bazı durumlarda birbirinin yerine geçebilir. A'mâların işitme ve dokunma duyularının gelişmesi buna güzel bir örnektir. Fakat duyuların katı bir hiyerarşiye tabi tutulması günümüz bilimsel anlayışa aykırıdır. Metinde duyular daha çok bireysel yetenekler geliştirme ve meslek edinme aracı olarak ele alınmış fakat sosyal ve duygusal yönü göz ardı edilmiştir.

1.1.6. ALTINCI FASIL: İKTİSÂB-I MA'ARİFET (MÂBA'D) – ŞUÛR

Bu fasılda şuur kavramı ele alınmıştır. Şuurun ne olduğu, nasıl işlediği, nasıl geliştirilmesi gerektiği ve insan hayatındaki önemi derinlemesine incelenmiştir.

Metinde şuur, düşüncelerimizin, hislerimizin ve isteklerimizin farkında olmamızı sağlayan bir bilinç ışığı olarak tanımlanmış ve iç duyumuz olarak da adlandırılmıştır. Şuurun doğuştan gelen bir yetenek olmasına rağmen zamanla gelişebileceği ve olgunlaşabileceği savunulmuştur.

Kendimizi bir "ben" olarak algılamamız, yani şahsiyetin oluşumu, şuurun gelişimiyle doğrudan ilişkili olduğu ve şuurun, diğer yeteneklerimiz gibi eğitimle geliştirilebileceği vurgulanmıştır. Bunun için de çocuklara erken yaşta kendi iç

dünyalarını gözlemlemelerinin ve analiz etmelerinin öğretilmesi gerektiğine değinilmiştir.

Metindeki temel düşünceler günümüz bilimsel anlayışıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. İnsanı insan yapan, hayvanlardan ayrılmamızı sağlayan özelliklerden biri olan şuurun eğitimi ve geliştirilmesi hem bireysel hem de toplumsal gelişim için büyük önem taşımaktadır. Günümüz eğitim anlayışında da çocuklarda "benlik" kavramının gelişimi ve insanın bilinç kazanması temel hedeflerden biridir.

1.1.7. YEDİNCİ FASIL: MELEKE-İ HIFZ: HAFIZA

Bu fasılda hafızanın tanımı, işleyişi, çeşitleri, geliştirilmesi ve faydaları gibi konular detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Metinde hafızanın şu üç temel aşamada işlediği vurgulanmıştır: İktisap (bilginin elde edilmesi ve depolanması), temsil ve irâesi (bilginin zihinde canlandırılması), teşhis (bilginin tanınması ve hatırlanması). Bu üç aşamanın birbirini tamamlayan bir süreç olduğu belirtilmiştir. Günümüzde de bellek işlemleri kodlama, pekiştirme ve hatırlama olmak üzere üç ana basamakta gerçekleştiği kabul edilmektedir. Metindeki yaklaşım günümüz bilimsel anlayışıyla örtüşmektedir.

Metinde güçlü bir hafızaya sahip olmayanların bile mevcut kapasitelerini geliştirebilecekleri belirtilmiş ve hafızayı güçlendirmek için şu yöntemler önerilmiştir: Dikkat, tekrar, organizasyon, tedai-yi efkâr (çağırma). Bu öneriler o dönem için çok önemli olsa da günümüz anlayışında aralıklı tekrar, anlamlandırma, zihin haritaları ve görselleştirme, uyku ve beslenme, egzersiz yapma, nimonik yöntem gibi daha farklı bilimsel yöntemler önerilmektedir.

Metinde, hafıza, zihniye (hafıza-i efkâr) ve mahsusa olmak üzere iki türe ayrılmıştır. Günümüzde ise kısa süreli hafıza, uzun süreli hafıza, işlem belleği, açık (deklaratif) hafıza ve örtük (implicit) hafıza gibi daha farklı hafıza türlerinden bahsedilmektedir.

1.1.8. SEKİZİNCİ FASIL: MELEKÂT İ'MÂL VE TERTÎB – DİKKAT

Bu fasılda çocuklarda dikkatin tanımı, önemi, nasıl geliştirileceği ve eğitim sürecindeki rolüne değinilmiştir.

Metinde dikkatin, öğrenmenin olmazsa olmaz bir şartı olduğu; zihnin bilgi edinmesini ve kavramları netleştirmesini sağladığı vurgulanmıştır.

Metinde, çocuklarda dikkati artırmak için şu yöntemler önerilmiştir.

- * Çocuğun doğal öğrenme isteğini beslemek.
- * Öğrenmenin faydalarını vurgulamak.
- * Ebeveyn ve öğretmen sevgisinden faydalanmak.
- * Rekabeti kontrollü bir şekilde kullanmak.
- * Öğrenmeyi bir görev bilincine dönüştürmek.
- * Dersleri ilgi çekici hale getirmek.
- * Derslerin uzunluğunu ve yoğunluğunu ayarlamak.
- * Fiziksel ortamı dikkate uygun hale getirmek.
- * Uygun öğretim teknikleri kullanmak (örneğin, işaretler, sorular, tekrarlar).

Bu öneriler günümüz eğitim anlayışı ile örtüşmektedir fakat günümüz bilimsel anlayışında dikkatin yalnızca fiziksel ortamla değil, zihinsel ve duygusal durumla da ilgili olduğu bilinmektedir. Dikkat eksikliği, bazı çocuklarda yalnızca motivasyonla çözülebilecek bir durum olmayıp tıbbi müdahale gerektirebilir. Rekabeti artırmak yerine de iş birlikli öğrenmenin teşvik edilmesi daha faydalı olur.

1.1.9. DOKUZUNCU FASIL: MELEKÂT İ'MÂL (MÂBÂD) – TECRÎD VE TA'MÎM

Bu fasılda, çocuklarda soyutlama ve genelleme (tecrîd ve ta'mîm) süreçleri ele alınarak bu yeteneklerin gelişiminin eğitimdeki rolüne değinilmiştir.

Çocukların dış dünyayı algılamak ilk etapta somut ve karmaşık bir bütün olarak deneyimledikleri; soyutlama ve genelleme yeteneklerinin zamanla gelişerek bu karmaşıklığın içinde düzen ve anlam bulmalarını sağladığı vurgulanmıştır.

Yazar "Muallimlerin zehâbınca öğrenmek ve öğretmek için en iyi vasıta, meşhûr bir destûra göre basitten mürekkebe gitmektir. Basît ise mücerred olan şeydir." diyerek o dönem eğitimde yaygın olan soyut kavramlardan başlayarak somut örneklerle doğru ilerleme yaklaşımını eleştirmiş. Çocukların zihinsel gelişiminin somut deneyimlerden soyut kavramlara doğru ilerlediğini savunarak, eğitimin bu doğal süreci takip etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu anlayış Piaget'nin bilişsel gelişim teorisi ile büyük ölçüde örtüşmektedir.

Yazar, soyutlamanın önemini kabul etmekle birlikte, aşırı kullanımının öğrenmeyi zorlaştırabileceği konusunda uyarıda bulunmuş, soyutlama ve somutlama arasındaki dengenin, etkili bir eğitim için kritik olduğunu vurgulamıştır.

Çocukların zihinsel gelişiminin doğal seyrini anlamak ve eğitimi bu seyre uygun şekilde yapılandırmak, anlamlı ve kalıcı öğrenmeyi sağlamak için kritik öneme sahiptir.

1.1.10. ONUNCU FASIL: MELEKÂT İ'MÂL VE TERTÎB – (MABA'AD) HÜKM (HÂKİME)

Bu fasılda hüküm melekесinin tanımı, önemi ve çocuklarda nasıl geliştirilebileceği konularını ele almaktadır.

Yazar, hükmü, "müfekkirenin iki mefhumu birbirine yaklaştırdıktan sonra, bunların birbiriyle uyuşup uyuşmadığını tasdik etmesi" olarak tanımlamış. Eserde, hükmün zihnimizin temel işlevini temsil ettiği ve düşünme eyleminin özünde yer aldığını belirtilmiştir.

Yazar, Nikol'dan alıntı yaparak, doğru ile yanlış ayırt etmede sağduyunun ve istikametli düşüncenin önemine dikkat çekerek iyi seçimler yapabilmek için doğru bir fikre sahip olmak gerektiğini ve insanlar arasındaki en önemli farkın da bu olduğunu vurgulamıştır.

Metinde hükmün sık kullanımı ve müfekkirenin temel bir görevini temsil etmesi, çocuk eğitiminde de bu melekenin geliştirilmesine önem verilmesi gerektiği vurgulanmış; eğitimcilerin çocuklarda karar verme becerisini geliştirmek için neler yapabileceği konusunda öneriler sunulmuştur. Yazar, öğretmenlerin, çocuklara sık sık hüküm verme fırsatı vermesi, dersleri sürekli anlatmak yerine sorular sorarak çocukları düşünmeye ve fikirlerini ifade etmeye teşvik etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Öğretmenlerin, çocukların düşünme biçimlerini doğru olduklarında takdir edip yanlış olduklarında düzeltmesi ve tahminlerinin sebeplerini açıklamalarını isteyerek sağlıklı düşünme alışkanlıkları kazanmalarına yardımcı olmaları gerektiğini söylemiştir.

Yazar, eğitimcilerin okulda yapılan tüm faaliyetleri bu amaca yönelik olarak kullanabileceğini belirtir. Okuma, dil bilgisi, matematik dersleri sırasında, çocuklara öncülleri birleştiren bağları ve bunları açıklayan kurallar arasındaki ilişkileri göstermeye çalışılması gerektiğini, özellikle tarih dersinde olayların sıralanışını, sebeplerini ve sonuçlarını açıkça göstermelerini ve eylemlerin ahlâki yönlerini değerlendirmelerini tavsiye etmiştir.

Bu sürecin kademeli olması gerektiğini vurgular. Öğretmenler, çocuklara öncelikle kolay ve kapasiteleri dahilinde olan konular vermelidir. Çocuk doğal olarak bu şekilde doğru hükümler verecektir. Zamanla daha az belirgin olan ilişkiler hakkında fikirlerini sorarak, onları araştırmaya ve düşünmeye alıştırmalıdır. Bir çocuk yanıldığında, nerede yanıldığını göstermeli ancak ne demek istediğini anlamaya çalışarak cesaretini kırmamalıdır. Aksi takdirde çocuk düşünmekten vazgeçebilir.

Hüküm melekesinin geliştirilmesi, çocukların hayatları boyunca doğru kararlar alabilmeleri ve başarılı olabilmeleri için hayati önem taşımaktadır. Bu görüşler günümüz eğitim anlayışıyla büyük ölçüde örtüşmektedir.

1.1.11. ON BİRİNCİ FASIL: MELEKÂT-I İ'MÂL (MABA'AD) İSTİDLÂL

Bu fasılda, istidlal (akıl yürütme) kavramı detaylı bir şekilde ele alınmış. Temel olarak, iki kavram arasındaki ilişkiyi doğrudan göremediğimizde, arada bir üçüncü kavramı kullanarak sonuca varma süreci açıklanmıştır.

Metinde istidlal, bir hükmü başka bir hükümden çıkarmak için ara kavramlardan yararlanma süreci olarak tanımlanmıştır. Bu süreçte kıyasın önemli bir araç olduğu, istidlâlin insanın düşünme yeteneğinin hem zayıflığını hem de yüceliğini gösterdiği vurgulanmıştır.

Kıyasın, büyük önerme (kebri), küçük önerme (sagri) ve sonuç (netice) olmak üzere üç kaziyeden (önermeden) oluştuğu açıklanmıştır.

Metinde, yanlış istidlalleri (safsata) ve bunların türleri ele alınmıştır. Yanlış kıyaslar, çoğunlukla yanlış kabullerden kaynaklanır. Örneğin, "yeni olan her şey kötüdür" gibi genellemeler yanlış istidlale yol açabilir. Tümevarım ve tümdengelim kavramlarıyla bu yanlış akıl yürütme örneklerle desteklenmiştir.

Öğrencilerin doğrudan bir konuyu kavrayamadığında öğretmenlerin, öğrencilerin zihinsel kapasitelerini dikkate alarak uygun ara kavramlarla desteklenmesi gerektiği ve bu sürecin, öğrencilerin daha karmaşık ilişkileri anlamasını kolaylaştıracağı vurgulanmıştır.

1.1.12. ON İKİNCİ FASIL: MELEKÂT-I İ'MÂL (MABA'AD) MAHÎLE

Bu fasılda "mahîle" kavramı, zihinsel faaliyetlerin yaratıcılık, hayal gücü ve estetik anlayıştaki rolü ele alınmıştır. Hafıza ve hayal gücü arasındaki ilişkiyi irdeleyerek, mahîlenin (hayal gücü) sanatta, bilimde, edebiyatta ve yaşamda nasıl etkili olduğu şöyle vurgulanmıştır:

Mahîle, zihnin yaratıcılık gücüdür. Hafızayla ilişkilidir ancak hafızadan farklı olarak zihinde mevcut bilgileri yeniden düzenler ve yeni fikirler ortaya çıkarır. Zihnimizde gördüğümüz ya da işittiğimiz şeyleri yeniden canlandırabilme yetisi olarak tanımlanır. Bu yeti, sanatta, edebiyatta ve bilimde önemli bir rol oynar. Mahîle, estetikte "hüsn" (güzellik) yaratmaya yöneliktir. Zevk, güzelliği fark edebilme

yeteneğidir. Sanatçının dehası ise bu güzelliği yaratabilmesidir. Deha, yenilikçi ve yaratıcı bir zihin yapısına dayanır.

Mahîle hem pozitif hem de negatif etkilere sahiptir. Ümit ve yaratıcılığı beslerken bazen yanlış yönlendirmeler ve hatalara da yol açabilir. Sanatta muhteşem eserler yaratabileceği gibi, yanıltıcı ve yıkıcı hayaller de doğurabilir.

Mahîle, eğitimle geliştirilmelidir. Çocukların hayal gücü doğru yönlendirilerek saf, zararsız ve faydalı bir şekilde beslenmelidir. Görsel ve hikâye anlatımı gibi teknikler, mahîle gelişiminde önemli bir rol oynar. Ancak, çocukların zararlı ya da yanlış fikirlerden korunması gerekir.

Sonuç olarak mahîle, insan zihninin güçlü bir yeteneğidir. Doğru şekilde yönlendirildiğinde, yaratıcılık, öğrenme ve ahlâki gelişim için önemli bir araç olabilir. Ancak bu yeti eğitilmez ve kontrol altına alınmazsa, yanlış yönlere sapabilir. Eğitimciler, çocukların hayal gücünü beslerken, aynı zamanda eleştirel düşünme becerilerini geliştirerek ve onları zararlı içeriklerden koruyarak bu gücü sorumlu bir şekilde kullanmalarını sağlamalıdır.

1.1.13. ON ÜÇÜNCÜ FASIL: MELEKE'-İ 'ALİYE/'AKIL

Bu fasılda insanı diğer canlılardan ayıran temel özellik olan aklın ne olduğuna, işleyişine ve insan hayatındaki yerine dair analizler sunulmuştur.

Metinde aklın "sûret-i mükemmelede bir meleke-i beşeriye" olduğu, yani insanın düşünme ve anlama yeteneğinin en gelişmiş hali olduğu ifade edilmiştir. Akıl, insanı hayvandan ayıran temel özellik olarak sunulur. Hayvanlar da çevrelerini algılayabilir, hissedebilir ve hatta bazı durumlarda karmaşık davranışlar sergileyebilirler. Ancak insan, akıl sayesinde bu algıları anlamlandırır, sebep-sonuç ilişkileri kurar ve bilgi üretir.

Metne göre akıl, iki temel kanuna dayanır: Mutlak ve mükemmele yöneliş: İnsan, sınırlı ve kusurlu olan algıları karşısında, sınırsız ve mükemmel bir varlık fikrini kavrar. Bu, insan zihninin özünde mutlak ve mükemmel olana yönelik bir eğiliminin olduğunu gösterir.

Metinde, akla dayalı temel kavramlar olarak sebep-sonuç ilişkisi, zaman, mekân, düzen, mükemmellik, hak, güzellik ve iyilik gibi kavramları sıralanmıştır. Bu kavramlar, insanın evreni anlamasını ve anlamlandırmasını sağlayan temel düşünce yapılarıdır.

Akıl, insanın diğer zihinsel yetilerini de etkiler. Algı, hayal gücü ve hafıza gibi yetiler, akıl sayesinde daha üst düzey bir işleyişe kavuşur. Akıl, bu yetilerden gelen verileri analiz eder, anlamlandırır ve bilgiye dönüştürür.

Sonuç olarak bu bölümde, aklın insanın en önemli zihinsel yeteneği olduğu ve diğer tüm zihinsel süreçlere yön verdiği vurgulanmıştır. Akıl sayesinde insan, evreni anlar, bilgi üretir ve anlam arayışına girer. Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran ve onu özel kılan temel özelliktir.

1.1.14. ON DÖRDÜNCÜ FASIL: ZİHİN TEDKÎKÂTINA ZEYL: NUTUK (KELAM)

Bu fasılda dil ve düşünce arasındaki ilişki ele alınmıştır. Yazar, özellikle dilin düşünce üzerindeki etkisine odaklanarak, dilin düşünceyi nasıl şekillendirdiğini, netleştirdiğini ve zenginleştirdiğini vurgulamıştır.

Eserde, dilin sadece düşünceleri iletmek için bir araç olmadığı, aynı zamanda düşünce sürecinin ayrılmaz bir parçası olduğu, dilin düşünceyi mümkün kıldığı ve düşüncenin de dil aracılığıyla ifade edildiği belirtilmiştir. Dilin, düşünceleri kelimelerle sabitleyerek, soyut kavramları somutlaştırdığı ve zihinde tutmamızı sağladığı, ayrıca düşüncelerimizi genişletmemize ve yeni fikirler geliştirmemize yardımcı olduğu vurgulanmıştır.

Metinde, dilin toplumsal rolüne değinilmiştir. Yazar, yeni bir kavram ortaya çıktığında, onu temsil eden bir kelimenin de yaygınlaştığını belirtmiş. Örnek olarak, Fransa'da "tolérance" ve "bienfaisance" kelimelerinin yaygınlaşması ve bu kelimelerin ifade ettikleri kavramların toplumda kabul görmesini göstermiştir. Türkçede de "vatan", "meşrutiyet", "ittihat ve terakki" gibi kelimelerin son yüzyılda yaygınlaşarak, ifade ettikleri kavramların toplumda benimsenmesine katkıda bulunduğu belirtilmiştir.

Sonuç olarak, metin, dil ve düşünce arasındaki derin ilişkiyi inceleyerek, dilin düşünceyi şekillendiren, netleştiren ve zenginleştiren bir güç olduğunu savunmaktadır. Bu görüşler O dönemde dilin düşünceyi belirleyen değil, onu biçimlendiren bir araç olduğu görüşü ile tam olarak örtüşmemektedir. Günümüzde de dilin düşünce üzerindeki etkisini kabul etmekle birlikte, düşüncenin tamamen dile bağlı olmadığı da kanıtlanmıştır.

TERBİYE’-İ AHLÂKİYYE

1.1.15. ON BEŞİNCİ FASIL: HASSÂSİYET

Bu fasılda hassasiyet kavramı ve ahlâki terbiyedeki rolü ele alınmıştır. Zihnin bilgi edinme yeteneği gibi, hassasiyeti de hissetme yeteneği olarak tanımlanmıştır. Hassasiyet doğuştan gelen ve çoğunlukla kalıtsal olan eğilimler ve duygularla şekillenir. Bu eğilimler tatmin edildiğinde ruh mutlu olur, engellendiğinde ise acı çeker. Metinde hassasiyet, Hassasiyet-i Cismâniye ve Hassasiyet-i Ahlâkiye olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Metinde hissiyat ve ihtisas arasındaki şu farklara değinilmiştir: Her ikisi de ruhun geçici durumları olsalar da hissiyat ve ihtisas arasında önemli farklar vardır: İhtisası tetikleyen sebep daima maddidir. Hissiyatı tetikleyen sebep ise gayri maddi olup zihnin bir yargısıdır. İhtisas bedende belirli bir yerde hissedilirken (baş ağrısı başta, açlık midede vb.) hissiyata bedende bir yer atfetmeyiz.

Zevk ve acı, bireyi tehlikeli ve faydalı şeylerden haberdar eder. Duygular ise akıl ve şuur yoluyla bireye ahlâki mülkü için gerekli şeyleri öğretir. Hassasiyet, iradeyi harekete geçirerek bireyi amacına ulaşmaya yönlendirir.

Eserde, eğilimler konularına göre üç kategoriye ayrılmıştır:

Şahsi Eğilimler: Bencil sevgi, kendini koruma içgüdüğü, mülk edinme arzusu, özgürlük ihtiyacı vb.

İçtimai Eğilimler: İnsan sevgisi, şükran, sempati, dostluk, vatan sevgisi, aile sevgisi vb.

Âli Eğilimler: Hakikat sevgisi, güzellik sevgisi, iyilik sevgisi, dini duygular vb.

Eğilimler genelde iyi olarak gösterilse de kötü eğilimler de bulunmaktadır.

Metinde ihtiras ile ilgili şu bilgilere değinilmiştir: “Aşırı gelişmiş bir eğilim, "ihtiras" adını alır. İhtiras, tatmin arayışıyla bencil ve gururlu hale gelir, sonunda bireyin şuurunu örterek kontrolü ele geçirir. İhtiras, bireysel yeteneklerin gelişimini ve ahlâki düzenini bozan bir eğilimdir.”

Sonuç olarak eserde, hassasiyetin ahlâki gelişimde hayati bir rol oynadığı vurgulanmış. Eğilimlerimizi kontrol altında tutmak ve aşırılıklardan kaçınmak, ahlâki terbiyenin önemli bir görevi olduğuna değinilmiş. İhtirasların, bireysel ve toplumsal düzeni tehdit eden yıkıcı güçlere dönüşebileceği belirtilmiştir.

1.1.16. ON ALTINCI FASIL: HASSÂSİYETİN TERBİYESİ

Bu fasılda çocuğun hassasiyetinin (duyarlılık) nasıl eğitileceği, hangi eğilimlere sahip olduğu ve bunların nasıl yönetileceği üzerine yoğunlaşmıştır. Aile ve öğretmenlerin bu süreçteki rollerine de değinilmektedir.

Metinde, çocuğun doğal eğilimlerinin (zevk ve acı) eylemlerini yönlendirdiği ve muhabbet, kin, arzu ve nefret gibi duyguları doğurduğu vurgulanmıştır. Bu duygular, çocuğun hassasiyetini etkiler ve eyleme geçmesine neden olurlar. Eğitimcilerin bu eğilimleri anlayıp yönetmesi gerektiği belirtilmiştir.

Şahsi ve sosyal eğilimlerin dengelenmesi için bencillik ve başkalarını düşünme arasındaki dengeyi korumanın önemine değinilmiştir.

Eserde hem bireysel hem de toplumsal eğilimlerin eğitimde dikkate alınması gerektiği, öğretmenin çocuğun hassâsiyet eğitiminde hayati bir rol oynadığı belirtilmiş. Öğretmenlerden öğrencilere iyi örnek olmaları, onları motive etmeleri, ahlâki değerleri aşılamaları ve vatan sevgisini geliştirmelerinin beklendiği vurgulanmıştır.

Yazar, vatan sevgisinin önemine vurgu yapıp bunun eğitim yoluyla nasıl geliştirilebileceğini ele almış. Tarihi bilginin, ortak değerlerin ve fedakârlık örneklerinin bu duyguyu besleyebileceği belirtmiştir.

Öğretmenlere ve ebeveynlere şu tavsiyeler verilmiştir: “Çocuk doğası gereği meraklı ve bilgiye açtır. Bu merak yönlendirilmeli ve tatmin edilmelidir. Çocuklar taklit yoluyla öğrenirler. Bu nedenle, öğretmenler ve ebeveynler iyi örnek olmalıdırlar. Disiplin ve özgürlük arasında bir denge olmalıdır. Çocuklara sorumluluk duygusu aşılanırken aynı zamanda kendi kararlarını verme fırsatı da verilmelidir. Rekabet, öğrenmeyi teşvik edebilir ancak kıskançlığa yol açmamalıdır. Öğretmenler, sağlıklı rekabet ortamı yaratmalıdır. Ayrıca kalp eğitimi, zihin eğitimi kadar önemlidir. Ahlâki değerler, empati ve başkalarına yardım etme gibi konular eğitimde yer almalıdır.”

Genel olarak metin, eğitimin kapsamlı ve karakter odaklı olması gerektiğini doğru bir şekilde vurgulamış. Ancak günümüz eğitim anlayışına göre bireysel özgürlük, empati, yaratıcılık ve eleştirel düşünme daha çok ön plana çıkmaktadır.

1.1.17. ON YEDİNCİ FASIL: İRÂDE

Bu fasılda, insanın faaliyet kapasitesi, özellikle de irade mefhumu derinlemesine ele alınmıştır. Eserde, faaliyetin farklı tezahürleri, alışkanlık ve içgüdülerin etkisi, özgür iradenin doğası ve karşı argümanlarla bunlara verilen cevaplar incelenmiştir.

Metinde faaliyetin insan varoluşunun temelini oluşturduğu ve zihinsel, fiziksel ve ahlâki olmak üzere çeşitli biçimlerde tezahür ettiği vurgulanmış. Ruhun doğuşundan itibaren aktif ve dinamik bir yapıya sahip olduğu belirtilmiştir.

İnsanın faaliyetini şekillendiren üç önemli kavram ele alınmıştır: içgüdü (insiyâk), alışkanlık (i'tiyâd) ve irade. İçgüdüler, insan doğasının temel eğilimleri olarak tanımlanırken, alışkanlıklar tekrarlanan eylemler sonucu kazanılan ve otomatik hale gelen davranışlar olduğu, iradenin ise bilinçli seçim yapma ve eylemlerimizi kontrol etme yetisi olduğu belirtilmiştir.

İçgüdü: "İnsiyâk fitratımızın a'mi ve hayırlı bir temâyülüdür ve nezâret ettiği irâdeye yabancı olan ef'âl, bilâvâsita bir tekemmül sıfatına hâizdirler." cümlesi, içgüdülerin irade dışı ve gelişimsel bir amaca hizmet ettiğini ifade eder.

Metinde alışkanlıkların hem olumlu hem de olumsuz sonuçları olabileceğine dikkat çekilmiştir. Örneğin, düzenli egzersiz yapmanın fiziksel sağlığı geliştirirken,

sürekli sağlıksız yiyecekler tüketmenin hastalıklara yol açabileceği, alışkanlıkların, ahlâki duyarlılığı da etkilediği vurgulanmıştır.

Metinde İnsanı hayvandan ayıran temel özelliğin irade olduğu vurgulanmış. Hayvanların içgüdüsel davranışlarının aksine, insanların seçim yapma ve eylemlerini yönlendirme yeteneğine sahip olduğunu belirtilmiştir. Özgür iradenin, insanın eylemlerini kendi isteğiyle seçme ve yönlendirme yeteneğini ifade ettiğini ve dışsal kısıtlamalardan bağımsız olduğunu vurgulamıştır.

Eserde özgür iradeye karşı çıkan bazı argümanlar ve bunlara verilen cevaplar şu şekilde ele alınmıştır:

Determinizm: Deterministler, her olayın önceden belirlenmiş bir neden-sonuç zincirinin ürünü olduğunu ve insanın gerçek anlamda özgür olmadığını savunurlar. Metin, bu görüşe karşı çıkarak, insanın içsel bir güce sahip olduğunu ve dış etkenlerden bağımsız olarak seçim yapabileceğini vurguluyor.

İlahi İrade: Bazı ilahiyatçılar, özgür iradenin Allah'ın her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten doğasına ters düştüğünü iddia ederler. Yazar, bu itiraza, insan iradesinin Allah'ın iradesiyle çelişmek zorunda olmadığını, her iki iradenin de uyum içinde var olabileceğini belirterek cevap vermiştir.

Eğitimin temel amaçlarından biri, bireyin iradesini güçlendirmek ve onu kendi kararlarını alabilecek şekilde yetiştirmektir. Eğer bir insan, iradesini kullanmayı öğrenmezse, olayların ve başkalarının yönlendirdiği bir birey haline gelir. Bu nedenle, eğitimde iradenin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Tam bir irade özgürlüğünden bahsetmemiz biraz zordur. Çünkü günümüz psikoloji bilimi, iradenin dış etkenler, duygular ve bilinçdışı motivasyonlar tarafından da büyük ölçüde yönlendirildiğini savunmaktadır.

1.1.18. ON SEKİZİNCİ FASIL: TERBİYE'-İ İRÂDE

Bu bölümde, iradenin terbiyesine odaklanılarak insanı diğer canlılardan ayıran temel özelliklerin akıl ve irade olduğu vurgulanarak, bu iki melekenin nasıl geliştirileceği üzerinde durulmuştur.

Eserde, küçük yaştan itibaren çocuklara karar verme ve intizam becerileri kazandırmanın önemini savunulmuştur. Alışkanlıkların (i'tiyâd) irade üzerindeki derin etkisi vurgulanarak, iyi alışkanlıklar edinmenin önemi belirtilmiştir. Karakterin (hulk) doğuştan gelen özellikler ve sonradan edinilen alışkanlıkların bir bileşimi olduğu belirtilmiştir.

Metinde her çocuğun farklı karakter özellikleri taşıdığı ve bu farklılıklara göre eğitim yaklaşımlarının bireyselleştirilmesi gerektiği savunulmuştur. Yazar, öğretmenin, çocukları gözlemleyerek, karakterlerini anlayarak ve onlara rehberlik ederek iradelerinin gelişmesine katkıda bulunabileceğini vurgulamıştır. Oyunun da çocukların ahlâki gelişimine ve karakterlerinin şekillenmesine önemli katkıları olduğu belirtilmiştir.

Metin dönemin eğitim anlayışına göre bizlere önemli bilgiler sunmuş olsa da günümüz anlayışına göre bazı düzenlemelere ihtiyaç duymaktadır. Metinde serbest eğitim yöntemi önerilse de bazı durumlarda baskıcı yöntemlere başvurulması gerektiği savunulmuştur. Günümüz eğitim anlayışında ise modern eğitim sistemleri, disiplinin otorite yoluyla değil, bireyin kendi sorumluluk duygusunu geliştirmesiyle sağlanmasını, öğrencinin korkuya dayalı itaat etmesi yerine, kuralları anlamasını ve içselleştirmesini sağlamayı hedefler.

İLMÜ'L-NEFERİN NETİCESİ

1.1.19. ON DOKUZUNCU FASIL RUH VE BEDEN

Bu bölümde, yazar ruh ve bedenin birbirinden farklı iki varlık olduğunu ve bu ayrımın eğitim üzerindeki etkisini ele almıştır.

Yazar, metnin başında insan hayatında bedene ait (hazım, teneffüs) ve ruha ait (istemek, korkmak, tahayyül etmek) iki farklı olay türü olduğunu belirterek konuya giriş yapmış. Ruhun bir yandan bedene bağlı olduğunu, diğer yandan da bedenden bağımsız olarak daha yüksek bir seviyeye yükselebileceğini vurgulamıştır. Bu ikilik, insanın içindeki "iki insan" fikrini ortaya çıkarır: Bir tarafta hayvani dürtüler, diğer tarafta ise aklın, iradenin ve ahlâki değerlerin yönlendirmesi.

Yazar, insanın bu ikili yapısını inkâr eden ve her şeyin maddeden ibaret olduğunu savunan maddecilik akımına karşı çıkmış. Maddecilerin, bedensel durumların ruhsal durumlar üzerindeki etkisini öne sürerek tezlerini desteklemeye çalıştıklarını belirtmiş. Buna karşılık yazar, ruhsal durumların da beden üzerinde etkili olabileceğine dikkat çekmiştir. Örnek olarak korkunun insanı fiziksel olarak nasıl etkilediğini (sararma, titreme vb.) gösterir.

Yazar, ruh ve beden ayrımının eğitim açısından da önemli olduğunu savunmuş. Maddeci bir bakış açısına göre eğitim, faydacı ve hazcı bir temele dayanır. Ruhçu bir bakış açısı ise, eğitimin ahlâki değerleri ve insanın manevi gelişimini de kapsamı gerektiğini vurgular. Yazar, çocuğun eğitiminde hem bedensel hem de ruhsal gelişimine dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Yazar, metnin son bölümünde, çocuğun eğitiminde psikolojinin önemine değinmiş. Çocuğu yetiştirmek için öncelikle onu tanımak gerektiğini ve insan doğası hakkında bilgi sahibi olmanın önemli olduğunu belirtir. Çocuğun zihinsel ve ahlâki gelişimini anlamak, doğru eğitim yöntemlerini kullanmak için esastır.

Sonuç olarak, yazar, dönemin hâkim düşünce akımlarından olan maddecilik ve ruhçuluğu eğitim bağlamında ele alarak önemli bir tartışma konusu ortaya koymaktadır. Ruh ve beden ayrılmaz bir bütün olarak ele alınması gerektiğini ve eğitimin hem fiziksel hem de manevi gelişimi hedeflemesi gerektiğini savunan yazar, modern pedagojinin temel prensiplerine de değinmektedir. Yazarın eğitimin hem fiziksel hem de manevi gelişimi hedeflemesi gerektiğini savunması, günümüz eğitim anlayışına da ışık tutmaktadır.

1.2. KISM-I 'AMELÎ: MEKTEB

MÜŞTERİKEN TERBİYE VE TAHSÎL

MEBÂDÎ'-İ 'UMÛMÎYE

1.2.1. BİRİNCİ FASIL: TEDRİSÂT İBTİDÂ'İYEYE A'İD MUHTELİF MEKÂTİB-i 'UMÛMÎYE

Bu fasılda ilköğretimin yapısı ve işleyişi ele alınmış, ilköğretimin farklı aşamaları ve bu aşamalarda eğitim veren kurumlar ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

İlköğretimin Aşamaları ve Kurumları: Yazar, ilköğretimi 6-13 yaş arası çocuklara zorunlu eğitim olarak tanımlamakta ve Fransa'daki 28 Mart 1882 tarihli kanunu referans almaktadır.

Ana Mektepleri: Yazar, 1855'te Fransa'da kurulan ana mekteplerini çocukların fiziksel ve Ahlâki gelişimlerine destek olmak amacıyla kurulmuş eğitim kurumları olarak tanımlar. 2 Ağustos 1881 tarihli yönetmeliğe göre bu kurumlar, 2-10 yaş arası çocukları kabul etmekteydi.

Sıbyân Sınıfları: Sıbyân sınıfları, ana mektebi ile ilkokul arasında bir geçiş aşaması olarak değerlendirilir. 4 yaşından itibaren çocukları kabul eden bu sınıflar hem erkek hem de kız öğrencilere eğitim verir.

"Madde 2: Sıbyân sınıfları ancak bir mekteb-i ibtidâîye veya bir ana mektebine merbût bulunabilir. Erkek ve kız çocuklar, bu sınıflara dört yaşından nihayet altı yaşına kadar kabûl edilir. Burada, ana mektebi terbiyesiyle birlikte bir tahsîl-i ibtidâî başlangıcı görürler." (1887 tarihli nizâmnâme)

İlkokullar: 7-13 yaş arası çocuklara temel eğitim veren ilkokullar, metinde en yaygın eğitim kurumu olarak belirtilir. Her nahiyede en az bir ilkokulun bulunması öngörülmüştür.

Rüştiye Mektepleri ve Mütemmim Dersler: İlkokuldan sonra daha fazla eğitim almak isteyen öğrenciler için rüştiye mektepleri ve mütemmim dersler bulunmaktadır. Rüştiye mektepleri en az iki yıllık bir eğitim programına sahiptir.

İhtisas Mektepleri: İhtisas mektepleri, mesleki eğitim veren kurumlar olarak tanımlanır. 11 Aralık 1880 tarihli kanun, çıraklık eğitimini ilköğretim programına dahil etmiştir.

Gece Dersleri: Yetişkinlere ve çıraklara yönelik gece dersleri, temel eğitimden mahrum kalanlara okuma yazma öğretme amacının ötesine geçmiştir. Bu dersler, ilköğretim konularını tekrar etme, mesleki dersler verme ve çeşitli konularda konferanslar düzenleme gibi amaçlara hizmet etmektedir.

Metinde, ilköğretimin tüm çocuklar için zorunlu hale getirilmesi gerektiği vurgulanmış, kız ve erkek çocukların eşit eğitim imkanlarına sahip olması gerektiğini savunulmuş, ilkokuldan sonra mesleki eğitim almanın önemine dikkat çekilmiş, yetişkinlere yönelik eğitim programlarının toplumun genel eğitim seviyesini yükseltmek için önemli olduğu belirtilmiştir.

1.2.2. İKİNCİ FASIL: MEKÂTİB-İ İBTİDÂİYENİN TEŞKÎLÂT-I MADDİYESİ

Bu fasılda ilkokulların (mekâtib-i ibtidâiye) organizasyonu ele alınmıştır. Fransa'daki 1887 tarihli yönetmelikten de yararlanarak ideal bir ilkokulun sahip olması gereken yapısal ve donanımsal özellikleri detaylı bir şekilde tanımlıyor.

Metinde iyi bir öğretmenin önemi vurgulanmakla birlikte, öğretmenin etkili bir şekilde çalışabilmesi için uygun mekân ve araç gerece ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir. İdeal bir ilkokul binasının sahip olması gereken bölümler, sınıfların büyüklüğü, aydınlatma ve havalandırma gibi mimari detaylar ayrıntılı bir şekilde anlatılıyor. Örneğin, her öğrenciye en az 1,25 metrekare alan düşmesi gerektiği belirtiliyor. Metinde öğrenci sıralarının ergonomik tasarımı, yazı tahtaları, haritalar, ders kitapları, defterler ve diğer kırtasiye malzemeleri gibi öğretim materyalleri tek tek ele alınmış ve nitelikleri belirtilmiştir.

Metinde, okulda eğitici materyallerin sergileneceği bir müze ve öğrencilerin kitap okuma alışkanlığı kazanmasını sağlayacak bir kütüphane kurulmasının önemi vurgulanmış. Müzenin yerel ürünleri ve doğal objeleri içermesi ve mümkün olduğunca öğrenci katılımıyla oluşturulması gerektiği belirtilmiştir.

Dönemin eğitim anlayışını yansıtan bu önemli belge Fransa'daki eğitim sisteminden de yararlanılarak oluşturulan ideal ilkokul modeli, dönemin Osmanlı eğitimcilerine yol göstermeyi amaçlamıştır. Eserde ilkokulların fiziksel koşullarının iyileştirilmesi ve standart hale getirilmesi hakkında bilgiler içermektedir. Okul müzesi ve kütüphanesi gibi unsurların vurgulanması, dönemin eğitim anlayışında yenilikçi yaklaşımların benimsenmeye başlandığını gösteriyor.

1.2.3. ÜÇÜNCÜ FASIL: TEŞKÎLÂT-I TERBİYEYİYE

Bu fasılda ilköğretim sisteminin nasıl organize edildiği, derslerin nasıl planlandığı ve yürütüldüğü, öğretmenlerin sorumlulukları, öğrenci kabul ve devam prosedürleri, disiplin yöntemleri ve tatil düzenlemeleri detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Metinde eğitim teşkilatının yapısı, ilköğretim okullarının (mekâtib-i ibtidâiye) nasıl yapılandırılması gerektiği detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu kapsamda, okul yönetmeliği (nizâmnâme), öğrenci sınıflandırması, programlar, ders saatleri, sınıf yönetimi, öğrenci defterleri ve öğretmenlerin tutması gereken cetveller gibi konular detaylandırılmıştır.

İlköğretim okullarına kabul edilecek öğrencilerin yaş sınırı, kayıt için gerekli belgeler (nüfus tezkeresi, aşı şehâdetnâmesi), ders devamlılığı, izin ve devamsızlık prosedürleri açıklanmıştır.

Öğrenci Yaş Sınırı: "Mekâtib-i ibtidâiye'-i 'umûmiyeye kabûl olunacak çocuklar altı yaşından efzûn ve on üç yaşından dün olmalıdır." (Madde 1)

Aşı Zorunluluğu: "Çocuk on yaşına geldiği zaman, mektebe kabûl edilebilmesi veya mektepte kalması için mektebe merbût tabîb tarafından aşılacak lazımdır." (Madde

2)

Metinde, öğretmenlerin sınıf yönetimi, ders hazırlığı, öğrenci defterlerinin kontrolü, veli iletişimi, mesleki gelişim gibi sorumlulukları vurgulanmış. Okulda uygulanabilecek disiplin yöntemleri ve cezalar (kötü notlar, uyarılar, teneffüsten mahrumiyet, dersten sonra alıkoyma, geçici uzaklaştırma) açıklanmıştır. Ayrıca, her türlü bedensel cezanın kesinlikle yasak olduğu belirtilmiştir. Bedensel cezanın yasaklanmış olması dönemi şartları açısından çağdaş bir anlayışı yansıtmaktadır. Fakat bedensel cezanın yasaklanmış olmasına rağmen otorite ve sert disiplin anlayışı korunmuştur. Bu durum öğretmenin otorite figürü olarak görülmesine sebebiyet verebilir. Günümüz eğitim anlayışında öğretmen, sadece bilgi veren bir figür değil, aynı zamanda rehber ve mentor olmalıdır.

1.2.4. DÖRDÜNCÜ FASIL: TEDRİSÂTIN SÛR-I 'UMÛMİYESİ

Bu fasılda eğitim yöntemleri, usuller ve yollar üzerine önemli bilgiler sunulmuştur. Farklı eğitim yöntemlerinin avantaj ve dezavantajları ele alınırken, usul ve yol arasındaki fark açıklanarak bunların öğretimdeki önemi vurgulanmıştır. Eğitim alanında başarılı olmak isteyen bir öğretmenin, bu kavramları iyi anlaması ve sürekli olarak kendini geliştirmesi gerektiği metnin ana mesajlarından biri olmuştur. Ayrıca iyi bir öğretmenin, kendinden önce gelenlerin tecrübelerinden yararlanarak en etkili yolları öğrenmesi ve bunları kendi yeteneklerine göre uyarlaması gerektiği vurgulanmıştır.

Eserde, eğitim yöntemlerinin çeşitliliğine vurgu yapılmış ve bunlar üç ana kategoriye ayrılmıştır: ferdî tedris (bireysel öğretim), ma'en tedris (grupla öğretim) ve mütekâbilî tedris (karşılıklı öğretim). Bu öğretim yöntemleri günümüzde de uygulanan öğretim yöntemlerinden bazılarıdır. O dönem için farklı öğretim yöntemlerinin kullanılması modern eğitim anlayışı ile hareket edildiğinin göstergesidir.

Uygulanan bu öğretim yöntemlerinden bireysel öğretim derinlemesine öğrenmeyi sağlar, ancak verimsizdir, grupla öğretim, öğrenci etkileşimini artırır ama bireysel farklılıkları göz ardı edebilir, karşılıklı öğretim, öğrencinin aktif rol oynamasını sağlar ancak iyi bir rehberlik olmadan eksik kalabilir. Bu üç yöntemin dengeli bir şekilde kullanılması gereklidir.

Eğitimde yöntem seçimi çok önemlidir. Bir yöntem tüm derslerde ve tüm öğrencilerde aynı etkiyi göstermez. Öğretim yöntemleri seçilirken öğrencinin seviyesi, dersin içeriği, sınıfın büyüklüğü gibi unsurlar dikkate alınmalıdır. Modern eğitim sistemi öğrenci merkezli yöntemleri tavsiye etmektedir. Öğrenciler öğrenme sürecine aktif olarak katılırlar.

1.2.5. BEŞİNCİ FASIL: İLM-İ TERBİYEDE USÛLLER

Bu fasılda ilköğretimde kullanılan başlıca öğretim yöntemleri ve önemi, farklı öğretim yöntemlerinin incelenmesi ve karşılaştırılması, çocuğun zihinsel ve ahlâki gelişimini destekleyen öğretim yaklaşımları ele alınmıştır.

Eserde öğretim yöntemlerinin önemine dikkat çekilmiş ve farklı yöntemlerin güçlü ve zayıf yönleri ele alınarak, öğretmenlerin her ders ve öğrenci grubu için en uygun yöntemi seçmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Etkili bir öğretim için sadece bilgi sahibi olmanın yeterli olmadığı, aynı zamanda "san'atı bilmek" yani doğru öğretim yöntemlerini bilmenin elzem olduğu vurgulanmıştır.

İlköğretimde kullanılan başlıca öğretim yöntemleri şunlardır:

Haddî Usûl: Öğrencilere nesneler hakkında, özellikle görme duyusu aracılığıyla bilgi sağlayan yöntem. Bu yöntem, soyut kavramları somutlaştırarak öğrenmeyi kolaylaştırır. Yazar, bu yöntemin özellikle küçük yaştaki çocuklar için faydalı olduğunu belirterek resimli kitaplar ve haritaları örnek göstermiştir.

Takrîrî Usûl: Öğretmenin bilgiyi doğrudan anlattığı yöntem. Bu yöntemde, öğretmenin açık, net ve düzenli bir anlatım kullanması önemlidir.

Ta'lîlî Usûl: Genel bir prensibin sunulduğu ve daha sonra örneklerle açıklandığı tümdengelimsel bir yöntem.

İstifrâî Usûl: Önce özel örneklerin sunulduğu ve daha sonra genel prensibe ulaşıldığı tümevarımsal bir yöntem.

İsticvâb (Sokratik) Usûl: Öğretmenin sorular sorarak öğrencilerin bilgiyi keşfetmelerini sağladığı yöntemdir. Bu yöntem, öğrenci katılımını ve aktif öğrenmeyi teşvik eder. Yazar, bu yöntemin özellikle ahlâki konularda etkili olduğunu ve

Ksenofon'un ve Sokrates'in bu yöntemi nasıl kullandığını anlatan bir örneğini sunmuştur.

Yazar taharrî usulünün (haddî, istikrâî veya Sokratik), çocukların ilgisini çekerek ve aktif katılımlarını sağlayarak öğrenmeyi daha etkili hale getirdiğini savunuyor. Bu yöntemde çocuklar, bilgiyi kendileri keşfettikleri için daha kalıcı bir öğrenme deneyimi yaşıyorlar.

Sonuç olarak Osmanlı eğitim sisteminin sadece ezbere dayalı olmadığı, pedagojik yöntemlerin ve öğrenci merkezli öğrenmenin tartışıldığı görülmektedir. Günümüz eğitiminde de kullanılan bazı temel prensiplerin, o dönemde de farkında olduğunu görmek, tarihsel bir süreklilik açısından dikkat çekicidir.

1.2.6. ALTINCI FASIL: BA'ZI TURUK-I 'UMÛMÎYE'-İ TEDRİSİYE HAKKINDA

Bu fasılda genel öğretim yöntemlerinin (turuk-ı umumiye-i tedrisiyye) önemi, öğretimde kullanılan yöntem ve araç çeşitliliği, kara tahta, kitaplar ve yazılı ödevler gibi konulara değinilmiştir.

Metinde genel öğretim yöntemlerinin önemine değinilmiş ve daha sonra diğer kısımlara geçilmiştir. Diğer fasıllarda bu yöntemlerden bahsedildiği için bu bölümde detaya girmeye gerek duyulmamıştır.

Kara tahta, metinde en önemli genel öğretim aracı olarak sunulmuştur. Hesap ve geometri derslerinin ötesinde, kara tahtanın okuma, yazma, ahlâk bilgisi, dil bilgisi, coğrafya, tarih ve fen dersleri de dahil olmak üzere çeşitli derslerde nasıl etkili bir şekilde kullanılabileceği örneklerle açıklanmıştır. Kara tahtanın aktif kullanımının öğrenme üzerindeki olumlu etkisine işaret edilmiştir. Metinde kara tahtanın yetersiz kalabileceği ve öğrencilerin ellerinde dersin içeriğini inceleyebilecekleri bir metne ihtiyaç duyabilecekleri savunulmuştur.

Yazılı ödevlerin öğrenilen bilgileri pekiştirmek, zihinsel aktiviteyi teşvik etmek ve öğrenciye öğrendiklerini farklı bağlamlarda uygulama fırsatı vermek gibi faydalarından bahsedilmiştir. Ödevlerin kısa, net, öğrencinin seviyesine uygun ve faydalı olması gerektiği belirtilmiştir. Öğretmenin ödevleri seçerken öğrencilerin

yeteneklerini ve dersin içeriğini göz önünde bulundurması gerektiği tavsiye edilmiştir. Öğretmenlerin ödevleri mutlaka öğrencinin katılımıyla değerlendirmesi gerektiği vurgulanmıştır.

PROGRAMDA MÜNDERİC MEVÂD-I MUHTELİFENİN TEDRİSİ

1.2.7. YEDİNCİ FASIL: KİRÂAT

Bu fasılda ilköğretimde kırâat tedrisatının önemi vurgulanıp etkili okuma öğretimi için farklı yöntemler sunulmuştur.

Metinde kırâatın her türlü eğitimin temel taşı olduğu belirtilerek, eski "elifbâ" yöntemlerinin yetersizliği eleştirilmektedir. Harf öğretiminde, sessiz harflere verilen isimler üzerinden "yeni" ve "eski" tevsîm (isimlendirme) yöntemleri karşılaştırılmaktadır. Yeni tevsîm, sessiz harflerin telaffuzuna hafif bir sesli harf ekleyerek öğretilmesini savunur. (örn: "b" yerine "bu" gibi), eski tevsîm ise sessiz harflere geleneksel isimleri vermeyi savunur. (örn: "be", "cim", "sad" gibi). Yazar ayrıca hecelemenin gerekliliği konusunda farklı görüşleri ele alarak "teheccî" (heceleyerek okuma) ve "bila tehecci" (hecelemeden okuma) yöntemlerini karşılaştırmıştır.

Metinde kırâat derslerini daha ilgi çekici hale getirmek için çeşitli yöntemler önerilmiş, kırâat tedrisatının yanında hattın da önemli olduğu vurgulanarak, ikisinin birbirini tamamlayıcı şekilde yürütülmesi gerektiği belirtilmiş, kırâat için kullanılan metinlerin, öğrencilerin yaş ve zekâ seviyelerine uygun, sade ve anlaşılır olması gerektiği vurgulanmıştır.

Hem manzum hem de mensur parçaların ezberlenmesinin, öğrencilerin hafızasını güçlendirmesi, üsluplarını geliştirmesi ve anlamlı okuma becerilerini desteklemesi açısından faydalı olduğu belirtilmiştir.

Öğretmenin, doğru telaffuz ve âhenk ile metni okuyarak öğrencilere rol model olması gerektiği belirtilerek öğretmene bazı roller yüklenmiştir.

Kırâat hakkındaki bu görüşler o dönem için önemli olsa da günümüz öğretim yöntemlerinde ezberci okuma anlayışı yerine anlamaya dayalı okuma tavsiye

edilmektedir. Öğrencilerin farklı türde metinler okuyarak kelime dağarcığını ve dil gelişimini daha iyi artırabileceği günümüz eğitim anlayışında tavsiye edilmektedir.

1.2.8. SEKİNCİ FASIL: YAZI

Bu fasılda, yazı öğretiminin her yönü kapsamlı bir şekilde ele alınmış; iyi bir yazının önemi, yazı çeşitleri ve öğretim yöntemleri, yazı dersinin nasıl işlenmesi gerektiği ve yazı dersinin ne zaman yapılması gerektiğine dair önemli bilgiler sunulmuştur.

İyi bir yazının yanlış anlaşılmaları engelleyerek, zaman tasarrufu sağladığı ve üst makamlara saygı göstergesi olduğu gibi hem kişisel hem de toplumsal faydalarından bahsedilmiştir.

Yazı öğretiminde aşamalı ve ilerleyen bir yöntemin benimsenmesi tavsiye edilmiş. Basitten karmaşığa doğru giden, tekrarı ve pratik uygulamayı teşvik eden bir eğitim modeli savunulmuştur. Ayrıca, öğrencilerin ilgisini canlı tutmak için anlamlı metinlerin kullanımı önerilmiştir.

Metinde hazır defterlerin faydalı olabileceği kabul edilse de öğrencilerin kendi sayfa düzenlerini oluşturma becerilerini geliştirmeleri için bir an önce terk etmeleri gerektiği belirtilmiştir.

Öğretmenlerin örnek yazıları derste yazmak yerine önceden hazırlamalarının daha verimli olduğu savunulmuştur. Bu, öğrencilerin dikkat dağınıklığını önleyecek ve öğretmenin zamanını daha iyi kullanmasını sağlayacaktır. Ancak öğrencilerin, öğretmenin nasıl yazdığını görmesi de faydalıdır. Bunun için öğretmen, uzun bir cetvelle kalem hareketlerini göstererek nasıl yazılması gerektiğini anlatabileceğini önermektedir.

Yazı dersinin sabah derslerinin sonunda, öğrencilerin zihinsel olarak yorulduğu ve gün ışığının en iyi olduğu zaman diliminde yapılmasının uygun olduğu belirtilmiştir.

Metinde öğretmenin, öğrencilerin sadece yazı defterlerini değil, tüm yazılı çalışmalarını sürekli olarak denetlemesi ve düzgün, okunaklı yazı alışkanlığı kazanmalarını sağlaması gerektiği vurgulanmıştır.

Yazı eğitimi hakkındaki bu görüşler günümüz eğitim anlayışıyla benzerlikler göstermektedir. Farklı seviyelerdeki öğrencilere aynı yazı eğitiminin verilmesi ise günümüz bireyselleştirilmiş eğitim anlayışı ile çelişmektedir.

1.2.9. DOKUZUNCU FASIL: SARF VE İMLA

Bu bölümde, dil öğretiminde sarf ve imla çalışmalarının önemine vurgu yapılmış; geçmişte uygulanan ezberci yöntemlerin yetersizliğine dikkat çekilerek, öğrencinin aktif katılımını ve düşünme becerilerini geliştiren modern yaklaşımlar savunulmuştur.

Metinde "Programda münderic bi'l-'umûm mevâd dersiye arasında en mühimi bilâ şüphe lisân tedrisâtıdır." cümlesiyle lisan eğitiminin önemi vurgulanmıştır. Lisan kavramının, hem dilbilgisi kurallarını (imla, tahlil) hem de düşüncenin ifade ediliş biçimini (kelime bilgisi, üslup) kapsayan iki yönü olduğunu belirtilmiştir.

Yazar, geleneksel sarf öğretim yöntemlerini eleştirmiştir. Bu yöntemlerin, çocuğun yaratıcılığını ve bireysel girişimlerini engellediğini, karmaşık kuralları anlamadan ezberlemeye zorladığını savunmuştur. Modern sarf kitaplarının ise hem konularının hem de öğretim yöntemlerinin daha uygun olduğunu belirtmiştir. Öğrencinin kendi dilbilgisi kurallarını keşfetmesine yardımcı olan ve örneklerle zenginleştirilmiş bir yaklaşımı savunmaktadır.

Yazar, tahlil çalışmalarında kademeli bir yaklaşım önerir. Öğrencilerin dilbilgisi kurallarını adım adım öğrenmeleri ve karmaşık cümleleri analiz etmeden önce temel yapıları anlamaları gerektiğini savunur.

İmla çalışmalarının sadece doğru yazmayı öğretmekle kalmayıp, aynı zamanda öğrencilerin kelime dağarcığını geliştirmelerine ve düşüncelerini daha iyi ifade etmelerine yardımcı olması gerektiğini vurgulanmıştır.

Sonuç olarak, dil öğretiminde sarf ve imla çalışmalarının önemini vurgulayan, geleneksel ezberci yöntemleri eleştiren ve öğrenci odaklı modern yaklaşımları savunan bir bölüm olmuştur. Yazar, öğrencilerin dilbilgisi kurallarını anlama, kelime dağarcıklarını geliştirme ve düşüncelerini etkili bir şekilde ifade etme becerilerini geliştirmelerine odaklanan bir dil eğitimi anlayışını savunmuştur.

1.2.10. ONUNCU FASIL: LİSÂN-I MÜMÂRESÂTI VE İNŞÂ

Bu fasılda çocukların dil becerilerini geliştirmenin önemine odaklanılmış ve bu amaçla kullanılabilecek çeşitli yöntemler sunulmuştur. Konuşma alıştırmaları, sözlük çalışmaları, metin analizi ve kompozisyon yazma gibi konular ayrıntılı bir şekilde ele alınıp bu süreçte öğretmenlerin rolü vurgulanmıştır. Ayrıca dil becerilerini geliştirmenin, sadece kelimeleri ezberlemekten ibaret olmadığı, aynı zamanda düşünme becerisini, edebi unsurları anlama ve analiz etme yeteneğini de geliştirmeyi içerdiğini vurgulanmıştır.

Yazar, dilin önemini ve çocukların dil becerilerini geliştirmenin hayati bir eğitim aracı olduğunu vurgulamıştır. Zengin bir kelime dağarcığının, düşünceleri ifade etmek için gerekli olan malzemeleri sağladığı ve zihinsel gelişimi desteklediğini belirtmiştir.

Çocukları konuşmaya teşvik etmek, Sokratik yöntemin önemli bir unsuru olarak sunulmuştur. Doğru ve akıcı bir şekilde ifade yeteneğini geliştirmek için çocuklara açık ve net sorular sorulması ve cevapları tam cümleler halinde talep edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Metinlerin kelime ve cümle düzeyinde incelenmesi ve edebi unsurların farkına varılması, dil becerilerini geliştirmenin önemli bir yönü olarak sunulmuştur. Öğretmenlerin, öğrencilere metinlerin güzelliklerini göstermesi ve onları bu güzellikler hakkında düşünmeye teşvik etmesi gerektiği belirtilmiştir.

Kompozisyon yazmanın sadece üslup çalışması olmadığı, aynı zamanda düşünme becerisini geliştirmenin de bir aracı olduğu vurgulanmış, çocukların kompozisyon yazmaya erken yaşta başlaması ve bu süreçte öğretmenler tarafından desteklenmesi gerektiği belirtilmiştir.

Yazar: "Çocukları konuşmaya icbâr etmek, tarîk-i Sokrati'nin oldukça mühim fevâitinden biridir." diyerek çocukları aktif bir şekilde düşünmeye ve ifade etmeye teşvik eden Sokratik yöntemin önemini vurgular.

Bu fikirler günümüz pedagoji anlayışına uygun olsa da bazı eklemeler yapılabilir. Dil eğitimi sadece gramer ve yazım kurallarına indirgenmemeli,

öğrencilerin düşünme, anlama ve anlatma becerilerini geliştirecek bir şekilde verilmelidir. Ayrıca yazım hatalarını düzeltmek kadar, öğrencilerin yaratıcılıklarını ve kendine güvenlerini artıracak bir öğrenme ortamı sağlamak da önemlidir. Bireysel farklılıklar da dikkat edilmesi gereken bir diğer husustur.

1.2.11. ON BİRİNCİ FASIL: TARİH

Bu fasılda, ilkokullarda tarih öğretiminin tarihçesi, amaçları ve nasıl uygulanması gerektiği konuları ele alınmıştır.

Metinde Fransa'daki tarih öğretiminin tarihçesi hakkında şu bilgiler verilmiştir: “1850'den önce Fransa'da tarih ve coğrafya dersleri isteğe bağlıydı ve ilkokul diplomasında bile aranmıyordu.10 Nisan 1867'de zorunlu hale getirildi. Başlangıçta, tarih öğretimi sadece hükümdarların hayatlarını ezberlemekten ibaretti. Programlar zamanla gelişti ve daha kapsamlı hale geldi. 1882'de tarihin kronolojik sırayla değil, özet programlarla öğretilmesi benimsendi. Bu yöntemde öğrenciler her yıl aynı tarihsel dönemi daha detaylı inceleyerek daha derin bir anlayışa sahip oldular.”

Tarih öğretiminin amaçları hakkında şu hususlardan bahsedilmiştir: Öğrencilere temel tarih bilgilerini kazandırmak, vatanseverlik duygusunu geliştirmek, muhâkeme ve hüküm yeteneğini geliştirmek. Günümüzde ise geçmiş ile gelecek bağ kurarak milli kültürü oluşturma, milli şuûru oluşturma, kültürel mirasın korunması ve geliştirilmesinde öğrencilerin sorumluluk almalarını sağlamak, kendi kültür değerlerine bağlı kalarak farklı kültürlerle etkileşimde bulunabilmelerini sağlamak ve öğrencilerin kendilerini kuşatan kültür dünyaları hakkında meraklarını gidermek gibi farklı amaçlardan da bahsedebiliriz.

Uygulama yöntemleri ve yardımcı araçlar olarak şu önerilerde bulunulmuştur: Geçmiş günümüzle kıyaslamak, öğrencilerin, geçmiş anlamaları için günümüzle karşılaştırmalar yapmak, tekrar yapmak, soru-cevap yöntemini uygulamak, not tutturmak, harita çizimi, görsel materyaller kullanmak (resimler, haritalar, tablolar vb.) ve hikâyelerden yararlanmak. Tüm bunların tarih derslerini daha ilgi çekici ve anlaşılır hale getireceği vurgulanmıştır.

Metinde yerel tarihi ele almanın öğrencilerin yaşadıkları bölgenin tarihini öğrenmelerini sağladığı, onlarda aidiyet duygusu ve tarih bilinci oluşturduğu vurgulanmıştır. Yerel tarihin kültürel mirasa sahip çıkılması konusunda öğrencilere şuûr kazandırdığı günümüzde de vurgulanan bir husustur.

Günümüz tarih eğitimi anlayışında, tarih eğitimi öğrencilere sadece geçmişte yaşanan olayları öğretmekle sınırlı kalmaz. Aynı zamanda onların düşünme becerilerini geliştirir, geçmişten ders çıkararak günümüzü ve geleceği anlamalarına yardımcı olur.

Tarihi sadece savaşlar ve liderler üzerinden öğretmek yerine, toplumsal değişimleri ve kültürel gelişimleri de içeren daha geniş bir bakış açısıyla ele almak, ezbercilikten uzak, analitik ve eleştirel düşünmeyi teşvik eden bir anlayışla sunmak daha doğru olacaktır.

1.2.12. ON İKİNCİ FASIL: COĞRAFYA

Bu fasılda, Fransa'da coğrafya eğitiminin tarihine ve öğretim yöntemlerine dair önemli bilgiler sunulmuştur.

Metinde 10 Nisan 1867 tarihli yasa ile coğrafya dersinin, tarih dersiyle birlikte zorunlu dersler arasına alındığını ancak bu dersin, ilkokullarda hemen yaygın bir şekilde okutulmadığı bilgisi verilmiştir.

Metinde, eski zamanlarda coğrafya eğitiminin çoğunlukla ezber ve kuru isimler listesine dayandığını eleştirmektedir. Bu yöntemin öğrenmeyi sıkıcı ve verimsiz hale getirdiği vurgulanmıştır.

Yazar, coğrafya eğitiminde resimlerin, haritaların ve canlı tasvirlerin kullanımını savunmaktadır. Bu araçların, öğrencilerin soyut kavramları anlamalarına ve coğrafi özellikleri görselleştirmelerine yardımcı olduğu belirtilmektedir. Özellikle deniz, dağ, ada gibi kavramların anlaşılması için resimlerin ve haritaların olmazsa olmaz olduğu ifade edilmektedir.

Metinde, coğrafya eğitiminde hayal gücünün önemine de dikkat çekilmiştir. Öğrencilerin farklı coğrafyaları, kültürleri ve yaşam biçimlerini hayal etmelerinin,

onların dünyayı daha iyi anlamalarına ve meraklarını beslemelerine katkı sağlayacağı vurgulanmıştır.

Yazar coğrafyanın sadece isimler ve yerlerin öğrenilmesinden ibaret olmadığını, aynı zamanda felsefi bir boyutu da olduğunu savunmaktadır. Öğrencilerin coğrafi olayların nedenlerini, sonuçlarını ve birbirleriyle olan ilişkilerini anlamalarının teşvik edilmesi gerektiği belirtilmektedir.

Coğrafya eğitimine öğrencilerin kendi yaşadıkları bölgelerin (ev, sokak, köy, ilçe) incelenmesiyle başlanması önerilmiştir. Bu yöntemin, öğrencilerin soyut coğrafi kavramları somut deneyimleriyle ilişkilendirmelerine yardımcı olacağı belirtilmektedir.

Metinde, öğrencilerin coğrafi haritaları kendilerinin çizmelerinin, öğrenmeyi pekiştirdiği ve dikkatlerini artırdığı vurgulanmıştır. Harita çiziminin, öğrencilerin coğrafi konumları ve mekânsal ilişkileri daha iyi anlamalarını sağladığı ifade edilmiştir.

Metin, özellikle ileri sınıflarda coğrafya-yı iktisadi, ulaşım yolları ve iletişim konularına daha fazla ağırlık verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu konuların, coğrafi bilginin pratik hayata uygulanmasında ve öğrencilerin ekonomik ve sosyal süreçleri anlamalarında önemli rol oynadığı belirtilmektedir.

Sonuç olarak bu eser, coğrafya eğitiminde geleneksel yöntemlerin eleştirisini yaparak, resim, harita, tasvir ve hayal gücü gibi araçların kullanımını teşvik etmektedir. Ayrıca coğrafya-yı mahalliden başlamak ve harita çizimini kullanmak gibi pratik önerilerde bulunmaktadır. Metin, coğrafya eğitiminin sadece isim ve yerlerin ezberlenmesinden öte, öğrencilerin dünyayı daha derin ve felsefi bir bakış açısıyla anlamalarını hedeflemesi gerektiği mesajını vermektedir.

Günümüzde de ezberci yöntem yerine etkileşimli, görsel destekli ve öğrencilerin aktif katılımını teşvik eden bir öğretim yöntemi tavsiye edilmektedir.

1.2.13. ON ÜÇÜNCÜ FASIL: MA'LÛMÂT-I AHLÂKÎYE VE MEDENÎYE

Bu fasılda ahlâk ve medeni bilgiler derslerinin önemi vurgulanmakta ve bu derslerin nasıl etkili bir şekilde öğretilbileceğine dair bilgiler sunulmuştur. Yazar, ahlâki değerlerin toplumun temelini oluşturduğunu ve bu değerlerin çocuklara erken yaşlardan itibaren kazandırılması gerektiğini savunmuştur. Ayrıca, medeni bilgiler dersleri aracılığıyla, çocukların bilinçli vatandaşlar olarak yetiştirilmesinin önemi vurgulanmaktadır.

Yazar, 28 Mart 1882 tarihli kanunun birinci maddesinde ve 18 Kanûn-ı Sâni 1887 tarihli nizamnamenin yirmi yedinci maddesinde birlikte anılsalar da ahlâk ve medeni bilgiler derslerinin farklı ve ayrı dersler olduğunu vurgulamaktadır.

Metinde, ahlâk bilgisi dersinin ahlâki eğitimle karıştırılmaması gerektiğini savunulmaktadır. Ahlâki eğitimin, tüm derslere nüfuz etmeli ve öğretmenin sınıfta ve teneffüslerde vereceği nasihatlerle bütünleşmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Ahlâk derslerinin öğretiminde kullanılacak yöntemler ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu yöntemler arasında hikâye anlatımı, okuma parçaları, soru-cevap, tahtaya özet yazma ve ezberletme yer almaktadır.

Yazar, medeni bilgiler dersinin, bireyleri toplumun işleyişi ve bireysel hak ve sorumlulukları hakkında bilgilendirmek amacıyla müfredata eklendiğini belirtmiştir.

Metinde yer alan önemli fikirler şunlardır:

- Ahlâk ve medeni bilgi dersleri, her ne kadar farklı olsalar da bireyleri iyi bir vatandaş ve iyi bir insan olarak yetiştirme amacına hizmet ederler.
- Ahlâk dersleri, öğüt verici ve sıkıcı olmaktan ziyade, hikayeler, örnekler ve tartışmalarla çocukların ilgisini çekecek şekilde işlenmelidir.
- Ahlâk derslerinde vurgulanması gereken önemli değerler arasında dürüstlük, saygı, adalet, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverlik yer almaktadır.
- Öğretmen, ahlâki değerleri sadece öğretmekle kalmayıp, aynı zamanda kendi davranışlarıyla da örnek olmalıdır.

Günümüz eğitim anlayışı, bireyin kendi ahlaki değerlerini oluşturmalarını, özgür düşünmesini ve toplumla sağlıklı ilişkiler kurmasını hedeflemektedir. Medeni bilgiler dersi artık sadece devletin işleyişini değil, aynı zamanda insan hakları, demokrasi, özgürlükler ve çevre bilinci gibi konuları da kapsamaktadır.

1.2.14. ON DÖRDÜNCÜ FASIL: HESÂB VE HENDESE

Bu fasılda, ilkokullarda matematik ve geometri eğitiminin nasıl olması gerektiği üzerine detaylı bilgiler sunulmuştur.

Yazara göre aritmetik, temel eğitimde olmazsa olmaz bir derstir. En basit toplumsal yaşamda bile, alacak verecek hesapları için aritmetik bilgiye ihtiyaç duyulur. Aritmetik sadece pratik faydalar sağlamakla kalmaz, aynı zamanda zihinsel disiplini geliştirir. Düşünme becerisini, dikkat ve muhâkeme yeteneğini geliştirir.

Yazar aritmetik müfredatının aşamalı ve birbirine bağlı bir şekilde düzenlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Metne göre; toplama, çıkarma, çarpma ve bölme işlemleri, erken yaşlardan itibaren somatik objeler kullanılarak öğretilmelidir. Belge, "İlk aşerât geçilmeden evvel, çocukların cem', tarh, darb ve taksîm ne demek olduğunu bilmeleri lazımdır" diyerek somuttan soyuta geçişin önemini vurgular. Öğretim, somuttan soyuta, basitten karmaşığa ilerleyerek öğrencilerin zihinsel gelişimine uygun olmalıdır. Öğrencilere, işlemlerin nedenlerini ve mantığını anlamaları için fırsatlar verilmelidir.

Metinde kesirlerin, bölme işlemi ve günlük hayattan örnekler kullanılarak somut bir şekilde tanıtılması gerektiği, metrik sistemin, öğrencilere ölçü birimleri (metre, litre, gram) gösterilerek ve bu birimlerle ölçümler yaptırılarak öğretilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Yazar: "Zihinden hesaplama, günlük yaşamda pratik bir beceridir ve öğrencilere sık sık pratik yapma imkânı verilmelidir. Zihinden hesaplama, sayısal hafızayı geliştirir ve zihinsel çevikliği artırır. Öğrenciler, zihinden hesaplamada farklı stratejiler ve kısayollar öğrenmelidir." diyerek zihinden hesaplamanın önemine değinmiştir.

Yazar, ilkokulda geometri eğitiminin, temel geometrik şekiller ve özellikleri hakkında basit bilgiler verilerek başlanması gerektiğini belirtmiş. Ayrıca şu tavsiyeleri sunmuştur: “Öğrenciler, geometrik şekilleri görsel olarak tanıyabilmeli ve bu şekilleri çizmeyi öğrenebilmelidir. Geometri öğretimi, öğrencilere alan ve hacim hesaplamalarının temellerini kavratmalıdır. Öğretim, öğrencilerin gözlem, muhâkeme ve problem çözme becerilerini geliştirecek şekilde yapılmalıdır.”

Metinde aritmetik ve geometri becerileri, gerçek hayattan alınmış problemlerle pekiştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Problem mevzularının, öğrencilerin ilgisini çekecek ve onlara faydalı bilgiler sağlayacak şekilde seçilmesi gerektiği, problemlerin, öğrencilerin zihinsel çaba sarf etmelerini gerektirecek kadar zorlayıcı olması gerektiği, öğrencilere, problemi analiz etme, çözüm stratejisi geliştirme ve çözümlerini kontrol etme becerilerini kazandırılması gerektiği belirtilmiştir.

Yazar, ilkokul matematik ve geometri eğitiminin temel ilkelerini ele alarak öğrenci merkezli, uygulamalı ve aşamalı bir öğretim yaklaşımını savunmaktadır. Metin, öğretmenlere öğrencilerin zihinsel gelişimine uygun, somuttan soyuta ilerleyen ve gerçek hayata bağlanan bir eğitim programı oluşturmaları için yol gösterici niteliktedir.

Günümüz matematik eğitimi, ezberden uzak, keşfetmeye ve anlamaya dayalı bir yapıya sahiptir. Matematik ve geometri dersleri artık daha anlaşılır, daha eğlenceli ve işlevsel bir hâle getirilmiştir.

1.2.15. ON BEŞİNCİ FASIL: EŞYÂ DERSLERİ – TEDRİSÂT-I ZİRA’İYE

Bu bölümde, eşya derslerinin ve özellikle ziraat derslerinin önemine dikkat çekilerek bu derslerin nasıl daha etkili bir şekilde verilebileceği konusunda öneriler sunulmuştur. Metnin ana vurgusu, ezbere dayalı öğretimden uzaklaşarak, gözlem, deney ve aktif öğrenme yöntemlerini kullanarak, öğrencilere doğayla iç içe, pratik bilgiler kazandırılması gerektiği yönündedir.

Yazar, eşya (fen bilgisi) derslerinin tanımını yaparak, somut nesneler ve olgular hakkında, onların vasıtasıyla verilen dersler olduğunu vurgulamıştır. Tarih, sarf ve ahlak gibi derslerin aksine coğrafya, bitki, hayvan ve madenler gibi somut konuları kapsadığı belirtilmiştir.

Yazar, eşya derslerinin canlı ve bireysel bir şekilde işlenmesi gerektiğini savunmuş; ezbere dayalı öğretim yerine, gözlem, deney ve sokratik yöntem gibi aktif öğrenme yöntemlerinin kullanılmasını önermiştir. Bu fikirler günümüz eğitim anlayışı ile paralellik göstermektedir.

Eşya derslerinde öğretmenin rolü sadece bilgi aktarmak değil, aynı zamanda öğrencilerin düşünme becerilerini geliştirmek ve meraklarını uyandırmaktır. Bu nedenle, öğretmenin her derse titizlikle hazırlanması ve öğrencilerin mevcut bilgilerini göz önünde bulundurması gerektiği vurgulanmıştır.

Yazar, ziraat derslerinin eşya derslerine bağlı olduğunu, çünkü hem gözlem ve deneye dayandığını hem de pratik uygulamaları içerdiğini belirtmiştir. Ziraat derslerinde, öğrencilere toprak türleri, gübreleme, bitki yetiştirme teknikleri, hayvan bakımı, zararlılarla mücadele gibi konularda bilgi verilmesi gerektiği anlatılmıştır. Bu derslerin amacının, öğrencilere toprağı sevdirmek, tarımsal üretimi artırmak ve kırsal alanda yaşayan insanların refahını iyileştirmek olduğunu belirtmiştir.

Yazar, öğretmenin her derse iyi hazırlanmasının önemini şu sözlerle ifade eder: "Eşyâ derslerinde ictinâb olunacak birçok hatalardan kendini muhâfaza etmek için yegâne çare her dersin tam ve mû-şikâfâna bir sûrette ihzârıdır."

Yazar, eşya derslerinde bilinenlerden bilinmeyenlere doğru ilerlenmesi gerektiğini, karmaşık konulara geçmeden önce temel bilgilerin sağlamlaştırılması gerektiğini savunmuştur.

Yazar, ziraat derslerinin sadece teorik bilgilerle sınırlı kalmaması, öğrencilerin tarla ve bahçelerde uygulamalı eğitim alması gerektiğini vurgulamıştır. Ziraat derslerinin amacının sadece tarımsal bilgi vermek değil, aynı zamanda öğrencilere toprağı sevdirmek ve tarıma ilgi duymalarını sağlamak olduğunu belirtilmiştir.

1.2.16. ON ALTINCI FASIL: MEVÂD-I FER'İYE: RESİM; EL İŞLERİ; GINÂ, JİMNASTİK VE 'ASKERİ TA'LİMLER

Bu fasılda, farklı eğitim seviyelerindeki (sıbyân sınıfı, ibtidâî devre, mutavassıt devre, ali devre) resim, el işleri, müzik ve jimnastik derslerinin nasıl uygulanması gerektiği konusunda detaylı bilgiler ve örnekler sunulmuştur. Ayrıca her ders için

kullanılabilecek materyaller ve kaynaklar hakkında bilgiler verilmiştir. Eserde, öğretmenlere öğretim yöntemleri, öğrenci değerlendirmesi ve sınıf yönetimi konularında tavsiyelerde bulunmaktadır.

Metinde, resim, el işleri, jimnastik ve askeri eğitimler gibi "fer'i" (yan dal) olarak adlandırılan derslerin önemi sorgulanmıştır. Bu derslerin, "an'anât müderrisyemizde ve programlarda kendilerine tahsis edilen mevki'i mahdûddan" dolayı fer'i olarak kabul edildiği belirtilmektedir. Yazar, özellikle resim ve müzik gibi derslerin zihinsel ve ahlaki gelişim açısından programın diğer dersleri kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.

Metinde, resim eğitiminde serbestliğin önemine dikkat çekilmiştir. Öğrencinin hislerini ve düşüncelerini özgürce ifade etmesi gerektiği, öğretmenin ise bu süreci yönlendirerek öğrenciyi teşvik etmesi gerektiği savunulmuştur. Resim eğitiminin temel amacının, sadece sanatçı yetiştirmek değil, öğrencinin zihinsel yeteneklerini geliştirmek olduğu belirtilmiştir.

El işleri eğitiminin, çocuklara el becerisi kazandırmanın yanı sıra resim eğitimini de desteklemesi gerektiği ifade edilmiştir. Her el işi uygulamasının bir resim çalışmasıyla birleştirilmesi ve bu süreçte temizlik ve düzene dikkat edilmesi önerilmiştir.

Yazar, müzik eğitiminin bedensel, zihinsel, ahlaki ve disiplin açısından faydalarına değinmiştir. Müzik eğitiminin çocuklara daha üst düzey bir zevk kazandırdığı ve onları zararlı eğlencelerden uzaklaştırdığı belirtilmiştir.

Yazar, jimnastiğin çocukların bedensel gelişimine faydalı olduğunu kabul etmekle birlikte, özellikle küçük çocuklar için açık havada oynanan oyunların daha doğal ve yararlı olduğu vurgulanmıştır. Öğretmenlerin oyunları teşvik etmesi ve çocukların serbestçe oynamalarına imkân sağlaması önerilmiştir.

Sonuç olarak yazar, seçmeli derslerin önemini vurgulayarak bu derslerin çocukların zihinsel, bedensel, ahlaki ve disiplin gelişimine önemli katkılar sağladığını savunmaktadır. Yazar, bu derslerin sadece teorik bilgi aktarımıyla sınırlı kalmaması, öğrencilerin aktif katılımını ve deneyimlerini ön plana çıkarması gerektiğini vurgulamaktadır.

Günümüz eğitim anlayışı, bireysel yetenekleri ve fiziksel gelişimi destekleyen bir yapıya dönüşmüştür. Seçmeli dersler artık öğrencilerin kişisel gelişimlerine katkı sağlayan, onların yeteneklerini keşfetmelerini ve geliştirmelerini teşvik eden bir sistemle yürütülmektedir.

TERBİYE'-İ AHLÂKİYE

1.2.17. ON YEDİNCİ FASIL: İNZİBÂT VE MÜNÂFESE

Bu fasılda, temel olarak sınıf yönetimi (disiplin) ve rekabetin nasıl kullanılacağı konusu detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Yazar, bu kavramları ahlaki eğitimin bir parçası olarak değerlendirmiş ve ideal bir öğretmenin sahip olması gereken niteliklere ve kullanabileceği yöntemlere odaklanmıştır.

Metne göre inzibât (disiplin), ahlaki gelişim ve etkili ders anlatımı için olmazsa olmazdır. İdeal bir sınıf düzeninin sağlanması, öğretmenin yetkinliğine ve çevresel koşullara bağlıdır. Sınıfın fiziksel düzeni, öğrenci sayısı, oturma düzeni gibi faktörler, inzibâtı etkiler.

Öğrencilerle samimi bir bağ kurabilen, onları seven ve adil davranan bir öğretmen, inzibâtı doğal yollarla sağlar. Öğretmen, tutarlı ve dengelenmiş bir mizaca sahip olmalı, ani tepkilerden kaçınmalıdır. Nazik ve saygılı bir dil kullanmalı, küfür ve hakaretlerden kaçınmalıdır. Öğretmenin dış görünüşü ve toplumsal itibarı da öğrencilerin ona olan saygısını etkiler. Bu görüşler günümüz eğitim ve öğretim anlayışı ile benzerlik göstermektedir.

Metinde inzibâtın sağlanması için ceza ve ödül sisteminin dengelenmiş bir şekilde kullanılması gerektiği vurgulanmıştır. Cezaların, aşağılayıcı veya fiziksel olmaması gerektiği, ıslaha yönelik olması gerektiği belirtilmiştir. Öğrencinin beklentisi olan bir ödülün mahrum bırakılması, etkili bir ceza yöntemi olarak görülmüştür.

Metinde rekabetin, öğrencilerin motivasyonunu artırmak için güçlü bir araç olduğu, ancak rekabetin, kıskançlık ve olumsuz duygulara yol açabileceği için dikkatli

kullanılması gerektiği vurgulanmıştır. Öğretmen, öğrencileri sadece kendi gelişimleriyle değerlendirmeli ve rekabet ortamını sağlıklı bir şekilde yönetmelidir.

Haftalık sınavlar, şeref levhaları ve ödül törenleri, rekabetin teşvik edilmesinde faydalı araçlar olarak görülmüş; ödül törenlerinin sıklığı ve resmiyeti tartışma konusu olsa da öğrenciler ve toplum üzerinde olumlu etkilerinin olduğu belirtilmiştir.

Özet olarak etkili bir sınıf yönetimi için hem disiplini hem de rekabeti kullanmanın incelikleri ele alınmıştır. Yazar, öğretmenlerin öğrencilerle samimi, adil ve tutarlı bir ilişki kurmasının önemini vurgularken, aynı zamanda ceza ve ödül sistemlerini bilinçli bir şekilde kullanmalarını ve rekabetin olumsuz yönlerini kontrol altında tutmalarını tavsiye eder. Nihai hedef, öğrencilerde içsel motivasyonu ve görev bilincini geliştirmektir.

Günümüz eğitim anlayışında disiplin, cezalandırmaya değil, öğrencilerle sevgi ve saygıya dayalı bir ilişki kurmaya dayanır. Öğrencilerin hatalarını anlamaları ve kendilerini geliştirmeleri sağlanmaya çalışılır. Ödüllendirme, öğrencileri motive etmek için kullanılır, rekabet ortamı ise kıskançlığa neden olmayacak şekilde sağlanır.

1.2.178. ON SEKİZİNCİ FASIL: İBTİDÂÎ MU‘ALLİMİNİN MESÂÎ-İ MU‘ÂVENESİ VE VEZÂİFİ

Bu fasılda, bir ibtidâî öğretmenin sahip olması gereken nitelikler, yerine getirmesi gereken görevler ve mesleki sorumlulukları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Yazar, öğretmenlik mesleğinin kutsal bir görev olduğunu ve bu görevi layıkıyla yerine getirmek için özveri, sadakat, bilgi ve beceri gerektiğini vurgulamaktadır.

Metinde, bir öğretmenin ders verme ve ödev düzeltmenin ötesinde üstlenmesi gereken çeşitli yardımcı görevler ele alınmıştır. Bunlar arasında okulun maddi ve manevi gelişimine katkıda bulunmak, idari yazışmaları yürütmek, çeşitli komisyonlarda yer almak, gece dersleri vermek ve eğitim konferanslarına katılmak yer almaktadır.

Yazar, okullarda kütüphane ve tasarruf sandıklarının önemine vurgu yapmıştır. Öğretmenlerin, öğrencilerde okuma sevgisi uyandırmak, kitap ödünç almalarını teşvik etmek ve kütüphane kaynaklarını yönetmek gibi sorumluluklarına değinilmiştir.

Yazar, öğretmenlerin boş zamanlarını verimli bir şekilde kullanarak kişisel ve mesleki gelişimlerine önem vermeleri gerektiğini savunmuştur. Özellikle genç öğretmenlere, okuma yoluyla kendilerini geliştirmeleri ve meslektaşlarıyla etkileşimde bulunmaları tavsiye edilmiştir. Bu öneriler günümüzde de öğretmen adaylarına ve mesleğe yeni başlayan öğretmenlere tavsiye edilmektedir.

Yazar, bir öğretmenin sahip olması gereken nitelikleri ve yerine getirmesi gereken görevleri ayrıntılı olarak açıklamıştır. Öğretmenlik mesleğine yatkınlık, öğrencilere sevgi, özveri, ahlaki değerlere sahip olmak, dürüstlük, adalet ve sabır gibi özellikler vurgulanmıştır.

Yazar, öğretmenlik mesleğinin özünde sadakat olduğunu belirterek, öğretmenin görevlerini yerine getirirken bu değere bağlı kalmasının önemini vurgulamıştır. Sadakat, öğretmenin mesleğine ve öğrencilerine olan bağlılığının bir göstergesi olarak sunulmaktadır.

İyi bir öğretmen, sadece ders anlatan biri değildir; öğrencilerini seven, eğitim sürecine katkı sağlayan, kendini sürekli geliştiren ve toplum için çalışan bir bireydir. Öğretmenlik, fedakârlık ve sorumluluk gerektiren bir meslek olup, öğretmenlerin hem öğrencilerine hem de topluma karşı önemli görevleri vardır. Bu fasılda da genel olarak bunlara değinilmiştir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin eğitim sistemi uzun zaman mektep ve medrese sistemi üzerinden, dini ve geleneksel eğitim çerçevesinde devam etmiştir. Selçuklular ve diğer İslam devletlerinden örnek alınarak devam ettirilen Sıbyân Mektepleri Osmanlı Devleti'nin bünyesinde yeniden yapılandı. Kuruluş Dönemi'nde, dönemin ihtiyaçlarını karşılarken, Batılı devletler ile etkileşim sonucunda, yetersiz geldiği anlaşılmış ve zamanla değişime uğramaya başlamıştır. Yapılmaya çalışılan yenilik ve gelişmeler tam anlamı ile sonuç vermemiştir. Bu yüzden Sıbyân Mekteplerine alternatif olarak modern anlamda eğitim veren okullar açıldı.

1838 yılında Sıbyân Mekteplerinin bir üst kademesi olarak rüştiyeler açılarak dönemin şartlarına uygun eğitim vermeyen mekteplerinin yapısı ve işleyişi bozulmadan istenilen gibi Batılı bir okul açma yoluna gidildi. Böylece halkın ve ulemanın vereceği tepki önlenmeye çalışıldı. Ancak yıllardır sadece dini eğitim veren mekteplerin üzerine açılması, yeteri kadar düşünülüp, inceleme yapılmadığını göstermekteydi. Ayrıca rüştiyelerde işlenen derslerde Sıbyân Mekteplerindeki derslerin tekrarı idi. Okuma yazma bilmeden bu okulların yararlı olmayacağı belirtildi.

1870'lerden itibaren vakıflar yoluyla yönetilen Sıbyân Mekteplerinin yanında Maarif Nezareti'ne bağlı "iptidai mektepleri" doğdu. Okulların amacı rüştiyelere öğrenci hazırlamaktı. Bu okullarda Kur'an'ın okunması, surelerin ezberlenmesi, namaz öğretilmesi ve din derslerinin öğretilmesi programlandı. Ek olarak çocuğun çizgi çizmeyi ve yazı yazmayı öğrenmesi hedeflendi. Öğrencilerin ancak bu aşamalardan sonra rüştiyelere alınması kararlaştırıldı. Günümüzün ortaokullarına denk olarak kabul edilebilecek bu okullar önce İstanbul'da açıldı, daha sonra diğer vilayetlere yayıldı. Rüştiyelerin açılması ile Osmanlı devletinde batılı anlamda eğitim veren ilk sivil kurumlar eğitime başladı. Dini eğitim veren derslerin dışında, Türkçe, matematik, coğrafya, hesap işleri gibi dersler de eklendi. Ayrıca okulları ayda iki kere denetlemek için müfettişler atandı.

1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bütün eğitim kurumları ilk, orta ve yükseköğretim olmak üzere üç grupta toplandı. Sıbyân

okulları, iptidailer ve rüştiyeler; İlkokul, idadiler ve sultaniler; Ortaokul ve darülfünun ve çeşitli mesleki yüksekokulları ise Yükseköğrenim Okulları kabul edilmekteydi. İlköğretimin ilk devresi olan sıbyân okulları kızlar için 6-10, erkekler için 7-11 yaşları zorunlu tutuldu, 1913 tarihli “Tedrisat-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkati (İlköğretim geçici yasası)” ile iptidaiyeler ve rüştiyeler birleştirilip öğretim süresi altı yıl olan okullar kuruldu.

Usûl-ı cedit üzere açılan bu yeni okullar için yine usûl-ı cedit bilen muallim yetiştirecek okul açma mecburiyeti ortaya çıkmıştır. Böylece Türk tarihinde çağdaş anlamda muallimlik/öğretmenlik mesleğinin gelişmesi 1848’de ilk Dâru’lmuallimînin İstanbul’da açılmasından itibaren başlamıştır. İbtidâî mekteplerde usûl-ı cedit üzere eğitim verecek donanımlı öğretmen yetiştirmek üzere 1868’de İstanbul’da iki yıllık Darülmuallimin-i Sıbyân kurulmuş, daha önce kurulmuş olan mevcut Dâru’lmuallimîne Dâru’lmuallimîn-i Rüşdi adı verilmiştir. Bu okullardan beklenen verim alınınca zamanla bu okullar taşrada da yaygınlaştırılmıştır.

Bu çalışmamızda transkribi yaptığımız, Irene Carre & Roger Liquier’in yazdığı ve Necmettin Sadak’ın Fransızcadan tercüme ettiği İlm-i Terbiye-i Etfâl isimli eser Dâru’l- muallimîn iptidâîlerine mahsûs olarak yazılmıştır. Eser bu okullarda görev alacak muallimler için bir kılavuz niteliği taşımaktadır.

Eserin Fransızcadan çevirisini yapan, Necmettin Sadak (Sadık), Fransa’da Sosyoloji eğitimi görmüş olup Ziya Gökalp ile birlikte Türkiye’de ilk kez bir Sosyoloji Enstitüsü’nün kurulmasına katkıda bulunmuştur. 1947 yılında Hasan Saka Hükümeti’nde Dışişleri Bakanlığı yapan Sadak gazeteci, sosyolog, siyasetçi ve yazar kimliği ile bilinmektedir. Necmettin Sadak çevirisini yapmış olduğu bu eserde muallimlere birçok önemli tavsiyelerde bulunmuştur.

Yapılan çalışmada eserin detaylı bir incelemesi yapılarak, temel eğitim alanındaki ilkeler, yöntemler ve değerler günümüz perspektifinden değerlendirilmiştir. Eserin, çocuk eğitiminin her aşamasına dair sunduğu kapsamlı bilgiler, dönemin pedagojik anlayışını yansıtmakta ve modern eğitim yaklaşımlarına rehberlik edebilecek unsurlar içermektedir.

Osmanlı Devleti'nin son dönem eğitim sistemi için önemli bir kaynak olan ve daha önce Türk alfabesine transkribi yapılmayan bu eser, Türk eğitim sistemini anlamamıza, geçmişi okuyarak geleceğe ışık tutmamıza ve ileriye yönelik sağlam temeller üzerine inşa edilmiş eğitim planlaması yapabilmemize olanak verecektir.

Bu araştırma, Türk eğitim tarihi ile ilgili yapılan çalışmalara katkı sağlama amacını taşımaktadır. İlköğretim eğitimi ülkelerin geleceği açısından büyük öneme sahip bir konudur. Bu çalışma, Milli Eğitim Bakanlığının bu yıl uygulamaya koyduğu "Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli" politikasına ve eğitim felsefesine de uygun olup bu alanda değerlendirilebilecek bir eserdir.

Eserde Tarih, Coğrafya, Matematik, Jimnastik, Yazı, Müzik, Resim, El işleri, Kıraat gibi derslerin öğretim yöntemleri detaylandırılmıştır. Eser eğitimi sadece akademik bir süreç olarak değil, bireyin fiziksel, zihinsel, duygusal ve ahlaki yönlerini şekillendiren bütüncül bir araç olarak ele almıştır. Bölümler halinde sunulan öneriler ve ilkeler, her bir eğitim alanını özenle ele alarak öğretmenlerin, ebeveynlerin ve eğitimcilerin yararlanabileceği değerli bir kaynak oluşturmuştur.

Bu eseri inceleyecek olan araştırmacılar, Fransız eğitim modeli örnek alınarak oluşturulan Osmanlı modern eğitim sistemi ile Fransız eğitim sistemini karşılaştırabilecek ve Fransız eğitim sistemi hakkında da bu sayede bilgi alabilecektir.

Araştırmanın sonuçları neticesinde, "İlm-i Terbiye-i Etfâl" eserinin, eğitimde disiplin, sevgi, irade eğitimi, akıl yürütme becerileri ve öğretmenlik mesleğinin önemi gibi konularda hala geçerliliğini koruyan evrensel ilkelere sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, eserin günümüz eğitim sistemine katkı sağlayabilecek pek çok unsur barındırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Sonuç olarak, "İlm-i Terbiye-i Etfâl" eseri, Osmanlı dönemi pedagojisinin bir yansıması olmasının ötesinde, insan gelişiminin temel taşlarını anlamaya yönelik önemli bir kaynak olma niteliği taşımaktadır. Bu çalışma ile eserin eğitime dair sunduğu fikirler Türkçe olarak erişilebilir hale getirilmiş ve geçmiş ile günümüz arasında bir köprü kurulmuştur.

Transkripsiyon Yöntemi

Transkripsiyonun yazımı esnasında bazı kurallar şu şekilde belirlenmiştir;

Transkripsiyon yapılırken eserin aslına sadık kalınmıştır.

Ayn (‘) ve hemze (’) işareti, özel isimlerde dâhil olmak üzere kelimelerde başta, ortada, sonda bulunduğu her yerde belirtilmiştir. Arapça ve Farsça kelimelerdeki kaf “ق” ve gayn “غ” harflerinden sonra gelen uzatmalar, diğer tüm harflerden sonra gelen uzatmalar, a, i, u vokallerinin üzerine, özel isimlerdeki uzatmalar dâhil (^) işareti konularak gösterilmiştir (mezkûr gibi).

Tamlamalarda bulunan “ال” harflerinin belirteci olarak (') işareti kullanılmıştır. Okunuşu tereddütlü olan kelimelerin yanına “?” işareti konulmuştur. Terkiplerde (-) işareti kullanılmıştır.

Özel isimlerden önce gelen meslek isimleri, unvanlar büyük harfle yazılmıştır.

Eserde yazılı olan ancak okunamayan kelimeler “...” şeklinde gösterilmiştir.

Sayfa numaraları köşeli parantez içerisinde bold olarak [] gösterilmiştir

Bu eserin transkripsiyonu yapılırken Arapça, Farsça ve Fransızca kelimelerin yoğunluğundan dolayı imla kılavuzu ve sözlüklere başvurulmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM
MEKTEPLERE MAHSUS İLM-İ TERBİYE-İ ETFÂL ESERİNİN
TRANSKRİPSİYONU

Maârif-i Umûmîye Nezâreti

Te'lif ve Tercüme

Kütüphânesi

—•••—

Adet:12

Mekteblere Mahsûs

İlm-i Terbiye-i Etfâl

Dâru'l-muallimîn İptidâîlere Mahsûsdur

Mütercim:

Necmettin Sadak

İstanbul -Matbaa-i Âmire

1333

FİHRİST

Sahîfe

5 Mukaddeme

10 Umûmîyet üzere terbiye

Terbiye-i Bedeniye

21 Faâliyet-i Cismânîye

26 Terbiye-i Bedeniye

Terbiye-i Zihniye

37 Zihin

45 İktisab Ma'rifet. — Havâss

54 Havâssın Terbiyesi

66 İktisab Ma'rifet - Şuûr

74 Meleke-i Hâfız: Hâfıza

83 Melekât-ı A'mâl ve Tertîb - Dikkat

101 Melekât-ı A'mâli - Tecrîd Ve Ta'mîm

103 Melekât-ı A'mâl - Hükm

110 Melekât-ı A'mâl - İstidlâl

122 Melekât-ı A'mâl -Muhayyile (Mahile)

135 Meleke-i Âliye- Akl

140 Zihin Tedkîkâsına Zeyl- Nutk (Kelam)

Terbiye-i Ahlâkîye

145 Hissiyât

156 Hissiyâtın Terbiyesi

173 İrâde

183 Terbiye-i İrâde

İlmü'n-Nefsin Netîcesi

198 Rûh ve Beden

Kısm-ı Amelî

Mebâdî Umûmîye

211 Tedrîsât-ı İbtidâiye Âid Muhâlif Mekâtib-İ Umûmîye

223 Mekâtib-i İptidâiyenin Teşkilât Maddesi

244 Teşkilât-ı Terbiyeviye

267 Tedrîsâtın Suver Umûmîyesi

276 İlm-İ Terbiyede Usûller

300 Ba'zı Turuk Umûmîye-i Tedrisiye Hakkında

Programda Münderic Mevâdd-ı Muhtelifenin Tedrisi

309 Kırâat

333 Yazı

346 Sarf Ve İmlâ

367 Lisan Mümâresâtı ve İnşâ

392 Târîh

407 Coğrafya

427 Mal'lûmâtı Ahlâkîye ve Medeniye

449 Hesâb ve Hendese

482 Eşyâ Dersleri -Tedrisat-ı Zirâîye

499 Mevadd-ı Fer'îye: Resim, El İşleri, Gınâ, Jimnastik, Askeri Talimleri

Terbiye-İ Ahlâkîye

518 İnzibât ve Münâfese

537 İptidâiye Mualliminin Mesâi Maavinesi ve Vezâifi

MEKTEBLERE MAHSÛS İLM-İ TERBİYE-İ ETFÂL

MUKÂDDEME

Bu eseri yazarken mütemâdiyen takip etmiş olduğumuz gâye iyi bir ibtidâî mu'alliminin bilmesi iktizâ eden her şeyde bir kitap dahîlinde cem' ve teksif etmektir.

Tâbi'i mu'allimin pek vâsi olması îcâb eden ma'lûmât umûmîyesinden bahsetmiyoruz. Çünkü az okutmak için bile çok bilmen icâp eder. Filvâki bir muallim daima imkân dahîlinde bulunan birtakım hatalardan ve derslerinden her nevi vus'at ve tafsîlât ref' eden bin türlü tereddütten ancak bu şart ile salim olabilir. Bu şart mevcûd olmazsa cehlinin esiri olan muallim daima pek mahdûd bir dâire dahîlinde kapalı kaldığını hisseder ve bu daire haricine çıkmak istedikçe sahâ-i tedrisatın kendisinden uzaklaştığını görür bu bahsetmek istediğimiz şey mâlûmat-ı meslekiyedir.

Bu mâlûmat ilm-i nefis üzerine yani faaliyete sevk edilecek melekâtın mâhiyet ve suret-i harekât hakkında derece-i kâfiyede bir vukûfa istinâd etmeleridir. Nasıl ki bir sanatkâr kullandığı malzemeyi ve malzemenin ne gibi amelîyata ve isti'mâlâta muvaffak gelebileceğini evvelden bilmeye mecburdur. Bu bahis, kitabın kısm-i nazarisini teşkil eder.

Bundan başka bir muallim için aynı zamanda bir sınıfın nasıl ihzâr edildiğini tedrisatın ne suretle teşkil edildiğini falan dersin hangi şekil tahtında verilmesi lazım geldiğini talebenin sinine program mevadına [6] göre daha ziyade hangi usul ve tarihin şayan tasviye olduğunu halâvetli ve metin bir inzibatın hangi esaslara ibtinâ edeceğini, kalıpların, fikirlerin inkişaf temini elzem bir şart olan sağlam ve hayât-bahşâ bir heva ahlâkının mektep dahîlinde mevcudiyeti için hangi vesâit umûmîye ve hususiye müracaat lazım geldiğini bilmek de lazımdır. Kısm-i amelî de bundan ibarettir.

Bu iki kısım birbirilerini ikmâl ve itmâm eder. Yalnız ikinci kısma vakıf olan bir muallim talebesine okumayı, yazmayı, saymayı öğretebilir; hatta ona bir ibtidâî şahadetnâmesi de aldırabilir fakat bir "mürebbi" mahiyetini iktisâp edemez. Yani vazifesinin derece-i ehemmiyetinden, teveccüh edeceği gâye-i hakikeden bihaber

olarak melekât-ı etfâlın terbiye-i makula ve müsmiresi yerine boş ve akîm bir talim ve tedrib¹ ikâme etmiş olur. Diğer taraftan yalnız ilmi nefis mütehassısı ve nazariyâtçı bir muallim de tedrisatın cihât-ı amelîsini pek kolaylıkla unutur veya talebesine hayat-ı hakîkiyenin münasebat-ı rûzmerresine elzem olan mâlûmat müsбетteyi en basit ve en emin vesâit ile iktisâp ettirmez.

Kitabımız bu iki nokta-i nazarı birbiriyle karıştırmaksızın cem eder. Biz aklı bir ilmi terbiyenin esasına teşkil eden mebâdî umûmîyeye muhteva olan hakâyık psikolojiyi en vazih bir suret tahtında irâ'e etmek istedik.

Diğer taraftan programların her kesim için tatbikat tedrisi de [7] en müteferri' tafsîlâta girişmekle birebir vahi bir nîkbîniye düşmeden bir muallimin sınıfında tesadüf edeceği bin türlü müşkilâtı da izah eyledik. Bu müşkilâtı gizlemek şöyle dursun bilakis bunları her zaman hall için olması bile hiç olmazsa tahfîf için lazım gelen vesaiti irâe ile evvelden keşif ve istidlale uğraştık.

Hâsılı kelâm muallimlere müdekkikâne yazılmış medîd ve muzâaf bir tecrübenin mahsûlü ve mümkün olduğu kadar münakkah, amelî ve tamam bir hale ifrâğ edilmiş olan mebâhisiyle kendi kendisine tavsiyeye şâyân bir kitap takdim ediyoruz.

¹ Tedrib Fransızca 'dressage' kelimesinin karşılığı olup hayvânâtı terbiye eden ğayri müdrik bir surette (yola getirmek) demektir. Mîsâl köpeklerin bozkırların terbiyesi gibi.

MEKTEPLERE MAHSÛS NAZARÎ VE AMELÎ İLM-İ TERBİYE-İ ETFÂL

MA'LÛMÂT-I EVVELİYE

UMÛMİYET ÜZERE TERBİYE

1- Mahlûkâtın derece-i tedricîsi 2-İnsan hayvândan neyle fark edilir. Havâss-ı esâsiyesi: akıl ve hürriyet 3- Gâyeyi mahlûkât nasıl tayin edilir, insandan gâye nedir? 4- Ma'nâ-yı vesî itibarı ile terbiye: terbiyenin muhteviyâtı ve medlûl 5- Mektep terbiyesi veya terbiyeyi pedagojiye 6- Kitabın taksîmat esâsi: kısmı nazarî (terbiye-i bedeni, fikriye, ahlâkîye) kısmı amelî (usûller ilh...).

1-Bir mahlûku diğer mahlûktan tefrik eden şey teşkilat zatiyesidir. Ma'den, nebât gibi nebât, hayvân gibi hayvân da insan gibi teşkil etmiştir.

Ma'den, bir kuvve-i iltisâkının zapt ve yediklerine ilsâk eylediği az veya çok miktarda inâsır maddiyenin tecminden teşkil etmiştir: Bu sûretle ma'den büyür.

Nebât da bu kuvve-i iltisâkiyeye yeni bir kuvvet, hayat iştirâk eder. Bu kuvvet vasıtası ile nebât tağdı ve tenâsül eder: Nebât büyür ve yaşar. Hayvân, ma'denden, nebâtta fazla olarak hissetmek yani [10] haz ve elem duymak melekesine hâizdir.² Hayvân beraber yaşar mesai eder.

İnsan, ikinci derecede olan bütün bu melekâta yeni bir meleke ilave eder; düşünür, muhâkeme eder. Demek ki insan, büyür, yaşar, hisseder – muhâkeme eder.

2- İnsanın bu vasf-ı mümeyyiz hakkında biraz tafsîlâta girişelim: Hayvân şüphesiz azasıyla münasebette bulunan mevcûdâtı fark eder; hevası vasıtasıyla idrak³ ve hissettiği şeyleri takdir eder. Hatıratı cem ve teşrik ve suret hareketi bunların tesellisine terk eder. Fakat icrâ ettiği âmelinden bi haberdir. Mevcudat beyindeki münasebeti bilmez velhasıl hayvân anlamaz. İnsan ise bilakis bu suretle idrak ve tefrîk

² Hissetmek melekesi diğer bir melekeyi izhar eder: Hareket etmek fi'l-vâki nebat iltisâk etiği topraktan tağdı ettiği sâreyi alır. Hayvân ise gadasını aramaya gider yapmaya mecbur olduğu harekette kendilerini temin ve idare eden bir nevi hassâsiyete muhtaçtırlar. Hareket edebilmesi için hissetmesi lazımdır ve hissettiği için hareket eder.

³ Buradaki idrakdan (Percevoir) maksat der ki insanlara mahsûs olan meleke-i âliye değil havass-ı hamse ile idrak yani görmek işetmek koklamak ilh..demektir. Buna idrak hissi dahi denilebilir.

ile iktifa etmeyip münasebet-i eşyâyı ihâta eder, mukâyese ve ta'mîm eder, bildiği şeylerden bilmediği şeyleri istintâc eder. Her şeyde vakıf olmak, anlamak ister. Hayvân yalnız havâss-ı melekedir. İnsanın ise bundan başka bir de aklı vardır.

[11] Aynı sûretle hayvânın bazen kuvvetli bir sûretde izhâr ettiği bir İrâdesi daha doğrusu arzuları vardır; kendisinin tercih ettiği şeyler mevcut olup bunlar arasından intihâb eder. Fakat intihâbatı sevk tâbiisine tâbiidir. Hayvân eşyâ-ı hâriciyenin taht te'sîrinde tebdil ve ferâgat edemeyecek kuvânın mecbûriyeye ittibâen hareket eder. İnsan ise bilakis serbestçe intihâb kâbiliyettedir; derece-i âliyede birtakım esbaptan dolayı, menâfine muğayir olarak bile i'tâ-ya kârar ve hareket edebilir. Yalnız insana has olan bu iktidâra hürriyet nâmı verilir.

Akıl hürriyeti davet eder bildiğimiz şeyler muktezasınca hareket edebilmek iktidarına hâiz olmazsak bilmek ve anlamak neye yarar? Aynı sûretle hürriyet de aklın vücûduna vabestedir. Mukarrerâtımızı tenvîr edecek bir lem'aya mâlik olmazsak yapacağımız şeyi bilmezsek kendi kendimize karar i'tâ edebilmek neye yarar?

Demek ki akıl ve hürriyet, yekdiğerine muhtaçtır: onun için insan aynı zamanda akıllı ve hürdür. İnsân mütebâkî her şeyden tefrik ve temyiz eden kendisini mevcûdât içinde bu sübûtun ayrı bir mahlûk yapan da budur.

Hulâsa-i kelâm insan; hayvânın mâlik olduğu her şeyden ve fazla olarak da akıl ve hürriyete mâliktir.

Binâen-aleyh bir mahlûku fârik ve temyiz ettiren şey kendi mâdununda bulunan mahlûkâtında hâiz olduğu şeyler değil kendi zatına has olan şeylerdir.

[12] O halde, insanda hayat-ı hayvâniyye ve hissi ile birlikte ve onun fevkinde bir hayat-ı mâfevkal hissi, akıl ve hürriyetin tecâzübinden mütehassıl bir hayat, bütün manasıyla hayatı beşeriyye bulunacaktır.

3- Bir hakikatı bedihiye varsa o da hiçbir şeyin beyhude yere mevcut olmadığı ve her mahlûkun kendisine mahsûs bir vazîfesi îfâ ve ikmâl edeceği bir maksat gâyesi bulunduğudur. Yine aşıkardır ki bu maksadı gâyesinde mahlukun teşkilatıyla muayyen olan mahiyet ve tabiatıyla mütevaszin olması lazım gelir yalnız bu sebepledir ki her mevcut bir nev' bünyeye bir nev' temayülata bir nev' melekâta mâlik olduğundan kendisine bir nevi akibeti mahsûsa mukadderdır.

Ma'den hiçbir sûretle kendi kendini tâ'dîl ve tağyir ve maksad-ı gâiyesinin ifâsını teshil veya işgal edemediğinden vazifesi ne halde ise öyle kalmaktır. Hâlbuki nebât teğaddi ve tenemmü etmek zail olduğu zaman kendisine müşâbih nebatlar hâsıl etmek için muhtaç olduğu gıdâyı etrafındaki mevcudattan aramaya mecburdur. Hayvânın hayatının kendisine tahsis edeceği vazifeyi ifa hususundaki hissesi ise daha büyüktür o kendisine müfid olan şeyi aramak muzır olandan kaçmakla iktifa etmez. Haz ve elem ile de ona iştirak eder. Maamâfih, hayvânın da nebat gibi bir maksadı gâiye malik bulunduğundan ve bu maksad-ı gâiyenin ne olduğundan bîhaberdir. O bu maksada iştirak etse bile anlamadan bilmeden iştirak eder. Bir maksad-ı gâiyesi bulunduğunu ve bu maksad-ı gâiyenin ifasına çalışmak lazım geldiğini bilmek imtiyaz-ı necibi yalnız insana aittir.

Fakat bu maksad-ı gâiye nedir? İnsan bunu nasıl bilecektir? Mademki [13] bu maksad-ı gâiye yalnız insanın mahiyet ve tabiatından onu teşkil eden anasırdan mutahasıldır; insan bu maksad-ı gâiye kendisini müşâhede ve tedkîk ile keşfeder.

İnsanı esaslı bir surette tefrik ve temyiz eden şey yukarıda gördüğümüz vecihle akıl ve hürriyettir. Binaen aleyh insanın maksad-ı gâiyesi bu iki melekenin inkişafına münhasırdır. İnsanda mevcut diğer her şey bu tekâmüle tabi ve sâî olmalıdır. Akıl inkişaf ettikçe insan takip edeceği maksat ve kendisini bu maksada îsâl edecek vesayet hakkında velhasıl ne yapması lazım geleceği hususunda daha vâzıh bir fikre malik olur. Hürriyetini takviye ve ona müstaid olduğu bütün kudreti bütün istiklâli vermekle de aklının gerek maksadı gâiye gerek ne yapması icap ettiğine dair irâe ettiği şeyi gitgide kuvveden fiile îsâle kendisini salih kılacaktır.

Esas itibarıyla bu iki maksad-ı gâiyenin takibi bir ve aynı şeydir. İnsan akıl ve hürriyetinde idman etmekle kendi kendisini tekâmül ettirir, ıslah eder müstahak olur; yani kıymet-i ahlâkîsini arttırır, mükâfata layık olur.⁴

Madenler ve nebatlar müstahak değildirler; çünkü bunlar eşyâdan ma'dûttur. Hayvânlar bile müstahak değildir. Çünkü faaliyetleri hükm-ü kaza ve kaderle

⁴ Aksi takdirde yani melekâtını idmân etmez veya lüzûmdan başka türlü idmân ederse gayri müstahak olur, kıymeti ahlâkîyesini tenkîs ve mucâzâta layık olur.

ef'âlinden kendileri mesul olmaksızın tayin edilmiş olduğundan bunlar da bir nevi eşyâdan ma'dûttur.

Fakat insan müstahaktır çünkü kendine maliktir; çünkü kendisinde mevcut kuvvet yalnız zâtında neş'et eder, çünkü hür ve mesuldür.

[14] Bir şahıstır; hayatın kendisine tahsis ettiği vazife ise en büyük ahlâkı en büyük mükemmeliyet-i mümküneyi kendisinde vücuda getirmektir.

4- Terbiyenin mevzû' hayatın kendisine tahsis eylediği vazifenin ifa ve ikmâli maksadıyla çocukta mevcut tohumları hars⁵ ile inkişâf ettirmektir.

İnsanın esbâb-ı mevcudiyeti nedir? Müstaid olduğu bütün tekemmülü ihraz etmek o halde insan, zatında mevcut bütün kuvvetleri ne kadar çok ve ne kadar iyi işletirse o derece tekâmül etmiş olur.

Yaşamak; hareket etmek ve iyi hareket etmek demektir. Binâenaleyh çocukta mevcut bütün kuvvetleri bütün kâbiliyetleri bütün melekâtı aramak — tab'nın muhteva olduğu akıl ulviyet ve fazilet tohumlarını zahire ihrâc ile bunları bilcümle temâyülât mukayese tevafuk edebilecek derecede tenmiye etmek; — velhâsıl onu mümkün olduğu kadar mükemmel ve bütün manasıyla tam bir adam yapmak: hakiki bir terbiyenin takip edeceği gâye bundan ibarettir.

Fakat bundan da anlaşıldığı vecihle bir mahlûk-u beşerin bu kadar vâsi bir ma'nâ ile kabul edilen terbiyesi tevellüdünden başlayarak üfûlune kadar devam eder ve hayatın bütün ef'âline muhtevi olur. Ebeveyninin ilk ihtimamatı, muallimînin dersleri tettebbuât şahsiyesi gözleri önündeki mîsâller, tatbikatı hayatiyenin verdiği tecrübeler velhasıl kendi bedeni, fikri, ahlâkı mükerrerâtı üzerine icrâ-yı amel edebilecek olan bütün te'sîrât bu terbiyenin bu amellerini teşkil eder.

[15]5- Bu kadar vasi bir heyeti umûmîyesi ihata maksadımız dahîlinde değildir; biz terbiyenin yalnız mektep hayatından mütehasıl kısmıyla iktizâ edeceğiz.

Çocuk 4 yaşından 13 yaşına kadar mektebe gider, daha doğrusu gitmelidir. Mektepte günde 6 saat kalır. Muallim bu zamanı talebesinin menâfi' ve istikbâlî nokta-i nazarından en muvafık olmak üzere, ne sûretle isti'mâl edecektir? Çocuğa ne

⁵ Culture.

öğretecektir? Şüphesiz kendisinin bilâhare bilmesi icap eden şeyleri çocuğu neye hazırlayacak? Şüphesiz adam olduğu zaman yapılması lazım gelen şeye muallimin bu hususta te'sîrâtı mahdûd olsa bile oldukça vâsî'dir; ve bu te'sîr bazen kendisine tevdi edilen çocukların kâbiliyet ve istikballerini büsbütün tebdil edecek derecede kat'î olabilir o halde bir muallimin vazifesinin ne kadar mühim olduğu ve bu vazifeyi bihakkın iyi fa için ba'zı tetkîkâkat ve tettebbûatta bulunmuş olmasının ne kadar elzem olduğu kolaylıkla anlaşılır.

Çocukları idare etmek, büyütmek için kendilerinde mevcut menâbi muttasıf oldukları melekâtı ve bu melekâtın ne suretle terbiye ve tenmiye edilmesi lazım geleceğini bilmek icap etmez mi? Binâenaleyh tufûliyetin hakikaten aklî ve usûlî bir tarzda terbiyesi için mevzû'; ruh insanın mâhiyetinin melakâtının temeyûlatının tetkikinden ibaret olan ilmi'n-nefsin bilinmesi lazımdır. Terbiye bu suretle daha mahdut bir mana ile mektep manasıyla kabul edilirse ilmi terbiyeyi etfâl (pedagoji) nâmını alır.

[16] Eski Yunanlarda mürebbi (pedagog), Çocukları mektebe götürüp getiren esirlere tesmiye edilirdi. Bilâhare Romalılar zamanında esirler çocukları yalnız mektebe götürmekle iktifa etmeyerek ta'lîm ve terbiyelerine de nezaret ederlerdi. Pedagog (mürebbi) ismi pek çok zaman muallim ma'nâsını ifade etti fakat bu küçük çocukların cahil olmasa bile ilmi kalîl ma'lûmât fûrûş muallimlerine verilen bir isimdi. Zamanımızda mürebbi ismi mûcip şeref bir mevki kazanmış ve (İlmi Terbiye-i Etfâl) kelimesi lisan-ı fennide gayrî kâbil itiraz bir mevki mühim iktisâp etmiştir fakat kelimeye verilen ma'nâ her ne olursa olsun, mesele umumun hürmet ve muhabbetine layık bir şey gibi telaki edilmektedir.

Meşhur filozof Layibnic (Leibniz) diyor ki menâfi'-i umûmîyeye te'mîn vesâitini düşündüğüm zaman nev'-i beşerin şüphesiz terbiye-i şebabın ıslahıyla ıslah edilebileceğine kâni olurum. Bu hususta Layibnic pek haklıdır. Bunun içindir ki zamanımızın zimâmdâran umûru çocukların terbiyesinde hükümetin menâfi' âliyesi bulunduğunu ve terbiye iyi olursa hükümetin milletin bilâhare kuvvetli ve zengin olacağını bilakis terbiye fena olursa hiçbir şeyin memleketi inhitâtan kurtaramayacağını iddia ediyorlar.

Bugün her meseleden ziyade terbiye meselesi efkârı meşgul ve alakadar etmekte ve pek çok meşâhîr, ulema vakitlerini, eserlerini terbiyeye hâsır etmektedirler.

Mekteplere mahsûs bir (İlmi Terbiye-i Etfâl kitabı) ne gibi şeylere muhtevâ olmalıdır? Terekküb edeceği aksâm-ı muhtelif hangileridir?

[17] Bâlâdaki mülâhazâttan anlaşılacağı vecihle kitabımızın esas itibariyle iki kısmı ihtiva etmesi lazımdır: Birincisi ilmü'n-nefsten iktibas edilen ve terbiye kaidelerinin masdarı olan mebâdîyi muhteva kısmi nazari diğeri ise bu kavâidden ve bunların tatbikatından bahseden kısmi amelî olacaktır.

Bu iki kısım yekdiğerini tenvir ve itmâm eder. Zira bir taraftan yalnız tecrübe üzerine müstenid kavâid-i ilmiyenin terbiyeye bir nevi mîhânîkiyet ithâl etmesi fikri tenmiye etmesi ve bir meslek dahîlinde olmadığı cihetle ahval-ı hususiyeden her biri için yeni bir kaide tesisi ihtiyacı mahzurlarını haiz olduğu beyan edilirse de diğerk taraftan sırf mücerred ve fiile taalluk etmeyen ef'âl-i münakkah bir hale koyarak idare etmeyen münâkaşâtında tamamen gâye-i müsmir olacağı hakikat ve imkân hislerinin izalesine sebep olmak gibi bir mahzur azîmi bulunduğu da vareste-i izahtır.

Eflatun'un dediğı gibi iyi bir terbiye bedene malik olabileceğı bütün kuvveti ruha da müstaid olduğu bütün tekâmülü verir. Bu eserin ilk kısmı çocuğun teşekkülâtına tab'ının müteşekkil bulunduğu inâsıra yani beden ve ruhuna ait tetkîkatı hâvî olmalıdır. Mamâfih bu iki kısımdan Ruh ve bedenden her biri aynı ehemmiyeti haiz değildir. Bedene ait şeyleri ihmal etmeden ve ehemmiyetini de a'zam etmeden diyebiliriz ki terbiyenin gâyesi daha ziyade ruhun tekâmülü, insan fikri ve ahlâkının teşkili olmalıdır.

Bu mebd'e' göre bir İlmi Terbiye-i Etfâl kitabı evvela terbiye-i bedeniye kısmını beden ve a'zâsının terbiyesini hâvî olmalıdır. Zira bunların bir sureti muntazamada işlemleri mütebâkî her şeyin şartı elzemdir; sonra [18] terbiye-i zihniye, melekât-ı zihniyenin inkişafı ve bilcümle ma'lûmâtı müfidenin iktisâbı gelir. Ma'lûmâtı müktesebenin kıymeti bizi hayra sevk etmesinde olduğundan nihayet terbiye-i ahlâkîye veya melekât-ı fa'âlemizin tenmiyesi kalbin, seciyenin teşkil hususi gelir ki bu bizde müsemmayı hakikisine lâayık tam bir âdem teşkil ve tekml eder.

Bu kitabın nihayetinde usûlü idare-i mekâtib hakkında ibtidâî muallimlerine elzem olan malûmatı havi bir zeyl bulunacaktır.

KISM-I NAZARÎ

İLMÜ'N-NEFS

TERBİYE-İ BEDENİYE

BİRİNCİ FASIL

FAALİYETİ CİSMANİYE

1-İlmü'n-nefs ve garîziyet [*] 2- Hâdisâtı ruhiyenin taksîmi 3-Faaliyeti gayri müteemmile veya gayri iradiye 4-Sevk-i tabîi 5-İ'tiyâdatı bedeniye.

1-Terbiye gerek bedenî gerek fikrî gerek ahlâkî olsun, bu üç şekli tahtında da az çok ilmi'n-nefs [*] ile münâsebet-dârdır.

Zaten evvelce bu fennî mücmelen tarif etmiştik. Maamâfih tetkik ve tettebbûa girişmezden mukaddem bunun mevzûunu lâıykla tayin etmek fâideden hâlî değildir.

Nefsimiz de yekdiğerine mübâyen iki nevi hâdisâtın vukûa geldiğinin farkına varmak için bir lahza teemel kâfidir.

Bu hâdisâtın bir kısmı cüz'î fertlerin tebdili mahal etmesinden ibarettir ki havâss ile müşâhede edilir. Binâenaleyh maddenin bilcümle şerâitine haizdir. Onların tetkiki garîziyeti veya vezâif-i bedeniye ait tetkîkât teşkil eder. Diğerlerine gelince onların şerâiti madde ile hiçbir münasebeti yoktur. Havâssımız onlara kadar nüfûza gayri muktedirdir. Onların mevcudiyetine ancak ileride mevzû'-ı bahs olacak olan hâsse-i batîniye ile vâkıf oluyoruz. Maddiyattan olan eşyâ veya hadisat [22] huruciye vakıf için havâss ne ise hadisat-ı batîniye-i gayri maddiye vukûf içinde hâsse-i batîniye odur. Onların da tetkik ve tettebbu' ilmûn-nefs veya ilm-i rûhu teşkil eder.

Böylece hazm teneffüsü hadisat-ı garîziedendir. Hâlbuki sevmek istemek tahattur etmek hadisat-ı ruhuyedir. Herhalde garîziyet ve ilmûn-nefs yekdiğerine müvâzî ve birçok noktada samîmi bir irtibat-ı irâe eden fenlerdir.

2-Bilcümle hadisat-ı nefsiye melekâtı ruhiyenin kâffesine tekâbül etmek üzere üç nev'e inkısâm edebilir: Hissiyat, zihin, İrâde.

Hassâsiyet bize duygu verir. Zihin ihata ve vukûf peydâ ettirir, İrâde de bizi fiile sevk eder.

3. Mamâfih irâdenin yabancı kaldığı ve hemen hayatı hayvâniyenin alelâde tezâhürâtı gibi olan bir silsile-i ef-âl de mevcuttur. Bu ef-âl umûmîyet üzere ve sadece ve biraz hususi bir mana ile — faaliyet-i iradiyeyi teşkil eden az çok müteemmil ve mütefekkir olan ef-âle zıt olarak sarf gayr-i müteemmil olan ve — faaliyet-i bedeniye tabir edilen şey dahilindedir.

Ruhun melekât sülûsâsının tezâhürât-ı muhtelifesi ile meşgul olmadan evvel bunların derece-i devânında olan ve hiçbirine temas etmeyen bir nevi hadisatı tetkik etmek lazımdır.

Bu beyanatı muhtasarayı bî-tâbî, terbiye-i bedeniye meselesine taalluk eden sırf terbiyevi birtakım izahat takip edecektir. İşte bu kitabın nazariyatı [23] terbiyede taayyün eylediğimiz taksîmata tekâbül eden kısmı bu suretle teessüs edecektir.

Şimdi sırf bedeni faaliyete temas eden yani istemeden ve düşünmeden icrâ ettiğimiz ef-âl üç nevidir: tav'i in'ikası veya insiyâkî⁶ tav'i tabir edilen hareketin ne maksadı ne de sebep-i zahirisi vardır: mesela nevzâdın beşikte mübhem surette kollarını sallaması bu kabil-i harekâtandır.

Harekât in'ikâsiye dahi hiç değilse bir sureti bedihiyede bir mevzû' ve maksada ma'tûf gibi görünmüyor. Lakin mukaddeminden şu farkla ki bunlar zuhurlarına sebebiyet verilmiş hareketlerdir. Merâkizi asabiye üzerine icrâyı tesir eden bir fiilden mütevellittir. Esnemek, gülmek, aksırmak gibi.⁷ Harekât-ı insiyâkının aynı zamanda bir sebebi bir de maksadı vardır. Fakat hîn icrâsında her ikisinin de farkına varılmaz. Nitekim bir nevzâd dünyaya gelir gelmez validesinin sineline yapışır ve memesini emmeye başlar. Çocuk bir darbe-i gayrı muntazaranın önünde ya kaçır veya vücudunun tehlide ma'rûz olan kısmını elinden geldiği kadar muhafazaya gayret eder. Ayağımızı bir taşla çarparak yere düştüğümüz zaman hâsıl olacak yaraları tahfif için

⁶ İnsiyakî (instinctif)

⁷ Ale'l-umûm in'ikâs olan ba'zı hareketler irâdenin tahtı tesirinde de vukû' bulabilir: Göz kapaklarının hareketi, öksürük, nefes gibi.

ellerimizi uzatırız. Bu gibi ef'âl son derece muvafık ve müfiddir. Bununla beraber müfekkire ve irâdenin bunda lâkayd kaldığında şüphe yoktur.

4-Sevk-i tâbiî bilhâssa hayvânların ef'âline hâkimdir. Fakat irâe [24] ettiğimiz mîsâllerle buna insanlarda dahi tesadüf olunuyor.

Sevk-i tâbiînin evsafından biri bilâvâsıta tekemmülüdür.

Fiili insiyakın ahsen-i şerait dâhilinde vukû' için evvelce çalışarak tecrübe peyda etmeye lüzûm yoktur. İlk defa olarak ayağı takılarak yüzüstü kapanan bir çocuk otuzuncu düşmesinde de yapacağı gibi ellerini derhal ileri uzatır, nitekim gözlerine toz kaçmaması için bir ikinci tecrübeye lüzûm görmeden göz kapaklarını derhal kapar.

Bundan başka sevk-i tâbiî asla aldanmaz. Onun sevk ve idare ettiği ef'al daima icap hale temayüle mutabıktır. Evvelce irâe olunan mîsâller bunu kâfi derecede ispat ediyor.

Bu evsafı muhtelifiye yalnız sevk-i tâbiîde tesadüf olunmaz. Daha başka ef'al vardır ki ef'al insiyakiye gibi mebedinde arzu edilmiş ve amden yapılmış oldukları halde bilâhare gayr-i ihtiyârî ve gayri şuûri bir şekil olarak ef'al insiyakiye derecesinde bir katiyet kazanır.

Bunlar i'tiyâdın taht-ı tesirinde icrâ ettiğimiz ef'âldir.

En eski en kökleşmiş i'tiyâdat-ı bedenimizden birisi yürümektir. Henüz yumurtadan çıkar çıkmaz koşan civcivler de gâyet basit bir sevk-i tâbiî olduğu halde çocukta icap ettirdiği muhtelif hareketten dolayı birkaç aylık mümâreseye lüzûm gösterir fakat bir kere kesb-i metanet eden bacaklarını münâvebetten işletmeyi öğrenince ayakların harekâtı ile zihnen meşgul olmadan icabı vecihle adımlarına bir ahenk vermeyi düşünmeden yürür. Bir bezzâz fikren dalgın olduğu halde bile kemâl emniyetle mekiğini işletir. Mahir bir (piyanist) bakmadan, aramadan [25] dokunacağı (tuşları) perdeleri bulur. Gerek bezzâz gerek piyanistten biri hareketinde diğeri sanatında ne kadar kesb i'tiyâd ederse sür'at ve intizam hareketlerinde sevk-i tâbiînin evsafından biri olan lâyuhtîline o kadar yaklaşmış olurlar.

Hulâsa-i kelâm i'tiyâd, mürûr-ı zamânla bir nevi sevk-i tâbiî tevliîd eder, o kadar ki aralarındaki fark: insiyakın fitri i'tiyâdın kesbi olmasındandır.⁸

⁸ Burada mevzû'bahis olan yalnız i'tiyâdat-ı bedeniyedir. Fakat buna müşâbih mülâhazâta bâis olan i'tiyâdat-ı fikriye ve ahlâkiye de vardır. İrâde ve seciyeden bahis olunduğu esnada tekrar i'tiyâd ve daha doğrusu i'tiyâdlar (iktisâb-ı te'sîri fevâid-i mehâliki) mevzû'bahis olacaktır.

İKİNCİ FASIL

TERBİYE-İ BEDENİYE

1-Terbiye-i bedeniyenin lüzûmu 2- Terbiye-i bedeniyenin mevzû sıhhatin muhafaza veya îâdesidir. Hıfz-ı sıhhat ve tabâbet terbiye-i bedeniye vücudun bilcümle aksam ve bilcümle vezâîfinin tabî ve muntazam bir surette tekâmülüne de şamildir: Jimnastik ve mektep oyunları.

Eflatun:” İnsan, insanın bir ruh ve âlet olarak kullandığı bir bedenden ibarettir.” demişti. Bu sözde kendi kavlince “İnsan bir vücut dâhilinde yaşamak ve ona samîmiyane merbût bulunmak için doğmuş bir cevher-i mütefekkindir.” demiştir. Filhakîka vücut bir aletten başka bir şey değildir ve olmamalıdır. Mamâfih insan, hayat-ı umûmîyesi itibarı ile arazi bir surette bedene merbut bir ruh saf da değildir. Bu sözünde dediği gibi o bir cism-i mürekkeb, o bir küll-i tabîdir.

O halde ruhun vücuttan ayrı ve onun fevkinde olduğu kabul ve tasdik etmekle beraber asla unutulmamalıdır ki beden hayatımızda ruhun bir şerait-i lâzimesidir. Hayat-ı hayvâniye ve garîziye aralarında pek derin bir fark bulunan hayat-ı fikriye ve ahlâkîyenin masdarı olan bir cevherdir. Spenser ile birlikte “Bu dünyada muvaffakiyetin birinci şartı iyi bir hayvân olmaktır ve bir milletin refah ve saadetinin şart-ı aslisi o milletin iyi hayvânlardan müteşekkil olmasına vâbestedir.” diyecek kadar ileri [27] varmakla beraber iyi bünyeli, sağlam ve kuvâ-yı kafiye ile mücehhez bir vücuda malik olunmazsa fiilin hayatta daima dûçâr müşkilât olacağı hatta ekseriye imkân haricinde bulacağını tamamiyle teslim ederiz.

Bununla beraber beden yalnız mevcudiyetimize elzem bir âlet olduğundan dolayı değil, beden olmak itibarı ile de ihtimamatımıza müstahaktır.

İnsanın mesâî ve tabî hayata tahammül edebilmesi için kuvvetli çevik, çabuk, fa’âl olması ve bilcümle aksâm-ı bedeniyesine müstaid olduğu bütün hüsün ve zarâfeti vermesi tabîata muvaffık ve iyi bir şeydir. Yunaniler bunu pek iyi anlamışlardı. Çünkü onlar kuvâ-yı bedeniye ve tenâsübu endamın terbiyenin birinci ve başlıca maksat ve gâyesi gibi telakki etmişlerdi. Biz onlar kadar ileri varamayacağız ve ne kuvâ-yı bedeniye ne de zarâfeti endamı nazarı hakaretle görmemekle beraber vücut güzelliğinin fevkinde bir güzellik bulunduğunu ve onun da ahlâk güzelliği olduğunu

söyleyeceğiz ve bilcümle kuvâ-yı tabîatı insanların emrine amade kılan fûnûn terakkîyeti zamanımızda kuvâ-yı adalîyenin Yunan kadim devrindeki ehemmiyetini izâle eylediği fikrinde bulunacağız.

2-Her ne olursa olsun zâtî ve gâ-yât-ı ruha bir âlet olması itibari ile ihtimamat-ı bedeniye asla ihmal edilmemelidir. Terbiye-i bedeniye ihtiyacı — mevzûu bir insan tam teşkilinden ibaret taharriyâtın mebd'e'inde — lüzûmuna hissettiriyor. Bu terbiyeden bir gâye-i muzâafa matluptur: Biri sıhhatin muhafaza veya takviyesi ki bu hıfzı-sıhhat ve tababetteki malumatımız sayesinde mümkün olur; diğeri bilcümle a'zâ-yı bedenimizin muntazam ve tabîi bir halde inkişâfıdır ki bunu da jimnastik ve mektep oyunları temin eder.

[28] Hıfzı's-sıhhat — Sıhhatimizin muhafazası hadim olan yani bilcümle vezâif-i uzviyyemizin muntazam, kolay ve hoş mümâresâtını temin eden tedabir ve ihtiyatların heyet-i mecmuasına itlâk olunur. Sıhhat kıymetdâr bir servettir. Hem kendimiz hem de birlikte yaşadığımız kimseler için başlıca bir unsur saadettir. Sıhhat, cesareti teshil eden kuvveti hayır-hâhlığı ihzar eden keyif ve neşeyi bahşeder. Hulâsa bütün mevcudiyetimiz üzerine âsârı letafet bahşasını neşreder. İşte bu nokta-i nazardan pek haklı olarak denilebilir ki afiyetli olmak bir vazifedir. Fakat eğer herkesin sıhhat-i bünyesine, hane-i pederde gördüğü ihtimamatı evveliyeye, beslendiği gıdâya, giydiği elbiseye, hulâsa muallimin hiçbir dahli olmayan bin türlü şerâite tâbi olsa bile acaba muallim çocukların mektepte geçirdikleri birçok saatler esnasında gerek nesâih ve mîsâlleri ile gerek doğrudan doğruya olsun hal ve istikbalde sıhhatleri üzerine mühim bir te'sîr icrâ edemez mi? Şüphe yok ki muallim ebeveynin vazifesine tecavüz etmeksizin gâyet vâsi bir sâha dâhilinde nef'î bir surette müdahale edebilir. Şâkirdanın vücutlarının vaziyetine nezaret eder. Fena bir vaziyet yüzünden amûd-ı fıkârîlerinde bir inhiraf vukûa gelmemesine omuzlarında bir sû-i teşekkül hasıl olmamasına, göğüslerinin içeriye çökmemesine dikkat eder. Mektepte hıfzı-sıhhat ahkâmına muvafık sıralar ile bulundurmak her vakit kendi elinde değilse bile, hiç olmazsa sıralar ile çocukların oturduğu mahaller arasındaki açıklığın fazla olmaması icap eden tadilatı yapabilir. Şâkirdanın oturacağı sıraların irtifai ile boylarını nazarı itibara alır. Velhasıl otururken [29] veya ayakta mümârese yapan talebeleri münâvebet değiştirir,

tâ ki müddet-i medîde aynı vaziyette kalmaktan çocuklar büyük yorgunluğa ma'rûz kalmasınlar ilh... (ilâ-âhir).

Hava, teneffüsün gıdâ-i zarurisidir. Muallim bu hakikat-ı mahsûsayı birkaç küçük tecrübe ile şâkirdlerine gösterir. Onlara mîsâl olarak havâssızlıktan veya havayı fâsidi teneffüs yüzünden bir hayvânın ne suretle olduğu gösterir ve şâkirdân ciğerlere havanın ne kadar lüzûmlu olduğu pek canlı bir surette hissederler. O zaman hava ne kadar fena olursa olsun vasistasların (yukarıya açılan pencere) ders esnasında açık tutulmasına ya iki ders arasındaki küçük teneffüslerde pencerelerin arkasına kadar açılmasına hayret etmeyecekler. Lüzûmunu idrak ettikleri ve sınıfta kendilerince bir ihtiyaç halini alan bu tedcîd havayı bittabi kendi evlerinde dahi yapmak isteyeceklerdir.

Çocukların talim ve terbiyesi burada olduğu gibi birçok ahvalde de ebeveynin tarzı hayatına icrâyı te'sîrden hâli kalmayacaktır.

Sıhhat için ziyanın da lüzûm ve ehemmiyeti inkâr edilemez. Muallimin ufak bir dikkat ve intibahı nice göz hastalıklarının önünü almıştır. Eğer ziya bir taraftan gelirse muallim sıraları ziyanın soldan gelmesini temin edecek surette vaz' edecektir. Hatta şayet iki taraftan gelirse bir tarafın ziyanın daha kuvvetli diğerinin hafif olmasına dikkat edecek fakat hiçbir vecihle aydınlığın önden gelmesini tecviz etmeyecektir. Kâsîrû'l-basar olanların defter ve kitaplarına eğilmelerine dikkat edecek, ebeveynleri bu gibi ahvalde çocuklarını bir göz tabibe götürüp muayene ettirerek gözlerine tevafuk eden gözlüğü takmaya icbâr edecektir. [30] Eğer çok kasîrû'l-basar değillerse ihtiyaç zâil olunca gözlükleri terk etmeleri elbette muvâffaktır, aksi taktirde hıfzısıhha-i basar onları asla çıkarmamayı tavsiye eder. İşte muallimim de nazarı dikkate olacağı şeyler bunlardır.

Sınıfında 14 ile 16 santigrat arasında muttarit bir derece-i hararetin idamesine dikkat edecek ve ale'l-husûs kışın haricindeki derece-i hararete nispetle çok yüksek bir fark hasıl olmasına nezaret eyleyecektir. Havanın yübûsetini men' için sobanın üzerine su dolu bir kap koyacak ve bu suretle daima tebahhuratın vukû'nu temin edecektir. Sınıf dâhilinde boyun atkıları, başlık, kukuleta ilh. gibi şeylere kat'iyen müsaade etmeyecek ve nezlenin büyük soğuktan ziyade sıcaktan soğuğa birdenbire geçmekten hasıl olduğunu şâkirdâna anlatacaktır.

Muallimler şâkirdlerini beslemek ve giydirmek ile mükellef olmasalar bile hiç olmazsa bu hususta kendilerine lazım gelen ihtârât ve nesâihi verebilirler. Gıdâya taalluk eden şeylerde her gıdânın sana göre miktarı lazımı ve mugaddî olan mevâddın derecesi ve her birinin evsâf-ı mahsûsası ve o gıdâların mevsime göre tebdili ve muhîtin ve faaliyetin îcâbâtına göre tatâtabuku nokta-i nazarından ilh. hayli kısmettar ma'lûmât verebilirler. Elbiseye mutaalık husûsâta gelince iklim ve mevsimin îcâbâtına tevîk hareket etmek, harekâta mâni olmayacak surette bolca giyinmek soğuktan ve soğuk almadan muhafaza olunmak için oldukça kalın giyinmek ilh...lazım geldiğini söyleyecekleri gibi muallimler de bilhâssa gâyet dar korselerin tehlikesi hakkında musârane beyan mutâlaa eyleyeceklerdir.

[31] Sıhhatin elzem olan şerâitinden biri de nezafettir. Çocuk kendiliğinden temiz olamaz. Ekseriya ihtimam nezafeti yalnız servet ve refah ile kâbil telif olan bir nevi süs gibi telâkkî eden birçok aileler vardır. Muallim temizliğin her vakit mümkün ve bilhâssa şerâit-i sâire-i sıhhiyeden mahrum olanlara lazım olduğunu gösterecektir.

Mesâmmât vasıtası ile vukû'a gelen gayrı mahsûs tereşşuhun cildin başlıca ve en devamlı vezâifi olduğunu şâkirdân tarafından tecâhül edilmesine iğmâz-ı ayn etmeyecektir; bu mesâmmât ifrâzâtın vukûna müsait olmak için daima açık olmalıdır. Hâlbuki ter cildi nev'ummâ tılâ ederek bu vazife-i asliyeye mâni' olur. İşte buradan banyoların ve her gün su dökünmenin lüzûmu tezâhür eder. Hâlâ ekseriya köylerde hamamları ba'zı hastalıklara karşı hekimler tarafından tavsiye olunan bir nev' deva gibi telakki ederler: muallim bu gibi i'tikâdât-ı batılayı da izaleye çalışacaktır. Kendisinin talim ettirdiği nahiyenin civarından bir çay geçiyorsa ve mevsim müsait ise mukannen saatlerde talebelerine banyo ettirecek ve yıkanmalarına bizzat nezaret edecektir. Bu suretle yıkandıkları zaman bir kazanın vukûa gelmemesini temin edecektir. Çocuklara saçlarını kısa kesmelerini (pek uzun saçlar havanın başa temasta ve cildin tebehhüratına mâni' olur ve deri hastalıklarının vukû'na teşkil eder) ve daima başlarını taramalarını tavsiye edecek ve her sabah çocukların yüzlerinin, ellerinin, kulaklarının ve tırnaklarının ilh... .. nezâfet tahâretini nazarı teftişten geçirecektir. Bütün bu tahâret ve nezâfete kendisi de nümûne-i imtisâl olacaktır. Tenbih ve tavsiyelerini kendi de bizzat icrâ ederse sözlerinin daha nâfiz [32] olacağı bedîhîdir. Şâkirdleri bundan iki suretle müstefide olacaklardır. Evvela i'tiyâd nezâfeti elde

edecekler. Bu kendileri için bir ihtiyaç halini alacaktır. Sâniyen bu gibi ihtimat onlar için bir sıkıntı değil adeta bir zevk olacaktır.

Zerâfetin nefesine ve âhara karşı nevummâ bir hürmetin alamet-i farıkası olan nezâfet; bidâyet-i emirde temizlik ihtiyacını tab'an his etmeyip de akla muvafık bir kaide telakki eden veya itaat zoruyla icrâ edenlerin seciye ve i'tiyâdları üzerine pek müsmir bir te'siri vardır.

Nezâfetin istilzâm eylediği evsaf en ziyade kadınlığa muvaffak olduğundan temizlik en ziyade genç kızlarda lüzûmunu hissettirir.

Nezâfet yalnız şâkirdâne muhasır olmayıp bütün sınıfta şâmil olacaktır. Muallim dershanenin duvarlarını sene de bir defa beyaz kireçle badanâlâtmayı, şayet duvarlar yağlı boya ise yıkatmayı kat'iyen ihmal etmeyecektir. Dershanelerin döşeme tahtalarını sık sık yıkatacak ve hiçbir köşede bucakta kâğıt kırıntısı vesâir nevi süprüntü bırakmayacak, tozları, örümcekleri aldırtacak ve dershanede derslere ve talimlere lüzûmu olan eşyâdan başka bir şey bırakmayacaktır. Muallim nezâfet, intizam ve ihtimam ile talebesinin kalbine dershaneye karşı bir hürmet ilkâ edecektir. Onlar günlerinin en iyi zamanını orada geçirmeye mecburdurlar. O halde ne yapmak lazım ise yapıp orasının manzarasını hoş ve câlib memnuniyet bir şekle koymaya çalışacaktır.

Hulâsa-i kelâm muallim harekâtın çocuğa en mübrem bir ihtiyaç olduğunu ve faaliyetin onların neşv ü nemâ ve a'zâ-yı bedenlerinin inkişafına hâdim bulunduğunu [33] unutmayacaktır. Binâenaleyh onları aslâ medîd bir hareketsizliğe icbâr etmeyecek, tâlîmlerini mümkün olduğu kadar tenvî ettirecek al'el-husûs küçük çocuklarda mümâresâtın arasına oyunlar ve şarkılar karıştıracaktır.

Görülür ki bunların kâffesi mektep derûnunda yapılabilen ve muallimin iktidarı dâhilinde olan şeylerdir. Mesleğine hakîkaten meraklı bir muallim bu ihtimâmatın hiçbirini âdî ve hakîr addetmez.

Tebâbet- bir muallimin şâkirdlerini hastalıktan vâkî için yalnız tedâbîr mahsûsiye ittihâz etmesi kâfi değildir. Eğer hastalık zuhûr ederse ilk tezâhür eden (hararet, öksürük) gibi alamete dikkat ve derhâl tabibe müracaat olunmak üzere çocuk velilerini haberdar etmesi lazımdır.

Muallimin, doktorun teşhisettiği marazdan da haberdar olması iktiza eder. Çünkü evvela kendisine tevdi olunan çocuklara karşı ihtimam muhâlesetkaranede bulunabilmek sâniyen hastalık sarî olursa diğerlerinin muhafaza-i sıhhati için tedâbîr mukteziyede kusur etmemek için buna ihtiyaç vardır.

Çiçek, skarlatin, difterinin devre-i tecrîdiyesi (40 gün), kızamığın (17 gün) suçiçeği olursa hastanın iyi oluncaya kadar tecridi lazımdır. Kabakulak (10 gün), boğmaca (3 hafta) sa'fe (kellik) iyi oluncaya kadar tecrid ve ifâkat bulduktan sonra usûli derecesinde pansuman yapabilir.⁹

[34] Velhasıl muallim herhangi hastalığa karşı hod be-hod müdâvâta kalkışmadan tevakkî etmelidir. Bununla birebir hakim kalıncaya kadar ba'zı kazalar vukû'nda müdâvât-ı iptidâiyenin neden absürt olduğunu bulup tatbik etmesine mâni' yoktur. Mesela kesikler, yanıklar, bayılmalar (boğulma veya sâir sûretle), inkıtâ'-i teneffüs gibi birçok kırâat kitabelerinde bile bu hususta pek nâfi' nesâih mevcuttur ki muallim onları hem öğrenir hem de icâbî takdirinde mevki' tatbike koyar.

3- Jimnastik — Terbiye-i bedeniyenin en ehemmiyetli olan kısmı hiç şüphe yok ki jimnastiktir. Bu da iki nevât taksîm edilebilir: Biri herkesin bildiği her nev' vücut muhâreselerini ihtivâ eder ki başlıcaları oyunlardır. Diğer aklı ve uslû olanlar, ta'bîr âhirle asıl jimnastik ta'bîr edilenlerdir. Her ikisinden maksat gerek udleti gerek aksâm-ı azmiyeyi hareket ettirmek, kanın cereyanını daha serbest, teneffüsü daha kolay, hazmı daha fa'âl, terbiyeyi daha mükemmel bir hale koymak, sıhhati tevlîd eden kuvveti bilcümle a'zâda idâme etmektir.

[35] Çocuklar güçlü oyunlara¹⁰ daha ziyade rabt-ı kalp ettiklerinden anneleri jimnastiği tercih ederler. Bu esnada daha sıhhi mesâil ibraz ederler.¹¹ Diğer cihetten ise

⁹ Bizde dahi emrâz-ı sâriye nizamnâmesinin 36. maddesinde [Hastalık sebebiyle mektebe devamdan men' edilen talebenin tekrar âhiz ve kabulü temellüke sirayetin zâil olacağına dâir bir tabib tarafından ledel muayene verilecek sıhhatnâme ve tasdiknâmenin ibrazına vâbestedir. Ba'zı hastalıklarda devre-i sirayetten ibâret bir müddet muayenenin güzar etmiş olsa ve boğmaca öksürüğünde ise öksürük nöbetlerinin tamamen geçmiş olması şarttır. Müddetimize göre çiçek ve kızıl hastalığında altı ve su çiçeğinde dört haftadır. Tifo veya difteri, iltihâb-ı sehâyâ dimâğı şevkiye musab olan çocukların mevâdd gâitalarında tifo mikropları boğazlarında difteri basili "meningokok" bulunmadığı ledel muayene tahkik etmedikçe veya bunların sirayet ve intisâr maraz vasıta olmayacaklarına kanâat hasıl edilmedikçe mektebe kabul edilmemeleri iktizâ eder.] kaydı vardır.

¹⁰ Jeux athlétiques

¹¹ Oyunların fevâid-i cismânîyeden başka fevâid-i fikrîye ahlâkiyesi de vardır. Fevâid-i fikriyesi vardır: Çünkü sınıfta mecbûr'îl ittiba olan sükût ve sükûnetten vücûd ve lisânı kurtarır. Oyunlar lazım ve ve müfid bir dinlenme derken o sayede çocuklar ders saati gelince daha büyük bir kuvvetle çalışmaya

oyunların vücudun yalnız bir kısmını faaliyette bulundurması mahzuru da vardır. Ma'kûl jimnastikler ise bilakis bilcümle a'zâ-yı gâyet tabîi ve mükemmel bir surette hem takviye eder hem de işlek bir hale getirir. Bu iki şekilden ya'nî ma'kûl ve usûlî jimnastik ile oyunlardan bilhâssa bu ikinci surette olan mümâresât-ı bedeniye bir vakitler çok mühmelken bu son senelerde yeniden şeref ve rağbete mazhar oldu.

Binaenaleyh muallim, çocukları bu hususta teşvik ve tergîb etmelidir. Bununla beraber tenefüs zamanındaki oyunlarda nezarete kusur etmesi hissiyle vukû'bulacak kazalardan bizzat kendisi mesul olduğunu da unutmamalıdır. Ondan başka oyunların mevsime, iklime çocukların sin ve cinsine göre intibâh edilmesi de lazımdır. İşte bu intibâh ve oyunlara sevk ve idare keyfiyeti de kendisine âittir.

[36] Muallimlerin şâkirdine jimnastik yapturmaları için alet ve edevatın vücuduna suret-i kat'iyede lüzûm vardır zannında bulunmak hatadır; tecrübe bize bunun aksini ispat ediyor ve bilhâssa çocuklara yaptırılacak temrînât ibtidâîyede kol, bacak hareketleri, yürüyüşler, eklemler gibi mümâresât iptidaîye kuvâ-yı azliyye vücuda çeviklik ve işleklik verecek kadar kâfi derecede tenmiye ediyor. Alet ile yapılacak jimnastikler ise nafi fakat elzem olmayan mütemmemdir.

Asıl jimnastiğe gelince 26 günün sâni 1770'te intişâr eden bir kanunla hükümete, vilayete ve nahiyyeye tabi' olan bilcümle erkan mekteplerinde tadrîsât-ı mecburiye süresince dâhil olmuştur.

Maarif Nezareti neşrettiği bir umumda diyor ki: A'yân ve meb'ûsun mekâtipte tahsilin bir mütemmem vâcibü'l ittiba nazarı ile bakâbilen ve kuvânın askeriyenin temşiyetinin bir vasıtası gibi telaki edilebilen bir tedrisi ya'nî jimnastiği pek parlak bir sûretde tervîc etmişlerdir.

Salâhiyet-dâr olan me'mûrîn-i âliyenin ihtimatı ile jimnastiğe dair pek vâzıh ve resimli talimat intişâr ettiğinden artık muallimler bu tadrîsâtı istihfâf ile kendilerini bundan müstağnî ad edemezler.

başlarlar. Ahlâken olan fevâidine gelince oyunlar sayesinde çocuklar derecât-ı muhtelifede cesaret, metânet, istikâmet, müsâvât ruh gibi birtakım evsâf iktisâp ederler.

28 Mart 1882 tarihli kanun-i esasi jimnastiği tedrisât-ı iptidâiye mevâdd mecburisi sırasına ve kız ve erkek mekteplerine idhâl etmiştir.¹²

¹² Biz de dahi 23 Eylül 1329 senesinde neşredilen tedrisât-ı ibtidâiye kanunu mevâkît 23. maddesinde terbiye-i bedeniye ve mektep oyunları bilcümle mekâtib-i ibtidâiyede dürûs-u mecburiye sırasına idhâl edilmiştir.

TERBİYE-İ ZİHNİYE

ÜÇÜNCÜ FASIL ZİHN

1- Zamanın tarif-i umûmîyesi. 2- Melekât-ı zamaniyeyi gösterir levha ve bu melekâtın envâi muhtelif ma'rifet-i tealluk. 3- Bu melekâtın muhtelif senelerde inkişâfı. 4- Bu inkişâfa lazım olan âhenk. 5- Ruhun talimi ve terbiyesi.

1-İşte şimdi, zihin ile buna verilmesi lazım gelen terbiye hakkında tedkîkâta başlayacağız.

Zihin bir meleke-i umûmîyedir ki nefis onunla kesb ma'rifet¹³ eder. Marifet veya ma'lûmât¹⁴ rûhen bir fa'âldir, bir vâkıadır. Zihin veya akıl¹⁵ nefsin bir iktidârı bir kuvvetidir, bir melekedir.¹⁶

Zihin, muhtelif suver ve eşkâlde tecelli eder. Bu tecelliyât her biri husûsî bir esmâ alır ve zihnen bir meleke-i saniyesini, bir meleke-i zihniyeyi teşkil eder.

1-Zihn, mevcûdâtın veya eşyâ-ı maddiyenin ve bunların evsâfının ma'rifetine taalluk ederse idrak hâricî halini alır ve havâss-ı hamse şamil olur.

2-Nefis ile ânın kifayet muhtelifesinin ma'rifetine taalluk ederse idrak dahli halini alır. Buna hâsse-i bâtın¹⁷ veya şuûr¹⁸ nâmı dahi verilir.

[38] Bu iki melekeye, meleke-i irâde gibi¹⁹ denilir.

3- Zihin; havâss veya şuûr vasıtasıyla iktisâb ettiği malûmatı hıfz eder veya mukaddemce iktisâb ettiklerini ikiden meydana kor ve fark ve teşhis ederse hâfıza halini alır.

¹³ Connaître

¹⁴ Connaissance

¹⁵ Entendement

¹⁶ Faculté

¹⁷ Sens Intime

¹⁸ Conscience

¹⁹ Facultés perceptives

4-Eğer zihin, bizzât kendisi üzerine, havâss ve şuûrun ihzâr eylediği mu‘tayât²⁰ üzerine teveccüh ederek bunları mukâyese eder ve mevzûât ma‘rifeti beyinde niseb mütevâfikiye ta‘yîn ve tasdik eylerse meleke²¹ veya akıl²² nâmını alır.

5-Eğer eşyâ arasında hakikatin mevcûd nisbetleri taharrî ve tasdik yoluna bakınmayarak birtakım münasebet mev’hûme îcâd ve ibdâ’ ederse akıl nâmını alır.

6-Zihin, mevcûdât ve hâdisât mütemekkin²³ veya fâniyenin fevkine çıkararak zarûrî²⁴ lâyetemût ve lâyetezelzel hakikatleri idrak ederse büsbütün hususi bir mana ile akıl nâmını alır.

[39] Zihni tetbî‘ etmek tecelliyâtından her birini veya a‘mâl muhtelifesini ta’bîr âhirle inkisâm ettiği melekât-ı zihniyeden her birini mütevâliyen tatbî‘ etmek demektir.

²⁰ Données

²¹ Jugement

²² Raisonnement

²³ Contingent (Mütemekkin) : Mevcud olan, fakat mevcûd olmasa da imkân dâhilinde bulunan şeylere, yani vücudu kuvânın ve nizâm-ı âleme tabî’ olan efkâr veya hâdisâta tâbîr olunur. Güneş parlaktır: Bu bir vâkıâ-ı mütemekkindir. Başka derlu kavânîyedene tâbî’ güneşi parlak olmayan veya hiç güneşe malik olmayan bir âlemde tahayyül olunabilir.

²⁴ Necessaire. (Zaruri); Müfekkirenin hiçbir suretle rededemeyeceği veya başka suretle fehm edemeyeceği fikirlerdir: Her cism fezâ dâhilinde bir yer işgâl eder. Bu bir hakikat-ı zaruriyedir. Bir cismin fezâ dâhilinde bir yer işgal edemeyeceğini hayâlen bile düşünmek kâbil değildir. Fezâ mefhûmu (Notion) bile bir mefhûm zaruridir: her cismin, her seyyâlen âdem mevcudiyeti kabul edilebilir. Fakat faraziye olarak bile feza hazf edilemez.

2. Melekât-ı zihniyeyi gösteren cetvel

Melekât veya ilel		Hâdisât veya vâkıât	
Zihin veya meleke-i ma'rifet		vâkıât-ı ilmiye veya fikriyenin hey'et-i umûmîyesi	
Melekât-ı idrakiye	[havâss]	Maarifet-i hakikat	maddi :ecsam
veya iktisâpiye	[şuûr]		gayri maddi:nefs
Meleke-i hafıza	[hafıza]	Hâtırât,tahattur-u mübhem ²⁵ ,tedâî efkâr.	
	[dikkat]	Zihnin bir şey üzerinde temerküzü teemmül,	
		kıyas, tefekkür.	
	[tecrîd]	Bir vasfın, mevzû'andan veya bu mevzû'an evsafa sûresinden ayrı olarak nazar dikkate alınması.	
Zihnî sur faaliyeti	[tamim]	Yalnız bir şeyde değil, müştereken hâiz oldukları	
veya		husûsusât itibariyle birçok şeyleri temsil ve	
â'mâl zihn		irâe eden bir fikrin teşkili.	
melekât-ı a'mâliye;	[hâkime]	İki fikrin yekdiğeriyle tevafuk ve adem tevafukunu	
	(hükm)	hemen ve bilâvâsıta (bir fikir mutavassıta ihtiyaç göstermeksizin) tasdik ²⁶	
	[akla] (İstidlâl)	aynı tasdik fakat bir veya birkaç fikrin tavassutuyla.	
	[mahîle]	Tecrübenin ihzâr ettiği inâsırın terkîbât-ı cedidesi ki fikrin bir nev "ibdâtına" müntemî olur.	
İnsana has meleke-i âliye ve müdîre	[akıl]	Zaruriyetin (vacibûn), nâ-mütenâhînin, mükemmellik rehnümâ alim olan mebâdî mâ-ba'de't-tabîyenin fehm ve idrâki	

²⁵ Reminiscence

²⁶ Meselâ semâ mâidîr gibi bir hikem beyan edersem "mâî" gelmesinin ihtivâ eylediği fikrin, semâ kelimesinin muhtevâ bulunduğu fikre muvaffak geldiğini tasdik etmiş olurum.

[40] Havâssın vasıtasıyla hayatın ilk âvânından i'tibâren âlem harici hakkında günden güne daha vâzih ve daha tam ma'lûmât hâsıl ederiz. Diğer taraftan şuûr bize hayat-ı bâtinîyemiz hakkında ma'lûmât vererek mahzûz, muzdarip olduğumuz bir şey istediğimiz tahattur ettiğimiz zaman haz, elem, irâde, hatıra ne demek olduğunu öğretir diyen olur ki her türlü ma'lûmâtın inâsır-ı evvelisini melekât-ı idrâkımıza borçluyuz. Diğer melekât bu inâsırları hıfz etmek veya işletmekle iktifâ ederler.

Hâfıza, ma'lûmât-ı müktesebenin karârgâhıdır. Hiçbir tetbî'ye kadarki onda hafıza elzem olmasın. Hafıza olmazsa hayat-ı âdiye bile imkân haricindedir; çünkü her fiil, hatta nutkun isti'mâli bile hafızanın muâvenetine vâbestedir.

Dikkat vasıtasıyla melekâtımızı havâssımıza veya zihnimize çarpan hâdisât ve efkâr üzerinde lâkaydane tâğî edecek yerde yalnız tatbî' edeceğimiz şeyler üzerine ihale ederiz. Dikkat ve buna merbût teemmel mukâyese ilh... gibi hâdisât-ı fikriye mevcûd olmasa fikrimiz, eşyâ hakkında yalnız mübhem serîü'z-zevâl intibââtından başka bir şey kalmazdı.

Tecrid dikkatin mütemmim olup nazar dikkate almak istemediğimiz şeylere ve tetkikimiz haricinde bırakmak istediğimiz evsâfî tetkik ettiğimiz eşyâdan gayrı kabl infikâk olsalar bile — teb'id eder. — ta'mîm sayesinde bir veya birkaç fikir hususu vasıtasıyla aynı cinsten birtakım efkârı ihtiva eden bir fikir müşterek fehm ve idrâk ederiz. Bize hiç görmemiş olduğumuz bir hayvân gösterirler: Bu kâfidir; artık ondan [41] sonra tanıdığımız yalnız bize irâe olunan şekildeki hayvân olmaz, belki ucundan bütün hayvânatı tanımış oluruz.

Her iki ma'lûmât iktisâbı hakkında bir amelîyeye meydan verir ki buna hikem diyorlar. Bu hikem, ya muhtasar olur ve zihnin hiçbir cehd ve gayretini istilzâm etmez, meselâ —bilâvâsita ve bedîhî bir idrakta olduğu gibi; bazen de az çok zahmetli olur. Bilâvâsita olacağı yerde bahsi²⁷ yani yekdiğerine müteselsil mülâhazat muhtelifeden mütehassıl olursa bu rişte-i muhâkemâta istidlâl nâmı verilir. — muhayyile, iktisâb ilme iştirâk etmez; fakat ma'lûmât müktesebiye iki şeyler teşkili için, arzusu vechesiyle terkîb ve tanzim ettiği malzeme gibi isti'mâl eder.

²⁷ Discursif

Akıl ise (bu kelime, kendisine burada verilen muayyen ve hûsusî ma'nâ ile anlaşılmalıdır) mâ-ba'de't-tabîye zihin ve eşyâ, mevcûdât ve hâdisâtтан hâric olan ve ne tecrübe ne de ilm-i mahsûstan istihsal edilen ma'lûmât tarafından telkin edilemeyen efkârı yalnız insana fehm ve idrâk ettiren melekedir.

3-Bu muhtelif melekât, çocuğun ruhunda hep birden tezahür etmez. Mütavaliyen teyakkuz ederek hayatın vasatına doğru bütün kuvvetleriyle inkişâf ederler ve inhitat ve şeyhûhet zamanında tedricen zâil olurlar.

Çocuk, doğar doğmaz idrâk²⁸ eder: görür, işitir (havâss), acıkır (şuûr), binâenaleyh hükmeder denilebilir. Fakat [42] hükümleri henüz şoursuzdur.²⁹ Hüküm melekelerini bilâhire şuûrlu bir sûrette isti'mâla başlayacaktır. Hafıza ve dikkat melekeleri erken uyanır: Çocuk emziğini tanır; demek ki tahattur eder. Odanın içinde gezdirilen lambayı gözleriyle ta'kîb eder; demek ki dikkati uyanmıştır. Ba'zı eşyâyı yekdiğerine takribi ile bunlar arasında birtakım müşâbehet bulur, demek ki mukâyese eder; fakat bu mukâyese insiyâkidir³⁰ ve henüz idrâkât umûmîye ve mücerredeye münce olma. Pek çok zaman çekmeden oyuncakları ile muhtelif terkîbât vücûda getirmek ister; bebeğine muhtelif vaz'iyetler verir. Bu muhayyilesinin ilk hatve-i terakkisidir. Eşyânın lâzım-ı gayr-i müfârıkı³¹ olan evsafı eşyânın kendisinden ayrı olarak nazar dikkate alan tecride ve bu evsâf veya hasâisi cem' eden ta'mîme birçok efkâr müteselsileyi ta'kîb ile bir netice istihracına yani istidlale kadar çıkâbilmesi için fikrinin daha ziyade kemâle ermiş olması lazımdır. Eser-i akl olan idrak mükemmel, fehm nâmütenâhît, tamamen teşkil etmiş fikirler için mümkündür.

En yavaş bir sûrette tezahür eden melekât, en geç olarak zâil olurlar. Yıpranmış azây-ı havâss, idrakın şiddet ve nufûzunu, hafıza, kuvvet ve emniyetini gâib etmeye başladığı halde hüküm bütün parlaklığını muhafaza eder ve belki de doğar yani tezyîd eyler. Fikir uzun ve karışık bir muhâkemeyi bile cehd ta'kîb ile aklın dâire-i [43] şumulünde bulunan müdrikât mâ-ba'de't-tabîye dâhilinde suhûletle seyr ve hareket eder.

²⁸ Percevoir (Hâvass vasıtasıyla)

²⁹ Inconscient

³⁰ Instinctif (Buna "Garîzî" dahi denilebilir)

³¹ Inhérent

4-Maamâfih bütün bu muhtelif a'mâl-ı rûhîye, en basit ef'âl-ı zihniye içinde bile yekdiğeriyle az çok mahlût ve mümtezicdirler. Bilâ-tecrîd ta'mîmi imkân olmadığı gibi dikkatsiz tecrid ve hafızasız dikkat de mevcut olamaz. Hüküm idrâk ve mukâyeseden sonra geldiği gibi bunların da mevcudiyeti yukarıda tâdâd ettiğimiz a'mâldan bir veya birkaçına vâbestedir. Muhayyile melekât-ı iktisâbiyeden mütehassıl ma'lûmâtı cem' ve terkîb eder ve bu suretle vücûda gelen ibdâ'atını bu sübutun gayrı mültesik olması için, zihnin sur saire faaliyetini de nazar dikkate alması lazımdır. Müdrîkât akl pek fersûde dimağlar için mümteni-i elvusûldur; bu gibi idrâkât bir derece terbiye-i fikriyeye vâbestedir. Rûh a'mâl muhtelifesinin kesîr ve mütenevvi tatbîkatıyla ne kadar metânet iktisâb ederse bu idrâkât da o derece sehl elfehm olur.

Demek oluyor ki yalnız bir melekeyi diğer melekâtın zararına olarak ziyade takviyeden ictinâb etmelidir. Çünkü bu sûretle fizyolojide olduğu gibi, ba'zı a'zânın inkişâf fuzulîsi diğer ba'zı larının bir dereceye kadar dumûruna³² mûcib olur. Eğer hafızayı lüzûmundan ziyade terbiye ederseniz. Çocuk hükûm i'tiyâdını gâib eder. Sarfı hâkimeyi ta'lîm ederseniz, hafıza zahmetini ihtiyâr etmeye başlar ve nihâyet bu bâbda kazanabileceği isti'dâdı da zâyî' eder. Acemi muallimlere tevdi' edilen talebesi de ekseriye tesâdüf edilen bu tevâzün zihni noksanı kadar muzır hiçbir şey yoktur. Bircümle melekâtı, mütevâzin [44] bir suretde terbiye etmelidir, yalnız çocukların sınıfını nazar dikkate almâlîve her bir melekeye gösterdiği isti'dâd derecesinde mürâcaat etmelidir.

5- Plütark diyor ki: "çocuğun ruhu, doldurabilecek bir kap değildir." Monteyi ise : "iyi terbiye edilmiş bir dimağ çok dolgun dimağdan daha hayırlıdır. " diyor; yâni münhasıran çocuğun zihni kendisine müfid olacak birçok ma'lûmât ile doldurmaya çalışmayalım; daha ziyade zihni teşkil ve tenmiyeye uğraşalım. İdrâkâtını emin, hafızasını sedef, dikkatini devamlı bir hâle koyalım. Tecrid ve ta'mîmi kuvvet iktidârı ile hüküm ve istidlâlî kemâl emniyetle yapsın. Muhayyilesi aynı zamanda feyizle ve aklına çalışsın. Akl ihâtâlîve nâfiz olsun. Bu sûretle çocuğun yalnız ta'lîmine çalışmış olmayacağız; bundan daha kıymetdâr olmak üzere bir şey yapmış ve fikrini terbiye etmiş olacağız ki esâsen bunsuz metin bir ta'lîm olamaz.

³² Şuur / Atrophie

DÖRDÜNCÜ FASIL

İKTİSÂB MA'RİFET– HAVÂSS

1-İdrâk-ı harici, idrâk-ı bâtinî: Tecrübe. 2-Havâss ve a'zâ-yı havâss. 3- Fiil idrâkın tahlili; idrâk ile ihtisâsın farkı. 4- Havâssdan her birine hâs olan tasavvurât: idrâkât-ı evveliye ve idrâkât-ı müktesebe. 5- Havâss beyninde tebâdül: Fevâide, mahâzîre; ağılât havâss addedilen şeyler.

1- Her şeyden evvel, zihn mevcûdâtıyla münasebette bulunmalıdır. Hakikat ya maddîdir ya gayri maddidir: Madde ise mevcûd ve suver muhtelifeye mâlikdir; nefis daha mevcûd ve kendisine mahsûs keyfiyete kuvâ veya melekâta, ef'âle malikdir. Evvelce de beyan etmiş olduğumuz vecihle, zihn, âlem haricinden ma'rifetine taalluk ederse idrâk harici, nefsin ma'rifetine müteallik bulunursa idrâk bâtinî nâmı alır. Ekseriyede bu iki suver idraka müstereken tecrib nâmı verilir.

2-Âlem-i hâriciye idrâk olmasın vasıta olarak iste isti'mâl ettiği a'zâyâ göre beş vazîfe îfâ eder ki bunlara havâss-ı hamse nâmı verilir: Lâmise, basara, sâmiâ, şâmme, zâika.³³ [46] lâmise bütün beden üzerinde mevcuttur fakat bi'l-hâssa el üzerinde mütemerkizdir. Basaranın a'zâsı gözlerdir; samîanın kulaklar, şammenin menhir (burun delikleri), zâikanın dil ve damaktır. Havâss birer kuvâ-yı ma'rifet olduğundan gayri merîdir. A'zâ ise faâliyet havâssa vasıta olan âlet-ı asabiyeden müteşekkil olduğu için merîdir. Havâss, kuvâ-yı nefsidir; a'zâ aksâm-ı bedenidir.

3- İdrâk hâricî keyfiyeti her ne kadar hakikatın bilâvâsıta ma'rifetinden ibâret ise de hiçbir kayda tâbî olmayan bir amelîye de değildir. Bu amelîye kendisiyle mezo ve tahlîit edilmemesi ehemmi olan birtakım şerâit maddiye ve fizyolojinin ber-vech peşin kabûlüne müstelzimdir.

³³ Acaba yalnız beş hâsseye mi malikiz? Ba'zı rûhiyât mütehassıslara bunlardan başka bir de hâsse-i hayâtiye veya uzvîye kabul ediyorlar. Bu hâsse vasıtasıyla a'zâ-yı bedeniyeimizin ahvalından bunların hoş veya elem-nâk faaliyetinden haberdar oluruz: Hâsse-i hayatiyemiz sayesinde meselâ fiil hazmın iyi veya fena bir sûrette ve vukû' bulduğu, başımızın ağrıdığını ilh... his ederiz. Bir de hâsse-i a'zâyâ kabul ederler ki bununla da icrâ ettiğimiz cehdî, his eylediğimiz mukâvemeti anlarız; meselâ bir yük kaldırdığımız zaman hissettiğimiz gibi. Fakat bu hâsselerin birer uzvu muayyeni yoktur. Bize hoş veya elim olan te'sîratı verirler ve bu te'sîratın esbâbı hakkında hakikî malûmat vermezler. Bu hisler her ne kadar bir fiil mahsûsa malik ve havâss hamse gayr-i kâbil ircâ' dahi olsalar kendilerine idrâk harici miyanında bir mevki tefrik etmekte fâide yoktur; çünkü bunlar madde ve evsafı hakkında bize yalnız mübhem fikirler verirler, ta'bîr âhîrle birer menba-ı ma'rifet olamazlar.

Zihnimizin â'lem-i maddîden her neyi olursa olsun idrâk edebilmesi için:

1-Bir cismin a'zâmız üzerine gerek bilâvâsıta (lâmise ve zâikada olduğu gibi), gerek bir muhît ma'rifetiyle bilvâsıta (basara, sâmiâ ve şâmmede olduğu gibi) icrâyı te'sîr etmesi lazımdır. Bu şart-ı hükmîdir.³⁴

2-Bu te'sîrin a'sâbımızın o cildinde bir ihtizâz husûle getirmesi ve bu ihtizâzın a'sâb vasıtasıyla merâkiz a'sâbiyeye kadar gitmesi lazımdır: Bu şart fizyolojidir. Meselâ şurada önümde duran bir şey'i [47] görebilmeklekim şekil ve rengi hakkında ma'lûmât peyda edebilmeklekim için, o şeyden evvalâ mevcûd olması tenvir edilmiş bulunması ve hayalinin tıpkı şebkim üzerinde (Bir şeyin hâsses fotoğraf camı üzerinde teşkil ettiği gibi) teşkil etmesi sâniyen tıpkı şebkim arkasına kadar kalarak inşîâb eden asab basarının müteessir olması, hâsses olması (muattal olması) ve ahz ettiği te'sîr (bir telgraf telinin ihtizâzâtı elektrikiyeyi bir ucundan diğer ucuna nakil ettiği gibi) dimağa nakletmesi lazımdır. Bu iki şarttan biri noksan olursa idrâk vukû'bulamaz.

3-Fakat bu te'sîr uzviyenin dimâğdan nefese kaçması da lazımdır. Ancak o zaman ihtisâs³⁵ vukûâ gelir. Bu bir hadiseî gayr maddiye, binaenaleyh ruhiyedir.³⁶

Burada en ziyade nazar dikkate alınacak cihet ihtisâsın iki unsura muhteva olduğu veya daha doğrusu iki vech irâe eylediğidir. İhtisâs bir taraftan te'sîri³⁷ ve diğer taraftan temsilidir.³⁸ Bir de, bizde ne hazz ve ne de elem husûla getiren ve lâkayd³⁹ tabir edilen ihtisâsatta mevcuttur; fakat esasen bu bir vehmdir. Bu gibi ihtisâsatın [48] bizde husûle getirdikleri haz ve elem o kadar hafiftir ki diğer havâssımız gibi nâtamâm olan hâsse-i batınâmız bunları idrâk edemez. Bu hâssa daha rakîk olsaydı haz ve eleminden herhangi bir sûretle müte'essir olurduk.

³⁴ Physique

³⁵ İhtisâs / Sensation

³⁶ Bir hadiseî maddiye olan intibâ' uzviyenin, bir hadiseî gayr maddiye olan ihtisâsa ve ondan da idrâka ne sûretle tebdil ettiğini ve rûh ile bedenin ittihâdını ilmü'n-nefs ta'rîf îzâhtan âcizdir. Yalnız vâkıâtı ta'yîn ve tasdik ve bunların ta'kîb ve teselsülüne ta'rîf ile iktifâ ediyorlar.

³⁷ Te'sîri / Affectif

³⁸ Temsili (istihzârî) / Représentatif

³⁹ Lâkayd / Indiffèrent

Nitekim mûsikî arasında küçük bir falso veya zevk-i selîme muhâlif bir elbisedeki nisbetsiz elvân şu veya bu kimsede nâhoş hiçbir ihtisâs tevîd edemediği halde, bir mûsikîşinâsın kulağı veya bir ressamın gözü bunlardan müte'essir olur.⁴⁰

Bizde bir ihtisâs husûle geldiği vakit bu ihtisâsın hakîkatine binaenaleyh bizden hâriç bir cismin mevcûdiyetine kâni olmamak kâbil değildir ki bu cisim hakkında sebep olduğu ihtisâs sayesinde ve bu ihtisâsı müte'âkîb bir mefhûm ediniriz. Ma'mafihe tamamen geçici olan bu mefhûm bize o cismi mâhiyet ve evsâfıyla bildiremez. Bunun hakîkaten bir idrâk⁴¹ fenni bir ma'arifet menba'ı haline girebilmesi için, dikkatin buna teveccüh ve te'alluk etmesi zihnimizin [49] menfa'âliyetten çıkararak te'addiye girmesi ve ihtisâsın evsâf-ı muhtelifesini tefrîk ve temyîz etmesi lazımdır. Bedâyette hâkim, 'unsur-ı infî'âlidir, bi'l-ahire bundan 'unsur temsîli neş'et eder ve idrâk-ı zuhûra gelir, bunlar yekdiğeriyle ma'kûsen mütenâsıbdır.⁴²

4-Havâssımızdan her biri kendisine hâs ve muhtass olan idrâkâtı bize verir ve bundan dolayı ba'zen bu idrâkâta idrâkât-ı evveliye, tâbi'îye nâmı verilir: lâmise, icsâmın derece'-i harâretini, cesâmetini ve şekl-i hakîkisini (münâzîren aldığı tagayyürât-ı şekliyye rağmen) kabartma ve 'arızalarıyla [50] bildirir. Basara elvânı; sâmia asvâtı; şamme râyihâları; zâika lezzetleri bildirir.⁴³

⁴⁰ Basara, sâmiâ, lâmise ihtisâsatının dâimâ lâkayd bulundukları hâlbuki zâika ve şammeye âid ihtisâsatın hemen dâimâ ya hoş veya elem olduklarını nazar-ı dikkate almalıdır. Bu sûretle olması da bizim için iyidir; çünkü ilk üç his dâima faaliyete bulunduklarından eğer bunlara âit te'sir eden her biri bizde hoş veya elem bir te'sir icrâ etmiş olsaydı mütemâdi bir tezelsül asabî tahtında bulunmuş olurduk. Hâlbuki zâika ve şamme âriz olmak faaliyete gelirler, diğer taraftan, hassâsiyetimiz bunlar vasıtasıyla mütelezziz veya müteessir olarak ihtiyâcâtımızı tatmin için bunlarda bir mihrâk buluruz ve aynı zamanda bizim için tehlikeli ba'zı şeyleri ahbâr eder (sümûm, tereşşuhât , müteaffin ilh... gibi).

⁴¹ İdrâk kelimesi aynı zamanda idrâk eden melekeyi, bu melekenin hâl faâliyetine (filini) ve fiilinin neticesine mübeyyendir.

⁴² Hassâsiyete âit olan ihtisâsı mâlikâne'-i zihne âit bulunan idrâk hevâsı ile karıştırmamalıdır. Bunların te'essür 'uzviyeden 'ibaret bir şart müşteriki vardır. Bunlar ibtidâ yekdiğerine yapışmış ve sıkı bir sûretde karışmıştır. Bununla beraber esâs i'tibarıyla farkları bâkidir, ihtisâs temâdi veya tekerrür etmekle tedricen tenâkus eder ve nihayet zâil olur; idrâk ise bi'l-'akîs, temâdi e tekerrür ettikçe daha vâzih, daha emin ve daha serî'i bir hâle gelir. Meselâ içtiğim bir şurûb hoşuma gitse bunda, iki şey tefrîk etmek lazımdır: biri o latîf hoşlanma, o ihtisâs zevkdir ki hâssa'-i zâikanın 'amelîyle karışır (hassâsiyete âit olan infî'âli, nesebi ve sarf-ı şahsî bir hâdis); diğeri bu şurûbun evsâfını fark ve temyîz eden hâ'iz zâikanın 'amelîyesi (zihne âit bir hâdis-e-i ma'arifet) demek oluyor ki bir melike'-i zihniye olan hâiz zâika vardır ki aynı fi'ilin tekerrürüyle tekemmül eder. Meselâ tekerrür kuvvetiyle içtiği çayın hangi nevden olduğunu tefrîk derecesine vâsıl olan erbâb-ı keyf bulunur. Kezâ hadise-i hissiye olan ihtisâs zevk vardır ki tekerrür ile körlenir. Mesela ayyâş körlenmiş olan damağında aynı te'siri tutabilmek için gittikçe sert içkiler kullanmaya mecbûr olur.

⁴³ Maddenin bi'l-cümle evsâfı bundan 'ibaret midir? Zannedilmiyor. Eğer bi'l-'umûm insanlar hâssa'-i şâmeden mahrûm olsalardı rayihanın vücûdundan bi-haber olurlardı. Eğer bir fazla hâssaya daha mâlik

Fakat ekseriyâ bir hâssayı diğetine tebâdül ettiririz. Eşyânın şekil ve ba'idini ta'yîn husûsunda daha serî'i olduğu için lâmise⁴⁴ yerine basarayı kullanırız. Bu sûretle elde edilen idrâkâta bilâvasıta ve tâbi'i idrâkâta mukâbil olarak idrâkât-ı saniye veya müktesibe nâmı verilir.

5-Havâssın tebâdül hizmeti ne sûretle vukû'u buluyor? Bunun fevâit ve muhâzîri nedir?

Bir hâssanın diğetine tebâdülü üç sûretle vukû'u bulur.

1-İki hâssanın birlikte fa'âliyet gelmesi.

2-Hâfızanın ve tedâ'i'-i efkârın müdâhalesi.

[51] 3-Bir hükm-i istikrâ'i.

Meselâ: 1°- aynı bir şeyi hem lâmise hem de basaramla idrâk ederim. Lâmise bana, bu şey'in şeklini cesâmet-i hakîkiyesini bildirir. Basara şekl-i zâhiri ve cesâmet-i mer'îyesini gösterir. 2° bu cesâmet-i hakîkiye ve cesâmet-i mer'îye mefhûmlarını hâfızamda saklar ve yekdiğetine teşrîk ederim. 3° sonra bu mefhûmların irâe ettikleri evsâf, idrâk ettiğim şeylerde müctemi'i bulunduklarından aynı cesâmet-i mer'îye tekrar fikrime çarparsa, bu sayede evvelce kendisine teşrîk etmiş olduğum cesâmet-i hakîkiyenin de mevcûdiyetini istihrâc ederim ve ekseriyâda bunda haklı olurum. Fakat aynı cesâmet-i mer'îye, gölgeler ve silinmiş kısımlar bulunabileceğine göre, büsbütün başka bir cesâmet lemsiye veya hakîkiyeye merbût olabileceğinden hatâ vukû'u imkânı da teyakkun edilir.

Basara ile ta'yîn ettiğimiz eb'âd da böyledir. Eşyâdan uzaklaştıkça onlar daha küçük görünmeye başlar, renkleri daha sönük etrafı daha az mu'ayyen olur ve bu evsâfa göre bunların bizden az veya çok mesafede bulunduklarına hükmederiz. İşte gerilmiş bez gibi düz bir sath üzerine cesâmetleri his olunacak derecede farklı

olsalardı bu hâsse şüphesiz maddenin mâlik olduğu sâir evsâfı kendilerine keşf ve izhâr edecekti. Fakat böyle bir hâssaya mâlik olmadığımızdan maddenin diğere evsâfı şimdi bizim için mechûldur.

⁴⁴ Aynı sûretle, şamme ekseriyâ zâikaya tebâdül eder: bir ta'âmın rayıhası bu ta'âmın lezzeti hakkında ma'lûmât verebilir. Daha fazla olarak, rayiha ilk def'a olarak olsa da koklanılan şeylerin kâbil-i ekol olup olmadığını da ihbâr eder: yemeklerin tabhı esnasında his edilen koku, iştihâyı da'vet eder, hâlbuki bir lavantanın rayıhası zâikayı lâkayd bırakır. Havâss yalnız biri birine tebâdük etmekle de kalmaz muhtelif ihtisâsât beyinde bir nev'i tevâffuk ve muvâzât mevcûttur ki bu kullandığımız ta'bîrâtta tamamıyla tezâhür eder: meselâ sert bir tât, keskin bir koku denir ki zâikayı ve şammeye âit ihtisâsâta sarf lâmise ile hissedilebilen evsaf isnâd edilir.

birbirinin aynı şeyler tersîm ve bunların en büyükleri canlı ve vâzih ve küçükleri soluk ve mühim bir sûretde telvîn edilse muhtelif satırlar üzerindeymiş gibi bunların ba'zıları bize yakın, ba'zıları daha uzâk görünür. Ağlât basar oradan neş'et eder. Tiyatro dekorlarında arzu edilen iğfâlât basariye bu sûretle elde edilir.

Bir hâssanın diğetine tebâdülü aynı tarzda izâh edilebilir ve bu [52] izâhât sayesinde yanlış olarak havâssa isnâd edilen birçok galatâtın menba'ı bulunur. Fakat galat, havâssa değil havâsın tedârik ettiği mu'tiyât üzerine zihnin verdiği hükümdedir.⁴⁵

Havâsın bu sûretle yekdiğetine tebâdülünde birtakım muhâzîr olduğu gibi, fevâit dahi mevcûttur. Etrafımızdaki eşyânın şeklini, mesafesini, evsâf-ı esasiyesini ta'yîn için yalnız bir lâmiseye muhtaç kalmış olsaydık ne yapardık? Fa'âliyetimiz, cüz'iyât içinde hubb-uâ olur, bütün hayatımız yoklama ve karalamalarla geçerdi. Bize müfid olabilecek şeylerden istifâde edemezdik, bize muzırr olanlardan sakınamazdık. Basaramız sayesinde, geniş bir sahayı birden, bir anda kavırıyoruz. Seri'i ve oldukça emin bir sûretde vecihe'-i istikâmetimizi ta'yîn ediyoruz, etrafımızdaki mevcûdât hakkında ma'lûmât-ı kâfiye elde ediyoruz, lâmisenin yalnızca bize gösteremeyeceği mehâliki keşf ile kendimizi onlardan koruyoruz. Şimdi, havâssımızdan yalnız bize verebilecekleri şeyleri isteyelim, bize verdikleri ma'lûmâta ancak layık oldukları emniyet ve i'timâdı bahşedelim; bâ-husûs bu ma'lûmâttan [53] ancak meşrû' ve câiz olan netayici istihrâc edelim. Fakat sûr-ı fa'âliyetleri iyi ve muntazam olduğu takdîrde verdikleri ma'lûmât-ı müfide ve ihbârât-ı salimeden de kendimizi mahrûm etmeyelim.

Her ne kadar havâssımız ahz ettikleri te'sîrâtı bize kemâl-i sıhhatle nakil ettiklerinden bizi asla aldatmazlarsa da her ne kadar hatâ dâimâ havâsın verdiği mu'tiyâtdan netâc istihrâc eden hâkimede ise de havâssımızın da ba'zen hakîkate muvâffak olmayan zevâhiri nakil ettiği ve havâsın bu mu'tiyâtının tashîhi de hâkimeye âit olduğu bilinmelidir. Lafonten'in dediği gibi, su değneği eğerse 'aklını onu

⁴⁵ Havâssa isnâd edilebilecek yegâne galat, bir samdır. Eğer, herhangi bir ârıza-i dahliyeden dolayı 'asab hissi, bir cisim haricinin a'zamıza te'sîri üzerine hâsıl ettiği ihtizâza müşâbe bir ihtizâza ma'rûz kalırsa, zihn, tâbî'i bir sûretde i'tiyâd neticesi olarak, harice 'ale'l-'ade bu ihtizâzı tevli'd eden cismin hayâline müşâbe bir hayâl 'aks ettirir. Te'sîrâtın aynı olması esbâbında aynı olmasına müntac olur. O sûretle hiç mevcûd olmayan bir şey'i görür ve işitir. Burada da yine galata düşen, hakîkat halde ne zihin ve ne de havâssdır: sağlam olmayan veya iyi işlemeyen uzvudur.

doğrultur. Müstakîm bir değnek alınsın ve suya batırılsın, değneğin sudan harice çıktığı yerde kırılmış gibi olduğu görünür. Basaram bana iki hüzme'-i şe'â'aya nakil ediyor! Biri yalnız havadan geçiyor. Diğer suyun içinden çıkarak havaya vâsıl oluyor ve sonra oradan geçiyor, ya'ni daha keşîf bir muhîtden az keşîf bir muhîte geçiyor ve bir fizik kanûnu mücebince bu iki hüzme bir hatt-ı müstakîm halini alıyor. Eğer bu kanûnu bilmiyorsam ve yalnız basarama emniyet edersem değneğin kırık olduğunu iddi'a ederim. Fakat fizik kanûnunu bilirim, doğru olan bu değneğin kısmen su içinde iken neden kırık görüldüğüne anlarım. Bu sûretle hâkimem, daha doğrusu 'aklım basaranın gösterdiği yanlış manzarayı tashîh için müdâhale eder ve bir dereceye kadar galat havâss denilmesi mümkün olan hatâları doğrultur.

BEŞİNCİ FASIL

HAVÂSSIN TERBİYESİ

1-Kuvve’-i zihniye nokta-i nazarından havâss-ı hamsemizin silsele’-i merâtibi.
2- Havâssın hırs veya terbiyesi: bu terbiyenin lüzûmu. 3- Şâkirdlerinin havâssını tekemmül ettirmek için muallim neler yapabilir. 4- Terbiye’-i meslekiye veya çıraklık.

1-Hayat-ı zihniyemiz için bi’l-cümle havâsımız aynı derece’-i ehemmiyete hâiz değildir. Bundan dolayı aralarında bir silsile tertîbi lazımdır.

Bu silsilenin en aşağı kademesine şâmme ile zâikayı koyacağız. Çünkü bunlar bize fikirlerden ziyade ihtisâsât verirler ve inkişâfları hayat-ı zihniyeden ziyade hayat-ı hayvâniye ile ‘alakadârdır.⁴⁶ Ma’mafihe bu havâssta maddenin ba’zen bizce bilinmesi fevka’l-âde müfîd evsâfını keşf ve izhâra hâdim olurlar.

Hakîkten zihni olan havâss-ı sâmia ile basaradır.

Sâmia bize ibtidâ tizlik ve pestlik ve şiddet ve tinnit farkları ile savt-ı mefhûmunu verir. Fakat bu savt mefhûmuna, idrâk ettiğimiz her nev’ ma’lûmâtı teşrîkte gecikmeyiz. Hemcinslerimizin lisânını bize şerh ve tefsîre hâdim [55] olan sâmia değil midir? Terbiye’-i musîkiyemizi ve o terbiye sayesinde duyduğumuz huzûzâtı sâmianın mümâresesine medyûn değil miyiz? Ve’l-hâsıl sâmia fehm ve idrâk ettiği seslerin mahiyet-i i’tibârıyla şiddetini keskinliğini, bizi ihâte eden tannân eşyânın mahiyetini, ne tarafta bulunduklarını, onlarla aramızdaki mesafeyi ta’yîn ve irâe etmiyor mu?

Basara, ilk önce renkli satırları bize keşf ve izhâr eder. Fakat bu kadarla kalmaz. Biraz sonra bizce pek kıymetdâr olan daha birtakım mefhûmâtı da iktisâba vasıta olur: eşyânın şekillerini, müsâfâtını, harekâtını ya’ni fezâda tahavvûlât-ı mevki’iyesini onunla idrâk ederiz. Havâsımız içinde basara diğer havâsa en ziyade tebâdül edendir; bir demirin soğuk, sıcak veya kızgın olduğuna, bir cismin salib, mukâvim veya yumuşak, kitlesinin az çok cisim, sakîl veya hafif olduğuna ilh... basara

⁴⁶ Ma’hezâ kuvve’-i şâmmenin muhayyile ile ‘alaka ve irtibâtı vardır. Şurası muhakkaktır ki bi’l-farz çiçeklerin rayıhası insanda inşirâh âver ve dilrubâ fikirler uyandırdığı gibi cami’ilerde yakılan öd ve anber kokusu da ruh-ı beşerde birtakım tahayyûlât-ı tasavvufîta cilve-nümâ olmasına sebep olur.

ile hükmedebiliriz. Dudaklarının hareketinden ne demek istediğini anlayan veya gözleri ile duyân sağırılar bulunur. Havâss-ı sâirenin bir dereceye kadar yerine kâim olabildiğinden dolayıdır ki basaradan mahrûmiyet bi'l-hâssa mü'ellimdir. Havâss-ı sâire ise pek na tamam bir sûretde basaranın işini görebilir.

Lâmise harcla te'sîs-i 'alakaya hâdım hakîki bir hâssadır. Havâss-ı sâire bize nefis-i nâtıkamızın sûr-ı mevcûdiyetini ve tehavvülâtını irâe eder. Hatta o kadar ki bir samın esiri olarak mevcûd olmayan eşyâyı bile görürüz. Emrâz-ı a'zâ eşyây-ı müdrikenin evsâfını tagyîr ederek onları olduklarından başka şekilde gösterir. Lâmise bu gibi galatlara duçâr olmaz. Bu sebepten naşîdir ki eşyây-ı hariciyenin mevcûdiyeti [56] hakkında bize diğer havâssdan daha emniyet bahşolur ve onun sayesinde bu eşyâyı bi'z-zât daha emin ve daha sarîh bir sûretde tefrîk edebiliriz.

Lâmiseden mahrûm olunca yaşanması mümkün görünmez. Anadan doğma sağır ve körlere tesâdüf olunur, kuvve-i şammeden mahrûm olanlar vardır, ba'zı hastalıklarda kuvve'-i zâika tamamen mahv olmasa bile garîp sûretde körlenir; fakat hiçbir mahlûk zi-hayat kat'iyen lâmiseden mahrûm olamaz.

Lâmise batî ve tedrici olduğundan basara ve sâmiaya nisbetle hayât-ı zihniyenin inkişâfına daha az madâr olursa da bize te'mîn ettiği vukûf ve ma'lûmâtın kıymetinden ve bidâyette zihninin inkişâfının başlıca vasıtası olduğundan dolayı bir ehemmiyet-i mahsûsayı hâizdir.

Bu sûretle havâssımızdan her biri kendisine hâs olan 'amelî ile bi'l-cümle ma'lûmâtın mevâd-ı ibtidâîyesini zihne tedârik etmek vazifesini aralarında taksîm etmiş olurlar. Havâssımızın bize ifâ eylediği hizmetleri daha husûsi bir nokta-i nazardan tedkîk eylediğimiz zaman lâmisenin 'ale'l-a'li bir sûretde hâsse-i felsefe basaranın, hâsse-i san'ât-kârâne sâmianın, hâsse-i mûsîkî ve ictimâîye şammenin bilhassa bir hâsse-i hayvâniyet ve zâikanın ise bir hâsse-i kimyeviye olduğunu görürüz.

2-Bi'l-cümle havâssımız kıymetlidir, basara, sâmia ve lâmise sûret-i mahsûsada hayat-ı zihniyeye, kuvve'-i şamme ve zâikada hayat-ı hayvâniyeye hâdımdırlar. Fakat havâss-ı hamsenin kudret ve kıymeti insanların hepsinde de müsâvi derecede değildir.

[57]İ‘mâlarda kuvve-i lâmisenin ne derece rakîk ve nazik bir hale geldiği ma‘lûmdur. İçlerinde parmakları ile okuyanlar olduğu gibi, hafif bir rüzgârın esmesinden sokakta gideceği istikâmeti keşfedenler de vardır. Yine ma‘lûmdur ki mûmâresâtın tekerrürü i‘tiyâdı tevlîd eder ve el harekâtına sür‘at verir: bir musikişinâs piyanonun (tuşları) perdeleri veya kemânın kirişleri üzerinde parmaklarını ‘adetâ baş döndürücü bir sür‘atle gezdirir. İlh... ya basara hâl vahşette yaşayanlarda, gemicilerde bütün böyle uzaktan görmeye muhtaç olanlarda ne kadar tekemmül ediyor. Onlar pek uzaklardan ne güzel görürler. Hele ressamlar, dâimâ renkleri birbirine mezc ile me‘lûf olan san‘atkârlar alışmamış bir güzel idrâk edemeyeceği ne incelikleri görürler; basaranın rikkat ve nezâketi hakkında söylenilen şeylerin kâffesi sâmia hakkında da vaki‘idir. Bedeviler ekseriyâ pek uzaktan gelen sesi duyarlar. Gemideki tâifeler rüzgârın yelkenleri şişirmesinden ve iplere temâsından husûle gelen gürültülere rağmen yavaş konuştukları halde birbirinin sesini pek güzel işitirler. Bir musiki üstadı orkestrasında ahenk ‘umûmîyi ihlâl eden falso sesi derhâl fark eder. Ve‘l-hâsıl kuvve’-i zâikaları gâyet keskin şekemperverler, müsekkirâtın lezzetini herkesten iyi takdîr eden çâşniciler, icsâmı kokusundan bilen kimyâgerler, ıtırıyâtı mezc ederek latîf rayihalar meydana çıkaran lavantacılar, lezzetleri terkîb etmeyi bilen aşçılar vardır.

Böyle aynı cinsten olan mahlûkâtın birinin diğerlerine fâikiyeti veya beyinlerinde ki farklar neden neş‘et ediyor? Şüphesiz ki tabi‘atdan ve a‘zanın teşekkülâtından; fakat daha çoğu havâsın mûmârese ve terbiyesinden [58] ileri geliyor. Binâenâleyh noksân olan bir hissin sevk-i ihtiyaçla telâfisi veya herhangi bir zanâatta iktisâp mahâret gibi mu‘ayyen bir gâyenin istihsâli için ba‘zı kimselerin yaptığı şey’i sırf havâssı inceltip mükemmelleştirmek, tabi‘attan muharrez kudreti tezyîd etmek maksadıyla herkesin yapabileceği zan olunur. Bundan şu neticeye peyveste olunur ki tam bir terbiye diğer bi‘l-cümle melekâtımız gibi havâsımızın da nemâsına muhtevi olmalıdır. Havâssımız bu sayede ihrâzı kendilerine nasîb kılınmış olan mükemmeliyetin en yüksek noktasına vâsıl olabilir, husûsât-ı sâirede olduğu gibi bunda da san‘at, tabi‘ata yardım etmelidir.

3-Fakat havâss etfâlin terbiyesi kime âit bir vazifedir? Evvelâ ebeveyine âittir: çocuk bi‘l-hâssa âile içinde mektep haricinde bulunduğu vakit havâssını idmâna fırsat bulur. Ma‘mafihe hayat-ı tahsîliyye âit birtakım husûsi ve usûli mûmâresât da vardır.

Onu da kalbinde âilelerle teşrîk-i mesâî etmek kaygısını taşıyan bir muallim mevki'i fi'ile koymakta ne tecâhül ne de ihmâl edebilir.

Havâssın terbiyesinde üç şey nazar-ı dikkate alınmalıdır: evvelâ hâssenın isti'mâl ettiği 'uzvi, saniyen kendisine hâs olan mefhûmâtın iktisâbına çalışan hâsse, salisen bu hâssenın diğer bir hâsse yerine kâim olarak zihne tabi'aten tedârik ile mükellef olmadığı mefhûmâtı bilâvâsıta vermesi.

Uzva gelince, onun salim ve iyi bir halde bulunması şarttır: bu 'umûmîyetle hıfz-ı sıhate ve tebâbete te'alluk eden bir mes'eledir. Ma'mafihe muallim isterse bu husûsta ibrâz-ı mu'âvenet edebilir. Fenâ bir usûl tenvîr, [59] küçük harflerle tab' edilen kitaplar, kâğıdın rengi, çocuğun uzaktan veya pek yakından okumak zarûreti ile çektiği zorluk, çok devam eden mûmâresât, bunların hepsi nice çocukların gözlerinin bozulmasına sebep olmuştur. Burada muallimin dikkat ve basireti fâidesiz 'ad olunamaz. Fakat onun mesa'isi en ziyade havâsın usûle tevfiken yapılan mûmâresâtında nâfiz ve ekseriyâ sûret-i kat'iyede mü'esser olur.

Kuvve'-i şâmme ile zâika bi'l-hâssa tagaddiye hâdım olup havâss-ı sâire kadar terbiye edilmelerinin ehemmiyeti olmadığından onlara dâir hiçbir şey söylemeyeceğiz. Fi'l-hakika a'zanın tamamı'-i vezâ'if fizilojyeleri nokta-i nazarından onların da bir ehemmiyet-i mahsûsaları varsa da mûmâresât-i meslekiyede pek az işe yaradıklarından (ıtıyâtçılık ve aşçılığa te'alluk etmedikçe) havâssın terbiye'-i 'umûmîyesinde bunlardan bahse mahal yoktur. Olsa olsa kuvve'-i şama ve zâikadan hakîki bir sûrette zevkyâb olabilmek için bu husûsta ibrâz-ı mûmâreseye lüzûm vardır.

Muallim bi'l-farz ispirto ile tütünün mazeretinden tehlikelerinden vâzıhan bahis etmeyi unutmayacaktır, ilh....

Lakin bi'l-hâssa fikri 'ad edilen üç hâsse hakkında ısrâr etmenin yeri vardır.

Çocuk tabi'atı icâbınca tutar, görür ve işitir; muallimin kendisine öğretebileceği şey ancak lems etmeye, bakmaya, dinlemeye ta'lîmdir. Vücûdun her tarafına intişâr etmiş olan lâmisenin 'uzvi mahsûsu, şekli ve fevka'l-âde kâbiliyet-i hareketi i'tibarıyla eldir fi'l-hakika el tuttuğu eşyânın eb'âd-ı selase i'tibarıyla imtidâdını ve binâenâleyh [60] şeklini bildirmeye hâdım olduğu gibi kendisine hâsse-i 'azliye ve hâsse-i harekîye teşrîk edilirse az çok büyük icsâmın derece'-i

mukâvemetini yâhût salâbetini keşf ve izhâra ve sıkletlerini takdîre hizmet eder. Hülâsa derece'-i harâreti, soğuk ve sıcaklığı gösteren yine odur.

Kuvve'-i lâmisenin tekemmülü için bir mektepte te'sîsi mümkün olan mümâresâtın miktarı gâyet mahdûdur. Ma'mafihe pek küçük çocuklarda Froebel habbelerinin isti'mâli, ana mekteplerindeki kırma ve örme mümâreseleri çocuğa parmaklarını kullanmayı öğretmeye başlar. Yazı ve resim (bu sonra ki gözün de terbiyesine bi'l-hâssa yardım eder) elin mahâret ve çâlâkîsinin inkişâfına hâdim olur. Meselâ kör ebe gibi ba'zı oyunlar eşyâyı el ile yoklayarak tanımak, cismin sertliğini bir kumaşın yumuşaklığını fark etmeye ilh..... ve gözleri kapalı olduğu halde kendini sevk ve idâreye ve bu sûretle pek müfid ve a'malarda pek kuvvetli olan bir sevk-i tâbi'iyi takviyeye hizmet eder.

Jimnastik derslerinde çocuklara az çok ağır şeyleri kaldırtarak sıkleti tahmîn ettirilebileceği gibi muhîtin harâreti hakkında ihtisâsları sorularak derece'-i harâretin keşfine alıştırılır ve müte'âkıben mikyâsü'l-harâre ile derece'-i hakîkiye tahkîk olunur. Ma'mafihe i'tirâf etmelidir ki muallimin mahâreti ne derecede olursa olsun bu gibi mümâresât o kadar hâiz-i te'sîr değildirler ve ancak bir meslek-i mahsûsa âit tettebbu'u meselâ bir san'at da çıraklıktır ki kuvve'-i lâmiseye müste'id olduğu kudreti, ba'zı kere de rikkat-i mahsûsayı ciddi bir sûretde verebilir.

Hâsse-i basarada iş büsbütün başkadır. Ba'zı çocukların muhtelif [61] renkleri birbirine karıştırmaları neden ileri gelir? Bu çok kere onları birbirinden fark ve temyîz etmeyi kendilerine öğretmediklerinden neş'et eder. Birçok kimselerde görülen daltonizimin⁴⁷ hiç başka sebebi yoktur. O halde muallim bunun için usûl dâiresinde birtakım mümâreseler tertîb edecek ve öyle yalnız muhtelif renkleri tanımağı değil, aynı rengin derecât-ı muhtelifesini de öğretecek meselâ kırmızı la'l, koyu kırmızı ilh..... gibi. Bunun için paketlerin veya zarfların üzerine yapıştırılan pul gibi yuvarlak şekilde ve gâyet ucuz tedârik idilebilen rengârenk kağıd parçaları kullanabilir.

Bu mümâresâta medâr olmak üzere muallim hangi renklerin en ziyade birbirine uyduğunu ve kabâ boyalarla yapılan resimlerin veya yekdiğerini tutmayan ve acı renkli

⁴⁷ Daltonizm (bu hastalığa mübtelâ olan Hikmet Şinâs Dalton'dan kinâye) basaranın bir sakîsesidir ki ba'zı renkleri yekdiğerinden fırka mâni' olur. Bi'l-farz kırmızı olan şeyleri mâî görür, ilh....

elbiselerin aralarında ki farkı göstererek çocuklarda zevk-i selîmin teşekkülünü, hülâsa onlara renklerin ziyâdan münba'is olduğunu tefhîm edecektir.

Açık renklerle gölgelerin farkını ressâmlar kemal-i ehemmiyetle takdîr ederler. Hâlbuki mübtedîler onları o kadar nazar-ı dikkate almadıklarından bi'l-farz bir bir insân çehresini veya bir ağaç yaptıkları zaman hey'et-i 'umûmîyesini aynı renkte boyarlar. Kırmızı veya yeşil bir lekeden 'ibaret olan bu resimler tâbî'i hiçbir hakîkati, hiçbir ma'nâyı ifâde etmezler.

Basaranın bize irâe ettiği eşyânın velev bi'l-vasıta vâkf-ı eşkâli, [62] büyüklüğü, uzaklığı mı mevzû'u bahistir? Muallimin müdâhalesi bunda da az mü'esser değildir. Bu husûsta resm-i mümâreseleri imdâdına yetişir. Resim dersleri sayesinde çocuklar eşyânın nazara çarpan eb'âdının nisbetine, hutût-ı muhtelifesinin meyline i'vicâcâtına göre mahiyetlerini ta'yîn ve takdîre alışırlar ilh... muhtelif mahiyetteki büyüklükleri tahmîn ve mukâyese ettirir. Ve müte'âkiben bunların musâhasına mahsûs altlarla doğru olup olmadığını tahkîk eder. Hatta bunları sınıfta veya havlîde yapabilir. Evvelâ bir kere gözle mesafeler tahmîn ettirir, sonra adımlatır ve nihayet metre ile ölçtürür. Endâht-ı mümâreselerinin göze bi'l-hâssa sıhhat ve kat'iyet bahşettiğini de unutmamalıdır.

Hariçte, mektep gezintileri esnasında şâkirdlerini ağılât münâzırdan vekâye edecek onlara eşyânın bizden uzaklaştıkça küçüldüğünü ve arada ba'zı eşyây-ı mutavassıta bulunmazsa uzakta ki eşyânın eb'âd-ı hakîkiyesine nisbetle daha küçük fakat daha yakın görüldüğünü ilh.....kendilerine efhâm edecektir. Çocuklara bin türlü ahvâlde müfîd olabilecek ve husûsen tatbîkât-ı 'askeriyede işlerine yarayacak her nev' ma'lûmâtı vererek kuvve'-i basaralarını terbiye edecektir.

Hülâsa şurası muhakkaktır ki mümârese ve anın tevlîd ettiği i'tiyâd sayesinde müşâhede ya'ni görmek öğrenilir ve tedkîk edilen eşyâda birçok hâsseler ve nezâret edilen bir işte bir sürü ahvâl-i müşâhede edilir ki sath beyn olanların nazarı bunları görmez ve bunlar üzerinde tevakkuf etmez. Ta'lîm hadsîde mümâresenin eşkâl ve münâzırla tedrisin tavsiye olunması pek muhıktır. Fakat bu usûl kendisinden muntazır [63] olan netâyici verebilmek için san'at-ı müşâhede ya'ni iyi görmek esasına müstenid olmalıdır. Jan Jak Russo havâsın mümâresesini tavsiye etmişti, Pestalozzi ile Frobel mekteplerde sûret-i tatbîkini kâleme aldılar. Muallim bu mü'elliflerin mutâla'at

ve mülâhazâtından mülhem olmalıdır. İnkişâfî ve kat'iyet peydâ etmesi için en ziyade icrây-ı nüfûz edilebilecek hâsse hiç şüphesiz ki basaradır.

Sâmiânın terbiyesi de bütün bu ihtimâmâta lüzûm gösterir. Gınânın ta'lîm ve tedrisi ve âlât-ı musikiyenin kullanılması sayesinde ki şâkirtler (gam)larda notaları lehenler, yarım lehenleri ilh.... tefrîk ve temyîz etmeyi öğrenirler. Çocukların hepsi musiki şînâs olmak için doğmuş olmasalar bile hemen hepsinin de şarkı söylemek isti'dâdına hâiz oldukları unutulmamalıdır. Çünkü gınâ natık kadar tâbi'idir. Şarkı söylemeye 'adem-i kâbiliyet nadiren a'zây-ı savriyede ki kusûrdan ileri gelir. Hâlbuki 'umûmîyet üzere sâmiânın terbiye görmemiş olmasından münba'isdir. Teganni sadra gâyet nafi'i bir mümâresedir. Sadâya hilâvet verir ve çocuklarda pek tâbi'i olan sâmia hırâş sesler çıkarmak i'tiyâdını def' ve ref' eder, vezni ahengi öğretir, hatta terbiye'-i ahlâkiye ve bedi'iyeye bile pek mü'esser bir sûretde yardım eder.

Sâmiânın da basara gibi bi'l-vasıta ta'lîm ve terbiyesi vardır. İşittiği sesleri layıkıyla fark ve temyîz etmesini bilenler o seslerin ne taraftan geldiğini, neş'et ettiği icsâmın mahiyetini o hareketin sadır olduğu mahallin mesafesini ilh.... pek kolaylıkla ta'yîne muvaffak olurlar. Eğer bu gibi şeylerin mektepte ta'lîm ve terbiyesi mümkün olamazsa o zaman muallim hiç [64] olmazsa çocukları birtakım korkak ve hurâfâta mu'tekad olan kimselerin te'vilât ve mübâlağatından masûn bulundurmağa gayret edecektir. O gibi kimselerin dâimâ habbeyi kubbe yapmak i'tiyâdı olduğundan tavânda farenin gezinmesi rüzgârın iniltisi yağmur damlalarının sükûtu baykuşun ötmesi ilh..... gibi pek tâbi'i hadiseleri tahrîf ile çocukları ihâfe ederler. Medeni insanlar en ufak bir gürültüyü şüpheden azade bir sûretde tanıyan ve anlayan vahşiler yanında kudret-i sâmia i'tibarıyla çok dûn bir mertebededirler. O halde vahşilerin bu hâssesinin kâbiliyetini tezyîd için yaptıklarını medeni olanlar neden yapmasınlar?

4- Görülüyor ki havâssın terbiyesi maksadıyla yapılan mümâresât sadece bir eğlence veya ciddi 'ad edilen derslerde bir değişiklik olmaktan 'ibaret değildir. Bilâkis onların da kendilerine mahsûs bir lüzûmu bir fâidesi vardır. İlk emniyet ve mahâreti, nazarın iktidâr ve kat'iyeti sâmiânın nezâketi san'atkâra mesa'isinde sür'at ve mükemmeliyet bahş ederek ona büyük bir kıymet verir; onların 'umûmda inkişâfî memleketin servet ve refâhını te'mîn eden sebeplerden biridir.

İnsanın ‘umûmî bir tarzda incelmesi ve bu sûretle her işe elverişli bulunması kâfi değildir. ‘uzuvlarının bu terbiye’-i ‘umûmîyesinden başka onların bir fi‘il mahsûsda ihtisâdı ya‘ni bir san‘atın çıraklığı lazımdır.

Terbiye’-i bedeniyenin hakîki bir mütemmimi olan bu terbiye’-i meslekiyenin mübadi evveliyesi acaba mektepte verilemez mi? Acaba mektep muallimleri fikir ve ruhun terbiyesini sevk ve idare ettikleri gibi a‘zay-ı bedenin de bu terbiyesi [65] ile meşgûl olamazlar mı? Diye düşünülmüştür. Biz ona pek mu‘atakad değiliz. Fakat havâssın terbiye’-i ‘umûmîyesi husûsi bir san‘ata tatbîki ber taraf edilmek şartı ile bizim tedrisât programımıza idhâl edilirse ondan a‘la bir şey olmaz. İşte bundan dolayıdır ki mekâtib-i ibtidâîyenin teşkîlâtını tanzîm eden 1887 senesi 18 kanûn-ı sanisinde neşr olunan kanûn⁴⁸ mümâresât-ı sâire mekâtib meyânında el işlerine de bir yer tahsîs etmiştir. Fakat herhangi bir san‘atın çıraklığı terbiyenin bir ikinci safhasına âitdir ki o bir muallimin değil bir ‘amele ustasının yapacağı iştir.

Hurûfat mekteblerinin te’sîsi her türlü müşkilâtı ber taraf eder ‘amele âilelerine mensûb çocuklara tahsîl-i ibtidâînin bi’l-cümle ni‘metlerini te’mîn için ba‘zı memleketlerde teşekkül eden ve bununla pek ma‘kûl bir harekette bulunmakta olan cem‘iyetler bu çocuklara bi’l-ahire vesâit-i hayatiye bulabilecek mü’esseseler meydana getirmeği de unutmamalıdırlar. Bu çocuklar hamisizlik yüzünden kendi kâbiliyet ve zevklerine muvaffak olmayan tesâdüfî bir iş tutarlar ve bunda her vakit muvaffak olamazlar. Çırakları yetiştirmekle mükellef olan işçi ustaların da her vakit en iyi ve bildiklerini öğretmeye en muktedir işçiler olmadığı da vaki‘idir. Bundan dolayı istihsâlât-ı milliyede pek çok zayi‘at vukû‘a gelir. Bu ise bugün cereyân-ı hadisâtın bütün milletleri sürüklediği usûl rekâbet hengâmında ehemmiyeti hâiz bir noktadır. İhtiyâcât-ı mahalliye mutatâbık hurufat mektepleri, çırak mektepleri mekâtib-i ibtidâîyenin mantıki ve müfîd bir mütemmemini teşkîl eder.

⁴⁸ Bizde 1329 senesi tedrisât-ı ibtidâîye kanûnu.

ALTINCI FASIL

İKTİSÂB-I MA'ARİFET (MÂBA'D)

ŞUÛR⁴⁹

1-İdrak dâhili: hâssa-i batiniye veya şu'ur. 2-Şuûrun sûret-i fa'âliyeti yâ tav'idir veya mün'akistir; şuûrsuz denilen hâdisât. 3-Şahsiyetin (ene'itin) tezâhürü. 4-Şu'ur, nefs-ı natıkaya mülûkât veya i'mâlinde, hâlât-ı muhtelif ve sûr-ı mevcûdiyetinde te'alluk eder. 5-Fa'âliyet-i şu'urdan mütehassıl tasavvurât ve mu'âni'-i evveliye: vahdet, 'ayniyet, cevher ve 'illet, hürriyet (ihtiyâr) 6- Hırs (terbiye) şuûr.

1-Zihn, hadisât-ı ruhiyenin vukûf ve ma'arifetine te'alluk ederse idrâk dâhili nâmını alır. Demek oluyor ki idrâk dâhili duçar olduğu hâlât-ı muhtelif, mâlik olduğu iktidâr, icrâ ettiği ef'al içinde nefs-i natıkanın kendisini bilmek için hâiz olduğu melekedir.

İdrâk dâhili, havâsın 'âlem-i harici veya maddiye âit husûsâtta icrâ ettiği vezâifin aynını nefsimizde vukû'a gelen şeyler husûsunda ya'ni ruhun 'âlem-i dâhilisinde ifâ eder. Bu nokta-i nazardan idrâk dâhili dahi bir nev' hâssedir. Bunun için ba'zen hâsse-i batına nâmı verilir. Ma'mafihe burada gâyet mühim bir fark nazar-ı dikkate alınmalıdır. Hâsse-i batiniye, yalnız hadisât-ı gayr-i maddiyeyi idrâk ettiğinden dolayı, a'zay-ı mahsûsaya mâlik değildir.

[67] Hâsse-i batiniyeye ekseriyâ şu'ur tesmiye olunur.

Bu sûretle düşünülen, his edilen, istenilen şeylerin şu'urumuz dâhilinde bulunduğunu söylemek, bunların vâzih ve samîmi bir sûretde bilindiğini söylemek demektir.

2-Bu şuûr, bir nokta-i nazardan, husûsi ve hâs bir meleke olmaktan ziyade diğer bi'l-cümle melekâtımızın bir şart-ı fa'âliyetidir. İnsan, düşündüğünü, hissettiğini veya istediğini bilmeden ne düşünür ne hisseder ne de isteyebilir. Şuûr, hayat-ı ruhiye hâdisâtını tenvîr eden bir nev' lem'adır. Fakat ba'zen de, kendi kendimizi iki kısma ayırdığımız nefs-i natıkamıza teveccüh ettiğimiz olur, bu sûretle nefsimizde, derûnumuzda geçen hadise-i bâtinîyeden haberdâr olmak, bu hadiseyi takdîr ve tahmîn

⁴⁹ Conscience

etmek isteriz. Meselâ ‘ilmü’l-nefs dersini ta’kîb eden talebe, mualliminin takrîrlerini mu’âyene için, hâsse-i bâtinîyesine mürâcaat eder. Birinci sûretde şuûr, tav’î⁵⁰ ikinci sûretde ise mün’akistir.⁵¹ Şuûr tav’î hayvânda ve insanda mevcûttur. Şuûr mün’akis yalnız insana hâstır. Ba’zıları, şuûrumuz dâhilinde mevcûd olmayan ve gayr-i meş’ûr⁵² ta’bîr edilen birtakım hâdisât-ı ruhiyenin de vücûdunu iddiâ ederler. Şüphesiz bizce yalnız hey’et-i ‘umûmîyeleriyle mahsûs olabilen birtakım idrâkât mübheme ve samema mevcûttur. Denizin husûle getirdiği gürültü, şüphesiz, her bir su katresinin diğer bir katreye çarpmasından neş’et eden gürültülerin yekûnundan hâsıl olmuştur.[68] Eğer iki katrenin çarpmasından hâsıl olan gürültüyü işitememiş olsak, nâmütenâhî katrelerin gürültüsünü de idrâk edemezdik.

Sıfıra ne kadar çok sıfır ‘ilave etseniz yine sıfır olur.

‘âlem-i haricide olduğu gibi, ‘âlem-i ruhta da asgar nâ-mütenâhiyetler vardır, bunlar ancak bereketle halinde bulunurlarsa cerây-ı te’sîr edebilir.

Bizce gayr-i kâbil ifâde olan ve farkına varmadığımız birçok hadisâtın idrâkından mütehassıl iyilik, rahatsızlık da bu nev’edendir.⁵³ Binâenâleyh (Labiçniç)in idrâkât-ı sagîre ta’bîr ettiği ve nâ mahsûs ‘ad edilen bu idrâkât, idrâk tâmin vukû’u için lüzûmu olan üç şarttan birine hâiz ise de (bir cismin veya bir hadisenin a’zâmızla münasebette bulunması) ikincisini (uzvîden dimağa nakil) ve bundan dolayı üçüncüsü (dimağdan ruha intikâl) icrâ ve ifâ edemez. Çünkü intibâ’ lazım gelen derece’-i tekâsüfe varamaz. Bu, yolda zâil olan pek hafif bir cereyân elektirikiyeye benzer.

3-Şu’ur, gayr-i mu’ayyen bir silsele’-i derecâttan geçer. Evvela tav’î ve zarûridir ve bu şerait dâhilinde de çocukta mevcûttur. Fakat çok geçmeden, mümtezec bulunduğu hâdisâttan tedricen kurtulur ve o zaman çocuk nefsinin, hissettiği veya yaptığı şeylerden fark eder.

[69] Çocukta, mevcûdiyeti hakkında hâiz olduğu mübhem bir ihtisâsa mukâbil nefs-i nâtıkasının “ene” sinin vukûf ve ma’arifeti hâsıl olur. O kendisini bir dâirenin

⁵⁰ Spontanée

⁵¹ Réfléchie

⁵² Inconscient

⁵³ Ba’zen bir çocuğun sıkıntılı, dayanaksız ve en hayırhâhâne ihtârâta bile serkeş olduğu görülür ve sebebi bilinmez. Bu ekseriyâ, gayr-i kâbil ifâde bin türlü küçük alandan mütehassıl bir hâlet-i bedeniyeden neş’et eder ve bunların çocuğun kâbiliyât samîmiyesi üzerine pek büyük te’sîri olur. Bunları müşâhede etmek ve nazar-ı dikkate almak muallimin cümle’-i vezâifindendir.

nâ mütenâhi nısf katırların hem sudûr ve hem de teveccüh ettiği bir merkezi 'ad eder ve fazla olarak, kendisini canlı, fa'âl, ve kendi bedeni 'ad ettiği mu'ayyen bir bedene merbût bir merkez bilir. Bi'l-ahire, kendisi hakkında hâsıl ettiği bu fikir, gitgide tekemmül ederek daha vâzih ve daha sarîh bir hale girer. Artık yalnız gâib sîgasıyla tekellüm etmez, yalnız ben demekle iktifâ etmez, fi'ilin nihayetine zamîr şahsı olan (m) i 'ilave eder. O gün, artık hayvâniyetten çıkarak, beşeriyete girmiş, ahir tarafından temellük edilemeyen ve kendine hürmeti emir eden mesdûd ve gayr-i kâbil nüfûz bir şey ya'ni bütün ma'nâsıyla bir şahıs olmuş olur.

4-Ba'zen icsâmı havâssımızla bildiğimiz gibi, nefsimizi de şu'urumuz vasıtasıyla biliriz, deniyor. Fakat bu mukâyese doğru değildir. Göz, kendisinden haric olan şeyleri görür, kendisini göremez, hâlbuki nefs bi'z-zât kendisini bilir. Herhangi bir hâsemiz işlediği zaman fa'il-i müdrik, enâ, idrâk ettiği şeyden kendi kendisini fark eder. Şu'ur işlediği zaman ise fa'il ile idrâk olunan şey birbiriyle karışır. Nefsin, kendi kendisi hakkında ki vukûf ve ma'arifeti bilâvâsita ve haddisidir. Ve şu'urun bize bahş eylediği gayr-i kâbil i'tirâz yakın⁵⁴ bundan ileri gelir diğer herhangi bir vukûf ve ma'arifette, [70] fa'il müdrikin nefs-i nâtıkadan çıkarak kendisinden haricde bulunan ve kendisi olmayan bir şey'e kadar ne sûretle nüfûz edebildiği ve hakikat 'âlemin bizim idrâkımıza muvâffak olup olmadığı cay-ı suâl olabilir. Hâlbuki şu'urda bu mes'ele mevzû'u bahis olamaz. Çünkü bu sûretle idrâk ettiğimiz şey ile bu şey hakkında ki vukûf ma'arifetimiz birbirinden ayrılmıyor. Bunun içindir ki meslek hesapâniye⁵⁵ taraftarı olanlar (Dekaret) n silte'-i şu'ur üzerine ibtinâ ile te'yîd eylediği düşünüyorum, demek ki varım karşısında eğilmeye mecbûr oluyorlar.

Daha fazlası var. Havâs vasıtasıyla 'âlem-i haricinin idrâkından yalnız birtakım evsâf, mahsûlât ve sûr-ı mevcûdiyet görebiliriz. Ve bunların tahtındaki zât-ı cevheri mevcûd maddiyi ancak 'aklın mu'âvenetiyle fehim edebiliyoruz. Hâlbuki şu'ur ile yalnız hadisâta kuvvâ veya melekât-ı ruhiyeye değil, nefs-i natıkaya yine samîmisinde doğrudan doğruya bilâvâsita nüfûz almıyoruz, bu sûretle a'mâk mevcûdiyetimizde herkesin kendi (enâ) si kendi ruhu ta'bîr ettiği bir kuvveti bir kudret-i fa'âle ve mütemâdiyeyi elde ediyoruz.

⁵⁴ Certitude

⁵⁵ Septicisme

5-Demek oluyor ki bizatihi mevcûd olan şey, ya'ni cevher fikrini evvelâ nefsimize borçluyuz.

Bundan başka nefs bize, kendisine hâs atideki evsâf ve hasâ'ilden mütehasıl ba'zı mefhûmları da irâe eder.

Ruh birdir. Ya'ni müzâ'if değildir, bizde iki ruh, iki şahıs mevcûd değildir. Ba'zen kendimde iki insan hissediyorum “[71] Yâhût birbirine mübâyin iki arzu, iki ihtirâs tarafından sürüklendiğimi hissediyorum.” denilir. Fakat hiç kimse kendimde iki enâ hissediyorum diyememiştir.

Aynı sûretle ruh basittir, ya'ni gayr-i kâbil tefrîk ve gayr-i kâbil taksîmdir. Aksâm-ı muhtelifeye hâiz değildir. Nasıl ki kendimde iki benlik enâ ve enâ mın küsrünü kabûl edemem.

Ruh aynıdır ya'ni bizde gerek ma'nen, gerek bedeneni, mütemâdiyen vukû'a gelen tebeddülâta rağmen, a'mâk mevcûdiyetimizde mütemâdi devam eden ve cevher samîmisinden dâimâ aynı olarak kalan bir şey hissederiz. Evvelce görmüş ve bilmiş olan aynı şahıs olmamış olsaydım tahattur edemezdim. Her an müddette nihân olmuş, şüphe olmayan bir başkası yerime kâim olmuş olsaydı, düşünemez ve ma'lûmâtımı teselsül ettiremezdim. Mes'ûliyetini kabûl ettiğim fi'ilin alan fa'ili olduğuma samimen kâni' olmamış olsam, kendimi ef'âlimden mes'ûl 'ad etmezdim.

Ruh fa'âl (fi'ili)dir, kendi kendimi mütemâdiyen fa'âl bir mübde'en olarak bilirim. Kendim üzerine, kendimden harice icrâ-yı 'amel ederim. Hatta bir te'sîr-i fi'ile ma'rûz kalsam bile bu te'sîri kabûl için 'amel etmekliğim veya tekrar 'amel etmekliğim lazımdır. Bu o kadar doğrudur ki en fa'âl mizâclarda intibâ'at en kuvvetli olur. Hâlbuki köşk mizaclar pek hafif bir sûretde hissederler. Demek oluyor ki dâimâ geçirdiğim her türlü halâtda bir mübde'i fa'âliyetim ya'ni bir 'illetim.⁵⁶

Ruh hürdür, ya'ni kendisinde vukû'a gelen her şey, kaza ve kaderle, [72] tebdîl edemeyeceği kavanîn ile vukû'a gelmez: mesela, istediğim gibi istemekte şuûrum vardır ve bilirim ki kararlarım yalnız ihtiyârıma vâbestedir.

⁵⁶ Cause

Fakat, tabi'atta hiçbir şey mutlak sûrette bir değildir: orada her şey bir vüs'ata hâizdir ve binâenâleyh kâbil-i taksîmdir. Tabi'atta hiçbir şey basit değildir. Basit olarak telakki ettiğimiz şeyler, gitgide daha ince aksamdan teşekkül etmiştir. Tabi'atta hiçbir şey aynı değildir. Artık ta'ayyün etmiştir ki bedenimizde birkaç sene zarfında evvelce teşekkül etmiş olduğu zirâattan hiç birisi kalmaz ve yaşayan her şey böyledir. Her şey tahavvül eder, her şey tebeddül eder, her şey teceddüt eder.

'Âlem-i maddide her şey cebri⁵⁷ ya'ni kazâ ve kaderle temin etmiştir. Orada her şey bizce meçhul olabilen vukûa gelen her şey'i tanzîm ve idâre eden kavanîn muktezâsınca husûl bulur. Aynı sûretle nefsimizde hâric ba'zı hadisâtın tevâli ettiğini görürüz. Fakat takaddüm eden hadisâtın onları ta'kîb eden hadisâta bir 'illet (sebeb) olduğunu bilemeyiz ilh....

Madam ki bizi ihâte eden 'âlemde hiçbir şey' ne birdir ne basittir ne aynıdır ne bizâtihi fi'ilidir, ne hürdür, bütün bunların delâlet ettikleri fikirleri, tevâffuk ettikleri mevzû'u kendimizde bulmamış olsaydık, nereden alabilirdik? Demek oluyor ki, biz bunları hakîkten nefsimizde keşf ve oradan alacak harice naklediyoruz.

6-Çocuklardan tahlîlât-ı ruhiyede bulunmalarını talep edemeyiz [73] fakat onları, erkenden kendi nefislerine bakmaya, kendi kendilerini tedkîk-i müşâhedeye alıştırmalıdır. Gâyet mahirâne suâller sorarak ne düşündüklerini ne his ettiklerini ve ne istediklerini ve kendilerini sevk eden esbâb ve avamelin ne olduğunu kendilerine keşfettirebiliriz.

Diğer melekât gibi, şuûr da idmân ile inkişâf eder, daha vâzıh ve sarîh olur; ilk mübhemiyyet ve muğlakiyetten çıkarak, hakîkten bir şu'ur-ı beşer haline girer.

⁵⁷ Fatal

YEDİNCİ FASIL

MELEKE'-İ HIFZ: HAFIZA

1-Hafızanın ta'rifi. 2-Hatıranın mevzû'u mahsûsu. 3- Müddet ve 'ayniyet fikirleri. 4- Hafızanın envâ'-i muhtelifesi. 5- Hafızanın evsâfı. 6- Hafızanın tekemmülü vesâiti, tedâ'i'-i efkârın hafıza ile sûret-i münâsebeti. 7- Hafızanın fâidesi. 8- Hafıza ne râddeye kadar terbiye edilmeli.

1-Bize fikirler iktisâb ettiren melekâta bunları muhâfaza ve icâbında izhâr ve îlâd eden bir meleke daha inzimâm etmese hayat-ı zihniye mümkün olamaz. Bu meleke de hafızadır.

Hafıza mâzîyi tahattur etmek melekesidir: hatıra ve tahatturât-ı münheme nâmı verilen hadisât-ı zihniye buna raci'idir.

Hafızanın 'amelîye'-i tammesi yekdiğerine teselsül ve inzimâm eden mütevâlî üç fi'il ihtivâ eder. Bu ef'âl ber vech-i atidir. İktisâb olunan bir mefhûmun muhâfazası, temsîl ve irâesi ve teşhîsi. Birincisi yalnız olursa gayr-i müsmirdir. İkincisi inzimâm edince tahattur mübhem vukû'u bulur. Hatırayı ikmâl eden yalnız teşhîs fi'ilidir.

2-Hatıranın mebni 'aleyhi dâimâ evvelce iktisâb edilmiş bir ma'arifetdir ki kendisini iktisâba sebep olan eşyânın gıyâbında zihinde hâsıl olur Royiye Kolar (Royer Collard) "Doğrusunu söylemek lazımsa biz yalnız kendi kendimizi tahattur ederiz," demiştir.

[75] Fi'l-hakîka hatıra, mevzû'u ne olursa olsun (enâ) nın evvelce dâhil olduğu bir hâlin tekerrüründen 'ibaretdir. Hafıza şu'urun nev'imâ temâdisinden başka bir şey değildir. Heyecânlar, mülâhazalar, kararlar, bi'l-'umûm hâdisât-ı batıniye tahattura mevzû'u olabilirler. Ma'mafihe hıfz edilen efkârın az çok tagayyürâta uğradığı bilinmelidir. Luk demiştir ki: en derin surette mahkûk olan fikirlerde bile zayi'at vukû'a gelir.

3-Hafızanın mümâresesinden bi'l-hâssa gâyet mühim iki fikir tevellüd eder ki onlardan biri müddet diğeri 'ayniyet fikridir. Bir şey'i evvelce bildiğimizi bilmesek ve müddetin her iki anında da aynı halde kalmasan tahattur fi'ili vaki'i olamaz idi. Çocuk bunlardan birincisi tamamıyla tefrîk ve vâzıhan idrâk etmedikçe hal, mâzî, istikbâl

kelimelerine hiçbir ma'nâ 'atıf edemez.⁵⁸ İkincisi hakkında tam bir fikir hâsıl etmediği çocuk için da'î-i mes'ûliyet bir şey yoktur.

4-Her birimizde bir şekl-i husûside tezâhür eden muhtelif kâbiliyâta göre hafıza, zihniye ve mahsûsa kısımlarına tefrîk olunur. Bunlardan hâfıza-i efkâr nâmı ile de tavsîf edilen birincisi okunan bir kitabın [76] mevzû'unu va'ad edilen bir şey'in icrâsını ilh... tahattur ettirir. İkincisi ise havâssımıza ve hâsseten sâmia ve basaramıza çarpan şeylerden eser bırakan kısımdır ki isimleri, kelimeleri, vekayî'i tevârihi, mekânları, eşkâli, elvâni asvâtı ilh... hıfz eder. Bu hafızalardan birinin diğerlerinden daha sehl daha feydzâr olması kâbildir, bunlardan birini muhâfaza ve diğerlerini zayi'î etmek mümkündür, bu da gösterir ki bunları yekdiğerinden tefrîk etmek lazımdır. Ma'mafihe esas i'tibarıyla bunların hepsi bir hafızayı teşkîl eder. Bu da evvelce iktisâb edilmiş bir ma'arifetin îlâd ve teşhîsi melekesidir.

Celb ve da'vet etmeksizin zihnimizde kendiliğinden tahassul eden hatıraya hafızanın 'amel tav'isini denir. İrâdenin bir gayreti ile vukû'a bulursa hafızanın 'amel irâdesi denir. Mesela bir suâle cevap vermeye da'vet olunan şâkirdin hafızasının 'amelî gibi.

5-Bir hafıza aynı zamanda hem sadık (bu sûretde hatıra hiçbir tebeddül uğramaz) hem seri'î (hatırayı zihne seri'an tesbît eder) hem metin (anı bir hayli zaman muhâfaza eder) hem amâde (zihn taleb ettiği anda tahattura hazır) olursa o hafıza mükemmeldir; fakat bir hafızanın bütün bu evsâfı aynı derece'-i mükemmeliyette cami'î olması daha doğrusu her şey hakkında bu evsâfın cümlesini gösterebilmesi pek nadirdir. 'ale'l-'umûm ne kadar çabuk bellenirse o kadar az hatırdâ tutulur, 'akside doğrudur. Hafızanın sıfât-ı mümeyyizesinden birincisi lüzûmundan ziyade ehemmiyetli olup takrîbilik ile kana'at eden fikirlere [77] karşı mücâdele etmek için şayan-ı ehemmiyettir. Dördüncüsü ise mukaddemkilerden münba'isidir. Ondan başka oldukça bir sür'at intikâli de mutazammındır.

⁵⁸ Bundan dolayıdır ki müddet hakkında pek nâkıs bir fikre mâlik olan mini minilere nakil edilen vekayî'i tarihiyenin mensûb oldukları devirler hakkında ma'lûmât vermek münâsıb değildir. Çünkü onların en uzak hatıratı birkaç haftaya tecâvüz etmediğinden ne kendilerini bir devirden ayıran müddeti ne de senelerin devresini muhtevî olan zamanı fikirleri ile ölçemezler. Mâzî ile istikbâl arasında muhtelif zamanları onlara fark ve temyîz ettirmeye uğraşmak da boştur. Bütün farklarıyla gösterilmiş olsa bile tasrîfât onlar için meyhâniki mümâreseden başka bir şey değildir.

6-Fakat bir kimse mükemmel bir hafızaya mâlik değilse bile hiç olmazsa malik olduğu kudreti ıslâh edebilir. Buna da sûret-i atiyede vusûl mümkündür.

1° – Dikkat ile: hatıranın şiddet ve kuvveti hemen dâima eşyânın üzerimizde husûle getirdiği şiddet-i te'sîr⁵⁹ ve bizim o eşyâya 'atıf ettiğimiz dikkatle mütenâsibdir.

2° - Aynı ef'alin kesret-i tekrârı ile bu sayede her şey'i sehl kılan i'tiyâd tevellüd eder. Nitekim şâkirdân ba'zı şeyleri ezberleyip hatırda tutmakta bedâyeten güçlük hissederler fakat birçok def'a tekrar ederek onları öğrenmekte sebât ederlerse biraz zaman sonra iş kesb suhûlet eder. Uzun müddet hatırda tutabilmek için de böyle yapmalıdır. Bi'l-farz bir sınıfın hey'et-i mecmu'ası tarafından ezberlenmiş olan bir manzûmeyi muallim haftada bir kere tekrar ettirirse onu talebeden hiçbirisi unutamaz.

3° – Ma'lûmâtımızı tanzîm etmekle; Por Rovayyal mantıki mü'ellifi diyor ki: hiç şüphesizdir ki hakîki bir intizâm dâiresinde ta'lîm [78] ve tedris edilen şeyler gayr-i kâbil kıyâs bir suhûletle belletilir ve pekalâ da hatırda kalır. Çünkü bir silsele-i tâbi'ye dâhilinde bulunan fikirler hafızamızda daha güzel yerleştiği gibi yekdiğerini daha kolaylıkla tenbîh ve ikâz ederler.

Tedâ'i'-i efkâr hadisesi işte budur. Fikirlerimiz zihnimizde kendi kendine tevellüd etmez. Bunlardan her biri kendini takaddüm eden bir fikrin mahsûdur ki bu fikirler yekdiğerine her vakit farkına varmadığımız ve yalnız seyr-i tefekkürâtımıza rücû'u ettiğimiz zaman ekseriyâ izini bulduğumuz bir teselsüle tâbi'idir. Bu tedâ'i fikirlerimizden ba'zı larını biri birine rabt eden münâsebât sebebiyle husûl bulur: bu münâsebât ise zaman ve mekân sebebiyle mukârenet, müşâbehet, tezâd, ilh... gibi ahvâlden 'ibaretdir, ya'ni bir şey'in tefekkürü zihnimizde ona yakın diğerk bir şey'i bir vak'anın tefekkürü aynı zamanda vukû'u bulmuş diğerk bir vakı'ayı uyandırır. İlh... şurası da dikkate şayandır ki bu tedâ'inin te'essüsü için eşyânın bahis olunan yakınlığını vakı'atın mütehaddü'l-zaman olduğunu bilmiş olmamız elzemdir; bu demektir ki bir fikrin diğerk bir fikri ikâz etmesi için bunlardan her ikisinin zihnimizde evvelce müctemi' bulunmuş olması muktezidir. Ba'zı kere hadisât-ı hariciyenin ekfârımızı sarsan garâbeti birbirine pek ziyade gayr-i müşâbe iki fikrin bir araya

⁵⁹ İşte bunun için muallimin çehresi tavrı, sesi bu te'sîri daha şedîd kılmağa yardım etmelidir. Nasıl ki eşyâ derslerindeki mektep müzelerinin levâzım metnu'ası muallimin verdiği izâhâtı daha vâzıh kılınmakla iktifâ etmeyip çocukların fikirlerine daha şiddetle çarpmak ve onların dikkatini takviye edip bu sayede kendilerine öğretilen dersi daha iyi hatırlarında tutmak içindir.

gelmesine sebep olur ve bunun neticesi olarak ba'zen hatırat-ı atiyemizde garîb ve gayr-i muntazır teda'iler vukû'a gelir.⁶⁰

[79] Herhalde muhakkaktır ki teda'i'-i efkârın hafızaya pek mü'esser bir yardımını vardır. Bir şâkirt ezbere bir şey okuduğu zaman hafızası kendisini aldatır ve bir an için sükûta mecbûr derse bu mutlaka bir cümlemin nihayetinde vaki'i olur; çünkü bu noktada fikirlerin teselsülü az çok inkıtâ'a veya za'ife uğrar. Bu sırada müte'âkıb cümlemin birinci kelimesi kendisine fısıldanmakla yeni bir silsele'-i efkârın izi üzerine getirilmiş olur ve hafızası yeni bir hız alır. Neden dolayı şî'irlerin nesirlerden daha kolay ezberlendiği aynı sûretle izâh olunur. Şî'irin mefhûmu hatırdan çıkmış ise kulakta kalan kafiye onu derhâl hatırlatır. Ba'zen bunun 'aksine olarak mefhûmu kafiye hatırlatır.

Cümlesi teda'i'-i efkâra müstenid ve hafızaya mu'âvenet maksadına mübtenei metnu'a tahattur sun'i tarîkleri vardır. Bunlardan ba'zıları tarihleri destûrları ilh... kolaylıkla hatırdan tutmak için tedrisâtâ dâhil olmuştur. Bunların ekseri, efkâr arasında sûret-i 'indiyede te'sîs olunan uydurma münâsebetlerden 'ibarettir.⁶¹ Zahirde iyi görünen bu ka'ideler esas itibarıyla semeresiz ve muzırdır. Semeresizdir çünkü zihne ekseriyâ zahmetli ve fâidesiz bir cehd ibtidâi tahmîl ederler. Muzırdır [80] çünkü bunlar, his intikâl ve 'akl-ı selîmin yegâne lem'ası olan hakîki istidlâlât mantıkîyeye göre hareket etmek i'tiyâdını zihinden izâle ederler. Hakîki bir tarîk tahattur bir sun'i münâsebetler üzerine istinâd etmekten tevakkî eder. Bu tarîk tahattur derslere idhâl edilen intizâma zeki muallim veya talebenin bu derslerde keşf edebilecekleri taksîmât-ı tâbi'iyeye vakı'ât veya efkârın mantıkî bir sûretde irâe ettiği teselsüle istinâd eder.

7- Hafızanın fâidesi o derecededir ki eğer ondan mahrûmiyeti eğer zaman hâlin gayr-i kâbil inkisâm ve takdîr olan lahzası dâhilinde mahsûriyetini tasavvur etsek ne olacağımızı tahmîn etmek hakîkaten güç olur. O vakit her türlü tettebbu'u bir hayal olacaktı. Bellediğimiz şeylerden hiçbirini muhâfaza edemeyecektik; Muallimlerimiz,

⁶⁰ Şurasını nazar-ı dikkate alalım ki neda'i'-i efkâr yalnız hatıraya âit hadisâtta vukû'u bulmaz, mahîle ve tefekkür hadiselerinde de câridir.

⁶¹ Misâl: elif-bâ harfleri ile rakamlar arasında 'andı bir mutâbakat te'sîs olunarak çocuk evvelce bunu ezberlemiş olsa herhangi bir vak'a-i tarihiyenin zaman vukû'unu belletmek için çocuğa şöyle bir mısra'a ezberlettirilir. Usûl, ona son üç harfin nazar-ı dikkate alıncağını gösterir ve evvelce beklediği meftâha göre 4=G 8=R 6=M olduğunu Süvasan muhârebesinin 486 tarihinde vukû'a geldiğini hatırdan tutmuş olur. Bizde ki ebced harfleriyle yapılan tarihlerde bu kabîldendir.

eslafımızın iktisâb ettikleri ma'lûmâtın hiçbirini bize nakil edemeyeceklerdi; mâzînin tecârübüne istinâd eden ruh-ı beşerin en neziye imtiyâzâtından olan keşf-i istikbâl gayr-i kâbil olurdu. Çünkü bu imtiyâz mâzînin tecârübüne müsteniddir. İyi ki böyle değildir: Bi'l-cümle mevcûdât-ı beşeriyenin hafızaları aynı derecede fazlı değilse de herhalde herkesin bir hafızası vardır. Mademki her çocuk tekellümü öğreniyor ve isti'mâl ettiği bi'l-'umûm kelimâtı icâbında hatırlıyor, o halde hiçbir çocuk muhâfazasız olduğunu iddi'a edemez. Hakikat şu ki hafıza ne kadar za'if olursa olsun mümârese ile kesb-i kuvvet ve inkişâf edebilir; yine hakikattir ki yaş ilerledikçe hafıza duçar za'if olur. Bu da pek tâbi'idir çünkü insan ihtiyarladıkça, hafızanın merbût olduğu a'za ya'ni dimağ aşınır. Bundan şu lüzûm tezâhür eder ki hayatlarının ilk senelerinde çocuklara [81] mümkün mertebe çok ma'lûmât iktisâb ettirmek bi'l-hâssa en ziyade fâide bahş olacak ma'lûmâtı elde ettirmek muktezidir. Şâkirdân, mektebe girdikleri andan i'tibaren her gün birkaç satır nesir veya birkaç mısra' bellemiş olsalar ne kadar fikirler ve ta'bîrler idhâr etmiş olurlar, bi'l-âhire ne kadar kolay düşünürler ve düşündüklerini ne kadar suhûletle ifade ederlerdi.

8- Çok def'a hafızanın bu inkişâfının melekât sâiremizin zararına vukû'u bulup bulmadığı ve bi'l-hâssa meleke'-i hâkîmenin fa'âliyetine mâni' olup olmadığı vârid hatır olmuştur. Hafızası en kuvvetli olan çocukların ekseriya en zeki olmadığına dikkat edilmiştir. Rahib (Hardovin) in "İyi hafızalı fakat kuvve'-i muhâkemeye muntazır adam" kul meşhûru ma'lûmdur; bundan dolayıdır ki bu günkü 'ilm-i terbiye'-i etfâl hafıza mümâresâtı 'aleyhine olan hareketi ile temyiz eder.

Hafızanın inkişâfı güya muhâkemenin inkişâfına mâni' imiş gibi Monteyn (Montaigne)' den beri herkes dolgun bir kafadan ise ta'lîm ve terbiyesi yerinde bir kafa daha iyidir diye tekrar edip duruyor. Fakat bunda bir su'i tefehhüm olsa gerek.

Çocukların hafızasına anlamadıkları ve hazım edemedikleri her nev' ma'lûmâtı usûlsuz ve nizâmsız bir sûrette doldurmak hiç şüphesiz ki onların zihinlerini ezmek, zekalarını sıkıp gürleştirmektir ki zihnin kâbiliyet-i asliyesini teşebbüs ve icâd kuvvetlerini zarara uğratmaktan başka bir şey'i müfid değildir. Fi'l-vaki'i şâkirdâna yalnız esamiyi vekayi'i [82] tarihleri ezberleten ve müşâhedât mütekaddimenin ve iyi hazırlanmış ta'mîmlerin hülâsası olmayan birtakım ka'ideleri, destûrları tedrisâtın her

kısımında kelime bekleme belletmeyi iltizâm eden muallimlere tesâdüf olunur. İşte bu haldedir ki hafızanın inkişâf müferrid ve maksûru zihnın tekemmülüne zarar verir.

Ancak hafızaya vâzıh ve muntazam ma'lûmât tevdi'i edilirse bunların tenevvu'u ve tekessürü zihne hiçbir zaman bâr olmaz. Bilâkis hatıranın servet ve sıhhati ve intizâm ve mazbûtiyeti, kudret-i hafızanın şart-ı esâsisini teşkîl eder. Malzemesiz hiçbir şey yapılamaz. Bu malzeme ne kadar çok olur ve bunlara ne kadar iyi temelin edilirse her nev'i inşâât matlûbenin amelîyâtı kesb-i suhûler eder. Malzemeyi tedârik eden hafızadır. Binâenâleyh bu malzeme iyi intihâb edildiği ya'ni hafızaya tevdi'i edilen şeyler yalnız en a'la cinsten olduğu takdîrde o hafıza hiçbir zaman lüzûmundan fazla zengin veya lüzûmundan fazla mahmûl 'ad edilemez.

Hülâsa bir çocuğun hafızası gâyet iyi olmakla beraber diğer melekâtı dûn bir mertebede olabilir. Fakat bu melekâtın esbâb-ı za'ifini hafızanın kuvvetine isnâd etmemelidir.

Hakikat şudur ki hafıza ve muhâkeme yekdiğerine mukâbeleten mu'âvenet edebilirler. Ne kadar çok bilinirse anlamak isti'dâdı o kadar artar. Diğer taraftan ne kadar iyi anlaşılırsa o kadar kolaylıkla hıfz edilir.

Çocukların hafızası ne kadar tenmiye edilse lüzûmundan fazla 'ad olunâmaz; ancak şu iki şarta ri'ayetle: bunlardan biri hafıza layık olmayan hiçbir şey'i çocuğa belletmemek, diğeri evvelce zihnen kavramadıkça ve iyice anlamadıkça hiçbir şey öğretmemek.

SEKİZİNCİ FASIL

MELEKÂT İ'MÂL VE TERTÎB – DİKKAT

1-Dikkatin ta'rîfi; enva'i. 2-Dikkatin mahiyet ve te'sîrâtı. 3- Çocukta dikkat ancak kendi iştirâk ve mu'âvenetiyle kâbidir: bu mu'âveneti esirgememesi için çocuğun zâtında mevcûd-ı esbâb ve 'avamil. 4-Talebenin dikkatini celb ve zabt için muallimin mürâcaat edebileceği vesâil.

1-Dikkat; zihni idâreye ma'tûf irâdeden başka bir şey değildir. Ya'ni dikkat demek zihnın telâhuk irâde ile kendi kendine sahip ve hâkim olması, hiçbir güne ilkâât hariciye ile istikâmetini tebdîl veya ta'dîl etmeksizin kast ve talep ettiği cihete teveccüh etmesi demektir. Melekât-ı zihniye, bedâyeten kendi kendilerine, sırf kendi tabi'at hâsselerinin te'sîri tahtında işlemeye başlarlar; ba'dehu irâde onları yedd-i zabtına alır, bir yere toplar ve münferid ve husûsi bir gâyeye doğru tevcîh eyler; işine dikkat gelmesi tamamen bu ma'nâyı mütezammın olduğu gibi⁶² lisanımızdaki görmek, bakmak, işitmek, dinlemek, dokunmak, yoklamak, koku almak ve koklamak kelimeleri arasındaki fark beyânda aynı ma'nâyı iş'ar eder.⁶³

Binâenâleyh dikkat; bir mevzû'a layıkıyla matla'a olmak için melekât-ı [84] zihniyemizin o mevzû'u üzerine ictima'i ve temerküzüdür, diye ta'rîf olunabilir.

Dikkat, sûr-ı muhtelifte iktisâb edebilir. Bir hadise yalnız matla' olmak maksadıyla olmayıp da o hadiseden bir netice çıkarmak niyetiyle de vaki'i olan dikkate müşâhede; nefsin kendi üzerine rücu'u ederek, icrâ ettiği müşâhede sebebiyle, kendi kendini isticvâb etmesi sûretindeki dikkate te'emmül veya mülâhaza nâmı verilir. Meselâ bir nebâtı 'ale'l-tefsîl tedkîk ve mutâla'a ettiğimizi farz edelim: bu tedkîk ve mutâla'aya müşâhede denilir; sonra bu müşâhededен hâsıl edeceğimiz ıtla'ata ve evvelce tasnîf nebâtât hakkında peydâ etmiş olduğumuz ma'lûmâta müsteneden: bu nebât 'acabâ hangi fasılaya mensûptur? Diye kendi kendimize vaki'i olacak suâlimizde te'emmüldür. Tefekkür te'emmülden daha medîd ve daha münde'i bir dikkattir. Meselâ 'umûma karşı irâd edilecek bir hatâyâ tefekkür edilir. Em'ân, şedîd e mütemâdi

⁶² Fransızca'da Attention kelimesi, ki dikkat diye tercüme ediyoruz. Tension vers ya'ni bir tarafa doğru teveccüh ma'nâsını ifâde ediyor

⁶³ Lemütercime: fi'l-vaki'i görmek, dinlemek, yoklamak, kokalamak kelimelerinde bakmak, işitmek, dokunmak, koku almak kelimelerinin ma'nâsına nisbetle dikkat vardır. Meselâ bakmak 'ale'l-ıtlâk basaranın 'andı ya'ni te'emmülsüz bir hareketine görmek ise müte'emmül bir fi'iline ıtlâk olunur.

bir cehd zihnidir ki müşekkel bir oyun olan satranç oyununda ve ba'zı mu'azzel mesâil riyâziyenin halinde kendini gösterir.

Nihayet mevzû'yu nisbetsiz derecede büyülen ve zinhi idrâkât-ı sâireye mahal vermeyecek sûrette işgâl ile 'âlem-i hakikatten uzaklaştıran mutasallut ve müstevahid ya'ni musırren ve münhasıran fakat bir şeyle müştagil dikkate insibâb fikir veyâhût dalgınlık denir.

2-Dikkat; mübde'i ve mahiyeten irâdi olmak cihetiyle zât-ı dikkatte 'ilm yoktur, efkârı bize i'tâ eden dikkat değildir. Dikkatin vazifesi zihni iktisâb efkâr için en müsa'id ve muvâffak ahvâl ve zurûf [85] dâhiline vaz' etmekten 'ibaretdir. Ber vech ile dikkat, havâs ve şu'urun ef'âl-i zâtiyeleriyle dâimâ biraz mübhem bir halde ihzâr ve i'dâd ettikleri mefhûmlara bir şekl-i kat'iyet vererek onları daha vâzıh ve daha mütemâyîz bir sûrete efrâg ettiği gibi bu mefhûmları fikren atiyen bina edeceği mübânide kullanılabilecek mevâda kalp eder; 'ilmi mümkün kılar. Diğer taraftan da zihni melekelerimizi bir noktaya toplayarak onların kâbiliyet-i mahsûsalarını tezyîd eder, dikkatte mevcûd olan irâde, melekât ma'arifetimize a'zami kudretlerini te'mîn eder.

Dikkat, hadd-ı zâtında 'ilm olmamakla beraber, 'ilmin şart zarûrisi ve nev'imen müşahhis lazımı olduğundan her sa'i zihninin esâsında vücûdu muktezidir. Demek ki henüz tahsile başlayan çocukta bile dikkat lazımdır.

Binâenâleyh çocuğu velev birkaç sâniye olsun takrîr olunan derse veyâhût yaptığı işe dikkat etmeye alıştırmalıdır. Çocuğun terbiye'-i fikriyesi dikkatle ibtidah edeceği gibi fikrinin vâsıl olabileceği inkişâfın derecesi de ekseriyâ 'atıf ve sarfa muktedir olduğu dikkatin derecesiyle ölçülebilir.

3-Dikkatin mübde'i irâdedir. Çocuğun irâdesi ise kendinindir. Müstakilen kendine tâbi'idir. Şu hâlde çocuk isterse dikkatli olur, isterse olmaz; dikkati ne vakit ve nasıl isterse hangi şey'e isterse ona sarf edebilir. İsterse bir zaman sonra bir şeyden geri çekerek diğer bir şey'e 'atıf etmek de elindedir. Eğer bir çocuk dikkatli olmak istemezse, onu dikkate icbâr etmek gayr-i kâbildir. Demek ki [86] irâdenin terbiyesi gibi, zihnin terbiyesi de ancak ta'lîm olunan şahsın mu'âvenetiyle mümkün ve

muallimle talebe arasında müşterik bu gibi i'mâle şâkirdânın da tergîb ve teşrîki lazımdır.

Ma'mafihe celb-i dikkat etmesini bilmek şartıyla, çocuğun zâtında onu 'atıf-ı dikkate sevk edecek birçok esbâb ve 'avamil mevcûttur. Evvelâ çocuk fitraten müteharridir: öğrenmeye teşnedir ve ta'lîm ve tadrîs de işte bu temâyülü tatmîn eder. Çocuktaki şu şevk-i tâbî'yi tenmiye etmek ve nev'ima tatmîn edildikçe daha ziyade kesb-i şiddet eden bir ihtiyaç haline koymak muallimin vazifesidir.

Çocuk; kendisine öğretilmek istenilen şeylerden bi'l-ahire müstefîd olacağını, az çok parlak, az çok mes'ud bir anıya mâlik olması, mektep sıralarında öğreneceği şeylere vabeste bulunduğunu bilir. Muallim bu fikri dâimâ talebesine der-hâtır ettirmeli ve bu ihtârda ilhâh ve ısrardan geri durmamalıdır.

Çocuk ebeveyni sever, ders sa'atlerinde ebeveynin yerine kâim olan muallimini de sevmelidir. Her çocuk, ebeveyni gibi, mualliminin de yalnız kendi iyiliği için çalıştığına vâkıftır. Binâenâleyh onlar gibi mualliminin de memnûniyetini arzu etmesi tâbî'idir. Bir çocuk 'ale'l-ekser sırf muallimine hoş görünmek arzusuyla neler, neler öğrenmez! Çocuk sevk-i rekâbetle ya'ni arkadaşlarından geri kalmamak ve hatta mümkünse onları geride bırakmak arzusuyla çalışır. Rekâbet; efrâd derecede inkişâf ettirilmemesi lazım olan bir sevk-i tabîi olmakla beraber ihmâl i'mâli de hatâdan salim olamayacak bir kuvvettir.

[87] Nihayet, çocuk, sa'î ve gayretin kendisi için bir vazife olduğunu ve bu vazifenin ifâsı lazım geldiğini de bilir.

Dikkat şüphesiz bilâ cehd vukû'u bulmaz. Bu cehd, Malbıranş'ın dediği gibi: nefsin hakîkate karşı bir niyâzıdır. Fakat bir cihetten de tezâhürde naz etmemesi için nefsin hakikat üzerine nev'imen bir zorudur. Şu kadar var ki bu cehd de irâdeye tâbî'i olan her şey gibi tekerrür ede ede nihayet azalır ve fi'il dikkatin aynı şey ve aynı mevzû'u üzerine mükerreren vukû'u ve ta'allukuyla az zamanda i'tiyâd peydâ olur ki bu sûretle dikkat için artık sırf cehde lüzûm kalmaz ve emr-i dikkat kesb-i suhûlet eder.

4-Bir çocuğun dikkatli olması için, bunu bi'z-zât kendisinin de arzu etmesi lazımdır. Eğer bâlâda ta'dâd olunan esbâb ve a'vamile zamîmeten dersin mevzû'u da cazibedâr olursa çocuk bay-ı hâl dikkatini rayikân eder: ta'bîr-i diğerle çocuğun zihnini

istenilen cihete müteveccih olmak için, hassâsiyeti de va'ad haz ile irâdesine mu'âvenet etmelidir. Gabî ve tembel 'ad olunan çocukların birçoğu, onları derse 'alakadâr etmek ve fitratlarında meknûz olan kudret ve kâbiliyeti tenmiye eylemek yolları bilinse, en iyi talebe sırâsına geçebilir. Binâenâleyh muallim çocuklarda evvel be-evvel rağbet ve 'alaka hâsıl etmeye çalışmalıdır. Eğer bir muallim çocuklarda heves ve merak uyandırmak; onlara ancak tâkat ve istitâ'atları dâhilinde olan şeylerden bahsetmek, derslerdeki müşkilâtı, evvela dersi anlamalarına ve sonra da pek çok cehde, gayrete lüzûm görmeksizin öğrenmelerine müsait olacak sûretde tertîb ve tedric eylemek; vuzûh ve sırâhat çocukların fikrini tatmin [88] ve tenşît ettiği için, ifâdât ve beyânâtını gâyet sarîh ve vâzîh kılmak; derslerine bir hayat ve harâret ifâza ederek çocukları da kemâl-i mahâretle tetebu'ât ve taharriyâtına teşrîk etmek usûllerine vâkıf olursa bu maksada bay-ı hâl vâsıl olur. Ma'mafihe derslere verilecek cazibe hiçbir vakit eğlence şekline girmemelidir. Çocuğun bir dersten his edeceği lezzet bi'l-hâssa o ders esnasında kendi nefesine sahip ve hâkim olmak ve kuvâ-yı zâtiyesini işletmek imkân ve fırsatını bulabilmesinden münba'is olmalıdır.

Çocuk tabi'an taharri ve tecessüse ne kadar münhemim ise beden de o kadar za'if ve harekete mâildir. Binâenâleyh muallim derslerin müddetini tehdîd etmeli ve sınıfta dikkatsizlik alâimi müşâhede eder etmez, zihinlerdeki gerginliği, ders arasına başka bir bahis karıştırmak, bir istidâd yapmak... gibi birtakım tedbîrlerle hemen izâle etmeye çalışmalıdır. Bi'l-hâssa dersleri tenvî' etmelidir. Çocuğun müfekkiresi mahiyeten fa'âldir; çocuğu yoran şey, bi'z-zât iştigâlden ziyade, bu iştigâlin müddet-i medîde fakat bir mevzû'a inhisârıdır. Binâenâleyh muallim talebenin uzun uzadıya bir hâl üzere kalamamak ihtiyacından istifâde ederek otururken yapılan temrînleri, ayakta yapılabilen mümâreselerle tebâdül ettirmeli, sarf cehdi ve tevettür-ü zihniyi, müstelzim olan bir hesap dersinden sonra fikri dinlendiren bir yazı dersi vermelidir.

Bundan başka birtakım şerâit-i maddiye vardır ki bu şerâit mevcûd olmadıkça dikkati husûle getirmek gâyet müşekkeldir. Meselâ sıra rahat oturmaya müsa'id değilse, çocuk sıcak ve soğuktan muzdarip [89] bulunursa, gelip geçenlerden biraz ötede verilen diğer bir dersten, yanında oturan yaramaz bir çocuktan sokak gürültüsünden bizâr ve müte'essir oluyorsa, dikkatli olamaz veyâhût daha doğrusu dikkati, dersin mevzû'undan büsbütün hariç bir şey'e mun'atıf olur. Binâenâleyh

çocukları dikkatsizliğe sevk edecek bu gibi esbâb ve mü'esserâtın imkân dâiresinde ref' ve izâlesine çalışmak talebesine kendini dinletmek gayret ve arzusunda bulunan bir muallimin başlıca meşâgilinden birini teşkîl etmelidir.

El-hâsıl, mâhir muallimlerin mahsûl tecârübü olan birtakım 'amelî vasıtalar da vardır ki her muallim bunlardan kendi mizâcına en muvâffak olanlarını ve bi'l-hâssa en ziyade hüsn-i sûretle tatbîk edebileceklerini intihâb edebilir. Meselâ tam zamanında verilecek bir işaret münâsebe hatt-ı hareketini şaşırان çocukları yola getirdiği gibi, birdenbire irâd ediliveren mahirâne bir suâlde bütün sınıfı intibâha da'vet edebilir. Hîn isticvâda 'umûm sefa tevcîh hitâb ve çocukların cümlesi matlûb olan su'âlî arayabilecek kadar zaman geçtikten sonra içlerinden birine irâd suâl olunur. Bir cevâb matlûba muvâffak olursa, 'aynen diğeri bir şâkirde tekrar ettirilir, yanlış ise başka bir efendi tahsîse da'vet olunur. Ba'zı destûrların ka'idelerin ve sûret-i 'umûmîyede her mühim cümlelerin bütün sınıfça hep bir ağızdan tekrarı pek fâidelidir. Bu tarz o cümleleri hafızalara nakş ve hîk için pek güzel bir vasıtaadır. Çocuklara bağırarak lakırdı söylememelidir. Çocuklar yüksek sese pek kolay alışır; hâlbuki bir şey'e kulak vermeye ve kadar mecbûr olurlarsa o kadar dikkatli olurlar. Diğeri taraftan [90] çocukları bütün arkadaşları tarafından işitilebilecek sûrette yüksek sesle ve dâne dâne cevap vermeye icbâr etmelidir; nihayet, her şey dersten ol ihzâr ve tanzîm edilmiş olmalıdır. Dâimâ bir meşgûliyeti olan ve her lahza ne yapacağını bilen bir şâkirt oyalanmaya ve dalgınlığa ne vakit ve ne de fırsat bulabilir.

Talebede dikkat terakkilerinin şart-ı evvelidir. Binâenâleyh muallim her fedakârlığı ihtiyâr ederek talebeyi dikkate alıştırmalı ve bunun için lazım olan her türlü vesâitin taharrisiyle mütemâdiyen meşgûl olmalıdır. Ma'mafihe çocuklar dikkate alışınca vezâifindeki müşkilâtın fevka'l-âde hafifleşeceğini, en büyük meserretle memnûn ve mahzûz olmaya başlayacağını da unutmamalıdır.

DOKUZUNCU FASIL

MELEKÂT İ'MÂL (MÂBÂD) – TECRÎD VE TA'MÎM

1- Tecrîd; mahiyeti. 2- Mukâyese ve ta'mîm. 3- Mefhûmât-ı külliye'nin şümûl ve tazmini: cins ve nev'. 4- Mefhûm külli ve mefhûm cem'i. 5-Mefhûm külli ile mefhûm mücerred beynindeki nispetler. 6- Mefhûm mücerredin mefhûm müşahhasdan daha basit daha sarîh daha mükemmel olduğu. 7-Tatbîkât-ı terbiyevîye.

1-Havâss vasıtasıyla zabt ve idrâk ettiği eşyâ-yı hariciyenin çocukta husûle getirdiği ilk te'sîrler, onun müfekkiresinde her biri hâlet-i tâbi'iyede olduğu gibi hey'et-i mecmûa-i evsâfıyla mürekkebe ve muhtelit bir şey'e mukâbele olmak üzere ancak birtakım efkâr-ı müşahhasa ikâz eder. Şu hâlde müfekkire için 'adetâ tabi'atın kendisine 'arz ettiği icsâmı tahlîl ile 'anasır basitesine irca'a eden ve bi'l-ahire bu 'anasırdan ba'zılarını tekrar yerleştirerek ve sûr-ı muhtelifde imtizâc ettirerek kendi eser i'mâli olmak üzere yeni yeni terkiât vücûda getiren bir kimyâgerin icrâ ettiği mesa'ie müşâbih bir meşgale baş gösterir. Müfekkire de tıpkı o kimyager gibi idrâkât veya mefhûmât-ı müşahhasasını tecrîd denilen bir nev' tahlîl ile biri birinden ayırır. Sonra muhtelif eşyâda keşf ve teşhîs ettiği ba'zı evsâf müteşâbiheyi yekdiğerine takrîb ederek bunları telhîs ve icmâl eden bir mefhûm yegânedede toplar ki buna da ta'mîm ıtlâk olunur.

Tecrîd; bir vasfı âit olduğu şeyden tasavvuren ayırmak ve o vasfı o şeyden ve aynı şey'in sâir evsafından münferit ve müstakil olarak nazar [92] mülâhazaya almak demektir: Bir cismin yalnız rengini, şeklini, eb'âdını sıkletini ilh. , nazar-ı mülâhazaya almak gibi. Evsâf-ı mezkûrenin bu vech ile tasavvur ve idrâkından hâsıl olacak fikir veya mefhûmlara efkâr-ı mücerrede denilir.

Şunu bi'l-hâssa nazar-ı dikkate almalıdır ki tecrîd, hakîkatte icrâsı mümkün olmayan bir tefrîk demektir. Mesela bedihidir ki bir cisim mevcûd olmadıkça bana o cismin tûlunu, şeklini göstermek kâbil değildir⁶⁴ ve saflar eşyâya mülâsık ve mürettebatdır ve eşyâdan hariç olarak ancak mefkurede vücûd bulmaları mümkündür. Bi'l-farz bir çiçeğin yalnız tüveycini, uzv-î tezkîr veya uzv-î teeniyatını münferiden

⁶⁴ Şüphesizdir der ki bana o şey'in tûluna mu'adil bir tûl veyâhût o şey'i temsil eden başka bir şey gösterilebilir fakat bi'z-zât o şey'in kendi tûlu, şekli gösterilemez.

nazar-ı mülâhazaya alsam, bunlar çiçeğin birer vasfı olmayıp çiçekten bi'l-fi'il ayrılabilir bir kısmından 'ibaret olduklarından, hatta onları zihnen çiçeğin kendinden ayırsam bile bu 'amil zihni hakîki bir tecrîd olamaz. Buna tahlîl derler.

Tecrîd, esas i'tibarıyla dikkatin bir tenevvünden başka bir şey değildir. Bu idrâk ile yerleşerek bir şey'in hey'et-i mecmu'ası üzerine olmayıp da yalnız bir vasıf husûsiyesi veya bir sıfat kâşifesi üzerine temerküz eden dikkattir. Binâenâleyh tecrîd; hem mefkûrenin ve hem de irâdenin oldukça mühim bir fa'âliyet ve cehdine müstelzim olan bir 'amel müşterektir. Ma'mafihe tecrîdi, karışık müşekkel ve nâdir bir şey zannetmemelidir; tecrîd pek ziyade me'lûf olduğumuz bir 'amel zihnidir. Havâssımızdan her biri, bize eşyânın ancak bir hâsse-i husûsiyesini bildirir. Meselâ sâmia yalnız evsâtı, basara elvânı ilh... zabt ve idrâk eder. [93]Hatta bunun içindir ki filozoflardan (Laromikyer) havâssımıza birer tecrîd makinesi demiştir.

2- Birtakım evsâfı, ayrıca tedkîk etmek üzere tecrîd vasıtasıyla tefrîk ettikten sonra bi'l-mukâyese birbirine takrîb ve yekdiğerine müşâbih gibi görünenleri cümlesini ihtivâ edecek daha âlî bir mefhûmda cem' ederiz.

Bu sûretle ba'zen pek muhtelif olan ve fakat bizce yalnız bir nokta-i nazara göre mülâhaza edilen birçok şey'i yalnız o nokta-i nazara muvâffak bir ism-i 'amme (bir ta'bîr-i külli) altında toplayabiliriz ki buna ta'mîm derler.

Sûret-i mebsûta üzere bir mefhûm külli (idée générale) teşkîl ettikten sonra yine bu 'amil zihnide devam edebilir. Teşkîl ettiğimiz mefhûmu onunla ba'zı vücûh müşâbehet irâe eden başka mefhûmlarla birleştiririz. Bu vech ile birinci mefhûmdan daha şumûllu ikinci bir mefhûm külliye ve bundan da aynı tarîk üzere hareket ederek evvelki her iki fikirden daha külli üçüncü bir fikre i'tilâ edebiliriz.

3- Şu izâhâttan kolaylıkla istifhâm edilebilir ki mevcûdât veya eşyâda ne kadar az evsâf-ı müşterike nazar-ı mülâhazaya alınırsa mefhûm küllide cem' edilen eşyâ ve mevcûdâtın dâire'-i şumûlu da o kadar tevessu'u eder bilâkis nazar-ı mülâhazaya alınan evsâf-ı müşterike ne kadar çok olursa bu dâirede o kadar mahdûd olur. Mesela şu üç ta'bîr hayvân, zevi'ül-kavâimü'l-erba'a, mücettere ta'bîrlerini alalım.

Hayvân kelimesinde mücemmil olan mefhûm, aralarında hayat, hassâset ve hareket gibi pek az müşterek evsâfı hâiz mevcûdâta havidir. Binâenâleyh bu kelime ile

anlaşılacak sınıf mevcûdâtın hudûdu gâyet [94] vasi'i olur. Zevi'ül-kavâimü'l-erba'a kelimesi aynı mefhûm dâhilinde yeni birtakım evsâf-ı müşterikeyi ve bi'l-hâssa dört ayaklı olmak sıfatını hâiz birtakım mevcûdâtın hey'et-i mecmu'asını cami'idir ki bu mefhûm birinci mefhûmdan daha az mevcûdâtı havi bir sınıfı ihtivâ eder. Nihayet mücterre dediğim zaman ise bu kelimedden evsâf mütekaddime ile beraber diğer birtakım evsâf müşterikeyi ve bi'l-hâssa dört mi'deye hâiz mahlûkât zümresini anlarım ve bu zümre iki evvelki zümreden daha mahsûr olur. Bir mefhûm ne kadar az evsâf-ı müşterikeyi hâiz ne kadar çok mahlûkât veya eşyâyı muhtevi olursa, o fikrin o kadar çok şumûli⁶⁵ vardır, denilir; daha az eşyâ ve mevcûdât içinde daha çok evsâf-ı müşterikeyi ihtivâ eden fikrin de o kadar çok tazammunu⁶⁶ vardır.

Bu farkı atideki şekli mahsûs bir sûrette gösterir:

şumûl >

metre – zevi'ül-kava'imü'l-erba'a – hayvân

< tazammun

[95]Mefhûm küllînin kesret veya kılllet şumûluna göre cem' ettiği zümre'-i mahlûkâta cinsi veya nev' nâmını verirler. Fakat şunu nazar-ı dikkate almalıdır ki bu iki ta'bîr sarf-ı nisbîdir; ya'ni ancak birbirine tekâbül etmek şartıyla bir kıymete hâizdir. Meselâ yukarıda beyân ettiğimiz meselde hayvân mefhûmunu zevi'ül-kavâimü'l-erba'a mefhûmuna kıyasen bir mefhûm cins, zevi'ül-kavâimü'l-erba'a ta'bîri, evvelkine nisbetle bir mefhûm nev'dir. Fakat zevi'ül-kavâimü'l-erba'a mefhûmu daha az şumûllu olan mücttere fikrine tekâbül ettirilirse bir mefhûm cins olacağı gibi, mücttere mefhûmu da ana nisbeten bir mefhûm nev' olur.

Balâdaki izâhâtan anlaşılacağı vecihle şumûl ve tazammun nokta-i nazarından kâbil-i kıyâs olan mefhûmlar ancak bir silsele (bir cümle'-i müntesike) teşkîl edecek sûrette tertîb ve tasnîf edilmiş olan ya'ni birbirine tedâhül eden, her biri diğerinde mevcûd vakı'at, eşyâ veya mahlûkât zümrelerini muhtevi bulunan mefhûmlardan 'ibaret olabilir: hayvân ile zevi'ül-kavâimü'l-erba'a elbise ile palto, ilh. gibi bu şarta hâiz olmayan iki mefhûm beyninde nev' veya cins nisbeti te'sîs etmeye kalkışmak

⁶⁵ Extension

⁶⁶ Compréhension

‘akl-ı selîme mugâyirdir. Meselâ hayvân ile nebât, elbise ile mefrûşât beyinde böyle bir nisbet te’sîs edilemez.

4-Mefhûm külliye, mefhûm cem’î (collective) ile karıştırmamalıdır. Mefhûm cem’î, mefhûm külliye muhâlif olarak tamamıyla mahdûd mu’ayyen ve -ne kadar uzun olursa olsun -inde’l-lüzûm bir cetveli tertîb edilebilecek bir zümre’-i eşhâs ihtivâ eder. Mesela köyümüzün kur’a efrâdı bugün kur’a çekecekler dediğimiz zaman kur’a efrâdı [96] mefhûmu, cümlelerin diğer aksamıyla mahdûd ve mu’ayyendir. Bundan maksat, lüzûmunda isimleriyle de birer birer zikredilebilecek birtakım gençlerdir. İşte burada ki mefhûm, mefhûm cem’îdir. Hatta kur’a efrâdının ‘adeti birkaç bine de bâliğ olsa yine böyledir.

Fakat eğer; kur’a efrâdı müstakbel ‘askerlerdir, diyecek olursam, mefhûm gayr-i mu’ayyen olur ve artık mahdûd bir efrâd-ı mahsûsa zümresine tetâbuk etmez: burada mefhûm küllidir. Kamûsun bütün kelimâtı ism-i haslar müstesnâ olmak üzere kendilerini tehdîd ve ta’yîn eden bir şeyle müterâfık olmadıkları yerlerde, mefhûmât-ı külliye tetâbuk ederler.

Ta’mîm, kendisini ihzâr eden mukâyese ile birlikte gâyet müfîd efâ’il-i zihniyeden ma’dûtturlar. Fark ve müşâbehetlerin rü’yetini ve bu rü’yeti ta’kîb eden ta’mîm ve hükmü mümkün kılan yalnız mukâyesedir. Ta’mîm; eşyây-ı ferdiyenin te’addüd bi-nihayesi yerine bunların hepsini; kendilerini teşhîse muhtaç olduğumuz şey dâhilinde bize temsîl ve irâe eden bir mefhûm yegâne kâim ederek müfekkirenin fi’ilini tebsîit ve tahfîf eder. Daha az külli olan şeyleri daha çok külli olan şeyler dâhiline esastan zirveye doğru mütevâliyen idhâl ettirerek ma’lûmâtımıza vuzûh ve intizâm verir, bunları bir silsele’-i merâtib dâhiline koyar; ve bu fi’il iyi icrâ edilmiş ise bize eşyânın nesb-i hakîkiyesini irâe ve hükm ve istidlâlin fi’il muahharını ihzâr eder.

5-Her mefhûm mücerred bi’l-zarûre külli değildir; çünkü külli olmazdan evvel ferdi olmuştur. Ancak beyaz, fakat husûsi bir beyaz hakkında [97] sonra, diğer husûsi bir beyaz ve sonra da bir diğer beyaz hakkında bir mefhûm mücerred teşkîl ettikten sonra beyazın bütün farûk ve enva’ını muhtevi beyazlık mefhûm küllisi teşkîl olunabilir; fakat her mefhûm külli ve zarûreten mücerredir. Çünkü mefhûmât-ı mücerredenin takrîbiyle teşkîl edilmiş olup nev’men tevsi’i edilmiş bir fikr-i

mücerredten başka bir şey değildir ve daha külli oldukça, ya'ni şümûlu büyüdükçe gitgide daha mücerred olur.⁶⁷

6-Mefhûm mücerredin mefhûm müşahhasdan daha müşekkelü'l-idrâk olduğuna dâir oldukça münteşir bir hata vardır; hâlbuki sahîh olan bunun 'aksidir; ya'ni mefhûm mücerred, mefhûm müşahhasdan daha vâzıhtır. Hakikat veya şey' müşahhas asla basit değildir. Herhangi bir şey'i nazar-ı mülâhazaya alınız. Bu şey hakkında hasıl edeceğiniz mefhûm bir mefhûm-ı müşahhastır; bu mefhûm 'acaba basit midir? Bilâkis muğlaktır. Bu mefhûmda o şey'in şekline ba'dine, rengine, veznine ilh. dâir bir hayli ma'lûmât-ı muhteliten mevcûd olduğu gibi o şey'e mürettebat olup her biri hakkında gayr-i mütenâhi suâller vaz' ve irâdı mümkün olan teferru'ata âit birtakım müktesebat ma'nen mevcûttur. Fazla olarak, mefhûm müşahhas o kadar az vazıhtır ki birbirine müşâbehe birtakım şeyler, meselâ birçok pul, hap veya bir [98] kitabın birçok nüshası bir anda irâe edilse hepsi birbirine karıştırılır. Mefhûm mücerred ise bilâkis daha basit ve daha vâzıhtır ve müfekkire ona derhâl tamamen ya'ni bilâ noksân tesâhub edebilir. Mesela 'adet, renk, sûret (şekil) mefhûmları, onları tenvîr edecek bir güne taharriyât mü'eyyideye hâcet mes etmeksizin derhâl ve mükemmelen idrâk olunur.

Bu mülâhazât böyle mahmûlleri (vasıfları) değil de hudûdu gayr-i mu'ayyen bir sınıf mevcûdât veya eşyâya irâe eden, ya'ni müşahhas mefhûmlardan naşi olan bir mefhûm külli ve binâenâleyh mücerred hakkında da tamamıyla câridir. Meselâ (Buffon) ile beraber "at insanların taht-ı hükmüne aldığı hayvânların en asîlidir." diyecek olsa buna bir Arap veya Anadolu atından mı, yâhût doru, benekli, oynak veya göğsü tıkanık bir attan mı bahis ediyorsunuz diye sorulamaz; benim bahsetmek istediğim sûret-i 'umûmîde attır; enmûzec attır ve bu kelime yalnız başına, bu husûsta mefkureyi ve hele evveli de hiçbir teşevvüşe ma'rûz bırakmaksızın vâzıh ve mükemmel bir mefhûm i'tâ eder.

Mefhûm külli; ancak o mefhûmun teşekkülü için muktezi olan mesa'i-i mütekaddimeyi zımnen veya sarâhaten icrâ etmiş, mefhûm külliyi 'anasırı ve bevâis

⁶⁷ Demek oluyor ki nev'men iki makûle inkâr-ı mücerrede mevcûttur: birincisi zâtında mücerred olan mefhûmâtı evsâfı muhtevidir (renk, şekil, vezn ilh. gibi) diğeri ol emirde müşahhas olup ta'lîm ile mücerred haline gelmiş mefhûmlardan müteşekkil ve mahlûkât veya eşyâ zümrelerini muhtevi mefhûmât külliyeyi ihtivâ eder. (insan, ağaç, ev ilh.).

teşekkülü olan ilk mücerred fikirlere bağlayan bütün hudûd mutavassıttan birer birer geçmiş bir adam için sarîh ve vâzıhtır; yoksa, müfekkire için ma'nâsız bir kelimeden veyâhût bir mustalah harften başka bir şey olamaz.

7-Burada, gâyet mühim bir ('ilm-i terbiye'-i etfâl) mes'elesi ortaya [99] çıkar. Ta'lîm ve tadrîste yukarıdan mı veya aşağıdan mı mücerredâtıdan mı veya müşahhaslardan mı başlamalıdır? Muallim hemen dâimâ (gel) den ya'ni mücerredten başlamaya meyyâldir: Tadrîs edilecek 'ilmin fikr-i küllisinden başlayarak bunu mantıkî bir sûretde birkaç mefhûm mücerrede tefrîk ve bu mefhûmlardan birini ta'rîf etmek, şâkirdâna o ta'rîfâtı öğretmek sonra bu ta'rîfâttan birtakım ka'ideler istihrâc ederek onların temrîn, mes'ele veya misâl sûretinde tatbîkâtını yaptırmak... işte 'ilm terbiye'-i etfâl ilk ol bu temâyülü beslemiş olduğu gibi, meslek ta'lîme yeni dâhil olan bi'l-'umûm muallimlerin de ilk meyelânî bu merkezdedir.⁶⁸

Meselâ sarf dersinde sarfın ne demek olduğunu mevzû'u beyân edilir. Sarf; enva' kelimât kadar kısımlara taksîm olunur, bu kısımlardan her biri ayrı ayrı ta'rîf edilir, bu ta'rîfât talebeye öğretilir. Sonra kelimeler arasındaki nisbetler ya'ni mutâbakat ve nahiv ka'ideleri ta'yîn olunur ve evvelce ihzâr edilmiş birtakım temrînlerle bu ka'idelerin tatbîkâtı yaptırılır.

Acaba bu tarz teşrîh neden çocukların kelâl ve nefretine ve muallimlerin ise bilâkis meyl ve rağbetine câlib oluyor? Zira bu tarz, zihnî seyr tâbî'iyesine değil, seyr muntıkasına mutâbık ve hâlbuki birinci sûret çocukların ikinci sûretde muallimlerin hâlet-i zihniyesine mutâbıktır. Muallimlerin zehâbınca öğrenmek ve öğretmek için en iyi vasıta, meşhûr bir destûra göre basitten mürekkebe gitmektir. Basît ise mücerred olan şeydir. Hakîkatte tabi'atta basît şey yoktur; tabi'atda her şey muğlaktır, [100] Mûte'addid safahât ve muhtelif evsâfı cami'idir. Hakikat veya şey' müşahhas asla basit değildir. Bir mefhûm ne kadar basit olursa o kadar külli ve binâenâleyh havâsın dâire'-i idrâkından da o kadar mütebâ'iddir. Havâs ise çocukta, ta'mîm ve tecrîd melekelerinden pek çok evvel teyakkuz eder: çocuk tecrîd kâbiliyetini kesb etmeden çok zaman evvel, eşyâyı tabi'atta bulundukları hal üzere, ya'ni bi'l-cümle evsâf müctemi'alarıyla muhtelit ve mültebis olarak görür, onlara bu hâlde lems eder, onları bu semay-ı kesret altında hisseder. Elhâsıl, çocuk müşahhası mübde'i hareket ittihâz

⁶⁸ İlm-i terbiye'-i etfâl kamûsu

eyler, muallim ise onun mücerreden başlamasını arzu eder, çünkü muallimce mücerred daha basittir. Bedihidir ki muallimlere terettüb eden vazife esnâ-yı tedriste kendi tabi'at-ı fikrîyesini hâkim kılmak değil, çocuğun mizac-ı zihniyesine muvâffak olan tarzlara ittiba' etmektir.

Çocuğun mizac-ı fikrîyesine ittiba' etmek demek, mücerredâtı mekâtibden sûret-i kat'iyede kaldırmak demek değildir. Mekâtibe mücerredât da girmeli ve ancak zamanında veren de girmelidir. Müşahhasâtıdan harice çıkılmadıkça 'ilm-i vücûda gelmez, yalnız birtakım mevâd idhâr edilmiş olur. Fakat bir şey inşa edilemez. Hatta hükemây-ı kadîme: ('ilm ancak külliyattadır) demişlerdir. Mesela mu'ayyen bir şey'i suya batırdığım zaman, su içinde bulunan bu şey'in ağırlığından bir kısmını gâib eder gibi olduğunu görürüm. Bu sûretle ma'lûmâtım yalnız bir vak'aya la-hak olur. Fakat her şey'in daha doğrusu her cismin suya gatsı ile ağırlığından bir kısmını zayi'i eder gibi olduğunu bilirim ancak o zaman bir vukûf 'ilmiye mâlik olmuş olurum. Kezalik sarfta da kelimâtın mahiyetlerini tedkîk [101]etmek, efkâr ve tasavvur etmezi ifâdeye madâr olmak için onların şeklen nasıl yazıldığına nasıl terkîb edildiğine dikkat etmek, sarf ka'idelerini vaz' ve tedvîn için mevâd-ı lâzimeyi hazırlamak demektir. 'ilm sarf, ancak ka'ideler teşkîlü kanûnlar te'sîs ve tedvîn edildikten sonra mevcûd olabilir. Bir 'ilm, birtakım kava'id veya kavanînin hey'et-i mecmu'asından başka bir şey değildir.

Hatta, yalnız kânunları ya'ni eşyânın tarz-ı 'umûmî'-i cereyânını vaz' ve tedvîn derecesine çıkmak da kâfi değildir; bu tedvînin zaman icrâsı pek ziyade geciktirmemek de lazımdır. Mösyö Buvisyon diyor ki:

“Turuk-ı tecrîdin sûiistimâli 'aleyhindeki hareket, hazire ne kadar haklı olursa olsun bu hareketi tecrîd tarzını büsbütün mekteplerden kaldıracak derecede de ileri vardırılamamalıdır. Hatta bütün tedrisâtı mücerred bir şekilde ve sarf-ı şerâit mücerrede dâhilinde i'tâ etmek zamanını bile çok geciktirmemek icâb eder. Fi'l-vaki'i ta'bîr-i külli, tam çocuğun zihni, birtakım esmâ mücerredeyi telhîse hâdim olmak üzere bu ta'biri nev'imen da'vete başladığı zamanda 'arz-ı vücûd eder ve bi'z-zât o esmâi mücerredede çocuğa mukaddemâ tabi'atdan doğrudan doğruya istinbât etmiş olduğu evsâf ve keyfiyeti iş'âr ve i'lâm eylerse, bu takdîrde tecrîdin fevâit ve muhsinâtından başka bir şey görülmez. Tegrîd vâzıh, sehl ve tâbî'i olur. Tegrîd hafızaya yardım ettiği ve zihni tenşît eylediği gibi lisan-ı beyân için de gâyet kıymetdâr bir menba'adır. Her

şâkirde ve her derse göre şekl-i hadsiden şekl-i mücerrede geçilecek an münâsibi ta'yîn etmek, hakîki mürebbiliğin en büyük hüneridir.”

[102] Çocuğun müşahhasâtıdan mücerredâta bir mücrîdden daha yüksek bir tecrîde nasıl geçtiğini gördük. ‘ilm-i terbiye’-i etfâlce, çocuklara verilecek derslerde ta’kîb olunacak seyr tedrici; ezhân etfâlin inkişâf tedricisiyle tamamen mütenâsib olmak lazımdır. Şunu da ilave edelim ki tecrîde mürâcaat etmeksizin, tahsîl-i ‘ulûmda velev sathi bir sûretde olsun terakki etmek kâbil değildir. Çocuğa hesâb veya hendese öğretmek için kusûr ve kabûl edilmiş olan hadisî tarzlar meselâ muhâsib veya mesâha-i seri’i altları talebeye pek çoğusu öğrenemez. Bilâkis biraz hatîn olan mesâil riyâzanın halinde haberin mesâî’-i zihniyeyi ne kadar sadeleştirdiği ve haberin icâdı riyâzete ne derece feyz ve inkişâf verdiği ise ma’lûmdur.

Nihayet sâkirdin efkâr-ı mücerredeyi bir şey’i hakîki gibi nazar-ı mülâhazaya almaksızın, sarf hal mücerredette kusur edebilmesi ya’ni ancak birtakım vasıfları müfid ve mübeyyin olan kelimâtın zımnında devât ve mevcûdât araştırmaması da lazımdır.

Zirâ, bi’l-‘umûm hurefâlar maddenin ve kuvâ-yı tabîyenin asar ve âlâiminden başka bir şey olmayan az çok hârikulâde nezâreti ya’ni hadisâtı hulûl-ı ervâh ve hayâlâne isnâd etmek hatâsında mütevellid olduğu gibi asatîr-i kadîmede tamamen bu türlü zanniyat ve i’tikâdât batıladan tevellüd etmiştir.

ONUNCU FASIL

MELEKÂT İ' MÂL VE TERTÎB – (MABA'AD) HÜKM (HÂKİME)

1-Hükm: ta'rîfi 'anasırı 2-Ehemmiyeti 3- Şâkirdlerinin hâkimesi terbiye husûsunda muallimin mâlik bulunduğu vesâit.

1-Müfekkire; mefhûmât-ı külliye meâlik kılındıktan sonra fi'îlsiz kalmaz. Melekât-ı idrâkiye kendisine yeni bir mefhûm tedârik ederse, bunu da evvelce teşkîl etmiş olduğu mefhûmât-ı külliye birine idhâl eder veya yeni müktesibât mevcûd olmadığı takdîrde kendisinde ki mefhûmât-ı külliye yekdiğerine takrîb ile beyinlerinde hâiz oldukları nisbetleri taharri ve tasdîk eder: hükm etmek işte budur. Demek oluyor ki hükm-i müfekkerenin bir fi'ilidir ki o bununla iki mefhûmu yekdiğerine takrîb ettikten sonra bunlar yekdiğerlerine tesâdüf edip etmediğini tasdîk eder. Veyâhût hükm bir fi'ildir ki müfekkire onun vasıtasıyla gerek bir mefhûm-ı cüz'iyi bir mefhûm külli dâhiline sokar. (Ali merhametlidir) gibi veyâhût bir mefhûm-ı külliye diğeri bir mefhûm-ı külli dâhiline koyar: “merhamet bir fazilettir” gibi.

Hükm, lisanla bir kaziye ile beyân olunur. Bu kaziye üç haddi (termes) havidir. Mevzû'u (sujet), mahmul (attribut), bir de rabita (verbe).

Çünkü hükm de üç renge havidir ki bunlardan her biri kaziyenin üç haddinden birine tetâbuk eder. Mevzû'u mahkûm-ı 'aleyh olan [104] (hakkında bir şey hükm olunan) mefhûmu ifâde eder: Ali veya merhamet; mahmûl, mahkûm bih olan (kendisiyle bir şey hükm olunan) vasıftır: Merhametli veya bir fazilet rabita (fi'il) hükmü (tasdîki) ifâde eder: dir⁶⁹ şunu nazar-ı dikkate almalıdır ki hükm-i dâimâ tasdîki mutazammındır. Hatta Ali merhametli değildir. Desem bile bir tasdîk beyân etmiş olurum. Merhametli sıfatının 'aliye sadık olmadığını ve kendisinin merhametli olmayanlar sınıfı gayr-i mahsûruna dâhil bulunduğunu tasdîk etmiş olurum. Ancak bu sûretle fi'il bir nefi ile müterâfıktır ve hükm her ne kadar yine bir tasdîki mutazammın ise de kaziyeye sâlibe nâmı verilir.

⁶⁹ Türkçe'de mezkûr veya mukadder (dir) kelimesi) rabita hizmeti görüp başka lisanların fi'il-i cevherisi makâmına kâimdir.

Hükm kelimesi ba'zen iyi hükm etmek meleke ve kuvvetini⁷⁰ ba'zen de bu melekenin muhâsselâ-i fa'âliyetini ifâde eder. Meselâ atideki iki cümlede (hükm) kelimesinin irâe ettiği fark ma'nâyı herkes anlar. Bu çocuk hükm sahibidir ve bu çocuk hakkında verdiğiniz hükm yanlıştır. Fakat, melekât-ı zihniyeyi ifâde için 'ilm-i ruhta isti'mâl edilen ıstılâhâtın hemen cümlesinde aynı mülâhaza irâd olunabilir.

2-Hükmün mahiyeti hakkında her ne denilirse denilsin muhakkak olan şudur ki hükm-i zihnimizin vazife'-i esasiyesini temsîl eder. Düşünüldüğü zaman hükm etmekten başka ne yapılır? İdrâk, tecrîd, mukâyese, ta'mîm, hüküme mevâdını ihzâr etmekten başka nedir? Hükm bi'l-cümle fa'âliyât fikriyemizin teveccüh ettiği bir merkez gibidir. Bundan hariç [105] kalan yalnız muhayyilemizin inşââtıdır ki bunda da hükmün mevcûdiyeti fâideden hâli değildir.

Hükmün bu kadar kesirü'l-isti'mâl olduğu müfekkirenin o kadar esaslı bir vazifesini teşkîl eylediği nazar-ı dikkate alınırca 'ilm-i terbiye'-i etfâl üstâdlarının bunu pek husûsi bir sûretde zikretmiş olmalarına ta'accüb edilemez.

Nikol bu husûsta diyor ki: hak ile batılın tefrîkinde hâsse-i selîme ile istikâmet-i fikriyeden daha kıymetdâr hiçbir şey yoktur. Diğer bi'l-cümle evsâf-ı fikriyenin mahall-i isti'mâlleri mahdûddur; fakat dekâkat 'akıl, 'umûmîyet üzere hayatın bi'l-cümle aksâmında ve bi'l-cümle mevki'ilerinde müfiddir. Galatı hakikatten tefrîk etmek yalnız fûnûnda müşekkel değil insanların bahsettikleri mevzû'uların ve meşgûl oldukları işlerin ekserisinde müşekkeldir ve bunlar arasında icrâ-yı intihâb 'akla âittir. İyi intihâb edenler doğru bir fikre mâlik olanlardır. İnsanların evsâf-ı fikriyesi beyninde en mühim ve en birinci fark da budur.

Bu sûretle insanın en esaslı meşgalesi kuvve'-i hâkimesini teşkîl ve bunu mümkün olduğu kadar doğru bir şekle sokmak olmalıdır. Tetebbu'âtımızın en büyük kısmı da buna müteveccih olmalıdır. 'akıl iktisâb-ı 'ulûma mahsûs bir alt olarak isti'mâl ediliyor; bilâkis ulûmu, tekemmül akıl için bir vasıta olarak kullanmak lazımdır. Çünkü istikâmet fikir, en hakîki ve en sağlam 'ulûm vasıtasıyla vâsıl olunacak ma'lûmât-ı nazariyenin hepsinden fevka'l-âde daha büyüktür: bunun için zevât-ı fazıla, buna bu gâyeye hizmet edebilecekleri derecede dâhil [106] olarak

⁷⁰ Jugement hükm etmek melesini ifâde ederse lisanımızda (kuvve'-i hâkime) ile beyân edilebilir.

bununla kuvâ-yı zihniyelerini isti'mâl değil tecrübe etmelidirler. Bu ihtimâm bu tettebbu'u o kadar elzemdir ki hükmün doğruluğu kadar nâdir bir vasıf olması gariptir.

Her yerde hakîkati hemen hiç tefrîk edemeyen efkâr-ı bâtılaya tesadüf olunuyor. Bunun içindir ki ne kadar gayr-i muhtemel mümteni'ât (saçmalar) olsa, yine bunları tasdik ve tahsîn edenler bulunuyor.

Ve bu butlan fikir, yalnız 'ulûma karıştırılan hataların sebebi olmakla kalmıyor. Hayat-ı 'umûmîyede icrâ olunan hatîâtın nâhak cidâllerin esassız da'vâların, cüretkâr ihtârâtın iyi düşünülmemiş teşebbüsâtın da sebebini teşkil ediyor. Bunlar arasında menba'ı, hükmün ba'zı hatâsında olmayan pek azdır. O kadar ki insan için tashîhi husûsunda daha ziyade menfa'at mevcûd olan bundan büyük bir noksân yoktur.⁷¹

Binâenaleyh, bir insana hüküm sahibi demek, doğru bir fikre malik olduğunu hak ile bâtılı bi'l-hâssa hayât-ı 'amelîye ve rûzmerre mesâilinde tefrîk ve temyîz etmesini bilir demektir ve bilâkis hükmü yoktur demek bundan büsbütün mahrumdur demek değildir: Bu sûretle hüküm etmeyen bir adam zekâsı kamilen noksân olan, adam olmayan bir adam olur. Hâlbuki bundan maksat bir adamın her zaman doğru fikre sahip olmadığını ve hükmünün ba'zen noksân olduğunu söylemektir.

Aynı sûretle bir çocuğa nispet eşyâyı derhâl ihâte eylediği ve anladığı zaman ya'ni hükmü olduğu zaman zekidir deriz ve 'umûmîyet [107] üzere zekâsının az veya çok derece'-i vas'atını hükmünün az veya çok doğruluğuna göre kıyas ederiz.

3-Bu mülke o kadar kıymetdâr ise, hafızanın servetini tezyîd eden ma'lûmât-ı müsberteye bile müreccah ise bi'l-cümle mevâki'i hayatta, mütemâdiyen isti'mâl ediliyorsa bunu talebesinde inkişâf ettirmek ve hükme hâiz olabileceği bütün istikâmeti vermek muallim için bir mecbûriyettir. Fakat bu kıymetdâr neticeye vusûl için muallim ne yapabilir? Tâbi'idir ki nazar-ı dikkate alacağı birtakım fitri farklar mevcûttur. Muallim bütün talebesi hakkında aynı ümidi besleyemez. Fakat doğru olan şudur ki çocuk dâimâ mümkün mertebe kuvve'-i hâkimeye maliktir ve hüküm de melekât-ı idrâkiye ve hafıza gibi mümârese ile tenmî eder.

Binâenâleyh muallim şâkirdlerine sık sık hüküm etmek fırsatını verecektir. Dersleri dâimâ takrîr ve intâk edecek yerde şâkirdini isticvâb ile onu bi'z-zât

⁷¹ Por Rovayal mantıkî hitâbe'-i evveliyeye

söylemeye ihbâr edecek ve hükm ve tasdiklerinin sırf lafzı olmadığına ve nutkunun ifâde ettiği şey’ zihninde anlamış bulunduğuna kana’at getirecektir. Şâkirdinin tarz-ı tefhîmini doğru olduğu zaman takdîr ve yanlış olduğu zaman tashîh ederek ve takdîr ve tahmînlerinin esbâbını da söylettirerek kendisinde i’tiyadat sâlime’-i fikriye vücûda getirecektir ki o bunlar sayesinde bi’l-ahire kendisine teklîf edilecek buna mümâsil mesâilde bi nefse doğru bir sûretde beyân fikr edecektir. Muallim mektebin bi’l-cümle mümâresâtını bu husûsa ‘atıf ve sarf edecektir. Çünkü hükmün tenmiyesine hizmet etmeyen hiçbir mümârese yoktur. Kırâat, sarf, hesap tedrisâtı esnasında şâkirdine, [108] mukaddemâtı tevhîd eden rabitaları evkât-ı husûsiye ile bunları izâh eden kavanîn arasındaki nisbetleri göstermeye gayret edecektir. Bi’l-hâssa tarihte silsele’-i hadisâtı ve bunların esbâb ve netâicini bâriz bir sûretde gösterecek ve ef’âl ve i’ mâlin cihet-i ahlâkiyesini takdîr ettirecektir.

(La Fonten)in ahlâkı manzûmeleri hükm-i mümâresâtı için layezâl bir defînedir.

Hiç şüphe yoktur ki bu mümâresât tedrici olacaktır. Muallim şâkirdine evvela ancak kolay ve iktidârı dâhilinde olan şeyleri teklîf edecektir. Çocuk tâbi’i bu sûretle iyi hükm edecektir. Yavaş yavaş daha az zâhir olan nisbetler hakkında fikrini soracak ve belki o zaman mefhûmât beyninde nisbetler ta’yîni bunların birbirine tesâdüf edip etmediklerini görmeye artık kâfi gelmez; şâkirdini taharriye cehde ve’l-hasıl teemmüle alıştıracaktır. Bir çocuk aldandığı zaman nerede aldandığını kendisine göstermelidir. Fakat ne demek istediğini de anlamaya çalışarak cesaretini de kırmamalıdır: ‘aksi takdîrde artık hiç düşünmeyerek muattal ve menfa’âl⁷² kalır.

Dâimâ ilerlemek fakat isti’câm göstermeksizin ilerlemek bu çocukların fikrini vusûle müste’id oldukları en yüksek mertebe’-i tekemmüle isâl için yegâne vasıta bu sûretle elde edilecek neticede bir muallimin elde edebileceği en kıymetdâr bir neticedir; çünkü [109] şâkirdleri bu sûretle mektepten çıktıktan sonra da hırs fikrilerine devam edebilecek bir hale koymuş olur. Öğrenilen şey unutulur. Zihnen ihâte olunan şey kalır esasen hatırdâ tutulan şey lazım olduğu zaman bulunabilir. Ve fikre iyi olursa bi’l-ahire dâimâ tekemmül eder. İ’tây-ı ma’lûmât iyi bir şeydir. Fakat fikri teşkil daha iyidir. Ma’mafihe bunun efrâtından da ictinâb lazımdır. Her şey’i anlamak isteyen

⁷² Passif

çocukların bu sûretle mübârezeci ve muhâkemeci olmalarına dikkat etmelidir. Ba'zı şeyler vardır ki o bunları kendisini ta'lîm eden muallime olan emniyetiyle kabûl etmelidir. Kendisinin inkişâf zihnisi ancak bu sûretle kâbildir.

Birçok ahvâl olur ki orada ba'zı şeyleri niçin yapıp diğerlerini yapmamasının esbâbını anlamaktan 'aciz fakat o sûretle 'amel etmeye mecbûr kalır. Binâenâleyh kendisine söylenilen şeylere imân etmesi ve ba'zen bunları esbâbını bilmeksizin bir ka'ide'-i hareket olarak kabûl etmesi lazımdır. Esasen tab'ının temâyülâtını ta'kîb etmesi kâfidir. Çocuk tıb'en kendisine söylenilen şeyleri doğru olarak telakki eder; hatta ekseriyâ 'atalet-i fikriye sâikesiyle kendi kendine bir fikir edinmektense hazır birtakım hükümleri aynen kabûl eder. Fakat seviye'-i zihniyesini geçmeyen bi'l-cümle mesâilde karar i'tiyâdını alabilecek sûretde her şey hakkında bir fikr-i şahsiye malik olması lazımdır.

ON BİRİNCİ FASIL

MELEKÂT-I A'MÂL (MABA'AD) İSTİDLÂL

1-İstidlâlin ta'rîfi: 'anasırı. 2- 'İbare'-i istidlâl olan delîl; kıyâs ve başlıca enva'î. 3-İstidlâlât batıla veya safsatalar; başlıca enva'î. 4-İstidlâlin iki şekli: istikrâ' e ta'lîl; bunların sûret-i isti'mâli, derece'-i vas'ati. 5-İstidlâlin ehemmiyeti. 6-İstidlâli terbiyenin elzemiyeti; vesâiti.

1-Ba'zen, iki mefhûmun, sadece mukâyesesi bize bunlar beynindeki nisbeti derhâl göstermek için kifâyet etmiyor: bu hâlde, bir mefhûm mutavassıta, bir mukâyese'-i muzâ'afaya mürâcaat ederiz, ya'ni istidlâl ederiz.

Mesela, beni ihâte eden ve içinde yaşadığım ve birden bire tebdîl mahal ettirmek istediğim zaman bana mukâvemet eden heva hakkında müşahhas bir mefhûme diğer taraftan da cazibe'-i arz hakkında mücerred bir mefhûma malikim; bu iki mefhûmun yekdiğerine tesadüf edip etmediğini, cazibe'-i arzın, hevâ için bir vasıf olup olmadığını kendi kendime sorabilirim, çünkü pek çok zaman hevanın mevzûn olduğu bilinmemiş ve henüz bugün de ma'lûmât sahibi olmayan adamlar, bedenlerinin taşıdığı hevanın sıkleti neden 'ibaret bulunduğunu öğrenmekle mütehayyir olurlar. Bu iki mefhûmu yekdiğerine rabt eden nisbeti daha bâriz bir sûretde göstermek için, bunları mutavassıt bir mefhûma takrîb ile derim ki: (mevzûn)un [111] (havaya) sadık olduğunu bilmiyorum fakat bildiğim şudur ki (mevzûn) (cism)e tesâdüf eder. Çünkü mevzûniyet icsâmın bir vasfıdır; diğer taraftan eğer hava bir şey ise bunun bir cisim olması lazımdır ve eğer bu nisbeti bilmiyorsam üç nev' cisim bulunduğunu ve bunların da sulb, mâyi' ve gâz olduğunu ve havanın da bütün gazlar misillü kâbil tazyîk bulunduğunu ilh... tahattur ederim. Bundan şu neticeyi istihrâc ederim:

1°- Mevzûniyet bir vasf ise 2°- Hava bir cisim ise, 3°- Bundan bi'l-zarûre havanın mevzûn olduğu neticesi çıkar; ya'ni üçüncü bir mefhûma sadık olan iki mefhûmun - aynı nisbet dâhilinde nazar-ı dikkate alınırlarsa – yekdiğerine tesâdüf etmemesi gayr-i kâbidir: mübre'-i muâdelet dedikleri işte budur.

Hülâsaten, ne yaptım: evvelâ birinci bir hükm teşkîl ettim: bütün cisimler mevzûndurlar; sonra ikinci bir hükm teşkîl ettim: fakat hava bir cisimdir ve bundan şu neticeyi çıkardım: Binâenâleyh hava mevzûndur. Netice, suâlin kendisinden başka bir

şey değildir. Fakat bu def'a şüpheli bir sûrette irâe edilmeyip, muhakkak bir sûrette tasdîk edilmiştir. Binâenâleyh istidlâli: müfekkirenin bir veya birkaç mütevassıt hükümlerle, bir hükmü diğer bir hükümden istihrâc eden bir fi'ilidir diye ta'rif edebiliriz. Çünkü tâbi'idir ki iki hadd-ı müntehâ beynindeki nisbeti izhâr için yalnız bir hükm mütevassıt kâfi gelmeseydi bir ikinciye, bir üçüncü ilh... hükümlere mürâcaat edilir ve 'amelîye yine aynı kalırdı

[112] istidlâli başka bir nokta-i nazardan da nazar-ı dikkate alabiliriz; meselâ riyâkârlık (mefhûm-ı külli) ve bundan daha külli olan ('ayb)i alalım. Riyâkârlığın ma'yûb şeyler sınıfına dâhil olup olmadığını kendi kendime sorarım; ya'ni kendi kendime şu su'âlî irâd ederim: "riyâkârlık ma'yûb mudur?" bunu yek nazarda göremezsem riyâkârlıktan daha külli ve (ma'yûb)dan daha az külli olan bir üçüncü mefhûmu (kabâhat) mefhûmunu idhâl ederim. Çünkü ma'yûb olup da tam ma'nâsıyla kabâhat olmayan şeyler mevcûttur. Derim ki: "riyâkârlık bir kabâhattir; bütün kabâhatler ma'yûbtur. Binâenâleyh riyâkârlık ma'yûbtur." Ya'ni ma'yûb kabâhati mündemiçtir, kabâhat, riyâkârlığı muhtevîdir; Binâenâleyh ma'yûb riyâkârlığı muhtevîdir. Buna da mübde'i şumûl derler.⁷³

2-Mefhûm, bir kelime veya bir had (terme) vasıtasıyla ifâde edilir; hüküm bir kaziye (proposition) vasıtasıyla istidlâl bir delîl (argument) ile beyân edilir. Delîlin en muntazam ve en tamam şekli kıyâstır (syllogisme). Hükümde üç rûkn bulunduğu için, nasıl kaziye üç hadden mürekkeb ise aynı sûretle kıyâs da üç kaziyeden terekkeb eder. Çünkü istidlâl en basit şekli tahtında üç hükümden teşekkül eder.

Bir istidlâlde üç mefhûm vardır; bir kıyâsta üç had vardır. En çok şumûlu olan hadde hadd-i kebr (majeur) en az şumûlu olana da hadd-ı asgar (mi neur) mefhûm mutavassıta tetâbuk eden hadda, hadd-i evsat (intermédiaire) nâmı verilir. Hadd-i kebrin, hadd-i [113] evsat ile takarrübünden kaziye'-i kebrî tevellüd eder; hadd-ı asgarin hadd-i evsat ile takarrübünden kaziye'-i sagiri teşekkül eder. Sagiri ile kebrîye mukadderat (prémises) dahi denilir. Hadd-i kebr ile hadd-ı asgarin takarrübü netice (conclusion) nâmı verilen üçüncü kaziyeyi teşkîl eder.

Mesela şu üç mefhûm veya haddi alalım:

⁷³ b=h, h=d: Binâen aleyh b=d (mübde'i mu'âdelet) b<h, b<d Binâen aleyh h<d (mübde'i şumûl)

Ali, insan, fâni. Fâni insandan ziyade, insan da Ali'den ziyâde şümûlu hâvidir. Bu üç mefhûm ile ber vech-i ati kıyâsı inşâ edebiliriz.

	hadd-1 evasıt	hadd-1 ekber	
'akd-1 metin}	bütün insanlar fânidir	(kebri)	
	hadd-1 asgar	hadd-1 evasıt	
	Ali bir insandır	(sagri)	
	Hadd-1 asgar	hadd-1 ekber	
	Binâenâleyh Ali de fânidir	(netice)	

Kıyasın netice'-i muntazamesi bundan 'ibarettir; fakat bu şekli tam ve hendesi tahtında tebârüz etmesi pek nâdirdir.

Ba'zen mukadd metinler kâfi derecede vâzih olmadığından, izâh ve isbât edilmeye muhtaçtırlar: o zaman buna kıyâs müdellel (Epichérème) derler. (Fenelon) un (traité de l' existence de Dieu) (mevcûdiyet-i ilahiye) hakkındaki kitabının ilk kısmında delâil ber vech-i ati bir kıyâs müdellelden 'ibarettir; kebri: "bir san'ata lüzûm gösteren her eser kendini bilir bir mü'essere muhtaçtır" (Fenelon diyor ki: san'attan maksadım; mu'ayyen bir gâyeye vusûl için mahsûsan intihâb edilmiş bir mecmûa-i [114] vesâitdir: bu, devamlı bir intizâm, bir tertîb, bir tasavvurdur; tesâdüf ise bilâkis zarûri eva'imi bir 'illettir ki hiçbir şey'i ihzâr tanzîm ve intihâb etmez ve ne irâdesi ne de idrâkı vardır) sagiri: "o halde 'âlem şayan-ı hayret ve bir san'at 'amîkeye ihtiyaç mess eder bir eser nefistir." (Fenelon bunu ispat için başlıca 'acâib tabi'atı gözden geçirerek ta'rîf eder) netice: "Demek oluyor ki âlemin bir illet müdrikesi vardır."

Ba'zen netice mukadd metinden o kadar tâbi'i bir sûretde çıkar ki bunlardan her ikisini de zikr etmek beyhûdedir. Ve birini bilâ mahzûr mukadder olarak geçebiliriz.⁷⁴ buna kıyâs mutvâ (enthymème)

"Havâ bir cisimdir, binâenâleyh mevzûndur"

"Sen yuhtîsin çünkü insansın, ne kadar muhabbet olursa, o kadar neş'e olur."

⁷⁴ Bunu büsbütün hafz etmeli değil, mukadder olarak geçmeli diyoruz çünkü hakikat halde, bir istidlâl üç kaziyeden aşağı olabilir.

Ba'zen de mefkûre, bir silsele'-i kaziyyât cem' eder ki bunlardan her birinin mevzû'u evvelkinin mahmûludur. Yalnız son kaziye müstesnâdır. Ve bunun da mevzû'u birincinin ve mahmûlu da sondan evvelkinin aynıdır: misâl: "hasîslerin arzuları çoktur; arzuları çok olanlar pek çok şey'e muhtaçtırlar; pek çok şey'e muhtaç olanlar bedbahtdırlar; binâenâleyh hasîsler bedbahttır."

Bunlara, kıyas-ı mukassimi (dilemma) de 'ilave etmelidir. Bu bir nev' delildir ki bunda iki kaziye'-i mütenâkızı (ya'ni yekdiğerini [115] nakz eden ve beyinlerinde bir intihâb icrâsı lazım gelen kaziyeler) aynı neticeyi hâiz iki kıyasın nokta-i hareketi olur.

3-Fakat, zâhirde sûr-ı muntazame tahtında, hatta bir kıyas şeklinde bile yanlış olarak bir istidlâl yapılabilir. Batıl bir istidlâle safsata⁷⁵ (sophisme) nâmı verilir. Birkaç nev' safsata mevcûttur. Başlıcaları şunlardır: Tecâhül mevzû'u ki meselâ bâtil bir işi müdafa'a ile mükellef olup münâza'a fihe olan nukkâtın haricinde şeyleri münâkaşa eden bir avukatın safsataları gibi.

Musâdere 'ale'l-matlûb (pétition de principe) ki ne bedihi ne de müsbet bir şey üzerine istinâd eder: mesela bir teşkîlâtı red için bunun şimdiye kadar hiç yapılmamış olduğunu" ileri sürmek gibi ki, bunda hiçbir zaman isbât edilmemiş ve hatta bâtil olan şu kaziye'yi eşrâb etmek isterler: "yeni olan her şey fenâdır" devr-i batıl (Cercle vicieux) evvelki safsatadan neş'et eder, ve bir kaziye'yi neticesiyle ve bir neticeyi kaziyesiyle isbâta çalışır. Mesela bir da'vayı hindisiyi isbât için yine evvelkine mürâcaat gibi. Bu sûretle hep bir (dâire) içinde dönülür.

İbhâm-ı hedik "?" (ambiguïté des termes) meselâ: "fes bir hecâdır; fes kırmızıdır, binâenâleyh hecâ kırmızıdır."

Ta'dâd nâkusu (dénombrément imparfait) ; meselâ "siz, benim bulunamadığım yerde bulunmuyorsunuz; ben ayda bulunmuyorum; [116] Binâenâleyh siz ayda bulunuyorsunuz." burada: "ben her nerede değilsem siz orada değilsiniz, demek lazımdı; ta'dâd nâkus vardır."

4-İstidlâl iki şekil tahtında görünür: istikrâ' (induction) ve ta'lîl (déduction)

⁷⁵ Bu safsata kasdi olmazsa kıyâs-ı fasıd (paralogisme) nâmı verilir.

İstikrâ, husûsîden 'umûmîye yükselir. Meselâ: birtakım ma'denler demir, kurşun, altın kâbil-i zevebândırlar. Binâenâleyh bütün ma'denler kâbil-i zevebândır. Ta'lîl, hakâyık-ı 'umûmîyeden bunlarda mündemic hakâyık-ı husûsiyeye, mübâdeden bunların netayicine iner: bi'l-cümle ecsâm mevzûndur. Binâenâleyh filan bir cisim husûsi, meselâ heva, mevzûndur.⁷⁶

Mübde'i ta'lîl şudur ki, bir şey hakkında bu şey'in dâhil bulunduğu sınıf eşyâ için doğru olan bir şey'i hükmedebiliriz. Bu, bizâtihi bedîhi olan bir ka'ide-i külliye'dir. İstikrâ ise bi'l-'akis, bir sınıfa âit yalnız bir veya birkaç şey hakkında cari olabilen bir şey'i, bütün bu sınıf hakkında hüküm eder. Bunun içinde istikrâ bir menba' hatî'at olabilir. Meselâ bâlâda ki ma'denler hakkında beyân ettiğimiz hüküm yerine, yine istikrâ olan şu hüküm kursak:

(Birtakım ma'denler, demir, kurşun, altın ilh. sulbdurlar, binâenâleyh bütün ma'denler sulbdur.) yanlış bir kaziye inşâ etmiş olurum. Çünkü civâ mayî'i olduğu halde, bir ma'dendir. Binâenâleyh istikrâdan ictinâb etmelidir.

Bununla beraber, istikrâ 'ulûm-ı hükmiye tadrîsâtı için mümkün [117] olabilen yegâne tarîk isbâtıdır. Farz edelim ki, mâyiâtın bunları muhtevi kapların dibine icrâ ettikleri tazyîkin kapların şekline tâbi'i olmadığını isbât etmek istiyoruz.

Bunun için, muhtelif şekillerde iki, üç, dört kap derûnunda bir tecrübeyi yapmaktan başka bir çare yoktur. Bu sûretle şu neticeyi çıkarırım ki, bunlardan başka alacağım kapların şekli ne olursa olsun tecrübe aynı neticeyi verecek ve aynı kanûnu te'yîd edecektir. Fakat yine tekrar ediyorum, aldanabilirim ve bir tesâdüf, bir kanûn zannederim: 'ilm-i hayatta yoktur kesîr olan bâtıl istikrâlar bundan neş'et eder.⁷⁷ Fakat istikrâ'nın bana keşfettirdiği şey hakîkaten bir kanûn ise bu istikrâ doğrudur. Vakı'a, şimdiye kadar bütün bir silsele'-i hadisât-ı tâbi'iyeyi idâre etmiş olan bu kanûnun yarın, ansızın bu hadisâtı idâre etmemesi mümkün olabilir, sûretinde bir i'tirâz vârid olabilirse de bu i'tirâz, vâhibdir. Hakîkat halde bu kanûnun temâdisi hakkında, bütün insanların istikrâr-ı tabî'at hakkında ki i'tikâdlarından başka bir delîlim yoktur. Fakat bu delîl kâfidir. Mesela biliyorum ki, 'âlem-i mevcûd olalıdan biri, yaşayan her şey'in

⁷⁶ Ba'zı filozoflar istidlâlin bir üçüncü sûretini kabûl ediyorlar. İstidlâl bi'l-müşâbihe: kezb-i ma'yûbdur; Binâen aleyh kaziye müşâbe olan iyâda ma'yûbdur.

⁷⁷ Tam ma'nâsıyla kavanine tâbi'i olmayıp eserden mü'essere çıkmak iddi'asında bulunan 'ulûmda da aynı hal vaki'idir. Mesela tarih, asâr-ı atike fenni fen-i meskûkât gibi.

sırasıyla olduğu görülüyor; bundan ‘ilmü’l-yakîn şu neticeyi istihrâc ederim ki yaşayan ve yaşayacak olan her şey bir gün gelip olacaktır.

Beşeriyet, istikrâ ile kesb ma’arifet etmiştir. Kavanîn, mübâdi, **[118]** İnsana mestûrdur. İnsanın evvelâ nazarına çarpan, yalnız eşyâ ile vakı’âtdır. Binâenâleyh istikrâ’nın evvelâ eşyâ ve vakı’âtdan başlayarak kavanîn ve mübâdiye yükselmesi lazım gelmiştir. Bu, gösterdiğimiz vecihle, bir seyr-i batî ve gayr-i mu’ayyendir. Fakat insan bir kere bu sûretle yeni bir hakikat elde ettiğine zâhib olduktan sonra, bu hakikati, mümkün olan sahalarda, ‘aksi bir seyr ile: ta’lîl vasıtasıyla tahkîk etmeye uğraşmıştır. Hendesenin henüz tufûliyetde bulunduğu bir devirde, bir hendese mütehassısı tedkîk ettiği husûsi bir meselinin üç zaviyesi, mecmu’u iki zâviye’-i kâimeye müsâvi olduğunu, tesâdüfen görmüş ve buna bi’l-tecrübe matla’a olmuştur; bu husûsiyet nazar-ı dikkatini celb etmiş olduğundan, bir ikinci ve üçüncü müselles inşa etmiş ve bunlar üzerinde aynı şey’i görmüş olacaktır. O zaman bir mübde’i ‘umûmî karşısında bulunduğunu düşünmüş ve ba’dezin bu mübde’eden hareket ederek bunu istidlâl ta’lîli ile aramış ve ta’rîf edebilmiştir. Ve işte ancak o zamandır ki keşf etmiş olduğu mübde’i hiçbir müstesnânın, tekzîb edemeyeceğine emin olabilmıştır. Bu mülâhazât, hayât-ı ictima’iyede her gün mürâcaat ettiğimiz istidlâller için, hatırdâ tutulmalıdır. Ta’lîl doğru bir kaziyeden başlar ve sağlam olursa gayr-i kâbil i’tirâzdır; su’i isti’mâl edilen istikrâ ise, bilâkis bizce dâimâ meşkûk olmalıdır. Hatt-ı hareketlerini “şimdiye kadar her türlü teşebbüsümde muvaffak oldum, binâen aleyh, yine ve dâimâ muvaffak olurum”: tarzında bir muhâkeme üzerine bina ve idâre edenler ne büyük bir eser cennet göstermiş olurlar!

[119] Ma’mafihe, bu; tedrisâtta, ta’lîllerin dâimâ istikrâyâ tercîh edilmesi lazım gelir demek değildir. Bunların tatbîk edilecekleri derslerin nev’ine göre, her ikisi de dâimâ imkân dâhilinde olmadıktan başka her birinin ‘ilm-i terbiye’-i etfâlde nazar-ı dikkate alınması lazım gelen birtakım fevâit ve muhâzir ‘amelîyesi vardır. Bundan, kitabımızın ikinci kısmında tekrar bahis edeceğiz.

İdrâkın bilâvâsıta mu’tiyâtından başlayarak, teselsül ettirdiği hükümler sayesinde, bizi en âlî hakikatlere kadar yükselten istidlâl; insanda hem bir delîl za’if ve hem de bir delîl ‘ulviyettir. Meselâ hendesede bir mübde’i mükemmel bir zekânın yapabileceği gibi muhtevî olduğu bütün lâzîmelerle beraber müfekkirenin yek nazarda

ihâte edememesi bir za'ifdir, hâlbuki bütün zihinler için bir kaziye'-i bedihiye olan bir fa'ide'-i külliyyeden bunun ba'zen pek uzak – bir lâzimesi olan bir kaziye'-i gayr-i bedihiyeye – bu lâzimeyi kendi mübde'i olan ka'ide'-i külliyyeye rabt eden az çok birtakım mütevassıt kaziyelerden geçerek vasıl olabilmek ise bir kudrettir. Havâsın ve şu'urun mu'tiyâtı ne kadar mahdûd olursa olsun, istidlâl sayesinde bunlardan birtakım ma'lûmât istihrâc edebiliriz ki bunlar, bir kere iktisâb olunduktan sonra yükselmemize ve daha sâirlerini iktisâba yardım eden bir nev' silsele'-i derecât-ı teşkil eder; ve ne ihtira'ât fenniyemize ve ne de terakkiyât fikr-i beşerin kendisine hiçbir hudûd ta'yîn edilemez. Fakat (Laynepeç) in dediği gibi, yalnız birtakım (basit te'âkubları) rabt etmesini bilen ve bunlar beynindeki nisbetleri anlamayan ve bunun için kendilerinde inkişâf zihni pek mahdûd kalan hayvânlar bundan mahrûmdur.

[120] 6-Eğer muallim, şâkirdlerine yalnız sube'-i fikriyelerini geçimin teşebbüsler teklif ederse onlar, bunları 'umûmîyet üzere derhâl ihâte ederler: o zaman bu, hakîkatin bilâvâsıta rü'yeti olan hades (intuition) olur; ve bu mümkün oldukça, başka bir usûl taharrisine hâcet yoktur. Bu; şâkirdin fikrini hakîkatle karşı karşıya koymak ve bu hakîkati ona ta kendisine icrây-ı te'sîr edinceye kadar münâzır muhtelifesi tahtında göstermekten 'ibaretdir.

Yine tekrar ederiz, bu kadar tavsiye edilen hades, tedrisât-ı hadsiye bundan 'ibaretdir. Ve bu nokta-i nazardan havâss hadesleri olduğu gibi, istidlâl hadesleri, hatta hükm-i hadesleri de olabileceği anlaşılır. Fakat öyle ahvâl olur ki muallim boş yere birtakım hakîkatları şâkirdin gözleri önüne, nazar-ı zihni önüne koyar da idrâk nisbet-i vukû'u bulmaz ve talebe, eğer sahib sadık ise, bir şey anlamadığını söyler. O zaman muallim ne yapabilir? İyi ararsa evvelce unutmuş olduğu ve şâkirdin de za'if zihninden dolayı ikâme edememiş olduğu birtakım mütevassıtlar bulur. Muallim bunları tekmîl eder ve şâkirt de – gayr-i kâbil tedâvi ve tâbî'i bir iktidârsızlığa mahkûm değilse – evvelce yapamadığı bilâvâsıta hadesin aynı neticeye vâsıl olur. Mesela şâkird (b) nin (c) e muvâffak olduğunu anlamazsa, ona (b) nin (d) e muvâffak olduğunu ve (d) in de (c) e muvâffak geldiği ve bu sûretin (b) nin (c) e muvâffak olduğu anlatılır.

Bu üç nisbeti anladığı zaman (b) nin (c) e muvâffak geldiğini anlamak kendisi için kolay olur: hâlbuki o evvelce [121] bunu görememişti. Esasen talebeye hesâpta, kırâatda, tarihte anlamadığı bir şey'i anlatmak, muallim için dâimâ, şâkirdinin

nisbetlerini görmediği iki mefhûm arasında – mütevassıt mefhûmları ta'yîn etmektir. Çünkü muallim hey'et-i 'umûmîyeyi birden gördüğünden bu mütevassıt mefhûmları unutabilir fakat zihnen za'if olan şâkird buna muhtaçtır.

Şâkirdin dersi anlamaması, ba'zı kere kâfi derecede dikkat etmediğinden ve kuvve'-i zihniyesinin kâfi derecede kuvvet ve vas'ata malik olamadığından ileri gelir fakat ekseriya bunların sebebi, şüphesiz, muallimin şâkirdlerinin nazar-ı zihnilerinin kendininki kadar vas'ata malik olmadığını unutması, veyâhût da çabuk ilerlemek arzusuyla lazım gelen mütevassıtlarda tevakkuf etmek istemediğinden ileri gelmektedir.

ON İKİNCİ FASIL

MELEKÂT-I A'MÂL (MABA'AD) MAHÎLE

1-Mahîle'-i müstahsale, muhtere'a, mübde'a 2-Hüsn: ta'rîfinde ki müşkilât. 3-Zevk, daha, hüner. 4-Mahîlenin iyi ve fenâ te'sîrâtı. 5-Mahîle ne sûretle terbiye edilmelidir. İ'stimâl edilecek vesâit ve ittihâz edilecek tedâbir.

1-Yukarıdan biri tahlîl ve tedkîk ettiğimiz bütün fi'ili esnasında müfekkire yalnız mevzû'at ma'arifeti beyrinde mevcûd nisbetleri taharri ve ta'yîn ile iktifâ etmiştir; fakat o, bundan fazlasını da yapabilir. Birtakım tertibât mevhûme i'mâl veya farz edebilir, aynıyla tabi'at yerine, zevkine göre bir tabi'at i'mâl eder. Fa'âliyet-i zihniyemizin bu sûret-i cedîdesine mahîle nâmı verilir.

Mahîle; en aşağı mertebesinde kendisiyle memzûc bulunduğu hafızanın bir sûret-i mahsûsasından başka bir şey değildir. Bu eşyâyı gıyâblarında kendi kendimize temsîl ve irâe (istihzâr) ile onları hakîkaten görüp işitiyormuşuz gibi zihnen görüp işitmek husûsunda hâiz olduğumuz iktidârdan 'ibaretdir. O zaman mahîle: müstahsele, temsîliye (istihzâriye) ihsâsiye nâmını alır.

Esasen mahîleyi hafızadan tefrîk eden, sadece bir fark cüz'idir. Bu fark cüz'i, hatıranın müfekkiremize eşkâl-i mahsûsası tahtında vürûd ve tahazzurunun şiddetinden 'ibaretdir: mesela bir hadise'-i feci'aya şahid olurum.[123] Eğer bu hadise hakkında sade ve bârid bir hatıra hıfz etmiş isem, bu; yalnız hafızaya âit bir vak'adır.

Fakat bu hadise, tahattur ettiğim zaman, mefkûreme en ufak teferru'atına kadar öyle bir şiddet, hayat ve vuzûh ile vürûd ve tahazzur etse o derecede ki ressam olsam bu hadiseyi, alan gözmek önünde imiş muşamba üzerine bilâ tereddüd tesbît edebilirdim. Ve bu hatıra, vak'anın tahaddüsü esnasında bende hâsıl olmuş olan te'sîrâtı aynıyla ikâz etmesi, o zaman bu hadise'-i psikolojide 'alakadâr olan diyebiliriz ki yalnız hafıza değildir; buna diğer bir 'unsur daha karışıyor ki bu da bu ilk sûreti tahtında mahîledir.

Fakat mahîle; intibâ'at mütekaddime'-i havâssımızın, dâimâ biraz za'if olan bu istihzârından başka bir şey de olabilir. Mahîle diye, müfekkirenin; 'anasır-ı hakîkati istediği gibi tertîb eden, bu 'anasırı vâsıl olunacak bir gâyeye göre – ta'dîl, tecmî'i, tanzîm ve tensîk eden fi'il ve tav'ı veya müte'emmülünede denir. Mahîle o zaman,

ihtirâ⁷⁸ olur ve yalnız zâ'ât meyhânikiyede değil, 'ilimde umûr-ı muhtelifde harbde siyasiyâtda da tezâhür eder.

Nihayet, eğer mahîle, mevcûdât-ı hakîkiyeyi zevkine göre tasgîr veya i'zâm, ta'dîl veya tahvîl ederek bunları zihnen tâbî'i kıldığı tagayyürât vasıtasıyla, saniyen, isti'mâl ettiği 'anasıra ve her taraftan cem' ettiği mevâda cebr ve cürm ettiği eşkâl-i cedîde vasıtasıyla fehem ve idrâk ettiği bir mefkûreyi az çok edâya muvaffak olursa bir nev' kudret [124] mübde'a (hâlîka) (yoktan bir şey vücûda getirdiği için değil çünkü bu, beşeriyet için gayr-i kâbilidir. Yalnız evvelce mevcûd 'anasıra yeni tertîbât ibdâ'i ettiği için) halini alır. Ve o halde, mahîleye, mahîle'-i mübde'a veyâhût tam ma'nâsıyla mahîle nâmı verilir ve vasf-ı esasiside mugayyer ma'nâ (expressive) olmasıdır. Sana'at-ı nefîsenin edebiyât, resim, heykeltraşlık, mi'mari, musîki gibi bi'l-cümle istihsâlâtını mahîle'-i mübde'aya borçluyuz.

Şunu da nazar-ı mülâhazaya almalıdır ki müfekkirenin oldukça muhtelif görünen bütün bu ifa'âli, esas i'tibarıyla yegâne ve aynı bir mülkenin tezâhürâtıdır.

Demıştik ki mahîlenin ikinci ve üçüncü sûretleri tahtında ki ihtira'at veya ebzâ'at zâhiresi yalnız intibâ'at mütekaddimemizden, ya'ni hatıradan ve daha husûsi bir sûretde, mahîle'-i müstahseleden başka bir şey olmayan canlı ve mülevven bir hafızadan isti'âra olunan 'anasırın tatbîkât veya tertîbâtıdır.

Demek oluyor ki müfekkiremizde ne kadar zengin bir hâtîrât deposu bulunur ve bu hatîrât bize vekâyî'in hâiz oldukları vuzûhun aynı vuzûh ve sırâhat ile vürûd ve tahazzur ederek her def'asında bu vekâyî'in bizde evvelce hâsıl etmiş olduğu aynı te'sîrât ile müterâffık bulunursa tahayyüle, ya'ni bu tertîbâtı veya daha doğrusu bu ebdâ'at zihniyeyi tenvi'i ederek tevlîde o derece muktedir oluruz.

2-Mahîle; edebiyâtta ve sana'atda – ki buralarda en âlî tezâhürâtı vukû'u bulur – hüsn-ü istihsâle ma'tûfdur veya ma'tûf olmalıdır.

[125] Fakat hüsn nedir? Güzellik mefhûmuna tetâbuk eden her şey'e kâbil tatbîk bir destûru nerede bulmalı? Güzel bir şi'irde mi, güzel bir heykelde mi bir musiki parçasında mı, güzel bir manzarada mı, güzel bir fi'ilde mi? Eflatun'a 'atıf olunan meşhûr bir ta'rîfe göre: hüsn; hakîkatin revnakıdır. Bu ta'rîf, yalnız resim ile

⁷⁸ İvention

heykeltraşlık san'atlarına tatbîk edilirse bedâhat derecesinde vâzıhdır: fi'l-hakîka resim ile heykeltraşlık da gâye; hakîkati bunu a'la edecek bir revnak 'ilavesiyle taklîd ve temsîl etmektir. Fakat bu şi'ir musiki gibi diğer san'atlara ef'âl hüsneye ilh.⁷⁹ tatbîk edilmek istenirse filozofun fikrini anlamak daha güç olur.

Daha 'umûmî fakat diğeri kadar müşkilât 'arz etmeyen diğeri bir tazrîfe göre de hüsn; mefkûrenin hayz-ı fî'ile isâlidir.⁸⁰ Bir san'atkâr bir eser tasavvur eder: mübhem olsun sarîh olsun, husûle getireceği te'sîr-i i'tibârıyla nazar-ı mülâhazaya alınan bu tasavvur, san'atkarın mefkûresidir. San'atkâr; şa'ir olsun ve yâhût musikişinâs olsun bu mefkûreye, nazmında, muşamba üzerinde veya lisân-ı esvât ile edâya çalışır. Sa'inin neticesinden belki de memnûn olmaz; zihninde veya kalbinde (çünkü mahîleye dâimâ az çok hissiyât da karışır) mevcûd şey'i [126] istediği gibi tamamıyla ifâde edemediğine kâni'olur. Fakat düşündüğü ve hissettiği şey'e nev'imen bir vücûd vermeye muvaffak olduysa ya'ni mefkûresini hayz-ı fî'ile isâl edebilirse ona eseri o zaman güzel görünür. Bir esere biz bi'z-zât mı matla'a olmak istiyoruz? Eğer onda ba'zı hatalar bulursak bu, eserin bizde esasen mevcûd ve fakat nev'imen muhtefi bulunan ve bu vesile ile tezâhür eden ve ona göre bi'l-mukâyese bu eser hakkında bir hüküm verdiğimiz bir mefkûreye her noktadan olsun tevâffuk etmemesinden ileri geliyor.

Fakat eğer bilâkis bu mefkûrenin tahkîk (hayz-ı fî'ile isâl) edilmiş olduğunu görürsek eserin de güzel olduğuna hüküm ederiz.

Bu yeni ta'rîf de basit bir sûretde böylece izâh edilebilir. Ma'mafîhe bu ta'rîfin de bir mahzûru vardır. O da pek enfûsî⁸¹ olması ya'ni herkesin masdâk⁸² yegânesi olan mefkûre'-i şahsiyesi 'adi ve kâbâ olsa da yine istediği yerde bir hüsn görmesine müsa'id bulunmasıdır.

⁷⁹ Ba'zı asâr-ı edebiyenin mevzû'u ahlâk veya sahâyâyı, ba'zı asâr-ı musikiyenin mevzû'uda hissiyâtı ifâde etmektir. Bu halde de Eflatun'un ta'arifi anlaşılabilir. Fakat 'umûmîyet üzere hal bu merkezde değildi. Mesela (mevzâr) ın bir faslında (hakikat) ın nerede bulunduğu anlaşılamıyor. Eğer burada hakikat kelimesi izâha ihtiyac mess eder bir ma'nây-ı maba'adü'l-tabî'ada alınmış ise o zaman mes'ele; ibtidâî ve 'amelî bir 'ilm rûh tedrisâtının hudûdu haricindedir.

⁸⁰ Réalisation de L'idéal (buna mefkûrenin tahkîki) de denilebilir.

⁸¹ Suggestif

⁸² Critérium

3-Bereket versin ki zihnî hırs-ı ‘umûmîsi zevk denilen bir hâsse-i tenkîdî inkişâfını badi olur ki bunu da (Volter) nekâis arasında bir hüsnün ve muhâsin arasında da bir kusûrun his seri’i diye ta’r’îf eder.

“Erbâb-ı zevk” den olduklarını iddi’a edebilecek derecede ta’lîm ve terbiye görmüş zevât arasında bu husûsta öyle bir meyl hâsıl [127] olmaktadır ki bu sayede zevk, hüsnünde de olduğu gibi ‘umumen tasdîk edilmiş mübâdi’-i sabiteye her ne kadar mâlik olmasa da hiç olmazsa ba’zı cüz’i farklarla güzel ile güzel olmayan şeyleri tefrîk husûsunda müttehid bir karar verilebilecek derecede tasfiye görmüştür.

Zevk, yalnız hüsnü daha ziyade emniyetle tefrîk ile iktifâ etmez; bundan başka hüsnünde, idrâkı az çok nezâket ibrâz eden muhtelif safahâtta fark ve temyîz eder: mesela zarîf (joli) masna’a veya sathi bir hüsn; latîf (gracieux) ki vasîf esasîsi hoşsa gitmek ve meftûn etmektir; ‘ulvî (süblime) ki hayret ve heyecânı celb eder ilh... gibi.

Müfekkire; büyük bir hüsnü hâiz mahsûlât-ı zihniye tevlîdine muktedir olursa bu iktidâra deha (génie) nâmı verilir. Dehanın sıfat-ı mümeyyizesi her şeyden evvel mübde’î (créatur) olmasıdır. Dimağlarından en muhtelif sûretler tahtında kudret ve revnakına hayran olduğumuz efkâr ve asâr-ı tefeccür ettiren (Galile) gibi bir ‘alim, (Paskal) gibi bir mütefekkir, (Kornai) gibi bir şa’ir, (Betoven) gibi bir musiki şînâs erbâb dehâdandırlar.⁸³

Dehâdan dün olan hüner (talent) bu sıfatı hâiz değildir. Hüner, gerek pek büyük bir garâbet ve şahsiyeti hâiz olmayan efkârı ve gerek [128] diğerlerinin fikrini edâda büyük bir mahâret göstermekden ‘ibaretdir. (Buvale) ile (Labroyer) dehâdan ziyade ashâb hünerden idiler; bir tabloyu ihyâ eden bir ressam müşekkel bir parçayı çalan bir kemânkeş pek çok hüner ibrâz edebilirler; fakat yalnız esas tablonun ve musiki parçasının sahip eserleri, bir şey ibda’ etmiş olduklarından ancak onlar ibrâz dehâ edebilmiş ‘ad olunurlar.

4-Mahîle; iyi ve fenâ te’sîrleri hâizdir: hayat-ı ‘amelîyede mevcûdiyet-i insaniyeyi tezyîn ve teshîr eden tahayyülâtı tevlîd ve tezyîd ve ümidi muhâfaza eder fakat aynı zamanda bize his hakîkati gâib ettirerek hiçbir sebebi olmayan

⁸³ Bir kimse, hükm ve takdîr eden zevke mâlik olabilir de fehm ve tahkîk (réalisé) eden dehâya mâlik olamaz. Aynı sûretle zevki hâiz olmaksızın fehm ve tahkîk kudreti hâiz olunabilir; fakat o zaman husûle getirilen eserler bir cihetten noksândırlar. Hakîki dehâ, dehây-ı nâm, zevke vabestedir.

cesaretsizlikler, nevmîdiler telkîn eder. 'ilimde ihtirâ'âta yol açan farziyât dehâyı ilhâm eder fakat aynı zamanda terakkiye en büyük bir mâni' teşkîl eden batıl farziyâtta tevlîd eder ki herkes bunlara hakikat gibi merbût bulunur – mahîle; sana'atda hayreti tenbih ve ahlâkı tasfiye eden şâh eserler husûle getirdiği gibi hayâli cazibeleriyle herkesi teshîr ve efsâd eden mühlik eserleri de vücûda getirir. Nihayet hayat-ı ma'neviyede bize şahsımızın hayatımızın mesleğimizin mefkûresini fehm ve idrâk ettirerek bizi, bu mefkûreye hayz-ı fi'ile isâle tahrîk ve teşvîk eder. Fakat bu husûsta edindiğimiz mefkûre bâtıl olsa da mahîle yine mevcûdiyetimizin bütün kudretlerini bu mefkûrenin tahkîkine amâde bulundurarak, ifây-ı hayre müheyyic insanlar yetiştirdiği gibi müte'assıblar da yetiştirir, kahramanlar kadar mecnûnlar da husûle getirir.

5-Demek oluyor ki mahîle; menba'ı bulunduğu birçok fevâidden dolayı terbiye edilmek lazımdır; fakat tevlîd ettiği tehlikelerden dolayı da [129] tahdîd ve iyi bir sûretde idâre edilmesi de lazımdır. Mektep-i ibtidâîyede mahîlenin bu terbiyesi neden 'ibaret olabilir? Eşyanın bilâvasıta rü'yeti, hades-i mahsûsi, pek haklı olarak mektep mümâresâtının ibtidasına vaz' olunuyor fakat çocuğun yalnız görmesi kifâyet etmez; sonra da tahattur etmesi ve hevasının idrâk etmiş olduğu şey'i bütün şiddetiyle kendi kendine istihzâr (temsîl ve irâe) etmesi de lazımdır. Çocukta husûle gelen intiba' ne kadar derin olursa bu istihzâr da⁸⁴ o kadar şedîd ve devamlı olur: bunun içinde muallimin ısrar etmesi ve şâkirdlerine her şey'i iyi göstermesi zarûridir. Bu kadarı da kâfi değildir. Ne kadar şeyler vardır ki muallim bunlardan şâkirdlerine bahseder de onları gözleri önüne koyamaz! Efkârı tasvîr bir temsîl eden, bunlara bir vücûd veren levhaların isti'mâli bundan ileri gelir. Bu resimlerin temsîl ve irâe ettikleri bütün şeyleri şâkirdlerin bâsıra-i ruh ile görebilmeleri için muallimin bunları gösterirken layıkıyla ta'rîf ve izâh etmesi lazımdır. Resim bulunmadığı zaman şâkirdlerine hikayeler nakil ederek bu hikayeleri canlandıracak, cazibedâr bir şekle koyacak ve müntahip teşbîhler, isti'arelerle fikirlerine renk verecektir. Tesvîr ve levâyih bundan neş'et eder. Muallimin yalnız ifâde etmesi kâfi değildir, tasvîr etmesi de lazımdır. Şâkird, kendisine bahis edilen şey'i iyice tasavvur edebilirse bunu yalnız hıfz etmekle kalmaz, inşaât müstakbelesi için de malzeme idhâr etmiş olur ve emrine amâde ne

⁸⁴ Représentaion

kadar çok malzeme mevcûd olursa, bi'l-ahire icrâ edeceği tertîbât-ı zihniyede kendisi için o kadar kolay olur.

[130] Ma'mafihe burada birtakım tedâbir-i ittihâzı lazımdır. Mahîle'-i tıfılâne hayr gibi şerride kayd eder. Binâenâleyh çocukların mahîlesine hıfza layık olmayan hiçbir şey tevdi'i edilmemelidir. Çocukların gözleri önünden kendisinde intibâ'ât muzıra husûla getirebilecek bütün manzaraları bi'l-cümle resimleri kaldırmalı ve kendilerine söylenilen sözlerde bu gibi te'sîrât husûle getirecek bütün şeylerden ictinâb etmelidir. Fi'l-hakika bu intibâ'ât, hatıra halini alarak, tasavvurât-ı atiyesinin malzemesini teşkîl edecektir.

Bi'l-ahire kendisini seyr ve terakkisine terk edecek olan tahayyülât bu hatıralarla beslenecektir. Mahîlesi yalnız saf hayallerle âlîcenâb hatırâtla müzeyyen olan insanlar ne kadar mes'ûddur! Diğer bir nokta-i nazardan, mahîle; efkara bir vücûd vermek ve bunların hıfzını teshîl etmek husûsunda hâfızaya mu'âvenet ederse de fi'il tecrîd başladığı zamanda bir mâni' teşkîl eder. İsbâtlar müfekkirenin fi'ilini teshîl için ibtidâları mümkün olduğu vakit, eşyânın musavvurât-ı mücessime ve maddiyesine kadar götürülebilir; bu gâyet iyi bir şeydir. Fakat mümkün olduğu anda bundan kurtulmaya çalışmalıdır çünkü resim fikri boğar ve mefhûmâtın sûret-i mücerredeleri ya'ni 'ilmiyeleri dâhilinde tezâhür etmelerine mâni' olur. Sınıflara yapılan küçük tecrübeler karşısında ne kadar çocukların müfekkireleri yalnız muallimin gösterdiği alt ile meşgûl olur! Kendileri için az çok yeni olan bu manzara gözlerini doldurur; çocuklar önlerine açılan eşyâyı merak ile mu'ayene ederler; cereyân eden hadisâta bir fa'âliyet-i mesrûre ile seyirci olurlar. Fakat muallimin yaptığı bu tecrübe neye ma'tûf idi, hangi mübde'i isbât [131] edilmek isteniyordu? Onlar bununla hiçbir lahza meşgûl olmamışlardır. Çocukların ziyadesiyle kâbil-i te'sîr olan mahîleleri tecrübenin yalnız cihât-ı mahsûsası ile meşgûl olur. Müfekkireleri; bu tecrübeden hıfz edilecek olan yegâne fikre küşâda bulunmamıştır.

Ma'mafihe, mahîle bi'l-hâssa bir mülke'-i muhtere'a ve mübde'a olmak sûretiyle birtakım kavâit ve muhâzîr 'arz eder ve bi'l-netice, hırs ve nemâsı da nazar-ı teftîş altında bulundurulmalıdır. Çocuğu, dâimâ müşâhede'-i vakı'ata da'vet ediyoruz, bu pek iyidir. Fakat yâbisdir. Bu sûretle çocuk menfa'âl (passif) bir hizmete tâbi'i kılınır, yalnız kabûl ile iktifâ eder. Aynı zamanda çocuğun teşebbüs şahsisine mürâcaat

etmek, kendisine hüner ve ma'arifetini müfekkiresinde mevcûd menâbi'i izhâr ettirecek mümâreselerde yaptırmak lazımdır. Bu sûretle yalnız gördüğünü taklîd ile iktifâ etmez; fakat kendisi de bi'z-zât icâd eder, inşa eder. Bu ana mekteplerinde pek güzel görülüyor! Erkek çocuklar resim yapmasını, evler inşa etmesini severler, birer mi'mâr olurlar; küçük kızlar da bebek ittihâz ettikleri bir tahta parçasını giydirmek için bir parçalarını cem' ve sûret-i mahsûsada tertîb ederler.

Küçük çocuklar icâd ettikleri eşhâsı hareket ettirmekten hoşlanırlar; onların oyunları bir küçük dramdır. Ve'l-hasıl mahîle; fi'ilde bulunan müfekkiredir; müteharri ve mübeddi' olan mahîle bi'l-cümle ihtirâ'âtın bütün terakkiyâtın altıdır.

Fakat çocuklara icâd ve ebda'a etmesini öğretmek, onların istihsâlâtını sanâ'atın en mütevâzı'ı olsun sûretlerine kadar a'lâ [132] etmek mekteb-i iptidâide kolay bir iş değildir. Evvelce de görmüş olduğumuz vecihle mahîlenin inkişâfı mefhûmât-ı müdrikeye, te'sîrât-ı mahsûseye tâbi'idir. Fakat şâkirdlerimiz, pek mahdûd bir ufuk zihniye maliktirler ve yaşadıkları muhît efkâr ve hissiyâtın tenemmü ve inkişâfına müsa'id değildir. Ma'mafihe bunların mahîlelerinin terakki ve inkişâfını teshîl gayr-i kabîl değildir. Mektep kütübhâneleri, muhtevi oldukları romanlar, tarihi hikâyeler, masallar, seyahatnâmeler gibi müntahib kitaplarla mahîlenin inkişâfına yardım edebilir. Ara sıra hayâli bir eserden iktibâs olunan bir parça sınıfta muallim tarafından yüksek sesle okunacak ve lüzûmunda izâh ve tefsîr edilecektir.

Hoş ve telakkubunu efsanelerle mâlî ve bi'l-hâssa ezber derslere mevzû'u teşkîl eden manzûmeleri de unutmamalıdır. Sonra çocuğu bi'z-zât icâd ve istihsâle ve'l-hasıl tahayyüle alıştırılmalıdır. Mesela bir ka'ideyi anlattıktan sonra buna kendiliğinden bir, birkaç misâl bulduralım. Fikr-i teşebbüsüne mürâcaat edelim; bunun her def'ası mahîleyi müste'id eder. Hatta çocuk bildiğini sadece nakil ve hikâye ettiği zaman bile yine tahayyül eder, çünkü fikirlerini iksâ edecek elfâzı bulması lazımdır. Ve ba'zen bu kendisi için gâyet müşekkel bir sa'i müstelzimidir. Bundan şu netice çıkar ki usûl tahrîr, mahîleyi fâideli bir sûretde işletir; fakat bunun az veya çok mu'aveneti mevzû'uların sûret-i intihâbına vabestedir. Bi'l-hâssa verilen mevzû'u kısa olan tasvîrât ve tahakkiyeler veya bir fikrin münâkaşası -ki bunu istinâd ettirmek için deliller ve mîsâller bulmak lazım gelir - gibi şeyler mahîlenin inkişâfına yardım eder.

[133] Mahîlenin efrâd ve teşevvüşüne gelince muallimlerin buna da dikkat etmesi lazımdır. Şâkirdlerin fena kitapları okumamalarına ve elinden geldiği kadar da hariçten kalp ve fikirlerini efsâd edecek fena te'sîrâta ma'rûz kalmamalarına dikkat edecektir.

Bundan fazlası için gerek ahlâk derslerinde gerek kendileriyle vukû'u bulacak mukâlemât-ı muhtelifelerinde birçok mîsâller getirerek heyhât bu mîsâller ne kadar çoktur! Tarîk-i delâlete sapan veya hayâlât-ı mevhûme ile perverde olan müfekkirelerin ma'rûz kaldıkları mehâleki izâh edecektir. Nihayet ve edebiyatta ve sûret-i 'umûmîyede inzibât zihn ve hemen de hıfzıssıhha-i zihn nâmına şâkirdlerini pek cazib olan ba'zı zevâhirden ictinâb etmeye ve her şeyde ancak esbâb-ı salime ve hüsne aramağa alıştıracaktır. Tahlîl-i mefhûmâtımız üzerine icrâ olunan bu şiddet salime ne mahîlenin hiçbir zaman mahrûm bırakılmaması lazım gelen mefkûre hissiyle ve ne de 'âli müfekkirelerin sana'at-ı nefisede buldukları zevk ve ni'metlerle gayr-i kâbil te'lîf değildir.⁸⁵

⁸⁵ "Busese" diyor ki: mahîle de lazımdır, 'akla ('akıl) da lazımdır. Fakat; bu mizaçta (halitede) 'aklın (hâsse-i selîmin) daha fazla olması lazımdır.

ON ÜÇÜNCÜ FASIL

MELEKE'-İ 'ALİYE: 'AKIL

1-Akıl nedir; sûret-i mükemmelede bir meleke'-i beşeriyedir. 2-'Aklın iki büyük kanûnu. 3-'Akla medyûn olduğumuz başlıca mefhûmât. 4-Sâir melekâtın faâliyetinde aklın müdâhalesi.

1-Şimdiye kadar tedkîk edilen bi'l-cümle melekât bihasbü'l-zâtiye insanlara hâs değildir. Bunlar; sûr dünyeleri tahtında olsun hayvânlarda da mevcûttur. Fi'l-vaki'i hayvân kendisini ihâte eden eşyâyı havâssı vasıtasıyla idrâk eder. Hissettiği huzûz ve ocağı bilir; eşyây-ı gâibânın hayâlini hafızasında resm eder. Hatırâtını teşrîk ve bunlarla ba'zen istidlâlâtımıza pek müşâbe olan silseler teşkil eder; nihayet en ziyade tekemmül etmiş icnâsda (meselâ kuşun ötmesinde arıların, kastorların inşââtında ilh...) ba'zı mertebe mahîleye ihtiyaç mess eden tertîbâtta görünür. O halde insanı hayvandan tefrîk eden nedir? Kendisine hâs ve zâti olan, hilkatte kendisini ayrıya bir mevcûd yapan sıfat nedir? 'akıldır. Evvelce de söylemiş olduğum vecihle (sahîfe 2) insan bir hayvândır; fakat zevi'ül-'akıl bir hayvândır.

2-Akıl neden ibaretdir? Bunu izâh edecek sıra şimdi gelmiştir. Bu akıl zâtiyen zihnimizin mecbûrû'l-ittiba' olduğu iki kanûndan ibarettir. [135] Bu kavâninden birincisi şudur:

İnsan; nâmütenâhî gayr-i mükemmel mütemekkin⁸⁶ olan mevzû''ât idrâkâtı karşısında nâmütenâhî mükemmel zarûri⁸⁷ bir şey fehm eder; bizatihi mevcûd olmayan başka bir şey üzerine istinâd eden şey ya'ni evsâf yerine, bizatihi mevcûd olan kendi kendine kifâyet eden şey'i ya'ni cevheri fehm eder. İnsan için cüz'i ancak külli ile kâbil-i fehmdir. Eser ancak mü'essere izâfetle anlaşılabilir. İnsan bir silsele'-i hadisâtta sadece bir teâkub görmeyerek bunlarda eserlerle mü'esserlere nüfûz eder. Ve'l-hasıl mademki vâsıl olduğu şey'in mütênâhi mütemekkin nesebi olduğunun farkına varıyor, kendisinde namütenâhiyet, zarûriyet ve mutlakîyet hissi vardır demektir. Bu nev' his 'akıldan başka bir şey değildir.

İkinci kanûnda ber vech-i atidir.

⁸⁶ Sahîfe 30 not

⁸⁷ Kezâ.

İnsan üçüncü bir şey'e müsavi olan iki şey'in yekdiğerine müsavi olduklarını veyâhût da aynı şey'in hem mevcûd olması hem de mevcûd olmaması gayr-i kâbil bulunduğunu fehm eder. Bu mübde'i sayesinde mevzû''at idrâkâtında her nev' müşâbehetler mu'adeletler nisbetler bulur; ve'l-hasıl hükm ve istidlâl eder; mevzû''at idrâkâtını artık kendisiyle olan münâsebetleri dâhilinde kendisine ne sûretle te'sîr ettikleri husûsunda tedkîk etmez fakat bizatihi ne oldukları hakkında yekdiğerine karşı hâiz oldukları nisbetler dâhilinde tedkîk eder; bunlarda kendilerine hâs [136] olan evsâf bulur, bu evsâfı tasnîf eder, kavânin vakı'âtı, ya'ni icrâ ettikleri te'sîrât mütekâbileyi yekdiğerini ne sûretle tevlîd ettiklerini keşf eder: 'ulûmu bina eder. Ma'lûmâtına intizâm ve vahdet verir.

Bütün bu i'mâl-i muhtelifi yalnız bir fi'ile irca'a olunabilir. Anlamak bilmek (ma'arifet) başka bir şeydir, anlamak başka bir şeydir. Zihn 'umûmîyet üzere meleke'-i ma'arifet olup 'akıl anlamak melekесidir.

3-Her ma'arifet hakîkiyenin mefhûmât-ı evveliye ve esasiyesi gibi, sûret-i husûsiyede 'akla isnâd olunan mefhûmât arasında 'illet ve cevher, zaman ve mekân intizâm veya tekemmül hak ve hüsn ve hayr mefhûmları zikr olunabilir. Bize tezâhür eden bu mefhûmâtı muhtevi bulunan hükümlere hakâyık-ı evvel nâmı verilir; çünkü bu hakâyık (bunlarda dâhil bulunan mefhûmât gibi) hiçbir hakikat (veya mefhûm) mütekaddimeye tâbi'i değildir ve bunlar bi'l-cümle fûnûnun ibtidâsında bulunur. Bunlarsız kanun ne inkişâf ve ne de teşekkül edebilir. Hakâyık-ı evvele misâl: her cisim fezanın bir kısmını işgâl eder; her tezâd bir kezbe veya bir hatâyâ muhtevidir.

Bu mefhûmât ve hakâyık-ı evvel küllidir (universal) ya'ni her türlü zaman ve mekân da doğrudur. Ve zarûridir, ya'ni ne mevcûd olmamaları ve ne de fehm ettiğimizden başka türlü olmaları kâbil değildir. Binâenâleyh bu mefhûmât ve hakâyık-ı evvel, yalnız mahdûd ve mütemekkin olan şeyleri idrak eden havâs ve şu'urumuzun mu'tiyâtı haricindedir; Binâenâleyh iki meleke'-i müdrikemiz bunların bizde ne sûretle bulunduklarını izâha kâfi [137] değildirler. Bunlar müfekkirenin melekât idrâkiyemiz tarafından tedârik edilen mu'tiyâtı tecrîd ve ta'mîm sayesinde i'mâl eden bunları büyülden tertîb eden fi'ilinin neticesi olabilir mi? Hayır: mütenâhî istenildiği kadar a'zam edilsin ancak na mahsûra müncer olabilir fakat biz nâmütenâhîyi fehm

ediyoruz; hatta nâmütenâhî hakkında sarîh bir mefhûme bile malikiz çünkü nâmütenâhiyi kendisi olmayan her şeyden pek güzel fark edebiliyoruz.⁸⁸

Mefhûmât ve hakâyık-ı evvelin bizde tezâhür ve teşekkül etmesi için müfekkirenin bunları tefrîk ve temyîz eden bu sıfat-ı külliyyet ve zarûriyeti behemehâl kendinden istihrâc ederek havâss ve şu'urun mu'tiyâtına 'ilave etmesi lazımdır. Hissiyeye⁸⁹ taraftarları 'akılda hiçbir şey yoktur ki evvelce havâssta bulunmamış olsun diyorlar. Bizde (Layipniç) ile birlikte deriz ki yalnız 'akılanın kendisi ya'ni zihnın 'akıl nâmı verdiğimiz bu sûret-i 'aliye ve husûsiyesi müstesna olmak üzere bu doğrudur.⁹⁰

[138] 4-Evvelce de söylemiş olduğumuz vecihle bu melekeyi yalnız başına hâiz olan insan âklı hayat-ı zihniyesinin bi'l-cümle ef'âlinde isti'mâl eder. Hayvân gibi, duyduğu ihtisâsâtı yalnız bilmez; kendisini eserler meydana getiren bir mü'esser, mü'esseri kendinden hariçte bulunan hâdisâtın te'sirâtını kabûl eden bir cevher olan bir kuvvet gibi idrâk eder. Hayvanlar bir tahayyûlden diğer bir tahayyüle geçerler, bu da evvelce bu iki tahayyül beyninde hissetmiş oldukları rabıtanın dolayısıdır: meselâ bir köpek efendisi eline bir değnek aldığı zaman dövüleceğinden korkar; terbiye görmemiş bir tasavvura geçmek için başka bir tarîkleri yoktur,⁹¹ fakat müfekkiresi tahrîs edilmiş olan insan idrâkâtını yekdiğerine rabt eden sebep ve hikmeti keşfeder, ve ba'zı rabıtaların bunları sarf-ı evvelcede görmüş olmak dolayısıyla tekerrürünü bekleyecek yerde bu revâbıtın "keyf" ve "lem"⁹² sini bulmaya çalışır. İnsanların hayvânları ve yalnız havâsslarıyla idâre olunan insanları bu kadar kolaylıkla tutabilmesi bundan neş'et eder.

Her vak'anın bir 'illeti olmasını neden istiyoruz? Bir vak'a bize dâimâ (külli) ni arzu ettiğimiz bir kûsur veya cüz'i olarak görüldüğü için değil mi? Bir şey'in

⁸⁸ Mûtenâhinin (fini) sabit bir hudûdu vardır; nâmütenâhi (infini) hiçbir hudûdu hâiz olmamak sûretiyle fehm edilir: Fezâ ve müddet nâmütenâhîdirler. Gayr-i mahsûr (indéfini) nâmütenâhînin bir nev'inden başka bir şey değildir. Bunun da mûtenâhi gibi dâimâ bir hudûdu vardır ve mûtenâhiden farkı yalnız şudur ki hâiz olduğu hudûd dâimâ geri ve daha ileri götürülür. Mesela bir dâire gayr-i mahsûr izlâ'ı hâiz bir zû-kesirü'l-izlâ'dır. İşte bunun içindir ki mûtenâhiye mukâbil olan gayr-i mahsûr değil, nâmütenâhîdir.

⁸⁹ Sensualisme, Bütün mefhûmâtımızın hevasımızdan sadır olduğunu iddi'a eden bir meslek felsefidir.

⁹⁰ Bu kaziye'-i musahhaha 'akliye (rationalisme) mesleğini telhîs eder ki, meslek hissiye ve iftikâriye mesleklerine (idéalisme) zıddır.

⁹¹ Layipniç

⁹² "Keyf" le comment, "lem" le pourquoi

başladığına bir şey'in yeni olduğuna nasıl hükm ediyoruz? Ebediyen mevcûd bir şey olduğunu fehm ettiğimiz ve bunu ibtida eden şey'e tekâbül ettirdiğimiz için değil mi? Ta'mîm bir vak'ayı [139] fehm olunan ve bir cüz'ini teşkîl ettiği kendisinden daha külli bir vak'a dâhiline koymaktan başka nedir? İstidlâl yine cüz'i (külli) e rabt etmekten başka bir şey midir? Ve'l-hasıl müfekkire'-i insan havâssının ve buna tâbi'i olan melekâtının kendisine izhâr ettiği şey'in dâimâ maverâsına fırlar. Kendisine bir mefhûm tahazzur eder etmez derhâl bunu herhangi bir sûretle itmâm eden şey'i fehm eder; mahdûd; gayr-i mükemmel nesebi kendisi için ancak na mahdûddiyet mükemmel ve mutlak vasıtasıyla bir ma'nâyı hâizdirler; (menfi) yi ancak (müsbet) in ma'dûmiyeti ile fehm eder. "Söyle nefsim 'ademi gün (mevcûd olan şey) den başka ne ile anlıyorsun? Ma'dûmiyeti ma'dûm ettiği şeyden başka ne ile anlıyorsun? Gayr-i mükemmeliyeti mükemmelden ki o bunun inhitâtıdır galatı, hakîkatin ma'dûmiyetinden başka ne ile anlıyorsun şekk ve zülmeti zekâ ve nurun ma'dûmiyeti gibi anlamazsın da nasıl anlarsın?" (Buseso'e) Binâenâleyh 'akıl zihn-i beşerde yalnız hâs ve husûsi bir meleke değildir; bundan başka zihnimizin esasıdır; diğer bi'l-cümle melekâtımızın kabûl eylediği ka'ide'-i 'aliyedir ve bütün melekât ne iseler ancak 'akıl sayesinde olmuşlar, yalnız hayat hayvâniye ve hâssesiye'nin kuvvetleri olmakla kalmayarak bütün ma'nâsıyla melekât-ı insaniye halini almışlardır.

ON DÖRDÜNCÜ FASIL

ZİHNİN TEDKİKÂTINA ZEYL: NUTUK (KELAM)

1-Nutuk ile fikrin münâsebetleri; nutuk ile fikrin sıkı rabıtası. 2-Nutukun fikre karşı hidemâtı. 3-Kelimât, mefhûmâtıdan ayrılamaz; mefhûmlar dâimâ kelimâta tetâbuk etmelidir. 4-İntişâr-ı efkâr ve mesâlike'-i alet olan nutuk.

1- Zihnin tedkîki; 'uzvi i'tibârıyla fizyolojiye âit bulunan ve fakat esasında mahiyeti i'tibârıyla psikolojiye dâhil olan çünkü nutuk ancak tasavvur vasıtasıyla ve tasavvur için mevcûttur. Bir melekenin tedkîkini de muhtevi olmazsa nâkus kalır. Meleke'-i nutuk, ya'ni lafz mefhûr matemimiz olan ba'zı işârâtı husûle getirmek ve aynı işârât hacimiyetlerimiz tarafından husûle getirildiği zaman bunlara bir ma'nâ 'atıf etmek husûsunda hâiz olduğumuz iktidârdır. Felsefede birkaç nev' nutuk vardır: nutuk etvâr, asavât gayr-i melfûza nutuku ilh....

Biz burada yalnız nutuk ve bunun fikir (pensée) ile olan münasebetinden bahis edeceğiz.

Nutuk, ol emirde zannedileceği gibi, insanlara yalnız beyinlerinde te'sîs münâsebet için hizmet etmez, bundan başka ve burada tedkîk edeceğimiz noktada budur. Kendi tasavvur zâtiyelerini teşkîl ve tefsîl ettirmek için de hizmet eder.

[141] Nutkun fikir (düşünce- pensée) üzerine te'sîr o derecededir ki düşünce şeklim edildiği gibi, nutukta tefekkür olunur; tekellüm yüksek sesle ve herkesin huzurunda düşünmek demek olduğu gibi tefekkürde kendi kendine bir nutuk batını ile tekellüm etmektir; ve'l-hasıl tefekkür ve tekellüm aynı ve bir şey'in nev'imen sûretinden başka bir şey değildir. Demeye kadar varmışlardır.

Bunda biraz efrât vardır. Nutuk ile fikir yekdiğerine gayr-i kâbil inhilâl bir sûretde rabt edilse bile hiç olmazsa mü'esserin esere olduğu gibi fikrin de nutuk üzerine takaddüm mıntikasını kabûl etmek lazımdır.

2- Nutukun fikre olan hidemâtı arasında başlıca üçünü kayd ve hıfz edeceğiz: nutuk fikri 1° tesnîte, 2° tahlîle, 3 °tefsîle hizmet eder.

1° Nutuk düşünceyi tesbite hizmet eder. Müfekkiremizde teşekkül eden mefhûmlardan ekserisi kelimât rabt ve tesbît edilmemiş olsalardı teşekkül eder etmez

gâib olurlardı. Bundan ancak eşyây-ı maddiye tetâbuk eden ve bundan dolayı müfekkiremizin bir hayâl (image) sûretinde istihzâr edebileceği mefhûmlar istisnâ edilebilir. Nutuk mefhûmu kelime vasıtasıyla tesbît ile nev'imen maddileştirir ve kendisine bir vücûd vererek onu müfekkiremizde hıfz etmemize hizmet eder.

2 ° Nutuk; fikir için kuvvetli ve elzem bir alet-i tahlîldir. Düşünceyi ifade için bunu, en ufak 'anasırına kadar ayırmak lazımdır. Meselâ ef'alın tasrîfinde sîgaların ezminenin eşhâsın tahavvülât ve tagayyürâtından her biri fikrin sûr-ı mahsûsuna fark-ı cüz'isine tetâbuk eder.

[142] Fikirde mevcûd noksânü mübhemiyyet, bu fikri münekkah elfâz ve düzgün cümlelerle ifâdâta duçar olunan müşkilât ile derhâl tezâhür eder. O zaman bundan haberdâr olan müfekkire bunu tenvîre çalışır. Binâenâleyh nutukun isti'mâlî fikrin tenvîrine dâimâ bir teşvîkdir. Bundan dolayıdır ki (kondiyak) pek muhakk olarak elsine; usûlât-ı tahlîliyyedir. (hakiki âlât tahlîl) demişti.

3° Nutuk, bundan başka fikirlerimizi teslîl ve tevsî'i etmemize ve bi'l-netice yeni fikirler fehm edebilmemize de müsâade eder. Nutuk sayesinde mefhûmât mütekaddimemiz nev'imen teşehhüs ederek ve bu sûretle daha kâbil idrâk bir hale gelerek müfekkiremizde hazır kalırlar. Ve bu sûretle de mefhûmât mü'ehhiremizi tenvîr ederler. 'aksi takdîrde mefhûmât mütekaddimemiz pek çabuk silineceklerinden bunlardan mefhûmât mü'ehhiremizi istihrâc edemezdik ve bunlarda tevellüd edemezlerdi.

Bi'l-hâssa, derin bir sûretde tecride ancak bu kıymetdâr mu'âvenet sayesinde dâhil olabiliyoruz. Nutuk olmasaydı belki mefhûmât-ı mücerrede ve külliyyeyi fehm edebilirdik, fakat bunlar ne kadar muğlak olurdu! Bi'l-'akis bu mefhûmâtı müfekkiremize idhâl ve tespit eden bir kelime, bir işaret sayesinde bundan böyle, gâyet vâzıh olmuş olan mefhûma istinâd edebiliriz. Bundan da yine nutkun bize irâeye hizmet edeceği ikinci bir mefhûmu istihrâc ederiz. Bu sûretle ve büyük bir cehde lüzûm kalmaksızın üçüncü dördüncü ilh. bir mefhûme geçebiliriz.⁹³ aynı [143] sûretle nutuk olmasa, mefhûm cem'ide kendisini teşkil hizmet etmiş olan 'anasır dâhilinde

⁹³Bu sûretledir ki en mu'azzal mefhûmâtı veyâhût (lisân-ı riyâziyâtda) ta'bîrâtı (expressions) bir işaret ile hülâsa eden tarik-i ceberîye öyle mesâilin haline imkân vermektedir ki bu işaretin mu'avenet mahirânesi olmasaydı 'akl-ı beşer şaşırır ve kendini gâib ederdi.

gâib olurdu. Bütün bu mübhem ve gerizân mefhûmlara nev'imen bir vücûd veren hep kelimâtdır. Binâenâleyh nihayet, nutuk fikrin tefsîl ve inkişâfına kuvvetli bir sûretde hizmet eder.

3-Demek oluyor ki nutuk fikre en kıymetdâr hidemâtda bulunuyor, şu şartla kelime, mefhûmdan ayrılmamalıdır. Hayat-ı ictimâ'iyede olduğu gibi tedrisâtta da kuru sözlerle aldanmayalım. Bu kelimâtın ifade ettikleri mefhûmâtı iyice anlayarak şâkirdlerimize müfekkirenin bir ihtiyâcı halini alan bu sâlem i'tiyâdı verelim. Begaiyeden⁹⁴ ya'ni ezber belenen kelimelerin sarf meyhâniki bir sûretde irâdından ve boş inşâatlardan ve az çok ma'nâsız ve yalnız safdil ve tahlile meyâl olmayan müfekkireleri cezb ve teshîr edebilen âhenkdâr ve mutantan ta'bîrlerden tevakki edelim. Daha fazlasını da yapalım. Ba'zen tedrisâtımıza ve bi'l-hâssa ahlâk derslerine fazilet, hürriyet 'adalet, vatan ilh. gibi kelimâta pek mübhem mefhûmlar rabt etmekle iktifâ etmeyelim; tasrîh ve tavzîh edelim, müfekkireye vuzûh ve münakkahiyet verelim. Bunun içindir ki dersler arasında mesela bi'l-hâssa müsâi müşâbe mütebâdil gibi kelimâtı bu kadar sırâhatle tefrîk eden hendese ile irâde ve arzu kelimelerine ayrı ma'nâlar veren 'ilmü'l-nefs dersleri bu nokta-i nazardan zihin için fevka'l-âde bir inzibât teşkîl ederler.

4-Şunu da 'ilave edelim ki yeni bir mefhûma yeni bir kelime rabt [144] vak'ası yalnız ferd için kıymetdâr bir neticeyi hâiz olmakla kalmaz; fakat bu kelime bundan böyle mefhûm için kuvvetli ve elzem bir alet neşr olur. Nutuk düşüncelerimizi hemcinslerimize bildirmeye hizmet eder demek pek basit ve 'adi bir mevzû'u müşterek (lieu commun) ifâde etmektir. Fakat daha fazlası da vardır: bir meslek bir mektep felsefi veya siyasi doğar doğmaz kendisini irâe edecek bir kelime kabûl veya icâd eder. Ve bu kelime bu meslek taraftarlarının altında tecemmu' edeceği bir bayrak gibidir. Mesela Fransa'da tolérance (umûr-ı mezhubb-uiyede müsâadekâr bulunmak) kelimesini lûgatçeye dâhil etmek için (Volter) altmış sene mücâdele etmiştir. Bienfaisance kelimesi de ancak on sekizinci 'asırda kamusa dâhil olmuştur. Bunu da rahib (Sen Piyer) icâd etmiştir.⁹⁵ bugün bu kadar isti'mâl edilmekte olan bu iki

⁹⁴Begâ'îye: psittacisme papağan gibi ezberlemek usûlu.

⁹⁵Bizde mesela vatan kelimesini isti'mâle başlayan Kemal Bey olmuştur. Meşrûtiyet ittihâd ve terakki gibi kelimeler son 'asırda lisanımıza idhâl olunan kelimelerdir ki bunların beyne'l-'avam intişârının da ifade ettikleri mefhûmâtın neşr ve ta'mîmine yardım ettiği şüphesizdir.

kelimenin intişârı ifâde ettikleri mefhûmları neşr ve ta'mîme bir sûret fevka'ladete yardım etmemiş midir? Bu gibi kelimelerin kıymetini çocuklara göstermelidir.

TERBİYE'-İ AHLÂKİYYE

ON BEŞİNCİ FASIL

HASSÂSİYET

1-Hassâsiyetin ta'rifî 2-Hassâsiyetin iki nev'i: hassâsiyet-i cismânîye ve hassâsiyet-i ahlâkîye. 3-İhtisâsla hissiyât hangi noktada yekdiğerine benzer ve hangi noktalarda ayrılır. 4- Hassâsiyetin evsâfî: hassâsiyet ile zihnin ve irâdenin farkları. 5-Hassâsiyetin hayat-ı ahlâkîyede ki vazifesi. 6- Meyelanlarımızın tasnifi. 7- İhtirâslar.

1-Beden ile zihnin terbiyesini (terbiye'-i bedeniye ve terbiye'-i zihniye) 'ilm-i ruhun mu'tiyâtına istinâd ederek, 'ale'l-tevâli tedkîk ettikten [146] sonra, terbiye'-i ahlâkîyeyi teşkîl eden kalp ve ahlâkî⁹⁶ aynı tarz ile nazar-ı mülâhazaya almamız kalıyor.

Ruhun hassâsiyet zihin ve irâdeden 'ibaret olan melekât-ı sülasesinden ikincisine zihne te'alluk eden mesâilî kitabımızın mahdûd olan vas'atı dâhilinde elden geldiği kadar ta'mîk ettik; terbiye'-i ahlâkîye sahasından olan mesâil-i sâire diğerk ikisine hâssasiyet ile irâdeye âittir.

Zihin bir meleke'-i ma'arifet olduğu gibi hâssasiyet de hissetmek melekesidir. Nasıl ki zihin 'âlem-i harici intibâ'atının gelip nakş olunduğu bir levh-i emles⁹⁷ olmayıp tezâhür ve inkişâf için yalnız bir sademe'-i tecrübeye muntazır kâbiliyet fitriyeyi muhtevi ise o sûretle hâssasiyet dahi her biri bilâ kayd ve fark zevk ve elem husûle getirebilen eşyâ-ı muvâcehesinde mübhem ve 'uryân bir his ve duygu kâbiliyeti değildir; o da herkesin doğarken birlikte getirdiği ve kendisine ekseriyâ irsen intikâl etmiş olan temâyülât ve 'avatıf tâbi'îye ve kâbiliyât-ı husûsiyesi ile ta'ayyün eder ki bu, kendisini bir sûret-i mahsûsada his etmeye mukadder kılar. Bu temâyülât (tendances) tatmîn edilince ruh-ı mesrûr olur; [147] ta'aruz edilince müte'llim⁹⁸ olur. Server ve ümm, zevk ve keder kin ve muhabbeti tevîd eder; kin ve muhabbette arzu

⁹⁶Ahlâk burada caractère ma'nâsındır. Ba'zıları caractère kelimesini lisanımızda dâimâ seciye ile tercüme ediyorlarsa da bu tarz tercüme nakusdur. Çünkü caractère müte'addid ma'nâları hâizdir. Avoir du caractère (seciye sahibi olmak) diye tercüme edilebilir ise de avoir un mauvais caractère fena ahlâka mâlik olmak demektir. Binâenaleyh (seviye) karakter kelimesinin ma'nâlarından ancak birini ifâde edebilir.

⁹⁷ Table rase

⁹⁸ Bi'l-farz karnım açıksa ve açlığımı temdide mecbûr olsam bir elem bir rücu' duyarım, eğer bilâkis yerine müsâade edilse bir server duyarım ve karnımı doyurmaktan zevk alırım.

ve nefreti ve bi'l-cümle ihtirâsların müvellididir. Demek oluyor ki hâssasiyet, ruhun sevmek ve bi'l-neticede mesrûr ve müte'ellim olmak, zevk ve elem, kin ve muhabbet duymak ve bütün ihtirâsları hissetmek husûsunda hâiz olduğu meleke'-i 'umûmîyedir.

2-Hassâsiyetin vak'a-i esasiyesi server ve elemdir. O halde ruhun duyabileceği server veya alâm meyânında hâlet-i bedeniye-mizden veya ecsâm-ı hariciyenin a'zamız üzerine vukû'u bulan te'sîrinden münba'is olanlar vardır: bunlar ihtisâsâtıdır. (açlık, susuzluk, soğuk ilh...den mütevellid elem).⁹⁹

Bunlar arasında diğerleri vardır ki ittibay-ı mahsûsa vasıtasıyla [148] bilâvâsıta husûle gelmezler: bunlara hissiyât (sentiments) nâmı verilir (muhabbet, korku, ümid, ilh...) bundan dolayı iki nev' hassâsiyet mevcûttur: hassâsiyet cismâniye ki ihtisâslar da buna raci'idir; ve hassâsiyet-i ahlâkiye ki buna da hissiyât-ı raci'idir.

3-Hassâsiyet ruhun bir melekesi, bir iktidâr daimîsidir; ihtisâs ve hissiyât-ı vak'adılar. Ya'ni melekeden mahsûlâtı ruhun hissetmek husûsunda hâiz olduğu iktidârın tezâhürât-ı muvakkatasıdır. İhtisâs ve hissiyât, her ikisi de ruhun vakı'âtı, hâlâtı, hoş veya nâhoş keyfiyât-ı muhtelifesi ve tahavvûlât-ı münfa'ilesi – ki ruh, orada kendinden başka bir 'illete tâbi'idir. Ve fi'ilde bulunmaktan ziyade bir fi'ile ma'rûz kalır – olmak sıfatıyla yekdiğerine müşâbihdirler. Fi'l-vaki'i ruhun hissettiği beden bir zevk veya elemi, kalbin veya müfekkirenin bir server veya cefâsı olmasın, bunlar ruh için hep mesrûr veya müte'ellim olmak hep hissetmek, hep bu te'sîre ma'rûz kalmaktır.

İhtisâs ile hissiyâtın farkları da şunlardır:

1°-İhtisâsı husûle getiren sebep dâimâ maddidir: zevk ve elem; 'uzviyetimizin, bir hâlet-i husûsiyesine maddeten sebebiyet veren bu cismin diğer taraftan mademki bu iki şey (ma'arifet ve hoş veya elîm olmak keyfiyeti) merbûtturlar; nihayet, hayâtın avân-ı ibtidâîyesi müstesnâ olmak üzere her ihtisâs duyulur duyulmaz, idrâka tahavvûl eder. (daha yukarıda 40. sahîfedeki nota mürâcaat). [149] Bi'l-fi'il mevcûdiyetinden

⁹⁹İhtisâs sensation kelimesi birbirinden büsbütün farklı iki ma'nâya gelebilir. Ba'zen idrâkât havâssa müte'allık eder: basara, sâmia ilh. ihtisâslar ba'zen de ruhun maddi bir şeyle hoş veya elîm bir sûrette müte'essir olduğunu efhâm eder. Zevk ve elem. Burada ihtisâs ikinci ma'nâsıyla anlaşılmaktadır. Ma'mafihe bu muvaffakiyette izâh edilebilir. Evvelâ idrâk harici vak'asının tahallisinden evvel, aynı ihtisâs kelimesinin bizim için âit harici ile mü'essesinden mütehassıl ve esasen yegâne olan vak'ayı ifâdeye hizmet etmesi tâbi'idir.

tevellüd eder. Hissiyâtı husûle getiren sebep, gayr-i maddidir: bu, zihnimizin bir hükmüdür; meserret ve me'yûsiyet; eşyây-ı mahsûsanın gaybûbetinde de sarf-ı mahîle veyâhût müfekkirenin teemmülü vasıtasıyla tahrîk olunabilir.¹⁰⁰

2°- İhtisâs; her ne kadar, ruhun sarf bir tahavvülü ve binâenâleyh gayr-i maddi bir şey ise de buna dâimâ bedeninin bir kısım mu'ayyeninde ve müte'essir olan 'uzuvda bir mevzû'u veriyoruz: baş ağrısı başta, açlık mi'dede ilh. his olunur. Hissiyâtta böyle değildir; hissiyâta bedende hiçbir mevki'i vermez: muhabbet, 'azap, hayret bedeninin hiçbir kismette mevzi'ileştirilmemiştir.

4-Hassâsiyet hem zihinden ve hem de irâdeden tefrîk olunur. Zihinden farkı şudur ki: 1° hâssasiyet bihasebi'l-mahiye şahsidir, efrada [150] göre ve aynı ferd de ahvâle göre kâbil-i tehevvdür, 2° aynı ihtisâsların veya aynı hissiyâtın sık sık tekrerrüyle körleşir – bilâkis 1° bir kere doğru olarak bilinen şey, zihne dâimâ doğru görünür; hakikat, aynıdır; bütün insanlar için her türlü zaman ve mekânda birdir; 2° zihn bildiği bir şey'e ne kadar fazla te'alluk ederse, ma'arifeti de o derece kesb-i kuvvet ederek, sarîh olur.

Hâssasiyetin irâdeden farkı şudur ki: 1° nefis-i mesrûr veya müte'ellim olduğu zaman münfa'âl kalır, çünkü server veya elemi husûle getiren sebep ('illet) kendinden hariçtedir. 2° fazla olarak, server ve elem-i nefste bihasbü'l-kader husûle gelir. Bi'l-'akis: 1° nefis-i harekete geldiği, istediği zaman mübde'i fi'ili kendisindedir; 2° ve fazla olarak, nefis-i hür olarak ister.

5-Hassâsiyet olmazsa, nefsimiz kâinatta münferid kalır. Mevcûd olan her şey'e karşı tamamıyla lâkayd, hiçbir şey'le ne bedenimizle –ki o zaman onun da server ve elemi olmazdı – ne kendilerine karşı hiçbir muhabbet hissedemeyeceği diğer nefislerle, ne de muhabbetlerini tahrîk ve ikâz edemeyecek olan hayır, hak ve hüsn ile 'alakadâr olamazdı. Bilakis hâssasiyet vasıtasıyla nefis, kendisini ihâte eden her şeyle

¹⁰⁰Bir tablo, bir musiki parçasına hayrân olmamıza sebep, şüphesiz tabloda gelen ziyâlî şu'â'âtın şebeke'-i basriyemize çarpmasından ve esvâtın kulak zarımızı ihtizâr ettirmesinden ileri geliyor; fakat bizde hoş bir heyecân husûle getiren; zihnimizin, gördüğümüz elvânın ve işittiğimiz esvâtın tertîb ahenkdârı – ki hassâsiyetimiz dâhilinde icrâ-yı te'sîr eder – husûsunda verdiği hükümdür. Aynı sûretle eğer seviyorsak, nefret ediyorsak, korkuyorsak, bu da ekseriyâ bu veya şu sebep içindir, ya'ni teşkîl ettiğimiz bir hüküm neticesidir. Gayr-i müte'emmil ve muhâkemesiz muhabbetler, nefretlerde varsa da, bu zihnimizin dün bir sûreti olan sevk-i tâbî'imizin, bize te'sîr eden şeyde temâyülât-ı tâbî'yesine muvâffak veya mugâyer şeyler bulmuş olmasından ileri geliyor. Herhalde hissiyâtın sebep-i maddisi tesâdüfi ve zâhîridir; bunu tevlîd eden sebep hakîki ma'neviyât-ı dâhilindedir.

münâsebette bulunur. Ve bu kâinat vası'ayı teşkîl eden bütün eczâya iki türlü rabita ile merbût bulunurdu (kısmen maddi ve mer'î olan revâbıt-ı cismâniye, gayr-i mer'î ve gayr-i maddi olan revâbıt [151] muhabbet) ve mevcûd olan her şey kendisine hizmet edebilecek veya mazeret irâs edebileceğinden zevk ve elemün vazifesi nefsi, eşyânın evsâf-ı muzire veya müfidesinden mahlûkâtın kendi hakkında ki nebât hayırhâhâne veya bed hâhânesinden haberdâr etmektir. İhtisâslar, nefsi kendisine merbût bulunan bedenün muhâfaza ve hüsn-i hâli için araması veya tevakkî etmesi lazım gelen şeylerden haberdâr edeceklerdir; muhabbetler, hissiyât, nefse, malikâne'-i ahlâkî için araması veya tevakkî etmesi lazım gelen şeyleri 'akıl ve şu'ur şa'ilesiyle öğretecektir.

Demek oluyor ki hassâsiyet, irâdemizi harekete başlatarak fi'ile getiren şevk ve gayreti vererek bizi, gâyetimizin ifâsına sevk eder. Mademki hâssasiyet bizi fi'ile sevk ediyor, bu nokta-i nazardan, o da irâde gibi ve balada menfa'âleti hakkında söylediklerimize rağmen, melekât-ı fa'âlemiz ta'bîr edebileceğimiz şeylere dâhil olur.

6-Meyelânlarımızın ('avatıfın) en ziyade 'umûmîyet üzere, kabûl edilen sûret-i tasnîfi, bunları mevzû'uları i'tibârıyla tefrîk eden tasnîf olduğundan meyelânları şahsi ve ictimâ'î veya dâî olarak üçe tefrîk ederiz.

1° Şahsi meyelânların mübde'i hubb-u nefis veya hubb-u ten'im, hubb-u nemâ ve inkişâf nefstedir. Bu mübde'i beden ile ruhun ittihâdına ya'ni hayata te'alluk ettiği zaman, insiyâk-ı muhâfaza ve hubb-u hayât ile bunun muzâyifî¹⁰¹ olan havf memâtı ve gürültüden, zulmetlerden ilh. korkmak gibi ba'zı insiyâkî korkuları husûle getirir.

[152] Mevzû'u gerek bi'l-vasıta gerek bilâvâsıta bedenün muhâfaza veya istirâhatine müte'allık olursa iştihâları tevlîd eder ki bunların başlıcaları açlık, susuzluk hubb-u mülk, hubb-u cem' ve hubb-u fa'âliyet ya'ni hareket etmek ve kuvâyı bedeniyeyi işletmek ihtiyacı, hubb-u hürriyet, ya'ni fa'âliyetimizi bilâ mani'a işletebilmek ihtiyacıdır.

Nihayet, bizi nefsimizin nemâ ve inkişâfına sevk ederse hubb-u i'tibar, hubb-u medh ve bi'l-netice münâfese-yı, arzuy-ı isti'lâyı tevlîd eder ki buda hasıra müncer olabilir; nihayet hubb-u emre ya'ni etrafımızda ki mahlûkâtın fa'âliyetini kendimize

¹⁰¹ Correlatif

inkiyâd ettirmek ve bu fa'âliyeti amalimize hizmet ettirmek arzusunu tevlîd eder ki bu da ekseriyâ hırsa müncer olur.

2° İctima'i meyelânların mevzû'u hem cinslerimizdir. Bunlar meyânında: 'umûmîyet üzere kâbiliyet-i ictima'îye, hubb-u beşer ki buna hayırhâhı veya insanlara iyilik etmek arzusu ve mezâyifî olarak da şükrân (velini'mete karşı hissiyât) merbûtdur. Tecâzüb sympathie (insanların mesretiyle mesrûr olmak elemeleriyle müte'ellim olmak temâyülü ki o zaman tecâzüb-i merhamet şeklini alır); 'avâtıf-ı astafâ'îye (electives) ki bunlar meyânında en başta meveddet (dostluk) gelir. Bu; tecâzüb-i 'umûmînin büsbütün husûsi bir sûretde, birçok eşhâs arasında nefsimizle muvâffakatından dolayı intihâb edilen bir veya birkaç şahsın üzerine tesbît ve temerküz ettirildiği zaman husûle gelir.

Bundan başka bu zümreye, tenmîsi, terbiyede büyük bir ehemmiyeti hâiz olan birtakım temâyülât tâbî'iyede merbût bulunur ki bunlarda [153] taklîde meyil veyâhût diğerleri gibi yapmak temâyülü; itâ'at, sade delilik veya söylenilen her şey'i hakikat olarak kabûl etmek temâyülü ve bundan mütehasıl bâ-cümle hissiyâtır.

Bizi bütün insanlara rabt eden bu büyük cem'iyet-i 'umûmîyeden başka bizi daha husûsi bir sûretde ba'zı insanlara rabt eden daha dâr daha mahdûd zümreler mevcûttur: bunlarda, gâyet mu'allak, ta'rîf ve tavzîhi müşekkel; fakat hakîki ve kuvvetli hissiyâtta olan hubb-u vatan, meyl-i tezâmül (esprit de corps), sancak muhabbeti ilh. ve nihayet aynı bir âilenin a'zây-ı muhtelifesi beyninde mevcûd münâsebetlere göre tahavvül ve inkisâm eden âile muhabbetleridir.

3° Âlî meyelânlar – insan yalnız nefesine ve hem cinslerine merbût değildir, bundan başka âlî bir 'âleme, mevzû'âtı havâs tarafından gayr-i kâbil idrâk ve fakat hakîki ve hatta bir nokta-i nazardan hepsinden hakîki ve sûret-i safiyede kâbil-i fehm olan bir 'âleme de merbûtdur. İşte hubb-u hakikat, hubb-u hüsn ve hubb-u hayır ve hissiyât-ı diniye bu silsele'-i 'aliyeye âittirler.

Hubb-u hakikate, merâk (curiosite) veya şevk-i tefahhus merbûtdur ki bu, vâhiy şeylere ma'tûf olabileceği gibi hubb-u 'ilmi ve hatta müçtehidliği ya'ni ma'lûmâtımızdan hem cinslerimizi de müstefid etmek, 'itikâdâtımızı onlara da kabûl ettirmek arzusunu tevlîd eder.

Hubb-u hüsne, asâr-ı sanâ'at muhabbeti ve herkes için, şahsi bir eserinde fehm ve idrâk ettiği mefkûreyi hız fî'ile isâl arzusu merbuttur.

[154] Hubb-u hayra, hubb-u 'adil ve bi'l-neticede, ef'âl-i zâtiyemize âit husûsâtta: memnûniyet-i ma'neviye, şeref veya nedâmet ve 'azâb, hayâ merbûtdur; hem cinslerimizin ef'âline âit husûsâta: 'azz û takdîr, merhamet veya nefret, dehşet ilh. merbûtdur.

Nihayet, fehm nâmütenâhiye, gerek iktidâr ve kuvvet, gerek 'azamet ve vas'at, gerek 'ilm ve hikmet-i vücûd, bizde büsbütün husûsi bir mahiyeti hâiz hissiyâtı, hissiyât-ı diniyeyi husûle getirir ki bu bir halîte'-i havf, hürmet ve muhabbettir. Bu hissiyât bir kere bizde inkişâf etti mi ve en kuvvetli ve en gayr-i kâbil i'tirâz 'avamil-i fî'ilden birini teşkîl eder. Tarih bu husûsta bize birçok misâller gösterir: Şühedâ ve din nâşirlerini (misyonerler) husûle getiren hissiyât-ı diniye olduğu gibi temâdi ederek diğer hissiyâtı mâni' bir hale gelirse ta'assubu ve mücâdelât-ı diniyeyi tevlîd eden de odur.

7-Hadd-ı zâtında bi'l-cümle meyelânlarımız iyi ve muhakkdır. Fakat bunlar te'essüf edebilir: muhabbet, yine, şükrân arzuy-ı mezâlîme tahavvül edebilir. Bunlar tefrîte de gidebilir: hayatını pek ziyade seven bir kimse alçak ve cibîn olur; refâh ve rahatımıza pek fazla bir merbûtiyet 'adi bir hod-pesendliğe müncer olabilir. Binâenâleyh bu meyelânları idâre etmek ve efrâtdan tevakkî için inkişâflarını taht-ı nezâretinde bulundurmak terbiyeye âittir. Efrât derecede tenemmi edilmiş bir meyelân ihtirâs (passion) nâmını alır. O zaman bu meyelân, görmüş olduğu tatminât ile müşekkel pesend ve müte'azzım olarak, bi'l-netice öyle bir derece'-i 'anf ve şiddete vâsıl olur ki yaptığımız şeylerde şu'urumuzu nev'imen hazef ve ilgâ eder.

[154] Hâlet-i ihtirâsiye dâimâ gayr-i tâbi'idir. Fi'l-vâki'i insan, ihtirâsın te'sîr galebi tahtında idâre'-i nefsiyesinden ferâgat eder.¹⁰² O zaman artık icrâ-yı fî'il eden insan değildir, nefsinde icrâ-yı fî'il eden ihtirâsıdır ve ihtirâs bilâ temyîz ve bilâ ka'ide icrâ-yı fî'il eder. Binâenâleyh ihtirâs, müferrit ve bi'l-netice bi'l-cümle melekât-ı

¹⁰² Fransızca'da passion kelimesinin ma'nası lugaviside, (Latince pati, passumdan) bir te'sîre ma'rûz kalmak demektir.

insaniyenin intizâmına, inkişâf ahenkdârına mugâyer bir temâyüldür. Hissiyât olarak muhikk olan şey, ihtirâsa tereddi etti mi sevâp olmaktan çıkar.¹⁰³

¹⁰³Ma' mafihe o kadar saf temâyülât mevcûttur ki ancak asîl ve necîb ihtirâslar tevlîd eder. Meselâ kahramanları, şühedâyı canlandıran bunlardır. Bu gibi insanlarda itâ'at ettikleri meyelânlar o derece bir şiddet ve keşâfete vâsıl olmuştur ki ihtirâs, ismine layıktırlar. (ihtirâs hayır, ihtirâs hak ilh.) Binâen aleyh ihtirâsâtı pek mutlak bir sûretde ithâm etmemelidir. Münferid ve pek nâdir istisnâlar teşkîl eden ve âlîcenâb meyelânların ihtirâsı bir şekil aldığı ba'zı ahlâk sahiblerinden başka, ne kadar kimseler vardır ki onlarda bu sûretle tereddi eden yalnız en 'adi hod-pesendlik ve şehvâniyet meyelânlarıdır! (kumar, 'ayyaşlık ihtirâsları ilh.) bunlar içindir ki ihtirâslar beyinde göstermiş olduğumuz ve ancak fikri bir kıymeti hâiz olan nokta-i hareketi ta'yîn bile etmeksizin hassâsiyetin bilâ fark bi'l-cümle temâyülâtının gayr-i tâbî'i olan efrâtını etmek men' lazımdır.

ON ALTINCI FASIL

HASSÂSİYETİN TERBİYESİ

1-Meyelân üzerine irca'a-ı nazar; meyelânın vazifesi. 2- Şahsi meyelânlar: hubb-u nefis; hubb-u mülk; hubb-u hürriyet ve istiklâl; hubb-u i'tibâr ve hubb-u medh, münâfese, arzuy-ı isti'lâ. 3- İctima'i meyelânlar: hubb-u gayr; hayırhâhı ve hayırkârı; meveddet; taklîd, itâ'at, sade delilik; hubb-u vatan, meyl tezâmül ilh. 4-Âlîmeyelânlar: hubb-u hakikat, hubb-u hayır, hubb-u hüsn. Hissiyât-ı diniye.

Çocuğun temâyülât-ı tâbi'iyesi tatmîn edilsin veya edilmesin zevk veya elemi tevlîd eder ki bunlarda, kendisini, gâye'-i makdûresinin ifâsı için taharri veya tevakki etmesi lazım gelen şeylerden haberdâr eder. Zevk ve elemden, fa'âliyeti harekete getiren ve bu fa'âliyete 'avâmil-i fi'ilini tedârik eden muhrikler yerine geçen muhabbet ve kin, arzu ve nefret doğar. Bütün bu vaka'ât hassâsiyeti müte'essir ederlerse tehîcât (émotions) halini alırlar; fi'ile sevk ederlerse meyelân olurlar. Meyelâna, bu sesu'e ile birlikte: "Ruhun, bir şeyde his veya tahayyül ettiği zevk veya elemden müte'essir olarak bu şey'e yakınlaşan veya bundan uzaklaşan bir hareketidir" diyebiliriz.

İbtidâî mualliminin, talebesinin muttasıf oldukları temâyülâtı ve bu temâyülâtın ne sûretle idâre, tenmiye, zabt veya herhangi tarafa tevcîh edilmesi lazım geleceğini bilmesi ne kadar mühim olduğu kolayca anlaşılır. Şüphesiz, [157] hassâsiyeti terbiye fırsatları, mektepten ziyade âilede daha sık sık zuhûr eder ve bu terbiyeyi idâre vazifesi bi'l-hâssa ebeveynine âittir.

Ma'mafihe, muallim de bu husûsta bir şey yapabilir ve o da, hayat-ı tahsîliye haricine çıkmaksızın, şâkirdlerinin meyelânlarını ikâz ve tenmiye ve bunlarda efrâd ve tagayyür görürse tehdîd ve ıslâh da edebilir. Esasen, muallim, mektepten hariçte yapılan her şey üzerine bi'l-vasıta ve tarîk-i nasihatla icrâ-yı te'sîr etmiyor mu?

Evvelce de demiştik ki meyelânlar, te'alluk ettikleri şeylere nazaran şahsi, ictima'i veya 'alidirler.

Şahsi meyelânlar – bi'l-cümle şahsi meyelânların mübde'i müşteriki hubb-u nefsdır. Binâenâleyh şahsi meyelânlar, hepsi hod-pesenddir. Muallim bu meyelânlara karşı nasıl hareket etmelidir.

Bedene ve hubb-u ten'ime âit şeylerde evvelâ sertleştirme nazariyesi vardır. Çocuğun sıcağa ve soğuğa açlığa susuzluğa yorgunluğa alame tahammül etmesini öğrenmesi, iyi midir? Meselâ çocuğu her şey'i hatta hoşuna gitmeyen şeyleri bile yedirmeye alıştırmalı mıdır? Ve'l-hasıl, çocuğu sert bir sûrette mi büyütmeli, hassâsiyetini körleştirecek sûrette mi hareket etmelidir?

Çocuğun havâssı ne kadar tasfiye edilirse – ihtisâsâtı o kadar nezâket kesb eder ve hassâsiyeti de o derece hayvâniyetden kurtularak bir hassâsiyet-i beşeriye halini alır. Çocuğun; tabi'atın kendisine bahşetmiş olduğu şeyden tamamıyla istifâde etmesinin neden [158] iyi olamayacağı anlaşılmıyor. İhtirâz edilecek cihet, bu nezâketin kendisini taht-ı tahakkümüne alması ve havf alâmının kendisini, yapması lazım gelen şey'in ifâsından hiçbir zaman men' etmemesidir.

Çocuk kendisi için bir tehlike olabilecek her şeyden tevakki etmesini öğrensin fakat ne sıkılğan ve ne de cebîn olmasın. Kendisinde hubb-u hayât ve muhâfaza-i mevcûdiyet muhabbeti inkişâf ettirilsin. Hatta ten'imini (bien-être) sevsin ve arasın fakat kendisine, kırâatlarla te'emmülât ile misâllerle, vazifesinin istilzâm ettiği yerlerde, mahrûmiyetleri, alamı, hatta mevti bile istihkâr etmesi lazım geleceği fikrini vermelidir. Mevzû'u; mevcûdiyet ve kudretinin tezyîdine, şahsiyetinin inkişâfına âit olan temâyülât-ı husûsunda da aynı sûretle hareket etmelidir. Muallim bu temâyülâtın taleb ettiği tatmînât-ı muhikkeyi i'tâ edecek, fakat bunları hudûd-ı tammesi dâhilinde de muhâfaza edecektir.

Ma'lûmdur ki çocuk fenâ bir oyuncacı, fakat yalnız kendisine âit bir oyuncacı, diğer arkadaşlarıyla müştereken mâlik olduğu ondan daha kıymetdâr oyuncaklara tercîh eder: "bu benimdir" lafzı kendisinde dâimâ bir 'aks bulur. Gerek telbîs için gerek okumak veya eğlenmek için kendisine verilmiş olan şeyler, onda esasen hubb-u mülkü tevîd ve inkişâf ettirmiştir. Bu; kendisini sa'ie ve hatta meşakkatli bir cehde sevk için isti'mâl olunabilecek bir maşûktur. Bu, hissiyâtın başlangıcıdır. Mühim olan ciheti şudur ki çocuk mâlik olduğu şeyden, hod-gâm bir sûrette istifâde etmek istememelidir. Buna mâlikiyetten memnûn olsun fakat bu memnûniyet, o şeyden kendisiyle beraber diğerlerini de [159] müstefid edebilmek; imkânını bulduğundan ileri gelsin; tasarruf

i'tiyâdını alsın; kendisinin bir kisesi olsun; bi'l-hasa tasarruf için mektep sandığına¹⁰⁴ para yatırarak bu meblağın tezâyüdüyle mahzûz olsun. Fakat hubb-u mülk kendisinde müstevlî olmamalıdır. Ancak bir sebep ma'kûl mevcûd olduğu zaman harc edebilmek imkânını hâiz olabilmek fikriyle tasarruf etmelidir.

Hubb-u hürriyet ve istiklâl içinde aynı mülâhazât variddir. Çocuk kendisini za'if hisseder: ibtiday-ı emirde, bir istinâdgâh arar, kendi kendini idâre etmektense, bir diğerini ta'kîbi tercîh eder. Fakat, yalnız nefesine tâbî'i olmakta ve keyfine göre hareket etmekte ki zevk ve mahzûziyeti hissetmek de geçinmez. Evvelâ küçük şeylerde, sonra tedricen daha büyük şeylerde kendiliğinden hareket etmeye alışması iyidir. Eğer kendisine bu istiklâliyeti isti'mâl etmek fırsatı hiçbir zaman verilmezse o bunu bilmez ve istiklâliyet kendisi için hiçbir cazibe 'arz etmez; kararlarında betâ'et yüz göstermeye başlar: birçok çocuklar vardır ki bir ciheti iltizâm husûsunda bir karar vermesini bile bilmezler. Diğer cihetten mes'ûliyet de bunun efrâtında muslih vazifesini görür: çocuk bilmelidir ki, eğer, hürriyeti tezâyüd ediyorsa, mes'ûliyeti de o nisbetde artıyor. Ve'l-hasıl bir gün gelecek ki artık kendi kendisini sevk ve idâre edecektir: Binâenâleyh çocuğun bi'l-ahire hâlet-i **[160]** hakîkiyesi, hâlet-i beşeriyesi olacak olan bu hâleti bilip sevmeye alışması lazımdır. Çocuk, mualliminin kendinden memnûn olması ve kendisine i'tibar etmesiyle mes'ûd olur; aynı sûretle, arkadaşları tarafından takdîr edilmesini de sever. Kendinin medh edildiğini ve hakkıyla medh edildiğini işitirse, bundan gâyet tatlı bir memnûniyet hisseder ve bu hissiyât da aralarında yaşadığı kimselerin daha fazla i'tibâr ve medhine kesb-i istihkâk etmek arzuy-ı şedîdini bulur. Binâenâleyh muallim, şâkirdinin cehd ve gayretlerine karşı lâkayd bulunmadığını kendisine göstermekten çekinmemelidir. Yalnız nefsi hakkında mâlik olduğu ve gayrın takdîriyle de büyüklüğü tezâyüd eden memnûniyetinin; gurûra, nefis ve bunun liyâkatları hakkında müferri bir fikre tereddi etmemesi lazımdır.

Ba'zı kimseler münâfese (émulation)'yı efrâd derecede medh û senâ ederler; ba'zıları da bunu mutlak bir sûretde men' ederler. Münâfese ne bu ferd-i şerefe ne de bu 'adem-i liyâkata müstahak değildir. Münâfese bir temâyül tâbî'i midir? Evet: Münâfese bütün insanlarda derecât-ı muhtelifede mevcûttur; bu, çocuklarda olduğu

¹⁰⁴ Avrupa'da mekteplerde mutualite scolaire denilen tasarruf sandıkları vardır. Çocuklar oraya her gün veya her hafta on para, yirmi para gibi küçük bir meblağ koyarlar.

gibi, ba'zı hayvânlarda da vardır. Binâenâleyh bunun da hikmet-i vücûdu olması, bunun da hadd-ı zâtında iyi olması lazım gelir ve tâbi'idir ki hiçbir şey'i hezef ve ihmâl etmeyen bir meslek terbiyevide münâfeseye de bir muvakka'a ayırmak icâb eder. Esasen tecrübe de ispât ediyor ki münâfese fa'âliyetin en kudretli muhriklerinden ma'dûddur. Arkadaşlarının muvaffakiyetine karşı kaygusuz ve lâkayd kalan bir çocuktan ne ümit edilebilir? Böyle bir çocuk hiçbir zaman ciddi bir cehde muktedir olamaz. Evet muallim, münâfesenin kendisine [161] irâe eylediği vesâit-i fi'ilden mahrûm kalırsa, kabâhat etmiş olur; fakat bunun fâsıd ve mühlik hissiyâtdan olan kıskançlığa veya histe tereddidi etmemesine kemal-i ihtimâmı nezâret etmelidir. Kıskançlık, bizi diğerlerinin muvaffakiyetinden mahzûz olmaktan men' eder: kıskanç adam bu muvaffakiyetlerin hep kendisine âit olduğunu farz eder ki bu, galebe karşı haksız bulunmasını intâc eder. Haset de münâfese gibi şâkirdi arkadaşlarını geçmeye sevk eder; fakat münâfese kendisini, arkadaşları kadar ve hatta onlardan iyi olmaya sevk ettiği halde, haset, diğerlerinin önüne geçmeye kâfi derecede çalışmaya teşvîk eder. Birinci halde, arkadaşlarından ileri gitmek için onlardan iyi yapmak ister; ikinci halde, iyi yapmak istemez, yalnız, arkadaşlarının, kendisinden daha fena yapmış olmasını arzu eder. Münâfese, insanı takviye eden ve fi'ile sevk eden bir histir; kıskançlık ve haset, diğerlerinin kadir ve kıymetini tenzîle sâikdirler.

Münâfese ile hubb-u isti'lâ ve hükm ve nüfûz arasında ki mesafe pek azdır. Sınıfta birinci olmak isteyen kimse, bi'l-ahire hayatta da rakiplerini geçmek isteyecek, emri itâ'ate, hükm ve nüfûzu esarete tercîh eyleyecektir ve bu arzu fa'âliyetini kuvvetli bir sûretde tenbîh edecektir. Bu arzu, vazife mecbûriyet bâridesinin husûle gayr-i muktedir olacağı ne kadar ef'âl kahramanâne tevlîd eylemiştir şüphesiz bu hubb-u tahakküm hırsa tebeddül edebilir: Tehlikesi de bundadır. Fakat, hudûd tammesi dâhilinde muhâfaza edilirse, mahlûk beşerin büyümesine, bi'l-cümle kuvâ-yı fitriyesinin inkişâfına hizmet etmekten başka bir şey yapmaz; bu da arzuyu [162] tabi'ata muvâffaktır ve bunun nef'ini iktitâf eden bütün cem'iyet-i beşeriyenin hayrına hizmet eder.

İctima'i meyelânlar – şahsi meyelânlar hodkâm istîsâridir¹⁰⁵: hepsinin mevzû'u hubb-u nefis, tena'um (bien-etre) nefsimizin, gayrin tena'umuna tercîhidir. İctima'i

¹⁰⁵ Egoisle

meyelânlar ise diğer kâm isâridir.¹⁰⁶ Nefisten ayrılmaya, diğerleri için nefsini unutmaya, gayriyi sevmeye ve onların hayrını arzu etmeye sevk ederler. La Roşfoko (La Rochfoucauld) hubb-u nefsin (buna kendisi ‘izzet-i nefis¹⁰⁷ diyor.) bi’l-cümle hissiyâtın hatta en iyi menfa’at hissiyâtın bile esâsında bulunduğunu iddi’a eder. Eğer maksadı, gayre hizmet eden kimsenin nefsinin de büsbütün unutmadığını ve hizmet ve sadâkat ibrâz etmekle bir zevk duyduğunu söylemek idiyse hakikaten pek uzaklaşmamış demektir. Şu’ur-ı nefis, nasıl ki diğer bi’l-cümle ma’arifetlerimize refâkat ediyorsa, hubb-u nefis de sâir bi’l-‘umûm muhabbetlerimize refâkat eder. Fakat (La Roşfoko)nun maksadı bu değildir: (Roşfoko) için hep nefis; öyle bir muhabbettir ki onunla nefsimizi mütebâki her şey’e tercîh ederiz.¹⁰⁸ La Roşafoko burada [163] tabi’at ve beşeriyete iftirâ eder. Bir vak’adır ki insanı tâbi’i sûrette hemcinsine takarrûbe ve onu sevmeye, hayrını arzu etmeye sâikdir. Birine bir şey’i verirken his olunan zevkin birinden bir şey alınırken his olunan memnûniyetden daha âlî olduğu, arkadaşaya iyilik etmek için yapılan fedakârlıktan bir saadet his olunduğu bu refîkin duyacağı memnûniyetle evvelen bir lezzet duyulduğu vaki’i değil midir? Bir kimsenin bir iyilik yapmak istediği ve yaptığı bir kimseye, kendisinden bir iyilik görmüş olduğu kimseden ziyade merbût bulunulduğu söylenilir ve bu mülâhaza gâyet latîf bir kavmidiye mevzû’u teşkîl etmiştir.¹⁰⁹ Bunu anlamak pek kolaydır: İyilik görmek, madûniyetini başkasına bildirmek ve bu madûniyeti i’tirâf etmektir; iyilik etmek ise, bilâkis bir nişâne’-i mâ-fevkiyettir. Fakat bununla beraber, yine şükrân gayret tâbi’i bir histir ve bize bir hayır işlemiş olanları da severiz. Diğerleri arasında bizi tefrîk ettiklerinden ve bizi memnûn etmek istediklerinden dolayı bunlara medyûn-ı şükrân olmaklığımız tâbi’i değil midir?

Binâenâleyh netice olarak şunu da söyleyelim ki nefsinin sevmek kadar hem cinsini sevmek de insanın fitratı dâhilindedir; nefsinin dâimâ gayre tercîh eden kimse,

¹⁰⁶ Altruiste

¹⁰⁷ Amour propre kelimesi ki bugün daha husûsi bir ma’nâyı hâiz olup, sadece kıymet-i şahsiyemizin bizi mağrûr ve alıngan (susceptible) yapan pek şedîd hissiyâtını ifâde eder.

¹⁰⁸ La Roşafoko’nun vecizelerinden ba’zıları pek meşhûrdur. Şükrân hakkındadır ki: bu tâcirlerin hüsn-i imâmı gibi, ancak alış verişi muhâfazaya yardım eder. Merhamet hakkında da bizim de düşebileceğimiz felaketlere karşı mahirâne bir devr-i endişeliktir. Bu gibi hissiyâtın ekseriyâ masnu’u bulunduğunu bizde biliyoruz ve bu hâlde La Roşafokonun ta’rîfleri muvâffak olabilir. Fakat şunu da biliyoruz ki bu hissiyât, hakiki ve yalnız vazifeden mülhem de olabilirler. Binâen aleyh bu fark, meşhûr ahlâk-ı mütehasısının düşmüş olduğu iltibâsı, isbât sûretiyle izhâra kâfidir.

¹⁰⁹ Le voyage de M.Perrichon, par Labiche

kendisini ahlâken sakatlamış ve hep nefsin [164] bahşedebileceği mahzûziyetlerden daha tatlı ve daha nazik bir mahzûziyetden mahrûm kalmış olur. Bi'l-netice şâkirdlerini beşerî olan her şey'i his etmeye kâbiliyetli, tam insanlar yapmak isteyen muallim de onlarda hissiyât istisâriye (Hodkâm) kadar ve hatta bundan ziyade hissiyât işâriyeyi (altruiste) tenmiyeye gayret etmelidir. Fi'l-vâki'i bu hissiyât istişâriye bi-zatihi inkişâf fırsatını bulabilerek diğer hissiyâtı az çok mâni' bir hale gelmeye pek mübâldir. Hâlbuki diğer hissiyât, tezâhür etmek ve müste'id bulundukları kuvveti iktisâb etmek için ekseriyâ tahrîk edilmeye muhtaçtırlar.

Hissiyât isâriyenin başına, 'umûmîyetine mebni, hayırhâhı (vaillance bien) yı koyacağız ki buda insanı hayırkârı (bienfaisance)ye sevk eder.

Çocuk bu iki meyelâna itâ'at fırsatını bi'l-hâssa âilede bulur; fakat mektepte de arkadaşlarının felaketlerine hatta küçük sıkıntılarına acımaya alışması ve bunlara elinden geldiği kadar mu'âvenete küsmesi lazımdır. Ekseriyâ âilelerde fıkra'ya tasadduk için çocuklar vasıta edilir: bu usûlün cihet-i tatbîkiyesi iyidir; fakat çocuk fıkra'ya yardım için bi'z-zât ba'zı mahrûmiyetlere katlanırsa bu tarz daha müsmir olur. Mektepte çocuklar tasadduk etmezler. Ma'mafihe bir felaketi teselli bir ihtiyâca karşı gelmek için beyinlerinde para topladıkları da vâki'idir. Fakat mütemâdiyen fırsat buldukları şey, yekdiğerine mu'avenet mütekâbilede bulunmaktır. Büyükler, küçüklere mu'avenet eder, bunlar da onlara teşekkür eder; kuvvetliler za'ifları vefâye eder. Onlar da müteşekkir kalır. Her biri yekdiğerine mu'avenet mütekâbilede bulunabilir. Bunlar, öyle [165] âdettir ki çocukları bunlara alıştırmak pek iyidir. Onları ezâ ve cefâya, sıkıntıya karşı terhûme alıştırmalı ve tecâzüblerini ikâz etmelidir: bu tecâzüb, hakîki ve şedîd olursa, fi'il sûretiyle de tezâhürde gecikmez.

Kendilerine meveddetin hilâvet ve muhsinâtı anlatılmalı ve dostluğun vezâifını de göstererek yerinde olmayan meveddetlerin tehlikesi husûsunda kendilerini tenvîr etmeyi de unutmamalıdır. Çocuklar beyninde tabi'atın bizâtihi teşkîl eylediği revâbıtı kırâatlar ezberlenen manzûm parçalar takviye eyleyecektir.

Bi'l-cümle hassâs mahlûkâtı yekdiğerinin tehyicâtına teşrîk ve birini diğerkisi gibi harekete sevk eden bu cereyân tecâzübe bir de meyl taklîd-i merbûtdur ki bu meyilden terbiye husûsunda pek çok istifâde edilebilir. Çocuk hasbe'l-mahiye mukalledir. Birlikte yaşadığı kimselerin tarz-ı teleffuzunu etvâr ve i'tiyâdâtını alır;

ebeveynini taklîd eder, muallimini taklîd eder, kendisine daha ziyade müşâbih olan arkadaşlarını daha ma'û'l-memnûniye bir sûretde taklîd eder.¹¹⁰ Hatta misâl evâmirden daha ziyade kuvveti hâizdir. Her zamanın mürebbileri de bu sûretle düşünmüşlerdir; bi'l-hâssa Por Rovalyal menzivileri de onu bu sûretle anlamışlardı: “Bunların vak'anüvislerinden biri diyor ki henüz tamamen havâsslarına tâbî'i olan çocukların diğerlerinin yaptıklarını yapmamaları hemen gayr-i kâbil olduğundan onları lakırdılarından ziyade fi'liyle ta'lîm ve terbiyeye gayret ederlerdi ve hatta bu çocukların yalnız hüsn-i mîsâller görerek gördüklerini yapmaya mecbûr olmaları ve sevk edildikleri yolda yürümeleri için yalnız [166] gâyet nâmuskâr hizmetçiler istihdâm ederlerdi. Binâenâleyh muallim unutmamalıdır ki şâkirdleri kendisini numûne ittihâz edecekler ve her yaptığını onlar da yapacaklardır. Eğer muallim yalnız i'tiyâdât hüsn-i sahibi ise bu i'tiyâdâtı şâkirdleri de pek tâbî'i bir sûretde edineceklerdir. Fakat eğer meselâ elfâz sakîme isti'mâl eder, 'asabi huylara etvâra malik olursa fenâ okur ve yazarsa şâkirdleri de insiyâkı bir sûretde kendisi gibi yapacaklardır. Bunlardan şu netice çıkar ki çocukların terbiyesiyle mükellef olan bir kimsenin yapacağı ilk şey, evvela kendi kendini ıslah etmesi ve çocukların nasıl olmaları arzu edilirse ol emirde mürebbinin de bi'z-zât öyle olmasıdır. Nihayet misâlin te'sîrinden başka bir sınıfın sûret-i idâresinde hayırda olduğu gibi şerde de bir sirâyet vardır. Çocuk arkadaşlarının arasına gelir; derhâl onlarla müttehid olur. İntizâm ve inzibât bulursa o da derhâl sıraya dâhil olur eğer Bi'lakis sınıf gayr-i muntazam ise o da bu nizâmsızlığa derhâl iştirâk eder. Bundan dolayı vazifesine aşına bir muallim mektebinde bir nev' iklim ahlâkı ebîdâ'ına çalışmalıdır ki bunun te'sîri şâkirdleri ef'âl hüsneyi intac eden hissiyât hüsneyi kâbiliyetdâr kılar.

Evvelki meyle merbût diğer bir meyl daha vardır ki o da mutâva'atdır. Çocuk kendisini cahil ve za'if hisseder; kendine bir rehber ve bir istinâdgâh arar. Yalnız ne yapması lazım geldiğinin kendisine söylenmesi ve bunu yapmak içinde kendisine mu'avenet edilmesini ister. Çocuğu tâbî'i bir sûretde itâ'ate alıştırmak için bu kâbiliyât hüsmeden istifâde etmek muallime âittir. Bu i'tiyâd mutâva'atdan kendisinde 'aklı ve

¹¹⁰ Hatta ba'zende bu meyl, muzırr bir yol ta'kîb ederek bir nakîseye başkasıyla eğlenmek arzusuna tereddi eder ki bu ne kadar men' edilse azdır.

ma'kûl [167] bir nev' tederrüb ahlâkı kalacaktır ki bu bi'l-ahire ifâ edeceği vezâifin icrâsını câlib-i dikkat bir sûretde kendisine teshîl edecektir.

Nihayet sade deliliği, çocuğu kendisine söylenilen her şey'i doğru zan etmeye sevk eden temâyülü zikr etmek lazımdır. Bu kâbiliyette pek tâbî'idir.

Çocuk kendisi bizatihi doğruyu söyler ve yalan söylemesi için kendisinin aldatılmış olması veyâhût yalan söylemekte kendisi için bir menfa'at mevcûd olduğunu hesâplamış olması lazımdır. Bunun içindir ki çocukların ilk hareketi gayrin lakırdısına i'timâd etmektir. Şüphesiz, zekâsı inkişâf ettikçe kabûl etmiş olduğu şeylerden haberdâr olmaya ve bilmediği şeylere inanmamaya alıştırılmalıdır. Fakat ol emirde, gayrin lakırdısına i'timâd etmesi lazımdır. Terbiyesi bu şart ile mevcûttur. Bu sade deliliğini su'i isti'mâl etmek de iyi değildir,¹¹¹ fakat aynı sûretle bunu ol emirde zihnin inkişâfına ve kesb-i servet etmesine hadım kılmamak da kabâhat olur.

Muallimin şâkirdlerine telkîn ve kavî ve kâdir kılmak vazifesiyle mükellef olduğu hissiyâtın biride hubb-u vatandır. Bunun kısm-ı a'zami bir vak'a-i [168] terbiyedir; çünkü bu hissiyâta ne herkeste ne de her yerde tesâdüf edilir. Bunun mübde'i; avân tufûliyetimizin güzerân etmiş olduğu yerlere karşı tabi'aten hâiz olduğumuz merbûtiyettedir ki orada bizi ihâte etmiş olan eşyâyı vücûdumuzla nev'imen işba'a etmiş, oraları terk ettiğimiz zaman kendimizden bir şey bırakmışızdır ve oralara 'avdet ettiğimiz zaman nev'imen nefisimize mâzîde bir malikiyet husûle gelir. Bu, öyle bir şa'ile'-i merkeziyedir ki oraya evvela hubb-u diyâr ve sonrada büyük vatan muhabbeti sırasıyla gelip teşâ'ül ederler.

Bu hissiyâtın hakîki olup olmadığı ve hubb-u vatanın bir vehimden 'ibaret bulunup bulunmadığı vârid-i hatır olmuştur. Evet, bu hissiyât, hakîki ve pek ziyade kesb-i kuvvet edebilen hissiyâttandır. Bunu, vatanlarını terk etmeye mecbûr kalmış olanlar ve bu vatani müdafa'a için canlarını fedâyâ kadar varanlar pek iyi bilirler. Bu hissiyât, şüphesiz pek mu'ayyen değildir; bunun hudûd vâzıhası ta'yîn edilemez! Bu

¹¹¹Ya'ni çocuğu batıl sebeplerle kandırmak yalancı va'adlerle avutmak bir cürümdür; "şeytan, kurt, ummacı gibi" hayâli tehlikelerle korkutmak daha büyük bir cürümdür. Bu sûretle çocuk üzerindeki nifâz emir imhâ olunur, eğer ba'zen ekseriya vaki'i olduğu gibi cevabı müşekkel veya nazik suâller sorarsa en iyisi bu husûstaki cehlimizi kendisine söylemek veya kaçamamak sûretiyle bir cevap vermek ve fakat asla yalan söylememektir.

ötede değil, beride mevcûd falan hudûda, filan intihâya kadar gitmez; fakat kuvvetli hissiyât başka bir şeydir, mu'ayyen hissiyât başkadır.

Muallim şâkirdlerine hubb-u vatanı telkîn için ne sûretle hareket edecektir? Bunun gâyet muğlak bir his olduğunu nazar-ı dikkate alarak, evvelâ mürekkebi bulunduğu bütün 'anasırı tefrîk edecek ve bu muhabbeti harekete getirecek olan bütün girişleri mütevâliyen ihtizâza getirmeğe gayret edecektir. Bu 'anasır sırasında ilk evvela, tamamîyet-i arziyeye bir mevki'i vermek icâb eder. Ecdâdımızın ekseriyâ kanları pahâsına feth ettikleri bu toprağı biz insalimize küçülmüş olarak mı tevdi'i [169] edeceğiz? Bunun yalnız parçalanmış bir kısmını mı teslîm edeceğiz? Bu her nev' menâfi'i yalnız tevellüdümüz hasbiyle bizim de içinde bir hissemiz bulunan bu mülk müşterek bizi vatandaş dediğimiz kimselere yalnız mâzîde değil, hal ve istikbâlde de rabt eden iştirâk menafi'i, bizi vatana rabt eden, bizi yalnız bir beden a'zay-ı hâline koyan birtakım rabitalar değil midir?

Bundan başka, bize tarihin nakil eylediği veyâhût hal-i hazırda hissettiğimiz ve irâdeleri mezc, kalpleri tevhi'd eden ezvâk ve alâm müşterেকে de yok mudur? Bütün bunlar birçok fikirlerdir ki kırâatlara yazı numûnelerine imlâlara ve her nev' mûmâreselere varıncaya kadar her şey, bunları her gün şâkirdlerin mefkûresi önüne getirebilir. Bunlara, vatanın bahş eylemiş olduğu bi'l-cümle ni'metleri muhâfaza için ba'zen hayatlarını bile fedâ etmiş olanların ef'âl fedâkârâneleri de 'ilave olunursa, talebe vatanlarını sevecekler ve bu muhabbetleri gayr-i kâbil kal'i bir sûretde kesb-i kuvvet edecektir.

Fıkr-i hey'et (meyl tezâmül) (esprit de corps) hubb-u vatanın bir kesri, bir rûknü gibidir ve mektepten i'tibaren inkişâf ettirilmelidir. Bu öyle bir his muhâdenetidir ki herkes mektebin muvaffakiyâtından mahzûz ve bundan mağrûr olur. Bu, bi'l-ahire çocuğun büyümüş adam olarak hizmetine dâhil olacağı tabûra, râkib olacağı vapura mensûb olacağı herhangi bir cema'at-ı meslekiyeye karşı muhabbet şeklini alacaktır. Şüphesiz burada, ba'zı nukât nazardan büyük mikyâsda bir nev' hodkâmı vardır; esasen hubb-u vatan da böyledir; fakat gayri sevmek bir dereceye kadar [170] diğerlerinde bi'z-zât nefsin sevmek değil midir?¹¹² Ol emirde bize en yakından temâs eden şey'i sevmemizde şayan-ı ta'accüb hiçbir şey yoktur. Bütün bu

¹¹² La Roşafoka hakkında beyân edilmiş olan mutâla'ata nazar olunması. (sahîfe 147)

husûsi muhabbetlerin hey'et-i 'umûmîyesidir ki hubb-u vatanı, vatanperverliği teşkîl eder. Vatanperverlik ise hep insaniyet ile mübâyin değildir. Bir insan diğer memleketlerden nefret etmeksizin, gayrin vatanının sıfat-ı muhteremesini inkâr etmeden kendi vatanını sever ve diğerlerine tercih edebilir.

Âile hissiyâtının hırs ve terbiyesi de kalp terbiyesinin bir kısım mühimini teşkîl eder; fakat bu, ebeveynine âittir. Burada muallimin fi'ili dersler ve nasihatler vasıtasıyla ancak bi'l-vasıta icrâ-yı te'sîr edebilir.

4-Âlîmeyelânlar – çocuk tabi'aten mütecessüs ve meraklı bilgiye teşnedir: Mütemâdiyen sorduğu suâller de oradan ileri gelir. Onun bu suâllerine cevap vermeli ve bu temâyülünü tatmîn etmelidir çünkü müfekkiyesi, bi'l-ahire insan müfekkiyesi gibi ancak hakikat dâhilinde rahat eder. Esasen bu merâk mevzû'u hakikiyesine te'alluk etmezse vahiy şeyler üzerine müte'allık bulunarak inhirâf eder. Bu meraka gıdalarını tedârik ve bunu idâre etmek muallime âittir. Hubb-u hakikat hubb-u 'ilme tehevîl eder ve bu da diğer bi'l-cümle muhabbetler gibi efrâta vararak, kahramanlar ve şehitler tevlîd edebilir.

Hubb-u hüsn daha az tezâhür eder; fakat bi'l-cümle mahlûkât-ı beşeriyede de tohum halinde olsun mevcûttur. Bütün çocuklar kaba ve fenâ yapılmış resimleri bile severler; en fakir gülbelerin duvarlarında bile resimler görülür. [171] Bu da mevzû'unu arayan bir temâyül değildir de nedir? Muallim bu temâyülü tatmîn ve tenmiye husûsunda pek çok iktidârı hâizdir. Çocuğa, anlatılması arzu edilen asâr eğer tedricen ve anlayabilmesi için lazım gelen ta'rîfât ile birlikte 'arz olunur; eğer muallim bu asarı hakikaten tahsîn ve takdîr eder ve bunlardan bi'z-zât hissettiği heyecâna çocuğu da teşrîk etmesini bilirse o zaman san'at; sûr-ı muhtelifesinden hiçbir tahtında kendisine gayr-i kâbil fehîm değildir.

Meselâ, her yerde teganni ediliyor: ahenkdâr ve nazik şarkılar bulunmadığı zaman sert ve kaba şarkılar teganni ediliyor. Talebesine iyi bir sûretde intihâb edilmiş şarkılar öğretmek vazifesi muallime âittir. Bunlar şâkirdân için bir gıdâ ve bir hâmi olacaktır. Edebiyât okunmamalı mı? Büyük edebâmız asârının mekâtib-i ibtidâîyeye idhâli mevzû'u bahis olamaz; fakat bu asar meyânında müferriiz parçalar müntehibât alınabilir. Bunlara lisânları ba'zı tertîb ve lafz eskiliklerden münezze ve bundan dolayı daha iyi anlaşılabilen ve hissiyâtı 'adat-ı haziremize daha muvâffak olan 'asır

hazır edebâmızın asarından ba'zı parçalarda terfîk olunabilir. Şâkirdler, seviyelerine iyice tetâbuk eden parçaları ne kadar zevk ile öğrenirler! Bu parçaları nasıl heyecânla ezberlerler!

Fakat en ziyade takviyesi lazım gelen hissiyâtın biri hubb-u hayırdır. İyi veya fenâ hareket ettiği zaman server veya 'azâb hissetmeyecek, şeref ve hicâba lâkayd bulunacak bir çocuk tasavvur olunâmaz. Çocuğu kendinde geçen bu vakı'ât üzerine te'emmül ettirmek, iyi bir vicdanın sükûn ve rahatına, fena bir fi'ili dâimâ ta'kîb eden endişeyi tekâbül ettirmek, [172] muallime âittir. Muallim bunları ahlâka esas ittihâz etmeyecektir; fakat bunlar iyi hareket etmek için ne kadar kuvvetli bir tenbihdir.

Nihayet hissiyât-ı diniye, nâmütenâhînin bir tezâhürü gibi nümâyân olan her şey huzûrunda his edilen bu 'aşk, havf ve hürmet haltası vardır. Bu hissiyâtın tahammü çocukda mevcûttur. Münâzır 'aliye'-i tabi'atın rû'yeti, iyi hissedilmiş ta'rîfât, iyi intihâb edilmiş kırâatlar bu hissiyâtı inkişâf ettirebilir; fakat şunu da unutmamalıdır ki mekteb husûsât-ı diniyede bi-taraf kalmaya mecbûrdur.

Görülüyor ki ebeveynin vazifesi yanında muallimin vezâ'ifi pek büyük ve 'azîm olduğu kadar da nazikdir! Herkes müfekkireyi ta'lîm edebilir; fakat herkes müsmir bir sûretde kalbin terbiyesine çalışamaz. Bununla beraber, insan ancak kalp ile hakîkaten i'tilâ edebilir. Âlî düşünceleri ilhâm eden kalptir, ef'âl-i 'aliyeyi ifâ ettiren de yine odur.

ON YEDİNCİ FASIL

İRÂDE

1-Fa'âliyetin sûr-ı muhtelifesi. 2-İnsiyâk ve i'tiyâd üzerine irca'a nazar. İ'tiyâdât fa'âle ve i'tiyâdât münfa'ile. Bunların te'sîrâtı. 3- Fi'il irâdenin veya irtiyâdın tahlîli. 4-Hürriyet: berâhiyeti. 5- İ'tirâzât ve cevapları.

1-Ruhun mülke'-i salisesi irâdedir. Fakat irâde; ancak mensup bulunduğu daha 'umûmî bir zümre'-i kuvva-ya rabt edilirse iyice anlaşılabilir. Fi'l-vaki'i irâde, fa'âliyet veya fi'il kudretinin sûret-i husûsiyesinden başka bir şey değildir.

Gâyet 'umûmî bir ma'nâ ile denilebilir ki fa'âliyet; bütün melekâtımızı ihâte ve ihtivâ eder ve mevcûdiyetimizin (être) esasını teşkil eder. Çocuğun müfekkiresi pek çok zaman zan edildiği gibi muallimin keyfine göre kalp ve i'mâl ettiği yumuşak bir balmumu 'ilmin dolduracağı boş bir kab üzerine çizilmesi münâsıb görülen hurûfun gelip hak olunduğu bir lev-i emles, bir sahîfe'-i beyzâ değildir. Hayır; ruh hasbe'l-mahiye her yerde ve dâimâ fa'âldir. Bildiği ve hatta hissettiği zaman ve tâbi'i istediği zaman, fi'iller husûle getiren bir kudret, bir kuvvettir.

[174] Bu kuvvet-i muhtelif mevzû'ular üzerine icrâ-yı 'amel edebilir. Ba'zen merbût bulunduğu bedeni harekete getirir ve bu bedenin harekâtıyla hariçte ba'zı te'sîrât husûle getirir; irâdi olsun, gayr-i müte'emmül olsun, bu kuvvet o zaman fa'âliyet muhrike veya bedeniye nâm-ı 'umûmîyesini alır; ba'zen melekât-ı zihniye üzerine icrâ-yı fi'il ederek onları tenbîh ve mu'ayyen bir gâyeye doğru sevk eder: Bu fa'âliyet-i zihniyedir; nihayet ba'zen de irâde üzerine bunu inzibât ve mürûnet haline koymak için veyâhût da takviye ve ba'zen de tefrît için icrâ-yı fi'il eder. Bu da fa'âliyet-i ahlâkiyedir. Fakat herhangi bir sûret tahtında husûle gelirse gelsin kuvâ-yı tâbi'iyemizin inkişâfına bütün mevcûdiyetimizin (être) nemâsına ma'tûf bulunur ve bunun içindir ki diğer hissi meyânlarımız için olduğu gibi bu kuvvet hakkında da, bizde bi gâye'-i hüsneye müsteneden mevcûttur diyebiliriz.

Son 'ilm-i terbiye'-i etfâlin temâyülü de terbiyede bu üç fa'âliyete git gide daha vasi'i bir mevki'i ayırmaktır.

2-Fa'âliyet, bize yalnız te'alluk ettiği mevzû''ata göre sûr-ı muhtelif tahtında tezâhür etmez; bundan başka, hadd-ı zâtında nazar-ı dikkate alınırsa hâlât-ı selase'-i

muhtelifeden daha doğrusu derecât-ı selaseden geçer ki bunlar da: insiyâk (sevk-i tâbi'i) irâde ve i'tiyâddır.

İnsiyâk ve i'tiyâd hakkında evvelce birkaç şey söyledik¹¹³ ve gördük ki

[175] İnsiyâk fitratımızın a'mi ve hayırlı bir temâyülüdür ve nezâret ettiği irâdeye yabancı olan ef'âl, bilâvâsıta bir tekemmül sıfatına hâizdirler. Netice olarak şu çıkar ki insiyâk terbiyeye müste'id değildir.

İ'tiyâdın da ibtiday-ı emirde irâdi olan ve tekerrürle meyhâniki bir şekil alarak ef'âl insiyâkiye derecesinde emin ve lâyuhtî olmaya meyâl olan ef'âlden tevellüd ettiğini gördük.

Bunda yalnız bedenın harekâtını nazar-ı mülâhazaya almıştık. Fakat aynıyla fa'âliyet gibi hassâsiyet de i'tiyâdın te'sîri tahtındadır: küûlun ve bahâratlı yemeklerin isti'mâli ağzın daha hafif lezzetleri duymasına mâni' olur; tahavvülât atıye'-i hevâîye ve su'i mu'âmelâta, pek çok eleme ma'rûz kalmaksızın dayanmaya müsa'id olan tasallüp bedeni de bir i'tiyâddan başka bir şey değildir ve i'tiyâd sayesinde ki bulandırıcı bir hevay-ı nesîmi dâhilinde çalışan ba'zı 'amele, bundan hiçbir rahatsızlık hissetmezler. İ'tiyâd, sarf 'uzvi vezâ'ifte de görülür: "Mitridât" yemeğe alışmış olduğu semûmdan hiçbir sûretle müte'essir olmazdı; hayat-ı nebâtâta kadar her şeyde görülen imtizâc iklim hâdisesi de i'tiyâdın bir te'sîridir.

İ'tiyâd, kuvâ-yı ruhiye üzerine de bunlara müşâbe te'sîrât icrâ eder. Sık sık mümârese sayesinde zihin kesb revnak ve kuvvet eder: düzgün okumak için kırâat mübâdisini iyice bilmek kifâyet etmez. Bu husûsta büyük bir i'tiyâda mâlik olmak lazımdır; san'atının amelîyâtına vâkıf bir muhâsib aldanmaksızın uzun i'dâd sûtûnlarını cem' edebilir. [176] Tecrübe-dîde bir ressamda, bizim vâzıh bir sûretde göremeyeceğimiz fark cüz'îye'-i elvânı yek nazarda ve bir sûret-i tammede fark ve temyîz eder.

İrâde de aynı te'sîrâta ma'rûzdur: kesretle tekrar edilen bir cehd-i ma'nevi, nihayet kolaylaşır: birçok tembeller ve ayyâşlar vardır ki ıslâh-ı nefis etmişlerdir. Herhangi sûreti tahtında olursa olsun hayır işlemek bizim menâfi'i ve istihâllerimize ekseriyâ mübâyendir: bununla beraber, bir kere, iki kere ve mümkün olursa her

¹¹³ Birinci fasıl fa'âliyet-i bedeniye sahîfe 15 ve maba'adı.

def'asında nefsimize karşı isti'mâl şiddet eyleyelim; hod-kâmlığımızı fedâ etmemiz bize o kadar zahmetli olmaz ve yavaş yavaş, ifây-ı vazifenin bize bahş edeceği memnûniyetten mahzûz olarak hayır i'tiyâdını almış oluruz, o derecede ki bunun tatbîkâtı pek tâbî'î görünür ve hatta bizim için bir ihtiyac halini bile alır. Fakat bilâkis vicdanının ihbârâtına havâle'-i sem'î i'tibâr etmeyenin vay haline: bu ihbârât hilafında hareket etmek husûsunda pek çabuk bir cesaret mü'essife iktisâb eder.

Nihayet, hassâsiyet-i ahlâkîye dahi i'tiyâdın taht-ı te'sîrinde, ta'dîlâta duçar olur. Bir tabîb gitgide, alâm ve memât karşısında lâkayd kalır; bir mahbûs, nihayet hal-i esârete alışır ve en sefilleri şerâit-i hayatiyelerinin merâratını hiç hissetmemeye başlarlar. Aynı sûretle, ezvâk ve tehiyyicâtın su'î isti'mâlî gitgide daha şedîd intibâ'at menba'aları aramağa mahkûm ve nihayet fûtûr ma'nevilerini hiçbir şey'in sarsamadığı camidü'l-kalp insanlar husûle getirir.

Gerek i'tiyâdât-ı bedeniye ve gerek i'tiyâdât-ı zihniyeye ve ahlâkîyeye âit, [177] bâlâda zikr etmiş olduğumuz misâllerden müstebân oluyor ki bir taraftan fa'âliyeti 'alakadâr eden ya'ni bedeninin veya müfekkirenin ef'âliyle zâhir olan ve diğer taraftan hâssasiyeti (bedeni veya ma'nevi) 'alakadâr eden i'tiyâdlar ahvâle göre mes'ud veya meş'ûm, pek muhtelif te'sîrâta hâizdirler. Hâlbuki fa'âle ta'bîr olunan birinciler evvelce de söylemiş ve göstermiş olduğumuz vecihle ef'âlimizi daha kuvvetli ve daha emin bir hale koyarlar, menfa'âle denilen ikinciler ise ruh ve bedeni kendilerinde bir intibâ'a husûle getirecek te'sîrât-ı hâsseden tefrîd ederek hassâsiyetimizi körleştirirler.

3. İ'tiyâdda olduğu gibi, insiyâkda da yalnız gayr-i meş'ûm taharrikâta tab'iyet ediyoruz; fakat bu tahrikâta körü körüne mutâva'at edecek yerde kendimizi bilir ve nefsimize mâlik olur olmaz, ihtiyâcâtımızı ve vesâit-i fi'illimizi anlar anlamaz, mu'ayyen ve ma'lûm bir gâye ta'kîb eder etmez. Hâlet-i ibtidâîyemiz olan bu fa'âliyet gayr-i meş'ûre gayr-i müte'emmüle ve mûhlike yerine meş'ûr ve serbest, tam ma'nâsıyla hâlet-i beşeriyeyi teşkîl eden ve irâde ta'bîr olunan diğer bir fa'âliyet kâim olur.

Vakîa-i irâdeye veya irtiyâd (volition) gâyet muğlak bir vak'a olduğundan irâdenin mahiyetini iyice anlamak için bunu kendisine takaddüm eden ve kendisini ta'kîb eden bütün şeylerden tefrîk etmek lazımdır. İrâdeye takaddüm eden şey, ifâ

edilecek fi'ilin tasavvuru conceptiondur. Bundan başka muvâzene'-i esbâb (délibération) vardır ki bu bizi 'amel edip [178] etmemeye sevk eden esbâbın (sevâik veya deva'i¹¹⁴) muhâkeme ve münâkaşasıdır. Bundan sonra icrâ-yı fi'il (exécution) gelir ki, bu dâimâ bizim elimizde değildir. Bundan dolayıdır ki niyet ekseriyâ vak'a olarak telakki edilir. Sûret-i esâsiyede vaki'a'-i irâdeyeyi teşkil eden icâb (détermination) veya firâr¹¹⁵ (résolution) der ki bu muvâzeneyi ta'kîb ve icrâdan evvel gelir ve yalnız bize tâbi'idir ve dâimâ iktidârımız dâhilindedir. İcâbın vasf-ı mümeyyizi hür olmasıdır. Hayvânlarda meleke'-i intihâb ve karar insiyâkların taht-ı te'sîrinde mukâvemet edemedikleri tahrîkâtın taht-ı esaretinde olup insanlarda ihtiyar, irâdenin tabi'at ve mahiyetidir.¹¹⁶ daha doğrusu insanda bu iki şey bire münce olur.

[179] 4.bu ihtiyâr husûsunda ısrar edelim:

Ol emirde bedihidir ki ihtiyâr: a'zay-ı beden in isti'mâlinden 'ibaret olan ve hürriyet-i maddiye ta'bîr olunabilen tezâhürât hariciyesiyle ve kavanîn ve 'adatın hürriyet-i medeniye, siyasiye, diniye ta'bîr eylediği muhtelif hürriyetlerle mezc olunmamalıdır. Burada bahis eylediğimiz hürriyet, hürriyet-i felsefiye, ahlâkîyedir ki ihtiyâr (libre arbitre) dahi denilir. Bu ba'zı ef'âlî icrâ husûsunda mâlik olduğumuz iktidâr dâhilidir ve bu iktidârı, zincir bend esaret olsak bile muhâfaza ederiz.

Bu ihtiyâr mevcûd mudur? Evet.

1° Çünkü biz kendi kendimizi hür hissediyoruz ve bu his 'amîk ve samîmi bile yalnız başına her türlü i'tirâzdan daha kavîdir. Bu bir vak'anın tasdîkidir.

Esasen, eğer hür olmasaydık bu ihtiyâr fikrini nereden almış olurduk? (sahîfe 64).

¹¹⁴Daha husûsi bir ma'nâ ile sevâik (mobiles) diye bize hassâsiyetin irâe eylediği esbâb-ı fi'ile ta'bîr olunur (mesela: zevk) ve deva'i motifs diye de zihne âit esbâb-ı fi'ile denilir (mîsâl: menfa'at ve vazife).

¹¹⁵Buna isti'mâl edilecek vesaitin taharri'-i zihniyesi veya icrây-ı fi'ilin bir ibtidâsı 'ilave olunabilir. Hakikat halde bu iki 'unsur vak'a-i irâdiyenin eczây-ı mütemmimesinden değildir; fakat irtiyâdın bir delîli gibi telakki olunabilir ki onlarsız irtiyâd gayr-ı muhakkak ve şüpheli görülebilir. Binâen aleyh bunlar fi'il irâdeyi itmâm sûretiyle tasdîk ederler.

¹¹⁶Bunun içindir ki irâdeyi arzu ile karıştırmamalıdır. Arzu ızdırânı ve ekseriyâ irâdeye zıddır. Meselâ karnım aç bir sebepten dolayı aç oturabilirim; fakat mecbûri, cebri bir sûrette, kendime rağmen yemek yememesini arzu ederim. Bundan başka elimizde olmayan şeylerde arzu edebiliriz. Mesela birinden haber almak, piyangoyu kazanmak ilh.... Bu gibi ahvâlde: "isterim" demek saçma olur. Esasen hassasiyetten mütevellid arzu, fi'il irâdenin tahlîlinde görmüş olduğumuz 'anasır-ı muhtelifeyi hâiz değildir.

2° Çünkü hür olmamamız mümteni'dir. İhtiyâr olmazsa ne vazife ne istihkâk ne 'adem-i istihkâk ne mükâfât ne mücâzât ne memnuniyet-i batıniye ne azâb hiçbir şey mevcûd olmazdı. Vicdân ma'nâsız bir şey olurdu. Bu her türlü ahlâkın iflâsı ve inkâr tammı demektir; kavânin, muhâkem, mu'âhedâr, konturâtövlr, nesâyih, teşvîkât ricâlar, tehdîdler ilh. 'de ihtiyarın mevcûdiyetine vabestedir ve bi'l-'umûm cem'iyâtın nizâmât-ı mü'essesesi de bunun vücûdunu farz ederler.

5. Ma'mafihe ihtiyar hakkında ba'zı i'tirâzât dermiyân olunuyor. [180] Bunlar birkaç nev'indendir. Maba'adü'l-tâbi'iyun diyorlar ki: " tabi'atda vukû'u bulan her şey'in bir hikmet vücûdu vardır; her hâdisenin bir 'illeti vardır. Ve bu 'illet (sebeb) o hadiseyi bi'l-zarûre husûle getirmiştir. Ve bu 'illet de bi'z-zât kendisini bi'l-zarûre husûle getirmiş olacak olan mütekaddim bir şey'e tâbi'idir ve ilh... gayr-i kâbil ictinâb olan bu teselsülde ihtiyara mevki'i yoktur. Buna cevap olarak denilebilir ki ihtiyar tebeyyün eden bir hadisedir ve bir hadiseye fa'ik gelecek muhâkeme yoktur, diğer taraftan 'âlem-i maddinin kanûni olan kazâ ve kaderin neden bundan başka bir şey olan 'âlem-i ma'nevinin de kanûni olması lazım geleceği anlaşılmıyor.

İlahiyât mütehassısları da diyorlar ki: "hadise'-i ihtiyâr, sıfat-ı ilahiye ile kâbil-i te'lîf değildir, Binâenâleyh mevcûd değildir. Cenab-ı hak eğer 'ilm-i ezeliye, kudret-i külliyye ilh. mâlik ise hiçbir şey yoktur ki kendisi tarafından kablü'l-vukû'u idrâk edilmiş ve istenilmiş olmadan vukû'u bulabilsin: Binâenâleyh insan kendisini işlemediği ef'alde nâ-hak yere fa'il 'ad ediyor; insan bu ef'âlin ancak 'illet-i tesâdüfiye ve zâhiresidir. Buna da cevap olarak denilir ki burada te'lîf edilecek iki had vardır: biri, hadise'-i beşeriye olan ve bize tamamıyla ma'lûm olan hadise'-i ihtiyar; diğeri biz cüsse, mevcûd olduklarını bilecek kadar ma'lûm olan; fakat zekay-ı mahdûdumuzla tarz-ı fa'âliyetini anlayamadığımız, zeka ve kudret-i ilahiyedir; o sûretle ki en doğrusu bu süsü'e ile birlikte; zincirin iki ucuna – bunların nasıl yerleştiklerini görmesek bile – kavî bir sûretde merbût bulunalım demektir.

[181] Fakat ihtiyâr 'aleyhine en ciddi i'tirâzât dermiyân eden icâbiye déterminisme taraftarlarıdır. Bunlar diyorlar ki: deva'i siz icrây-ı fa'âl etmeyiz ve irâdemizi zarûreten müceb olan deva'ide, en kavî deva'idir. Biz, yalnız istediğimizi yapıyoruz zannediyoruz ve her türlü te'sîrâta ma'rûz kalıyoruz ki bunlar kararlarımızın hakîkaten esbâb-ı mücebesi (determinant) 'dır. Bilâ deva'i oldukça bir ehemmiyeti

hâiz asla bir karar vermeyiz ve bunun sebebi de istiyen adamın, istediği ve 'azim ve kastettiği zaman bundan dolayı zeki ve mahsûs olmaktan fariğ olmadığıdır; o halde bildiği ve hissettiği şeylerin irâdesi üzerine bir te'sîr icrâ etmemesi gayr-i kâbildir. Fakat deva'î irâde üzerine icrâ-yı te'sîr etmekle beraber, bunu icâb etmezler, bi'l-zarûre sürüklemeler. Hayat-ı 'amelîyede, ekseriyâ bu deva'îyi ta'kîb ettiğimiz vukû'u buluyorsa da iyice biliyoruz ki bunlara mutâva'at ettiğimiz anda bile mukâvemet edebilirdik. Esasen en kuvvetli deva'iden maksat nedir? Bunlardan birinin diğerleri arasında en kuvvetli olmasının sebebi bizim onun en kuvvetli olmasını istediğimiz değil midir? O da'îye bu kuvveti bizden almamış mıdır? Hakikat şudur ki ihtiyâr, ya'ni malikiyet nefis; ihtirâsât i'tiyâdât ve her nev' ahvâl ile az çok mûceb teşvîk, az çok duçâr tazyîk olur; bi'l-netice ba'zı te'sîrât vardır ki irâdemiz üzerine icrâ-yı fi'îl ederek ihtiyarımızı bir dereceye kadar tagyîr ve tenkîs ederler, be mes'ûliyet-i beşeriyenin takdîr ve tahmîninde bu te'sîrâtı nazar-ı dikkate almak icâb eder; fakat bu mes'ûliyeti, te'sîrât asla hüzf edemez. Yalnız mecnûnlarda mes'ûliyet yoktur. Çocukta sen ile yavaş yavaş tezâhür ve 'aklın [182] inkişâfı ve halkın kudreti ile kesb-i kuvvet eder. Bunun için terbiyeyi o sûretle sevk ve idâre etmelidir ki çocuk bi'l-ahire yalnız kendisine tâbi'î olmasını öğrensın; 'aksi takdîrde kararlarının za'if veya 'adem-i istikrârıyla hadisâtın ve insanların bir bâzîçesi olur.

ON SEKİZİNCİ FASIL

TERBİYE'-İ İRÂDE

1-Terbiyenin vecihe'-i istikâmeti. 2- İnzibâtın lüzûmu. 3- İ'tiyâdın te'sîri. 4- Halkın tekvini. Nazar-ı mülâhazaya alınacak üç 'amel. 1° çocuğun fitratı; 2° muallimin te'sîri; 3° bi'z-zât çocuğun cehd-i şahsisi. 5- muallim vazifesinin bu kısmında ne sûretle hareket edecektir.

1-Terbiyenin gâyesi çocuktan mümkün olduğu kadar adam bir adam yetiştirmektir. Şimdi, insanı temyîz eden, 'akıl ile ihtiyardır. 1° 'akıl yalnız hâdis'e-i müşahhasayı değil, fakat kavânin-i külliye ve mücerredeyide, yalnız geçen şey'i değil, devam edeni de bilmek, ve'l-hâsıl münâsebât eşyâyı bilmek ve anlamak melekesi.

2° İhtiyar, kendi kendine mâlik olmak, nefesine sahib olmak, nefsimizde mevcûd hayvâniyete galebe çalmak, fa'âliyetimizi 'aklımıza hâdım kılmak melekesi.

Aklın terbiyesinden bahsettik. Şimdi de ihtiyarın terbiyesinden bahsedeceğiz.

Bunda yapılacak iki şey vardır:

1° Her mahlûk-ı beşerde mevcûd, en küçük yaştan i'tibaren tezâhür eden bu kuvveti, bu serbest fa'âliyeti tenmiye etmek lazımdır. Nasıl? Çocuğa bunu isti'mâl için sık sık fırsatlar vererek 'aklı teşekkül [184] ve inkişâf ettikçe kendisine gitgide daha büyük bir ibtikâr bırakarak, kendinde kudreti, cesaret ve sebâtı ve bi'l-neticede fazileti teşkil eden a'mâl-i hayriye i'tiyâdını te'sîs ve takviye ederek tenmiye edilir.

2° Bu kuvveti taht-ı tahakküme almak, telyîn etmek ve i'tiyâdâta esir etmeksizin- 'aklın evâmirine mutî'i kılmak lazımdır; ya'ni çocuk dâimâ nefesine sahip kalmalı ve bununla beraber, sebebini bilmek şartıyla mutâva'at etmelidir, çünkü bu şart ile itâ'at kendisine ma'kûl ve muhikk görünecektir. İnzibât daha husûsi bir sûretde bundan 'ibarettir.

2- İnzibât olmazsa, (bi'l-hâssa müştereken terbiyede) ya'ni şâkird muallimin istediğini yapmaya mecbûr olmazsa terbiyede olmaz. Ya'ni ne tahsîl için ne de fi'il için bir istikâmet mevcûd olamaz.

Burada iki meslek mevcûttur.

1° Birisi çocuğun rıza-yı irâdisini arar (bu terbiye'-i serbestânedir).

2° Diğerleri cebr ve tazyîk eder (bu da tadrîb/ dressage'dir) birincisi hiç şüphe yok ki ikinciye fa'ikdir. Çünkü, bi'l-ahire dâimâ diğerleri tarafından idâre edilmeye muhtaç olacak bir mahlûk değil, bi'z-zât kendi kendini idâre etmeye muktedir bir mahlûk yetiştirmek lazımdır. Terbiye'-i zihniyede olduğu gibi burada da muallim beyhude olmaya çalışmalıdır.

Ma' mafihe birinci kâfi gelmediği zaman ikinciye mürâcaat etmek de lazımdır. Bir sınıfta behme'hâl nizâm sükût, ita'at lazımdır. 'aksi takdîrde mektep olmaz. Yaramaz bir çocuk diğer bütün [185] arkadaşlarının terbiyesine mâni' olmaya kafidir. Nasıl ki cem'iyet cani insanlardan kurtulur veya onların mazaretlerini 'adîmü'l-imkân kılıyorsa aynı sûretle muallim de vazifesini icraya mâni' olanları imkânsızlık dâhilinde bırakmalıdır.

Vesâit-i inzibâtiye muhitlere gör mütehavvildir; bunlar ya ba'îd veya karîb ihtiyâti veya zücri ilh olur. Bu mes'elenin tedkîki 'ilm-i terbiye'-i 'amelîye dâhildir. (ikinci kısma mürâcaat).

3- Fazla olarak en iyi mücâzât ve mükâfât usûlü bile muallime ancak geçici muhrıklar irâe eder ki bunları da kemal-i ihtiyât ile isti'mâl etmesi iyidir. Muallimin her şeyden evvel meşgûl olması lazım gelen şey sınıfında bir heva-yı intizâm ve mutâva'at sa'îye karşı bir hâhiş mesrûrâne bulundurmaktır. Bu; öyle bir kıvrım gibidir ki bir kere yapıldıktan sonra her zaman için ve kesretle tekerrür eden teşvîkât ve tevbihâta hâcet kalmadan dikkati, intizâmı derslerle vazifelere esaslı bir sûretde çalışmayı te'mîn eder.

Fakat bu netice ancak her şâkird bunun şartı olan tatlı ve derin te'sîre ma'rûz kalırsa elde edilir. İptidaları buna birçoğu 'asi kalır. Onları buna pek çok tazyîke ve bi'l-hâssa şiddete mürâcaat etmeksizin inkiyâd ettirmelidir; arkadaşları beyinde 'an'ane halinde olan i'tiyad hüsneyi vermelidir.

Esasen bu zarûret yalnız bir sınıfın idâresi için vaki'i değildir. [186] Ferdin terbiyesi de buna şiddetle muhtaçtır. İ'tiyâd, terbiyenin ve bi'l-hâssa terbiye'-i irâdenin en kuvvetli 'amillerinden biridir.

Fi'l-vaki'i, irâde i'tiyâdı tevli'd ediyorsa da i'tiyadın da irâdeyi tenmiye ve takviye ettiği ve cehidlerini daha az zahmetli ve daha az zarûri bir hale koyduğu da

doğrudur. ‘ayıb, şer işlemek i’tiyadı olduğu gibi fazilet de hayır işlemek i’tiyadidir. O halde fena bir i’tiyâd; ekseriya hiç düşünmeden, bir fi’ilin veya bir intibâ’ın ibtidâda tasavvur ve te’ammüd edilmeyen tekrarıyla elde edilir ve bir gün görülür ki insan kendi kendine bir meyelân, bir ihtiyaç hâsıl eylemiştir ve bunların boyunduruğundan kurtulmak da pek güçtür: aynı sûretle iyi yapmak i’tiyâdını almış olan bir kimse de bilâ mücâdele, bilâ cehd ve nev’imen tâbî’i bir sûretde iyi icrâ-yı fi’il etmeye başlar. O halde görülüyor ki iyi veya fena i’tiyâdlar bütün ahlâkîyetimiz üzerine fevka’l-âde bir te’sîr icrâ ediyor ve i’tiyadların teşekkülü de ta en küçük tufûliyetden i’tibaren yakından taht-ı nezâretde bulundurulmalıdır. Çocuğa, yalnız beden nokta-i nazarından değil, fakat bundan başka ve bi’l-hâssa zihne ve ahlâka a’d i’tiyâdlar edindirmek... bütün terbiye bundan ‘ibaretdir.

Bina’en ‘aleyh, i’tiyâdlar, ancak ma’lûm bir mesele göre “bir tabi’at-ı saniye” hükmünü alırlarsa o zaman hakîkaten derin ve devamlı olurlar: çocuğa bütün bir i’tiyâd hüsne hey’et-i ‘umûmîyesi iktisâb ettirmek, onda halkın teşekkülüne çalışmaktır.

4.Hulk (caractère) ma’nây-ı ‘umûmîsi i’tibârıyla bir mahlûki [187] diğer mahlûklar arasında tefrîk eden şeydir¹¹⁷: Hulk o mahlûkun ‘alamet-i hâssesi, onun

¹¹⁷Bi’l-tercüme: Fransızca’da (karakter) kelimesinin üç ma’nası vardır. (Avoir du caractère) demek oldukça müstesnâ ve nâdir bir sıfatı irâe etmektir ki (Kant) onu şu sûretle ta’rîf ediyor: hulk (karakter) sahibi olmak, irâdenin öyle bir vasfını hâiz olmaktır ki fa’il bununla ‘akl-ı zatiyyeyle kendi kendisine gayr-i kâbil tehevvl bir sûretde vaz’ eylemiş olduğu mübâdî’-i ‘amelîye’-i mu’ayeneye merbût bulunur “filasof muma ileyh devam ile diyor ki: “her ne kadar bu mebâdî (prensipler) ba’zen bâtil ve ma’yûb olabilir de bununla beraber irâdenin ‘umûmîyet üzere mübâdî’-i sabiteye tevfiken icrâ-yı fi’il etmesi – ve sinekler gibi gah oraya gah şuraya atlamaması yine şayan-ı takdîr ve gâyet nâdir olduğundan hayrete müstehak bir şeydir. (2e partie, anthropologie) bu ta’rife göre karakterde nazar-ı dikkate alınan şey yalnız irâdedir ve müte’emmül ve meş’ûr bir irâdedir. Bu halde insan tabi’atı fıtratı mizâcî ve kâbiliyet-i ahlâkîyesi iktizâsı ne ise ol olmayacak iddî’a ettiği kendi kendine karar verdiği şey olacaktır ve hakîki halk, fıtratında merkûz ve tâbî’i halk değil, halk müktesib olacak buna istiklâl-i ahlâkî (autonomie morale) nâmı verilmiştir.

Karakter kelimesi daha mahdûd bir ma’nâ ile alınırsa, şahsiyetin kuvvetli temâyülât, derin bir sûretde hak edilmiş i’tiyâdât ve zevk, efkâr ve ef’âlde dâimîyet, hat ve harekette bir vahdet ile tebâriiz etmesini ifâde eder “etre un caractère “. Ribo” diyor ki: “Bir halk te’sîsi için iki şart elzem ve kâfidir: vahdet ve muvâzenet vahdet; hadd-ı zâtında da’imi ve müşâbih olan bir tarz-ı ‘ameldir. Şahsiyet-i hakîkiyede temâyülât bir noktaya mütekâribdir ve daha doğrusu bunlardan biri diğerlerini kendine inkiyâd ettirir. Eğer insan insiyâkât, ihtiyâcât ve arzuların mürekkeb bir hey’et-i ‘umûmîye olarak nazar-ı dikkate alınırsa, bunlar burada iyice merbût ve yegâne bir istikâmetde icrâ-yı fi’il eden bir hüzmeye gibidir. Muvâzenet, zaman dâhilinde temâdi eden bir vahdetden başka bir şey değildir. Eğer devam etmez ise arzuların bu iltisâkı bir halkı ta’yîn için hiçbir kıymeti hâiz değildir. Bunun istikrâr veyâhût da aynı veya müşâbih ahvâlde aynı olarak tekerrür etmesi lazımdır. Hakîki bir karakterin ‘alamet-i hâssesi tufûliyetden i’tibaren zuhûr ederek bütün hayat zarfında devam etmesidir. Ahvâl-i kat’iyede ne yapıp ne yapmayacağı evvelden bilinir. Bütün bunlar: hakîki bir karakter fitridir, demekle müsavidir.”

Üçüncü bir ma’nâya göre de “karakter” bir garâbet-i ferdiyeye malik olmak, gerek tarûz mevcûdiyetiyle münâsebât-ı ictima’iyedeki tavr û hareketiyle gerek gayri hakkında ki hissiyâtıyla

garâbetini teşkîl eden şeydir. Bi'l-netice, bir adamın halkı öyle bir şeydir ki onun vasıtasıyla, insan ne ise o olup başka türlü olmaz; başka bir şey yerine filan şey'i yapar ve ister: o sûretle ki bir kimsenin halkı ma'lûm olursa, onun bir şey hakkında ne sûretle ta'yîn karar eyleyeceği doğru bir sûretde evvelden bilinebilir. Fakat halk gâyet muğlak bir şeydir ve teşekkülüne pek çok [188] anâsır girer. Evvelâ te'sîrât-ı bedeniye vardır; te'sîrât-ı zihniyede mevcûttur. Ma'mafihe halkı mahiyeti i'tibarıyla teşkîl eden şey, ferdin teşekkülât-ı mahsûsasından aldığı kâbiliyât ve temâyülât, tenemmü eden isti'dâdât ve kendi kendine edindiği i'tiyâdâtıdır. Ve herkesin hassâsiyet ve irâdesine âit olan şey kendine şahsi ve hâs olduğundan bi'l-netice herkesin bir halkı vardır ve ahlâk arasında bir taraftan meylânlar ve diğer taraftan da irâdelerde mevcûd tenevvü' bulunur. Bundan şu neticede çıkar ki [189] bu kâbiliyâtın az veya çok bâriz olduğuna göre, bir insan az veya çok halk sahibi olur. Derler ki "bu bir kimsedir" bu bir hulkur" bu sûret tebeyyün terbiye için bir ehemmiyet-i a'zamiyeyi hâizdir.

Bundan şu netice istihrâc olunur ki böyle bir tenvi'i nazar-ı dikkate almak ve bi'l-neticede terbiye ferdi bir mes'ele olduğundan herkese ahlâkına göre mu'amele etmek lazımdır. Mektepte şüphesiz herkes için aynı, yek-nesak bir fa'ide lazımdır fakat bunun tatbîkinde ne kadar farklar vardır! filan şâkirdin teşvîke ihtiyacı vardır, diğer birinin gurûra olan meylini bastırmak lazımdır; şu şâkird şedîd ve şamatacıdır, diğeri sakat ve cansızdır; biri tevbihâta hassâs, bir diğeri tenkîde 'asidir; ba'zıları sebâtsızdır, 'inatçı, şaşkındır. Muallim bunlarla olan münâsebâtında yeknesak bir ka'ide mi ta'kîb edecektir? Fakat bir şâkird için muvaffakiyet hâsıl eden bir vasıta bir diğesinde âdem-i muvaffakiyete müncer olur. Bir çocuğun kâbiliyât-ı tâbi'yesini nazar-ı dikkate almadığından dolayı, kendi müdâhalesiyle zararı tezyîd etmiş olacaktır. Şüphesiz muallim şâkirdlerden her birine bitmez tükenmez ihtimâmlar sarf ederek (Embel) in mürebbisinin yaptığı gibi, kendisini bütün teferru'at hayatında ta'kîb edecek değildir: kendisinden ancak ma'kûl şeyler talep ediyoruz.

'Amelî ve müsbet bir şey elde edebilmek için her muallimin, yeni bir şâkird geldiği zaman, onu yalnız mutâla'a esnasında değil, oyunlarında tedkîk ve

veyâhût hâssasiyetinin kâbiliyât-ı şahsiyesi i'tibarıyla diğerlerinden tefrîk ve temyîz edilmektir. Ya'ni karakter her ferdin temâyülât-ı tâbi'yesinin hissiyât tarz husûsi'-i fa'âliyet, i'tiyâdât, hükm ve tasvîrinin nişame'-i mümeyyizesidir. Filan veya falan karaktere malik olmak gibi bu ma'nâya göre herkesin bir karakteri vardır ve istenildiği kadar metnu'a karakter mevcûttur. Bunu da teşkîl eden iki 'unsur: fitrat ile i'tiyâddır. Burada hulk bu son ma'nâ ile alınmıştır.

müşâhedeye başlaması ve her şeyden evvel o şâkirdi iyice tanımaya gayret etmesi lazımdır. Ba'zı tatbîkât mektepleri vardır ki orada her şâkirdin bir sahîfesi vardır ve bu sahîfelere darü'l-muallimin son [190] sınıf talebesi sırasıyla şâkirdler hakkındaki müşâhedelerini yazarlar bu fevka'l-âde bir tatbîk-i 'amelîdir. Bunu niçin her yerde tatbîk etmemeli? Muallim bu sahîfe üzerine, hayat-ı tedrisiyesinin hadisâtı cereyân ettikçe şâkirdlerden her biri için icrâ edebilmiş olduğu müşâhedâtı ve mülâhazâtı kayd eder. Şâkirdânı ta genç yaşlarından i'tibâren ta'kîb eder, onların inkişâf ve tekemmülünde, tahavvülâtında hazır bulunur, onların ıslah ve terakkilerini tebeyyün ile mesrûr olur. Eğer mektepte birkaç sınıf varsa muallimin her çocuğun mâzîsi hakkında ki bu ma'lûmâtı vâsıl olduğu bu noktada kendisi için ne büyük bir kuvvettir. Mu'avinlerine ne kadar emniyet ve ne kadar nifâz emir ile nasihatlar verebilecektir! Mesela bir şâkird ba'zı muhrıklarle yürüyebilirdi; ba'zı teşvîk âmîz lakırdılar 'izzet-i nefsinin ikâz ve tembelliğine galebe çalabilirdi. Bu şâkirdi mektebine kabûl eden ve kendisini tanımayan muallim ona mücâzâtlar verir ve su'î mu'amele eder, ne sûretle idâre edilmek lazım geleceğini bilememiş olduğundan âdem-i muvaffakiyete duçar olur. Filan çocukla muhâkeme etmek, hissiyât-ı hüsnesine mürâcaat etmek kâfidir; diğer birisi ol emirde metin ve şedîd bir ele ihtiyaç mes eder, 'aks-i takdîrde sınıfa intizâmsızlık i'tiyâdları sokar. Muallimin kendisini iyice tanıdığını bilen bir şâkird muallimini aldatmağa ve silte'-i amiriyetinden kaçınmaya hâcet görmez. Tedrîs etmesini öğrenmek kâfi değildir, ahlâkı (les caractères) tedkîk ve müşâhede etmek ve şâkirdin ne sûretle idâre edilmesi lazım geldiğini öğrenmek daha mühimdir. Terbiye, tahsîle fa'ik değil midir?

Herkesin ve evvelâ çocuğun kendisinin kâni' bulunması lazım gelen bir şey [191] vardır ki o da ahlâkın (caractère) ta'dîl edilebileceği ve sûret-i 'umûmîyede herkesin arzu ettiği ahlâka mâlik bulunduğuudur. Şüphesiz te'sîrâtı inkâr edilemeyecek birtakım kâbiliyât-ı fitriye mevcûttur; fakat bu kâbiliyetler gerek tenmiyelerinde ve gerek vecihe'-i istikâmetlerinde ıslah edilebilir. Bu husûsta muallimin vazifesi ne olacağını gördük: şâkird münfa'il (passif) kalmamalı ve ne de kendisine yakından temas eden bir mes'eleden bi-'alaka bulunmamalıdır. Ekseriya nefsinin rücu'u etsin, hırs ahlâkîsi için dinlediği nasihatleri te'emmül etsin ve kendi kendisine nüfûz eylesin; saday-ı vicdânisine müdekkik bulunsun, neka'isine karşı bir mücâdele açarak bunlara galip gelmek için muktedir bulunduğu bütün kudreti isti'mâl eylesin: bu sûretle

kendisini taht-ı nezâretde bulundurarak ahlâkının salâh-ı muhakkakını bi'z-zât alkışlamakla mesrûr olacaktır.

Ve'l-hasıl her çocukta inkişâf ve tenmiyeye mihyâ, hissiyât ve ihtirâsât tohumları mevcûttur, kendisinde bi'l-cümle temâyülât-ı beşeriyenin mübde'-i bulunmayan hiçbir çocuk yoktur. Bu temâyülâtıdan ba'zılarına vas'at ve iktidâr verilir; diğerleri gıdâ veya terbiye noksânıyla imhâ olunur. Eser terbiye burada, nazar-ı mülâhazaya almış olduğumuz, üç 'amele tâbi'idir: evvela çocuğun fitratı ki az veya çok derecede kâbil inhinâdır; sonra muallimin vazifesi ve nihayet bi'z-zât çocuğun kâdir ve sâbit bir merâmi bunun için de evvela çocuğu ikna' etmelidir ki ne yapayım öyle yaratılmışım" gibi her şey'e elverişli bir ma'zeret şayan [192] kabûl değildir. Eğer çocuğun mu'aveneti elde edilebilirse, kendisine terbiye vasıtasıyla arzu edilen hulk (caractère) verilebilir.

5. Bu husûsta daha vâzıh ba'zı tafsîlâta girişelim:

Hassâsiyet gibi irâde de hasbe'l-mahiye şahsidir: her fertte aynı değildir ve aynı fertte de ahvâle göre tahavvül eder. O halde terbiyeye müste'id bulunduğu evsâfını takviye, nekâ'isini tenkîs ve hatta imhâ için vesâit mevcûd bulunduğu da anlaşılır.

Evvela irâde sen ile tahavvül eder. Çocuk da za'ifdir. Çocuk ne merakını cezbeden eğlencelere mukâvemet, ne de bütün melekât-ı zihniyesini, tedkîk ettiği mevzû'u üzerine temerkûz için lazım gelen cehdi ibraz edebilir. Bundan dolayıdır ki muallim çocuğun dikkatini teshîl ve takviye etmek için mâlik bulunduğu bi'l-cümle vesâiti isti'mâl etmeye mecbûrdur.

Çocuk hassâsiyetinin tahrikâtını zabta, arzularına mukâvemet de muktedir değildir. Bunun için kendisine nev'imen masraf vazifesini ifâ edecek arzular telkîniyle mu'avenet etmelidir. Kendisinden ancak henüz küçük sinin tahammül edebileceği gayretler talep etmelidir; fakat erkenden cehd ve gayret etmesi talep olunarak buna kendisini tedricen alıştırmalıdır.

Bi'l-ahire irâdesi kesb-i kuvvet edecektir. Bunu nazar-ı i'tibara alarak daha fazlasına muktedir oldukça daha fazla talep etmelidir. Irâde gayr-i müte'emmül olabilir. İcâb (détermination) [193] muvâzene'-i esbab (délibération) 'dan sonra gelmelidir: muvâzene ne kadar medîd ve beslenmiş olursa irâde de intihâbâtında o

kadar tenvîr edilmiş olur. Ne kadar çocuklar vardır ki kendilerini icrâ-yı fi'îl edip etmemeye 'azim ve kast ettirecek deva'iyi (motifs) tartmadan icrâ edecekleri fi'îlin netâyicini hesap etmeden karar vererek hareket ederler! Şaşkınlık tufûliyetin evsâf-ı tâbi'iyesindendir. Bu noksanın esbâbını tebeyyün etmek, aynı zamanda buna çaresiz olmak için ne yapmak lazım geldiğini ta'yîn etmektir.

Ba'zılarında da bunun 'aksi noksân mevcûttur. Karar vermesini bilmezler mütereddiddirler. Za'ifları hakkındaki hayatları kendilerine bir nasihat ve bir rehber arattırsın, bundan daha tâbi'i, daha iyi bir şey olamaz. Bununla beraber bir gün gelecek ki yalnız başlarına karar vermeye mecbûr olacaklardır; Binâenâleyh çocukları gitgide daha mühim şeylerde mümârese ettirerek buna tedricen hazırlamak lazımdır. Onlara şunu ihtâr etmelidir ki zamanında karar vermesini bilmemek, ahvâl ve hadisâtın icâbâtına tâbi'i olmak, ihtiyârından ferâgat etmektir.

Ba'zıları da mütereddid olmayıp mütehavvildirler. Ve bir kere kabûl ettikleri cihette müstakarr kalamazlar. Bi-karar meşreplerinden dolayı hiçbir şey'i ikmâl edemezler, hiçbir neticeye vâsıl olamazlar. Diğer ba'zıları da 'inatçıdır. Aldanmış olduklarına vâkıf olsalar bile kararlarında sabit kalırlar ve sapmış oldukları râh hatâyâ gitgide daha ziyade dalarlar.

Ba'zısı sıkılgandır, cesaret etmesini bilmez: hiçbir tehlikeyi [194] göze aldıramaz; en küçük bir mâni' kendisini durdurur. Diğer cür'etkârdır. Müşkilâtı görmez veya görmek istemez ve bu sûretle fenâ bir harekete ma'rûz kalır ilh....

Belki her çocuğun içinde bulunduğu şerâit-i maddiyyeyi de nazar-ı mülâhazaya almak icâb eder. İrâdenin fa'âliyeti bir dereceye kadar 'uzviyetin haletine bağlıdır. Şüphesiz, ba'zen pehlivân bedenleri içinde 'adi ve râhi irâde bulunduğu gibi, za'if ve nârin vücûdlarda kavî irâdelerde bulunabilir; fakat ba'zen de bir cehd-i bedeniye âit husûsâtta a'zânın za'ifi irâdenin kudretini tenkîs eder. Çocuk o zaman istemez çünkü isteyemez veyâhût ancak pek müşkilâtla istemeye muktedir olabilir. Herkesten iktidârı dâhilinde şeyler talep etmelidir.

Bir çocuğun irâdesinin evsâf ve neka'isini bilmek, o çocuğun ne sûretle idâre edilmesini, tahrîk veya zabt edilmesi lazım geleceğini bilmektir.

Şüphesiz irâdenin terbiyesi için mektepten ziyade, mektep haricinde daha ziyade fırsat vardır. Ma'mafihe buna muallim de mu'avenet edebilir. İyi tanzîm edilmiş bir sa'i yalnız zihnî inkişâfını badi olmaz, irâdenin tenmiyesini de teshîl eder. Çocuğun yapılacak vazifeleri öğrenilecek dersleri vardır. Kendisini nevmîdiye terk edebilir. Kendisinden ancak yapabileceği kadar şey talep edilmelidir; fakat bunu da kendisinden talep etmeli, hem de musırren talep etmelidir, çünkü adet edinilen her şey kolaylaşır.

Çocuk, mektepte yalnız hareket etmemelidir, ba'zen de sâkin [195] ve sâkit kalmalıdır. O zaman, taşgın veya sabırsız bir tabi'atın tahrîkâtına mukâvemet etmesi lazımdır. Bu da bir emr-i irâdedir. Çocuk bu sûretle i'tidâli, nefisne mâlik, kendine sahib olmayı, hevesâtını zabt ve idâre, nizâmât mü'esseseye itâ'at etmesini, irâdesini gayrin irâdesine tâbi'i kılmasını öğrenecektir. Yalnız irâdesini işletmek ve takviye etmek kâfi değildir, buna merûnet vermesini itâ'at ve inkıyâdı öğrenmesi de lazımdır.

İşte bunun içindir ki terbiye'-i 'umûmîye, irâdenin tekevvününe terbiye'-i husûsiyeden daha muvâffaktır. Çocuğun küçük mektep mücâdelelerinde duyduğu medh edildiği zaman hissettiği zevk ve zem ve takbîh edildiği zaman duyduğu mahcubiyet kendi hakkında ibrâz olunan ve nefisini kendi nazarlarında da yükselten i'timad, muvaffak olabileceği hakkında kendisine verilen ve kuvvetlerini taz'îf eden te'mînât, gözleri önüne konulan ve kendisini teşvîk eden mîsâller, bir salta'-i amiriyete, emr û zücr olunan ve münâkaşa kabûl etmeyen bir nizâma tabi'yet zarûreti ilh..., bütün bunlar muallimin vazifesinde muvaffak olabilmek için isti'mâl edebileceği birçok 'avamildir.

Bu nokta-i nazardan müşterik oyun (daha doğrusu ba'zı oyunlar) halkın terbiyesi husûsunda fevka'l-âde bir mekteptir. Oyun sadık ve hulûs öğretir. Mekteplerde mızıkçılık edenlerin ne kadar menfûr ve merdûd olduğu ma'lûmdur; müsâvât ruhu öğretir: çocuk zarar veya mağlûbiyetini hüsn-i nazarla görerek kazanç veya galibiyetinden münferiden zaferyâb olmamasını öğrenir; cesaret: ba'zı oyunlar, cür'et ve cesâreti tahrîk eder; sadâkat iki tarafa ayrılan oyunlarda meselâ esir almaca gibi bir arkadaşı kurtarmak için tehlikeye atılmak lazımdır. Haber: arzu edilen [196] hülâsa erişebilmek için beklemesini bilmek lazımdır ilh. oyun, bundan başka her sûretle terbiye'-i ahlâkîyeye yardım eden bir temâs fırsatını irâe eder. Oyunlar

esnasında birçok meveddetler husûle gelir ve kesb-i kuvvet eder; ahlâk daha munis bir şekle girer: pek sert olan bir çocuk bir gün gelir görüşecek birisini bulur; mahcuplar nihayet kesb-i cür'et eder; şedîd olan çocuklar, kendilerinden daha kuvvetli arkadaşlar karşısında kesb-i sükûnet ederler; her şey'e mırıldananlar alıngan çocuklar, sık sık darılmaktan vazgeçerler çünkü bu sûretle her zaman darılmaları lazım gelir. Sonrada küçük zalimler, müstehziler, kurnazlar vardır. Bunların da haksızlıklarından yaramazlıklarından ictinâb lazımdır. Ba'zı zamanlar kudretsizlik yüzünden bunlara tahammül edilmek lazım gelir... zarar yok! Çocuklar hayat-ı müstakbel merâretlerine bu sûretle hazırlanırlar ve insanları (ye's-âver fakat zarûri bir tecrübe!) tanımasını öğrenirler. Burada halkın terbiyesi nev'imen yalnız başına vukû'u bulur. Fakat, muallim, ka'ide'-i 'umûmîyeye göre, şâkirdlerin oyunlarına olur olmaz şeylerde karışmaz ise de hiç olmazsa onları taht-ı teftişinde bulundurabilir ve bulundurmalıdır, daha şayan-ı tavsiye gördüğü oyunlara teşvîk eder, lüzûmunda su'i isti'mâl tehlike veya pek şedîd münâza'alarda müdâhale eder. Vazifesini bilen bir muallim şâkirdlerinin terbiye'-i ahlâkiyelerinin nef'-i 'azimine olarak belli etmeden bunları sevk ve idâre eder.

Ve'l-hâsıl muallim; gerek mümâresât tahsîliye esnasında gerek teneffüs zamanlarında ahlâkın tekevvününde dâimâ bir gâye'-i muzâ'afaya 'atıfen icrâ-yı [197] fi'il etmelidir. Çocuğa istemesini kudret ve sebât ile istemesini; fakat aynı zamanda kendine mâlik, nefesine sahib olmasını ve itâ'at etmesini öğretmek şâkirdinin irâdesini küsr etmemelidir bilâkis onu tenmiye etmelidir fakat bu irâde şâkirdin yedd-i iktirârında kalmalı ve herhangi bir kimse veya bir şey'e esir olmamalı o sûretle ki 'aklın nesâyihini dâimâ serbestçe ta'kîb edebilsin.

İLMÜ'L-NEFERİN NETİCESİ

ON DOKUZUNCU FASIL

RUH VE BEDEN

1-Ruh ile bedenın farkı husûsuna irca'-ı nazar. Zât-ı ruhun isneyniyeti. 2-Maddiye ve ruhiye. 3-Bu nazariyâtın netâyic-i terbiyeviyesi. 4-Psikoloji ile terbiyenin münâsebetleri.

1.Bu kitabın başında hayat-ı beşerde birbirinden farklı iki nev' vakı'at mevcûd olduğunu gördük. Bunlardan biri yalnız bedene 'âitdi. (hazım, teneffüs) diğerleri ruha 'âitdi (istemek, tahattur etmek, korkmak, tahayyül etmek ilh...).

Bu isneyniyet (dualité) zât-ı ruhta mevcûttur: ruh bir cihetten bedene merbûtdur; bedenın taht-ı tâbi'iyetindedir; diğer bir cihetten bedenden daha yükseğe i'tilâ eder, bedenden azâd olur. İşte bu sûretledir ki 'akl-ı havâssa, hissiyât-ı iştihâlara ve ihtirâsâta, irâde insiyâka karşı konulur.

Havâss, zihin dâhilinde bizi eşyây-ı hariciye ile münâsebetdâr eder ve tefekkürâtımıza (pensées) malzeme tedârik eder; fakat bu malzemeyi takdîr eden te'emmül (réflexion) ve isti'mâl eden de akl (entendement) [199] 'dır. Hassâsiyet, aynı zamanda ezvâk havâssa az çok kaba bir merbûtiyeti ve bizi ruhun en saf mahzûziyetlerine sevk eden âmâl-i muhtevidir. Ahlâkiyyûnun (ruh) ile (beden)in mücâdelesı tesmiye ettikleri insanların insiyâkât-ı sefeliyesiyle temâyülât-ı necibesi arasındaki bu mücâdeledir; yine bu sebepten dolaydır ki bizde iki insan mevcûttur, derler. Nihayet insanda iki tarz fa'âliyet de mevcûttur. Biri ızdırârî (fatal) ve amyâ ki irâde tesmiye olunur. Çocuklar senelerin bâr sıkleti altında kesf-i za'if etmiş ihtiyârlar, ihtirâsâtına esir olan insanlar hep kanûn insiyâkın te'sîrine tâbi'idirler; insan bilâkis irâde vasıtasıyla, nefesine sahip olur, melekâtını sevk eder, beden ve hevâsını idâre eder, mu'ayyen bir gâye için amel eder, kendisini bu gâyeye isâl edecek vesâiti intihâb eder: kendi fitrat-ı zâtiyesine galebe eder. Sa'i ve te'emmül ile bir dereceye kadar nasıl kendi kendine bir zekâ teşkîl ediyorsa kendine hulk da yapar. İnsana kıymet ve haysiyet veren, nefsinin bu iki kısım mühimidir.

İnsanın hayat-ı zihniye ve ahlâkiyesini teşkîl eden, havâsına tâbi'î bulunan hayat-ı hayvâniyesiyle mezc edilemeyen ve hakîkaten beşeri olan hayâtını teşkîl eden bunlardır.

İnsan aksâm-ı sefeliyesiyle hayvâniyete, nev'imen dalar, nefisini kendinden aşağı olan mevcûtlara rabt eder, kendisini bunlardan tefrîk eden ve kendinden yukarı olan şeylere rabt eden, kendisini bunlardan tefrîk eden ve kendinden yukarı olan şeylere rabt eden, ahlâkîyettir. İnsanda olduğu gibi hayvânlarda da ferdiyeti teşkîl eden bütün evsâfiyla birlikte bir kuvve'-i gayr-i maddiye mevcûttur; fakat ancak insandadır ki bu kuvvete, [200] nefis hakkında mâlik olduğu şu'ur, 'akıl, ihtiyâr 'ilave olunur. Melekât-ı 'aliyesi vasıtasıyla ki ef'âlinden mes'ûl bulunan insan, yalnız bir ferd değil, fakat bir şahıstır.

2- Bu mülâhazâta rağmen, hâdisât-ı psikolojiye ve fizyolojiye beyinde her türlü müşâbeheti kat'iyen red eden hâsse-i batınâmızın gayr-i kâbil cerh şuhûdâtına rağmen ba'zı kimseler insanın bu mahiyet muzâ'afasını inkâr ederler ve kendisinde bir mübde'i gayr-i maddenin mevcûdiyetini tanımak istemeyerek bizim ruh-ı ta'bîr ettiğimiz şey'e âit vakı'âtın esas i'tibarıyla, maddenin ta'dîlâtından başka bir şey olmadığını iddi'a ederler. Bunların mesleklerine maddiye (materialisme) nâmı verilir ki buna ruhiye (spritualisme) meslek-i felsefisi zıddır.

Maddiyyun; mesleklerini takviye için ahvâl-i bedeniyenin ahvâl-i ma'neviye üzerindeki te'sîrine 'atıf-ı ehemmiyet ederler. Sin, hastalık, zihni, halkı ta'dîl ve tagyîr eder; ba'zı mevâdın ekeli melekât-ı zihniyeye şiddet veya betâet verir, insanı seri'ü'l-hiddet veya halîm, sakat veya mesrûr ilh. yapar. Buna cevaben denilir ki fi'l-vâki'i ahvâl-i bedeniye ma'neviyât üzerine icrâ-yı te'sîr ediyorsa, ma'neviyâtın da beden üzerine te'sîri bundan aşağı kalmaz; hastalık bizi ye'isli yaparsa, ye'is de bizi hasta edebilir! Mesela korkunun te'sîriyle (hâdis'e'-i psikolojiye) sararırız. Titreriz, kalbimiz daha şiddetli çarpar (sırf fizyoloji hadisât).

Binâenâleyh bu mülâhaza'-i muzâ'afadan yalnız bir netice istihrâc edebiliriz ki o da ahvâl-i bedeniye ile ma'neviyâtın beyinlerinde sıkı bir merbûtiyete hâiz olmalarıdır.

[201] Bugün madyûn hayat-ı cismâniye ile hayat-ı ma'neviyenin tevhîdini terk ederek daha ziyade tefekkür (pensée) 'ün bir 'amel dimağdan başka bir şey olmadığını ispata çalışıyorlar ve diyorlar ki tecrübe ispât ediyor ki tefekkür hâlet-i dimağiyyeye tâbi'idir ve dimağda mevcûd bir cerîhe cinnete sebebiyet verebilir ve dimağın vezni, teşkilât-ı kimyeviyesi, az çok derin kıvrımlarıyla ta'arici fa'ilin derece'-i zekasına tetâbuk eder.

Evvelâ dimağın teşkilât-ı maddiyesi ile ferdin hâlet-i ruhiyesi beyinde müşâhede olunduğu iddi'a olunan bu nisbetler kadar meşkûk bir şey yoktur fakat bununla beraber, dimağın âlet tefekkür olduğunu kimse inkâr etmiyor. O halde herhangi bir âlet, meselâ bir musîki âleti ne kadar mükemmel olursa san'atkârın bundan çıkaracağı sadâlar da ona göre saf, tatlı veya şedîd ilh. olur. Bu âlet bozuk veya herhangi bir sûretle sakatlanmış olsun ancak pek sağır veya pek keskin sadâlar, yanlış veya ıtrâdsız elhân elde edilir. Fakat sırf bir farziye ile bile, âlet yalnız başına kulaklara çarpamaz: iyi, fenâ bir sadâ çıkarabilmesi için bir fi'ilin üzerine icrâ-yı te'sîr eylemesi, birinin onu ihtizâza getirmesi lazımdır. Aynı sûretle eğer dimağda söylemiş olduğumuz vecihle, tefekkürün âlet (veya daha doğrusu bütün hayat-ı psikolojiyenin 'uzvi) olsa bile, mübde'i değildir. Bu mübde'i (principe) bundan hariç ve başka bir mahiyettedir.

Bundan fazla ve bâlâdaki i'tirâzâtıdan başka olarak, hâdisât-ı ruh, hâdisât-ı fizyolojiye ile yalnız – herkesin yek nazarda gördüğü ve bu sebeple tabi'atımızın hemen sevk-i tâbi'i ile isneyniyetini intac ettiren – bu derin farkı irâe etmez. Hâsse-i bâtınının yalnız başına hemen hemen kat'i bir delîl [202] add edilebilecek olan bu şehâdetinden başka ruhun, maddenin en esaslı şerâitiyle gayr-i kâbil te'lîf sıfâtı hâiz bulunduğunu da nazar-ı dikkate almalıdır.

Her cisim aksâm-ı muhtelifeyi hâvi bir terkîb zerât (atomes)' dir: Ruh birdir. Her cisim (zihnen olsun) kâbil-i taksîmdir: ruhun kâbiliyet taksîmi gayr-i kâbil fehmdir. Her cisim kazâ dâhilinde bir yer işgâl eder: ruhun hızı (étendue) yoktur. Madde mütemâdiyen tehavvül eder: Ân tevellüdünden i'tibaren bedenimin bütün aksâmı birkaç kere teceddüd ettiği halde, hissediyorum, biliyorum ki şahsiyetim, eniyet (moi) ne değişmiş ne de tehâlûf etmiştir. Nihayet, bu tahavvül neticesiyle beden harâbe yüz tutarak fevt olur: ruhun kanûn-ı mevte tâbi'i olduğunu isbât eden hiçbir şey

yoktur. Bu kanûn, esasen bir inhilâl maddeden başka bir şey değildir. Ve ancak tabi'at-ı bedeniyeyi idâre eder. Şunu da 'ilave edelim ki maddiyenin neticesi cebriye (fatalisme) veya ihtiyarın sulbüdür ki bu da mes'ûliyetin ve bi'l-neticede ahlâkın (morale) selbine da'idir .¹¹⁸

3- Vaz' ve te'sîs ettiğimiz bu sûret-i temyîz fark-ı mühime'-i terbiyeviyeyi da'idir. Maddiye nukât nazarına göre mantıki bir sûretde sevk ve idâre olunan bir terbiye, sıkı ve 'adi bir sûretde nef'i (utilitaire) menafi'i ve iştihâlar üzerine mübteni olur. Fi'l-vaki'i insanı yalnız mevâd-ı 'uzviye terkibi olarak nazar-ı dikkate almak; arzularından düşüncelerinde ef'âlinde, [203] beden mütetekkil bulunduğu zerâtı harekete getiren 'amiyâ kuvvetlerin muhassalasını görmek, Binâenâleyh ihtiyari husûsundaki i'tikâdı reddetmek, bu sûretle insanı her türlü mes'ûliyetden teberru etmektir; hatta bundan da fazladır: ihtiyar husûsunda evvelce de görmüş olduğumuz vecihle bütün ahlâkın üzerine mü'esses bulunduğu mübde'i fi'ili, vazifeyi inkâr etmektir; kendine her yerde ve dâimâ boş vesâvis vicdâniyede tevakkuf etmeksizin – bunlarda esasen o zamandan i'tibaren ma'nâsız olur – meyelânlarının hatta en az muhikk ve en 'adi meyelânlarının tatmînini aramaya müsâade etmektir. Bu kadar mühlik netayic-i terbiyeviyeye, belki maddiye nazariyâtının ba'zı korkak taraftarları tarafından inkâr edilecektir; bununla beraber bu netâyic yine bu meslek-i mühlikden mütehassıldır.

Bilâkis terbiye, tabi'atın 'amiya ve ıztırârı kanûnlarından müstakil bir ruh gayr-i fâniye i'tikâddan mülhem olur ve bu i'tikâddan vazifeye karşı i'tikâdı istihrâc ederse ne kadar tevsî'i ve i'tilâ eder! Yalnız ruhiye mesleğine muvaffak bir terbiye, bilâ tezdâ, ahlâk nâmına idâre'-i kelâm edebilir ve menfa'atden 'ari meyelânları ilhâmât-ı mefkûrûyeyi takviye edebilir ve vazifesini, mütemekkin ve zâvâle mahkûm mikdarâtın beklemediği bir eser olarak fehm ve derk eder.

4- Fakat ruhun mahiyeti mes'elesine daha ba'zı netayic de merbûtdur ve denilebilir ki bütün 'ilmü'l-nefs 'ilm-i terbiye'-i etfâle hâkimdir.¹¹⁹

¹¹⁸ 162 inci sahîfede 17 inci fâsıla nazar oluna.

¹¹⁹ Bu noktanın hâiz olduğu tefsîlât, kar'ide, tettebbu'at psikolojiyeye bir derece vukûfa ihtiyac göstermeseydi, burada sadece irâe edilecek yerde bu kitabın ta ibtidâsında mantıki bir sûretde gösterilir ve kitaba nev'imen bir medhal teşkil ederdi.

[204] Pek bedîhi bir şey değil midir ki bir çocuğu büyütmek için evvela onu tanımak icâb eder ve bir insan yapmak için, tabi'at-ı beşeriyenin ne olduğu hakkında bir fikir tam edinmiş olmak lazımdır?

Bu sûretle: 1° Kuvâ-yı ahlâkiyenin a'zay-ı cismâniyeye merbût olduğunu ve kudret-i ruhun kısmen olsun, isti'mâl ettiği bedenin hüsn-i haline tâbi'i bulunduğunu bilen bir kimse hıfz-ı sıhhat ile jimnastiki 'ilm-i terbiyenin esasına vaz' eder.

2° Ruh; üzerine harfler hakkedilen bir levh-i emles, yazı yazılan bir sahîfe'i beyzâ, doldurulacak bir kab, bir şekle sokulacak yumuşak bir balmumu gibi veyâhût hasbe'l-mahiye ve mütemâdiyen fa'âl ve bütün istikbâlinin muhtevi bulunduğu mahfi kudretler ve kuvâ-yı muzmere ile mâlî bir kuvvet olarak telakki edildiğine göre, kabûl olunan meslek-i terbiyevide bu iki tarz telakkiye göre tahavvül eder.

Birinci sûretde muallim dersleri fazlalaştırmalıdır çünkü çocuk ancak mualliminin kendisine öğrettiği şey'i bilir; çocuğun te'emmülü muhâkemesi şart değil, dinlemesi, istimsâl etmesi lazımdır. Muallim şâkirdinin hâkimesini, hafızasını işletmez; çocuğa bi'z-zât kesb-i ma'arifet edecek bir kâbiliyet vermekten ziyade, ma'lûmât verir. Tedrisâtı mezhubb-ui gayr-i şahsi olur ve kitab bu tedrisâtın ruhunu teşkîl eder. İkinci hala göre muallim bilâkis şâkirdinin te'emmülünü tahrike ve müfekkiresinde mevcûd tohumları tenmiyeye gayret eder; infi'âli bir sûretde kendisini ta'kîb ettirip dinletecek yerde, şâkirdini kendi mesa'isine teşrîk eder. Veya daha doğrusu kendisinde [205] teşebbüs şahsiyi ikâz çarelerini düşünerek kendiliğinden bulmasına mu'avenet eder; hâfızasını doldurmaktan ziyade hâkimesini tashîhe çalışır; şâkirdine iyi dolmuş bir kafadan ziyade iyi teşekkül etmiş bir kafa vermeye gayret eder; tedrisâtı daha ziyade şifâhi olur ve eşyâ dersleri bi'l-cümle sûretleri tahtında bu tedrisâtta mühim bir mevki'i işgâl eder.

3° Terbiye'-i ahlâkiye husûsunda kabûl edilen tarzda ki farklarda aynı sûretle mahsûs olur.

İlk sûretde çocuk itâ'atte mahir olmalıdır, nizâm veya nazarında nizâmı ifâde eden muallim tarafından kendisine emir edilen şey'i yapmaya hazır bulunmalıdır. İkinci sûretde, çocuk yine itâ'at eder fakat itâ'at etmesi lazım geldiği kendisine anlatıldıktan sonra itâ'atin lüzûmu kendisine isbât edildiği için itâ'at eder. Mektepte

ancak intizâmın muhâfazasını te'mîn edecek kadar inzibât aranır. Evvelce söylemiş olduğumuz vecihle irâde zihin gibi yekdiğerinden büsbütün farklı iki terbiye kabûl eder: fi'l-vaki'i çocuklar 'âleme olduğu gibi fazilete de tedrib (dresser) veya teşkîl olunur.

4° Eğer bir muallim melekât-ı insaniyenin çocukta da ve fakat tohum halinde esasen bulunduğunu çocuğun bunların hepsine aynı derecede olmamak şartıyla malik olduğunu her çocuğun kendisine hâs vehbiyetleri (innéités) bir mesleğe karşı meyillerini icâb ettirecek olan zevkleri, tezâhür için bir fırsata muntazır ve fa'âliyetin belki dahaya tehvîl edeceği isti'dâdları bulunduğunu bütün melekâtının inkişâfının [206] aynı zamanda ve fakat her birisi için az çok sür'atle vukû'u bulduğunu bilirse vazifesinin de vakitsiz kâbiliyetler tahrîk etmek değil fakat kendiliğinden tezâhür eden kâbiliyâtı tatmîn, cera'im-i fitriyeyi keşfe gayret, bunların inkişâfını teftiş ve tenmiyesini teshîl ederek te'sîr-i terbiyeviyyenin bir sûret-i müsmirede husûlû zamanını beklemek olduğunu anlar. Pek erken gelen ba'zı dersler, çocukları sıkır veya fazla bir cehdi istilzam eder; bu dersler pek güç gelirlerse, müfekkire, müste'id bulunduğu bütün tekemmülû alamaz. Bütün kâbiliyetimiz şüphesiz fitridir; fakat bundan dolayı da derhâl tezâhür etmezler. Bunların inkişâfı için bir muhîte mu'ayyen lazımdır. Ve bunun içindir ki bu kâbiliyâta hem tâbi'i ve hem de kesbidir denilebilir.

Meselâ küçük yaşta bir çocuk ecdâdından aldığı muhabbet, harb veya avcılık insiyâklarını izhâr etmez ve bunların tezâhürü ancak hayatın başka bir devresinde vukû'u bulabilir. Bundan dolayı bu insiyâkların birçok ahvâlde, irsen müntakîl bulundukları ve binâenâleyh fi'il sûretiyle görünmezden pek çok zaman evvel, fa'ilin teşkîlât-ı fitriyesinde hal-i ihtifâda bulundukları ve hatta ahvâl-i müsa'id bulunmazsa hiçbir zaman görünmeyecekleri inkâr edilebilir mi?

5° Hepsi bu kadar değildir. Tekâmül-i ruh mütemâdidir; fakat bu tekâmül ba'zı kavanîn-i husûsiyeye göre vukû'u bulur. Bir silsele'i derecât vasıtasıyladır ki çocuk hayat-ı hayvâniyeden hayat-ı ruhiyeye geçer, mesela zihni müşahhasdan mücerrede, sonra cüz'eden külliye geder ve idrâkât-ı mahsûseden müdrikât-ı 'akliyyeye i'tilâ eder, ol emirde kamilen ihtisâsât hodkâmânede temerkûz eden hissiyâtı tedricen muhabbetlere [207] sonra hissiyât-ı ahlâkîye ve bedi'iyeye i'tilâ eder, evvela sevk-i tâbi'i sene esir bulunan irâdesi bundan yavaş yavaş kurtularak meş'ûr ve mes'ûl bir

ihhtyar, bir hürriyet-i be eriye haline girerek i'tiyâdın ya'ni yine insiyâkın ve fakat mahs l te'emmül ve irâde olan bir insiyâkın taht-ı tabi'atına girer. Demek oluyor ki terbiye; ancak us l t ve mevzû''at tedrisiyesini bu tabi'at-ı ahlâkîyenin bi'l-'umûm aksamının inkişâf tedrici sene tev ik edebilmek şartıyla bütün kudretini hâiz olabilir.

Görülüyor ki 'ilm-i terbiye'-i etfâle, 'ilm 'l-nefse kadar mutâla'at m f de ve hatta kava'id-i irâe eyleyen bir 'ilm yoktur.

KISM-I 'AMELÎ
MEKTEB
MÜŞTEREKEN TERBİYE VE TAHSÎL

MEBÂDÎ'İ 'UMÛMÎYE

BİRİNCİ FASIL

TEDRİSÂT İBTİDÂ'İYEYE A'İD MUHTELİF MEKÂTİB-İ 'UMÛMÎYE

1-Tedrisât-ı ibtida'iyenin derecât-ı muhtelifesi. 2- Ana mektepleri. 3-Sıbyân sınıfları. 4-Mekâtib-i ibtidâiye. 5-Mekâtib-i rüştiye ve dürûs-ı mütemmeme. 6- İhtirâf mektepleri. 7-Gece dersihâneleri. 8-Dârü'l-mualliminler. 9- İşbu eserin hudûdu.

1- 23 Eylül 1329 tarihli kanûn (Fransa'da 28 Mart 1882) altı yaşının ikmâlinden on üç yaşının ikmâline kadar, erkek ve kız çocuklara tahsîl-i ibtida'iyi mecbûru 'ad eder ve bu tahsîlin ihtivâ eylediği mevâdî ta'yîn eyler. Bu tahsîlin icrâ edildiği mü'essesâta mekteb-i ibtidâî (école primaire élémentaire) nâmı verilir. Demek oluyor ki hakîken tedrisât-ı ibtidâiye teşkil eden çocuğun, altı yaşından on üç yaşına kadar gördüğü tahsîldir. Fakat tâbî'idir ki bir çocuk altı yaşını ikmâl etmiş olmazdan evvel ve on üç yaşından sonrada tahsîl görmelidir.

Bundan dolayı bir taraftan çocukları tam ma'nâsıyla sin tahsîlden evvel kabûl etmek ve onlara sinleriyle münâsip ihtimâmât-ı bedeniye ve ma'lûmât-ı evveliye (ana tedrisâtı) vermek üzere ihdâs olunan mekâtib ve diğer taraftan şebâbete vâsıl olan talebenin devâmına mahsûs ve kelimenin bütün [212] vüs'at ma'nâsıyla tedrisât-ı rüşdiye ta'bîr edilebilen tedrisâtın verildiği muhtelif nev'ideki mü'essesât mevcûttur.

2- Ana mektepleri – Fransa'da ana mektepleri 1855 senesi bir sûret-i muntazame'de te'sîs edilmiştir. (Bunlara o zaman salles d'asile nâmı verilirdi). “Bunlar birtakım terbiye mü'essesâtıdır ki buralarda erkek ve kız çocukları inkişâf bedeni ve ahlâklarının istilzâm eylediği ihtimâmâtı görürler.” (Teşkilât nizâmnâmesi) bunları ta'dîl ve ıslâh eden 2 Ağustos 1881 tarihli niâmnâme, bu mü'esseseyi aynı nokta-i nazardan telakki etmez; fakat yine çocuklar iki yaşını ikmâl ettikten sonra kabûl olunarak, on yaşının hitâmına kadar kalabilir.¹²⁰

¹²⁰ Madde: 5 ana mekteplerine ancak dört, beş, altı yaşında ki etfâl kabûl olunur. Erkek ve kız çocukları birlikte bulundurulabilir. (2 Mart 1331 tarihli ana mektebi nizâmnâmesi).

Ana mektebinin mevzû'u hakîkisini nazar-ı dikkatten devir tutmamalıdır: “Bu ne çocukların muhâfazasına mahsûs bir melce' ne de mekteb-i ibtidâî değildir. Yalnız, çocukları mekâtib-i ibtidâîyeye ihzâr ve sevk etmelidir.”¹²¹

16 Mart 1906 tarihli ta'limât ana mekteblerini şu sûretle ta'rîf ediyor:

[213] Çocuğu, sokakta duçar olacağı mehâlikden ve muzırr bir ikâmetgâhta yalnız olarak ma'rûz kaldığı tehlikelerden muhâfazaya mahsûs bir mü'min...”

Vasıl olunacak gâyeyi de şöyle ta'yîn ediyor:

“Çocuklar vazifelerini, oyunlarını, her nev'i meşgûliyetlerini sevsinler...”

Tatbîk edilecek usûlü ta'yîn ediyor:

“Zeki ve sadâkatli bir vâlidenin turûz-u terbiyeviyesini mümkün olduğu kadar taklîd eden bir usûl...”

3-Sıbyân sınıfları – Sıbyân sınıfları ana mektebi ile mekâtib-i ibtidâîye beyninde, derece'-i mutavassıtayı teşkîl eder.¹²² 1887 tarihli nizâmnâmede bu husûsta deniliyor ki:

Madde 2: Sıbyân sınıfları ancak bir mekteb-i ibtidâîye veya bir ana mektebine merbût bulunabilir. Erkek ve kız çocuklar, bu sınıflara dört yaşından nihayet altı yaşına kadar kabûl edilir. Burada, ana mektebi terbiyesiyle birlikte bir tahsîl-i ibtidâî başlangıcı görürler.”

Ana mektebinin mevcûdiyetine bir sebep-i hakîki olabilmek için, mahalli [214] 'adet-i nüfusun buraya devam edecek talebeyi yetiştirmeye kâfi olması kifâyet etmez, bundan başka o memleketin cins sanayi'i ve fabrika veya i'mâlâthânelerde çalışan kadınların adedî, mini mini çocuklara bir ta'lim ve terbiye te'mîni için bu vasıtaya mürâcaata mecbûr etmelidir.¹²³ Çünkü valideleri, çocuklarına borçlu oldukları ve boş

¹²¹ Ana mekteblerinde sıhhi ve ahlâkî oyunlar ve mekteb dâhilinde yürüyüşler ve muntazam mümâresât-ı bedenîye ve dini ve milli hikâye ve musâhubb-ueller ve resm-i levhalarının tedkîk ve mutâla'ası ve el işleri ta'lim edilir. (Aynı nizâmnâme madde: 8)

¹²² Ana mektepleri ve sıbyân sınıfları çocukların sinleriyle mütenâsib olarak fâideli oyunlar ve tenezzühler ve ilahiler, vatani manzûmeler, dürûs eşyâya müte'allık mükâleme ve musâhabeler ile nemây-ı ruhu ve bedenilerine hizmet eden mü'esseselerdir. (Tedrisât-ı ibtidâîye kanûnu madde: 4)

¹²³ Fransa'da çocuklar iki yaşından itibaren ana mekteplerine kabûl olunur. Bundan maksad, anaları erkenden fabrikaya gitmeye mecbûr olan çocukları evlerde, sokaklarda yalnız bırakmamaktır. Kadınların çalışmaya mecbûr olmadıkları bir yerde bu gibi mektepler ihdâsı tâbî'i müfid olmaktan ziyade muzırrdır.

vakitleri olduğu takdîrde herkesten ziyade muktedir bulundukları ihtimâmâtından uzaklaştırmak iyi değildir. Eğer bu şerâit mevcûd değilse birçok ahvâlde ana mektepleri yerine sıbyân sınıfları açmakta daha ziyade fâide vardır.

Diğer ba'zı esbâb-ı iktisâdiye ve terbiyeviyede, sıbyân sınıfları ihdâsı lehindedir. Dört yaşından yedi yaşına kadar erkek ve kız çocukların kabûl olduğu bu sınıflar hem erkek mekteplerinde hem de kız mekteplerinde talebenin 'adetini tenkîs eder ve bunlarda yeni bir mu'âvin veya mu'âvene vazifesi ihdâsına lüzûm göstermez. Dâimâ kadınların yedd-i terbiyesine tevdi'i olunan bu sınıflar, ana terbiyesi usûlünün fevâit ve muhsinâtını temdîd ve mini [215] çocukları kendileri için henüz vakitsiz olan mektep inzibâtına tâbi'i kılmaktan men' eder.

4-Mekâtib-i ibtidâîye – yedi yaşından on üç yaşına kadar, çocuklara tam ma'nâsıyla tedrisât-ı ibtidâîye veren bu mektepler, en çok olanıdır¹²⁴ ve lâakal her nahiyede bir mekteb-i ibtidâî bulunur. Ve nahiyede beş yüzü mütecâviz nüfus varsa iki veya daha ziyade mektep açılır. Bir ehemmiyet mevki'iyeyi hâiz karyelerde de bir mekteb-i ibtidâî bulunabilir¹²⁵ yalnız bir mektebi bulunan küçük nahiyelerde kız ve erkek çocuklar gerek bir muallimenin gerek bir muallimin taht-ı idâresinde bulunurlar (muhtelit mektepler).¹²⁶

[216] **5-Mekâtib-i rüşdiye ve dürûs-ı mütemmeme** – çocukların altı yaşına kadar fikirleri için tahsîlsiz ve kalpleri için de terbiyesiz kalmamaları iyi olduğu gibi, daha fazla tahsîl arzusunda bulunanlarında mekâtib-i ibtidâîye programları hudûdu dâhilinde kalmaması belki de daha ziyade mühimdir. Fi'l-vaki'i mekteb-i ibtidâînin verdiği ma'lûmât hadd-ı asgariyi teşkîl eder ve mümkün olduğu vakit bu tahsîlin

Çünkü herhangi bir ana mektebi hakîki bir ana terbiyesinin az çok kaba bir taklîdinden ibaretdir ve hiçbir zaman bu terbiye yerine kâim olamaz. Bir mecbûriyet bulunmadıkça anaları, tabi'aten mükellef bulundukları bu ihtimâmât-ı evveliyeden uzaklaştırmak çocuklar ve memleket için muzırr olur. Bundan dolayıdır ki Frobel, ana terbiyesi yerine kâim olmak üzere değil – ana terbiyesini itmâm ve ikmâl etmek üzere çocuk bahçelerini ihdâs eylemiştir. (li-tercûme)

¹²⁴ Mekâtib-i ibtidâî, çocukların bir sûret-i mütevâzenede keşâîş izhânını te'mîn eyleyecek esasları vaz' eden ve herkese lazım olan ma'lûmâta mükessib olan mekteplerdir. Bu mekteplerin müddet-i tahsîliyesi altı sene olup bu müddetde tahsîl talinin esasları i'dâd olunur. Ayrıca ana mektepleri bulunmayan yerlerde beş ve altı yaşında ki çocuklar için mekâtib-i ibtidâîye dâhilinde ayrıca sıbyân sınıfları açılabilir (23 Eylül 1329 tarihli tedrisât-ı ibtidâîye kanûnu madde: 5)

¹²⁵ Her karye veya mahallenin bir mekteb-i ibtidâîsi bulunacaktır. "Aynı kanûn madde: 8"

¹²⁶ Bir karye veya mahallenin kanûnen sin tahsile vâsıl olan etfâl-i inâsı elliye mütecâviz olduğu takdîrde ayrıca bir de inâs mektebi olacaktır. İnâs mektebi olmayan yerlerde kâbil olduğu derecede ibtidâî mektepleri muhtelit olur. (Madde 8)

itmâm ve ikmâli çocukların menfa'ati icâbâtındandır. Bundan başka, mekâtib-i ibtidâîye çocuklarında mevcûdiyeti, ma'kûl bir ıstafâ ile anlaşılabilir, müstesnâ kuvvetlerin inkişâfında cem'iyet-i beşeriye için birinci derecede bir menfa'at mevcûttur.

Mekâtib-i rüştiye (Fransa'da) 1881 tarihinde resmen teşkîl edilmiştir. Tahsîl-i rüşdi ber vech-i ati mü'essesât da verilir.

1-Mekâtib-i rüştiyede¹²⁷

2-Dürûs-ı mütemmeme ta'bîr edilen, rüşdi sınıflarda.

Mütemmem ders, bir mekteb-i ibtidâîye merbût bulunur ve aynı müdiriyyet tahtındadır.¹²⁸

[217] Müddet-i tahsîliye mütemmem derslerde bir senedir.

Mekâtib-i rüştiye lâakall iki sene dersiyeye hâizdirler. Üç veya daha fazla seneye hâvî olursa fa'âliyyet-i tammeye hâiz denilir.

Mekâtib-i rüştiye programları ber vech-i atidir.

Mevâd-ı müşterike; 1 ahlâk; 2 ma'lûmât-ı medeniye; 3 lisân ve edebiyât; 4 el sine-i ecnebiye; 5 tarih-i milli ve tarih-i 'umûmî hakkında ma'lûmât; 6 Fransa ve müstemlekât coğrafyası ve coğrafya hakkında ma'lûmât; 9 hıfz-ı sıhha ma'lûmât-ı 'ilmiye; 10 yazı; 11 resim ve çamur işleri; 12 gınâ; 13 jimnastik ve erkekler için 'askeri ihzâr ta'lîmleri.

Mevâd-ı hususiye; 1 iktisâd ve kavânin-i cariye hakkında ma'lûmât-ı ibtidâîye; 2 makine; teknoloji kimyâ-yı sînâî, elektrik sînâî, zirâat-ı nazariye, kimyây-ı zirâî, emtia, nakliyyât ve gümrükler gibi zanâat, zirâat, ticârete âit tedrisât-ı nazariye ve 'ilmiye; 3 stenografî ve daktilografi; 4 muhâsebe'-i cariye, usûl defteri (ticârethâne); 5 resm-i hendesî resm-i san'at-kârâne, çamur işleri; 6 erkekler için atölye, laboratuvar,

¹²⁷ Fransa'da ecole primaire superieure'lere mu'adil olmak üzere ve aynı program dâhilinde bizde livâlarda, ticârî, sînâî, zirâî şu'belerini hâvî i'dâdiler küşad edilmiştir. "10 Kanûn-ı Evvel 1330"

¹²⁸ Gerek zükûrdan ve gerek inâsdan sinleri tahsîl-i ibtidâî devrini tecâvüz edenlerin tedrisine mahsûs olmak üzere dürûs-ı mütemmeme küşad olunur. Bu dersler haftada iki sa'at olmak üzere teşrîn-i sâni ibtidâsından Mart ibtidâsına kadar devam eder. Dürûs-ı mütemmeme yevmi ders sa'atleri haricinde ifâ olunur. Dürûs-ı mütemmeme programları biri ibtidâî derslerinin tekrarı diğeri ihtiyâcât-ı mahalliyyeye göre zirâat veya san'at veya ticâret hakkında ma'lûmât i'tâsı sûretiyle ifâ olunur. (Tedrisât-ı ibtidâîye kanûnu madde 99).

zirâat, bahçivanlık işleri; 7 kızlar için küçük çocuklara karşı verilecek ihtimamat; umûr-ı beytiye, çamaşır (i'mâl, tathîr, ütû) elbise (biçki, dikiş, muhâfaza) tabâhat, evleri temizlemek.

Fa'âliyet tâmmeye (de plein exercice) bulunan mekteplerde tedrisât bir kısmı bütün telebeye müşterik olan tedrisât 'umûmîyeden başka, zanâat ve zirâate, ticârete ve ev kadınlığı hayâtına hazırlık nokta-i nazariye ma'tûf şu'belere hâvidir.

Yalnız iki sene'-i tedrisiyyeye hâ'iz mekteplerde ve dürûs-ı mütemmimede zirâat zanâat ticâret veya umûr-ı beytiyeye âit husûsi dersler ihdâs olunabilir. Mekâtib-i rüştiyede ihtiyâcât-ı mahalliyeye lüzûmu olan tedrisât-ı mütemmime kış mevsimlerine mahsûs zirâate dâir dürûs-ı muvakkata gecelere ve tatil köylerine mahsûs nisf müddet dersler ve sûret-i 'umûmîyede zanâat ve zirâat ve umûr-ı beytiye için çırak dersleri ihdasına müsâade olunabilir.

6. İhtirâf mektepleri ta'bîr olunan çırak elîşi mektepleri – bu mektepler daha husûsi olan veche'-i istikâmetleri nokta-i nazarından mekâtib-i rüştiyeden farklıdır ve esasen bu mekteplerden sâdır olmuşlardır. Elîşi çırak mekteplerine âit 11 Kanûn-ı Evvel 1880 tarihli kanûn, tedrisât-ı ibtidâîye'-i mütemmimemeye bir hîrfet çıraklığı başlangıcını teşrîk eden bi'l-'umûm mü'essesâtı tedrisât-ı ibtidâîye kadrosuna idhâl eylemiştir.

1881 senesi, ma'arif-i 'umûmîye ve ticâret nazırı tarafından ta'yîn edilen bir komisyon aynı zamanda tedrisât-ı rüştiye ve hakîkaten mesleki bir tadrîs verebilecek büyük bir mektebin teşkîli projesini tedkîke me'mûr edilmişti. Nahiye ve vilayetler 11 Kanûn-ı Evvel 1880 tarihli [218] fûnûna tevfiken mektepler küşâdını arzu ettikleri takdirde, bu mü'essese numûne ittihâz edilebilecekti.

Komisyon raporu bi'l-netice muhtelif merâkiz sanâîyî'de mekâtib-i mahsûsa küşâdını tervîc ediyordu. O zamandan i'tibaren mecâlis-i teşri'aya hükümet bu husûsta pek büyük gayret göstermişlerdir. Fransa'nın birçok mahallerinde meslek (ihtirâf) mektepleri küşâd olunmuştur.¹²⁹ bu mekteplerin sıfat-ı 'umûmîyesini tedrisât-ı ibtidâîye müdürü ber vech-i ati izâh ediyor:

¹²⁹ Elîşleri ve ihtirâf mektepleri mekâtib-i ibtidâîyenin üç devresini itmâm eden çocuklara hîrfet öğretmek ve sanayi'i dest-gâhlarında fabrikalarda istihdâma i'dâd eylemek üzere teşkil olunan

“Bunlar hiçbir sûretle mekâtib-i fenniye’-i mahsûsa az çok tamam sanayi’i mektepleri değildir: bu mü’esseseler birtakım mektep mecmu’alarıdır ki ana mektebi, ibtidâî mektebi, rüştiye mektebi ve tedricen hemen hiçbir şey olmayan ilk senelerinden her şey olan son senelerine kadar geden tedrisât mülkiyenin bi’l-‘umûm derecâtını ihtivâ eder.

Bu hîde vâsıl olan bir bir işçi olmak için kendisinde yalnız hîrfetin tatbîkâtı eksik bulunan çırak bu milli mektebi terk ile gerek bir i’âlâthâneye ve gerek tam ma’nâsıyla bir mekteb-i fenniye dâhil olur.

Diğer taraftan (Voiron) ihtirâf mektebinin binâsının resm-i küşâdı esnasında ma’arif-i ‘umûmîye nâzırı, milli ihtirâf mekteplerinin teşkîlât ve idâresi husûsunda me’mûrin-i mahalliye’nin vezâifini ber vech-i ati izâh eylemişti.

Her yerde teslim edilmiş bir hakîkattir ki bu gibi husûsâtta teşebbüsât-ı mahalliye müfid bir tedrisin en iyi mes’udu teşkîl eder, hükûmât-ı mahalliye ihtiyâcât-ı sana’atı hükümet-i merkeziyeden daha iyi takdîr eder. Vilayetin evsâf, i’tiyâdât ve münafa’ata göre lazım gelen tenevvü’i idhâl husûsi onlara âittir.

[219] İhtirâf ve meslek mekteplerinin teşkîlâtı 17 Mart 1888 tarihli emir nâme’ye mevzû’u teşkîl etmiş ve bu nizâm-nâmede bi’l-ahire birçok ta’dîlât icrâ olunmuştur.

Milli ihtirâf mektepleri 1881 senesi teşkîl edildikleri gibi kalmamıştır.

Bunları büsbütün bediy olan sıfatları, mahalliye tebeddül etmiştir: Bu mekteplerin en mühim ‘unsurunu, sene’-i tedrise nihayetine doğru bir müsâbaka ile kabûl olunan leyli şâkirdler teşkîl etmektedir. Fi 13 Nisan 1900 bir kanûn malının bir maddesi ile mevcûd dört milli ihtirâf mektebi ticaret nezâretine rabt edilmiştir.

7. Büyüklere mahsûs dersler (gece dersleri) - Bu tasnîf haricinde ve bu mü’essesât yanında, büyüklere ve çıraklara mahsûs dersleri — ki bizde gece dersleri nâmı da verilir — zikr etmek de lazımdır. Fi’l-vaki’i bu dersler ayrı birtakım mü’esseselerde verilmez ve ‘umûmîyet üzere muallim ve muallimler tarafından verilir. Bundan başka tamamen ihtiyârî olmak sıfatını hâizdirler. Bu mü’esseselerin

mektepleridir. Bu mekteplerin teşkîlât-ı ve tedrisâtı bir nizâm-nâme ile ta’yîn olunacaktır. Tedrisât-ı ibtidâîye kanûnu madde: 6.

tarih-i ihdâsı (Fransa'da) birinci senenin 22 (Ferimer) yine (ihtilâl-i kebîr zamanı) tesâdüf eder ve bi'l-ahire 11 Kanûn-ı Sani 1895 tarihli nizâmnâme ile tecdîd edilmiştir. Bu nizâmnâmeye göre bu dersler tedrisât-ı ibtidâîye mevâdına dâir olabilir veya ihtiyâcât-ı mahalliyeye tevâffuk eden nazarı ve 'amelî dersleri şâmil olabilir veyâhût da en muhtelif mevzû'ular üzerine ve 'umûma müşterek konferanslar ve kırâatlardan 'ibaret bulunur.

Vâzı'-ı kanûnun gözetmiş olduğu gâye, eski zamanda olduğu [220] gibi, okumak yazmak öğrenmemiş büyüklere sırf tedrisât-ı ibtidâîye vermek değildir: mecbûriyet ve mücâniyet tahsîl ile teşvîk ve teshîl edilmekte olan tahsîl-i ibtidâînin intişârı sayesinde, mektepte okunan şeyler hakkında ma'lûmât-ı 'umûmîyeye hâiz olmadan, sin tahsîlini geçiren çocuklar pek azdır.¹³⁰ Diğer taraftan, mekâtib-i rüştiye, elîşi ihtirâf ve çırâk mektepleri, belediyelerin teşebbüsât-ı husûsiyeleriyle ba'zı şehirlerde ihdâs olunan muhtelif dersler sayesinde, sin-i sebâbe vâsıl olanlar mekteb-i ibtidâî tahsîllerini itmâm ve ikmâl ile ba'zı mertebe ma'lûmât-ı meslekiye ve fenniye elde edebilirler.

Fakat bu mü'esseseler ancak bir asgariyete küşâdedir. Vâzı'-ı kanûn, bu mü'esseselere gederek ikmâl tahsîl etmek istiyen kitle'-i cisime'-i etfâle karşı 'alakasız mı bulunmalı idi, bunları büsbütün nazar-ı dikkatten dûr tutarak, mekteb-i ibtidâîyeden çıktıkları tarihten i'tibaren hizmet-i 'askeriyeye duhûllerine kadar, onları za'if ma'lûmâtı ile mi bırakmalı; insan-ı kamilleri, onları bile çocukluklarında okudukları şeylerin hepsini unutmamış farz etsek – nîkbîn-i farziye – bu kendileri için artık bir şey yapılmamasına bir sebep teşkîl eder mi? Bilmedikleri evvelce okudukları ibtidâî şeyler içinde görmedikleri ve hakîkatlen o tahsîl-i ibtidâî dâhilinde bulunmayan neler vardır! öğrendikleri zaman kendilerini 'alakadâr edecek ve ekserisi kendileri için anı bir menfa'at-i 'amelîye ibrâz eyleyecek binlerce mesâil üzerine önlerine ne kadar fikri afaklar küşâd olunabilir! Sonra geceleri, mümkün olduğu kadar çok [221] kimseleri salim ve müferrih bir nutuk altında toplamak ne kadar büyük bir hayır ahlâkîdir. Bu; bütün memlekette bi'l-hâssa hayat-ı fikriyenin za'if bulunduğu hiccîrâ köylerde ve kasabalarda bir cereyân-ı efkâr ve hissiyât ibda' eder ki bu sayede en müfid ve en necîb meşâgel fikirlerin ve kalplerin kaygusuzluğunu men' eder.

¹³⁰ Mü'ellifin maksadı tâbî'i Fransa'dır!.

Hatta böyle bir vazifeye yalnız o köy ibtidâî mualliminin kifâyet edemeyeceği ve buna daha başka merâm ve irâdelerin de teşrîki lazım geleceği düşünölmüştür. 10 Temmuz 1895 tarihli bir ta'mîm, mecâlis, mektep sandıkları ve mektep komisyonları a'zalarını harâretli bir sûretde teşvîk etmektedir. Kuvvetli bir hareket husûle gelmiştir ve bunun, hâl-i hazırda şayan-ı memnûniyet olan netâyici, atide derin ve devamlı olacaktır.

8-Dârü'l-muallimîn ibtidâiler – Şimdi mekâtib-i ibtidâîyeye muallim ihzâr eden dârü'l-mualliminlerden bahis etmemiz kaldı.

Kâide'i 'umûmîye olmak üzere, her vilayette bir dârü'l-muallimîn ibtidâî ve bir de dârü'l-muallimât-ı ibtidâîye (Fransa'da) mevcûttur (9 Ağustos 1879 kanûnu)¹³¹ bu mekteplere girecek şâkirdân bir musâbaka geçirirler [222] ve ibtidâî (Brevet) şehâdetnâmesine hâiz olmaları lazım gelir. İkinci sene'-i tadrîsi nihayetinde (tedrisât üç senedir) Brevet superieur imtihanına girerler. Bu dereceyi hâiz olduktan sonra üçüncü seneye geçerler. Üçüncü sene nihayetinde bi'l-'umûm talebe dârü'l-muallimîn ikmâl-i tahsîl imtihanına dâhil olurlar. Tedrisât-ı ibtidâîye dârü'l-muallimin 'aliyelerine girmek isteyen talebeye dördüncü bir sene'-i tahsîle (ihzârı) mahsûs tahsîsât verilebilir. Tedrisât-ı ibtidâîyeye mahsûs dârü'l-muallimîn 'aliyelerde (ecoles primaires superieures) mevcûttur ki (Fransa'da) buralarda dârü'l-muallimîn ibtidâîlere ve rüştiye mekteplerine muallim ihzâr olunur. (Bu mekteplerden Fransa'da erkekler için Paris civarında "Sen Klu" ve kızlar için (Fontana Oruz) de vardır.) müddet-i tedrisiyeleri üç senedir ve sonra iki seneye tenzîl edilmiştir. Bu mektepten çıkanlara dârü'l-muallimin muallimi diploması verilir.

9.Tedrisât-ı ibtidâîyenin, bi'l-'umûm derecâtı tahtında muhtevi olduğı muhtelif nev'ide ki mekâtib-i 'umûmîye bundan 'ibaretdir.

¹³¹ Bizde dârü'l-muallimin ilk def'a olarak Dersa'adet'de Sultan 'Abdölmecid'in zaman-ı saltanatına musâdif 1264 sene'-i hicriyesi rebi'ül-ahirinin onuncu günü, mekâtib-i 'umûmîye nezâretinde bulunan Kemal efendinin nezâretinde Fatih cami'i şerîfi karşısındaki mektebin bulunduğı yerde te'sîs edildi. 1296 senesi cemâziye'l-evvelinin yekri derdinde neşr olunan nizâmnâme mücebine mekâtib-i 'umûmîyenin derecât-ı muhtelifesi için muallimler yetiştirilmek üzere Dersa'adet'te bir büyük dârü'l-muallimin te'sîs edilmiş ve üç şu'beye ve her şu'bede biri edebiyata ve diğeri 'ulûm ve fûnûna mahsûs olmak üzere iki sınıfa taksîm edilmişti. Birinci şu'be-i rüştiye, ikinci şu'be-i i'dâdiye, üçüncü şu'be-i sultânîye mekteplerine muallim yetiştirmeye mahsûs idi.

Bu kadar geniş bir çerçeve ihtivâ etmek niyetinde olamayız. Binâenâleyh bu kitapta nazar-ı mülâhazaya alacağımız şey, çocukların kısm-ı a'zaminin tahsîl gördükleri ve tam ma'nâsıyla tedrisât-ı ibtidâîyenin verildiği mekâtib-i ibtidâîyedir.

İKİNCİ FASIL

MEKÂTİB-İ İBTİDÂİYENİN TEŞKÎLÂT-I MADDİYESİ

1-Ebniye ve mefrûşât 2-Levâzım-ı tedrisiye 3-Mekteb müzeleri ve kütüphâneler.

Mektebi, mahiyeti i'tibârıyla teşkîl eden şey, birçok şâkirdleri okutan muallimden 'ibaretdir. Fakat nasıl ki bir işçi âlât ve edevâta muhtac ise aynı sûretle en iyi bir muallim de şâkirdlerini ders sa'atleri esnasında oturacak münâsip bir sûretde ve levâzımâtıyla birlikte tertîb edilmiş bir odaya mâlik olmazsa müşkilât ve iktidârsızlığa duçar olur. Bundan dolayı mekteblerde bir de teşkîlât-ı maddiye lazımdır.

Bu teşkîlâtın teferru'atı başlıca üç madde tahtında cem' edilebilir: 1° ebniye ve mefrûşât; 2 levâzımât-ı esâsiye'-i tedrisiye – ki bunlara mektep kırtasiyesi de merbûtdur; 3 levâzımât-ı fer'ye (mekteb müzeleri ve kütüphâneler).

1 Ebniye ve mefrûşât. - Mekâtib-i ibtidâiye ber vech-i ati taksîmâtı muhtevi olmalıdır. (Fransa'da; 1887 tarihli nizâmnâme)

1- Palto ve şemsiye ilh. bırakmaya mahsûs ayrı bir mahal veya bu hizmeti görececek bir sofa;

2- Bir veya birkaç dershâne;

3- Üstü örtülü bir teneffüşhâne ve bir jimnastik mahalli, mümkün olduğu takdîrde bir bahçe;

[224] 5- Abdesthâne ve bolhâneler,

6- Muallim veya muallime için bir ikâmet mahalli ve lüzûm olduğu takdîrde mu'avin veya mu'âvenelere mahsûs mahaller;

Bundan başka üç ve daha ziyade sınıfı hâvi mektebler için:

1. Kpucunun ikâmet mahalli;

2. Ebeveyine mahsûs intizâr salonu;

3. Müdür veya müdire odası;

4. Mu'avin veya mu'âvenelere mahsûs oda;

5. Bir resm-i sınıfı ve modeller için bir mahal;

6. Erkek mekteplerinde elişî i'mâlâthânesi kız mekteplerinde biçki ve dikiş sınıfı.

7. Jimnastik mahalli.

(Muhtelit mekteplerde kapucunun odası ile resim ve jimnastik mahalleri müşterek olabilir.)

Madde 4- Belediye dâiresiyle mektebin aynı bina dâhilinde bulunduğu nahiyelerde, hidemât-ı mezkûre ayrılacaktır.

Madde 9 – Müctemi'an mevcûd mektep binaları meyânında mekâtib-i muhtelifeye tahsîs edilen binalar yekdiğerinden ayrılacak ve ayrı kapıları bulunacaktır.

Ana mektebinin erkek mektebiyle kız mektebi arasına gelmemesine dikkat edilecektir.

Madde 10 – Tam mekâtib-i müctemi'a 'adeti 300 erkek 300 [225] Kız ve 150 ana mektebi şâkirdânı olmak üzere (750) i tecâvüz etmeyecektir.

Madde 17 – Sınıf başına a'zamî yerlerin 'adeti ellidir.

Madde 8 – Sınıf müstatîlü'l-şekl olacaktır. Sathı o sûretle hesâb edilecektir ki her şâkirde 1 metre 25 santimetre yer isâbet edecektir.

Tavandan aşağı irtifa'ı hiçbir zaman 4 metreden aşağı olmayacaktır.

Madde 22 – tavanlar musattah ve düz renkte olacaktır. Şimâl cenûb istikâmetini irâe eden bir hat çizilecektir.

Madde 25 – Muhtelit mekteplerin sınıfı bir tahta perde ile tefrik edilmeyecektir. Erkekler ve kızlar ayrı ayrı cem' edileceklerdir.

Madde 26 – Her sınıfa bir soba konulacak ve üzerinde bir su mahalli ve sath teneccür bulunacaktır.

Bu soba iki katlı ma'deni veya tuğladan bir zarf derûnunda bulunacaktır. Etrafında bir parmaklık bulunacak ve ne fûrûz ve ne de yemek ısıtacak mahalli hâiz olmayacaktır.

Duman borusu hiçbir sûretle talebenin başı üzerinden geçmeyecektir. Şâkirdân sobadan 1 metreden 25 uzakta bulunacaklardır. Dökme ve bilâvâsita ateşli sobalar memnû'dur.

[226] Madde 18 – Dört ve daha fazla sınıfı hâmil mekteplerde, resim tedrisâtına ayrı bir oda tahsîs edilecektir.

Bu sınıfın mesâha-i şathiyesi, asgari talebe başına bir buçuk metre olarak hesâb edilecektir. Bu sınıfa bir de model hıfzına mahsûs mahal merbût bulunacaktır.

Madde 29 – Bi'l-'umûm zükûr mekteplerinde ibtidâî elişlerine mahsûs bir i'mâlâthâne mevcûd olacaktır.

Üç sınıftan aşağı mekteplerde bu i'mâlâthâne kapalı teneffüs mahallinde bulunabilir.

Üç sınıftan fazla sınıfı hâvi olan bi'l-'umûm kız mekteplerinde, biçki ve dikiş dersleri için ayrı bir salon bulunacaktır.

Madde 30 – Her mektepte üzeri kapalı bir teneffüs mahalli (preau) bulunacaktır. Musâhası talebe başına 1.25 metre olacak, irtifa'ı tavandan aşağı dört metre olacaktır.

Madde 32 – Jimnastik tedrisâtına mahsûs bir mahal bulunâmadığı takdirde, kapalı teneffüs mahallinin bir kısmı âlât ve edevâtın vaz'ına tahsîs edilecektir. Jimnastik âlâtının asılı bulunduğu (ip, halka ve merdiven ilh.) büyük direkler teneffüs bahçesine vaz' olunabilir.

Madde 33- Teneffüs bahçesinin musâhası, şâkird başına lâakall beş metre olmak üzere hesâb edilecektir. Ve sâha-i 'umûmîyesi iki yüz metreden akall olamaz.

[227] Madde 34 – Toprak üzerinde kum bulunacaktır. Çimento, kaldırım ilh. ancak geçid mahallerinde ve yürümeye mahsûs yerlerde bulunabilir.

Geçid mahalleri ve yaya kaldırımları zeminden yüksek olamayacaktır. Toprağın zemîni o sûretle tesviye edilecektir ki sular kamilen bir tarafa akâbilsin.

Bulaşık suları, teneffüs mahallerinden üstü açık bir sûretde geçmeyecektir.

Madde 35- Teneffüs mahalli, çocuklara mahsûs küçük bir bahçeye de ihtivâ edebilir. Bu bahçeye binalardan mesafe'-i münâsebede bulunan ağaçlar dikilecektir.

Havlunun etrafında sabit sıralar bulunacaktır. Burada çeşme veya bir tulumba bulunacaktır.

Muhtelit mekteblerde teneffüs mahalli, panjurlu bir perde ile ayrılacaktır.

Madde 36 – Bi'l-'umûm mekteblerde husûsi abdesthâneler bulunacaktır. Bunların 'adeti zükûr mekâtibinde sınıf başına iki ve inâs mekâtibinde sınıf başına üç olacaktır.

Bir abdesthâne muallimlere mahsûs olacaktır.

Madde 37 – Abdesthâneler, kolaylıkla teftiş edilebilmek üzere, teneffüs mahallinde bulunacaktır.

O sûretle inşâ edilmiş olacaklar ki rüzgâr estiği zaman gâzât ne bina dâhiline ne de teneffüşhâneye girmesin.

Madde 38 – zükûr mekteplerinde, lâakall abdesthâneler 'adetine müsâvi bolhâneler bulunacaktır.

[228] Madde 41 – Muallimin ikâmetgâhı bir yemek odası, iki üç oda, bir matbah, abdesthâne ve bu durumdan 'ibaret olacaktır. Mesâha-i 'umûmîyesi 70-90 metre murabbaî olacaktır.

Muallimin odası, zemîn katında ve mümkün olduğu kadar sınıfların ve misâfir odasının nihayetinde bulunacaktır.

Madde 42 – Sınıflarla muallimin ikâmetgâhı arasında doğrudan doğruya hiçbir münâsebet bulunmayacaktır.

Madde 43- Muallim mu'âvinlerinin (ma'idlerin) ikâmetgâhı bir oda ve bir de yazıhâneyi muhtevi olacaktır.

Madde 44- Birkaç ikâmetgâha yalnız bir merdiven tahsîs olunabilir.

Madde 46-Bi'l-'umûm mekâtib-i ibtidâîyede sınıf mefrûşâtını ve levâzım-ı tedriseyi teşkîl eden ve nevâhi tarafından tedârik olunan eşyâ bervech-i atidir.

1° her sınıf için:

Muallim veya muallime için bir kürsi, derse devam eden bi'l-‘umûm şâkirdân için miktar kâfide sıra; bir siyah tahta tebâşîr, silgi, kırâat tedrisi için bir levha (yalnız devre’-i ibtidâîye sınıfları için) coğrafya haritaları vilayet, memleket Avrupa küre’-i musattaha metre usûlünü gösterir levha (conpendium) soba veya kalorifer, parmaklıklı, kömür kovası.

[229] 2° başlıca hîrfetlerin en basit âlât ve edevâtı;

Programlar mûcebince elîşi tedrisâtı için eşyâ ve mevâd-ı ibtidâîye jimnastik âlât ve edevâtı: takım, küçük direk, büyük direk, kuleler, halkalar, merdivenler, ipler, asılı demir çubuk, sabit mevâzi çubuk, afaki direk, trapez ilh.

3° süpürge, kova, tok, su kovası faraş gibi mektebin nezâfetine elzem olan eşyâ.

4° bir kütübhâne dolabı;

5° elbiseyi asmak için yerler ve yemek sepetlerini koymak için raflar;

6° kuyudât, mevcûd ve na-mevcûd, mektep eşyâsının kaydına âit, kütübhânede mevcûd kitapların fihristini muhtevi defterler, varidât ve masârifât ilh. gibi defâtir-i matbûa.

Madde 47 – 30 ila 32 santimetre irtifa’ında [iki basamak irtifa’ında] bir eski üzerine mevzû’u çekmeceli bir masa muallimin kürsisi olacaktır.

Madde 47 – sıralar bir veya iki kişilik olacaktır.

Ana mektebini havi olmayan nahiye mekteplerinde dört numûne olacaktır.

Birinci numûne: boyları 1 metreden 1,10 a kadar tahavvül eden çocuklar için.

İkinci numûne: 1,11 ile 1,20 “

Üçüncü numûne: 1,21 ila 1,35 “

Dördüncü numûne: 1,36 ila 1,50 1

İkinci, üçüncü, dördüncü numûneler yalnız altı yaşındaki ya’ni [230] ana mektebinden çıkan çocukları kabûl eden mekteplere (birkaç sınıflı mekâtib) mahsûstur.

Boyları 1,50 i geçmiş çocuklara mahsûs beşinci bir numûne kabûl edilebilir.

Bir ve iki kişilik sıraların dayanacak mahalleri 10 santimetre ‘arzında doğru dikilmiş ve kenarları yontulmuş afaki bir tahtadan ‘ibaretdir.

Sıra ve aralık fasılasız olacak ve bütün kenarları yontulmuş olacaktır. Yazı yazılacak mahaller sabit veya müteharrik olabilir.

Terazili (a bascule) ta‘bîr olunan ve münekkeler vasıtasıyla yekdiğeri üzerine kapatılan sıralar memnu’dur.

Sabit masâlî sıralarda, oturacak mahal ile yazacak mahal arasında mesafe bulunmayacaktır; ya‘ni yazı mahallinin kenarından aşağıya sallanan şu kol, oturacak mahallin ön kenarına tesâdüf edecektir.

Yazı mahallinin altına kitaplara mahsûs bir dolap konulacaktır. Camdan veya porselenden ma‘mûl müteharrik ve dâr ağızlı bir hakka masanın üzerine ve her şâkirdin sağ tarafına vaz‘ edilecektir. Travesler, bağlama direkleri, ayak koymaya mahsûs direkler memnû’dur.

[231] 2- Lezâvım-ı tedrisiye – mefrûşât levâzım kelimeleri hemen hemen aynı ma‘nâya müfittirler.

Ma‘mafihe levâzım-ı tedrisiye ismi, daha doğrudan doğruya derslere lazım olan eşyâya mahsûstur. Sıralar, soba, sa‘at mefrûşâtdan “mobilya” ma‘dûddur; siyah tahta duvar haritaları levâzım-ı kırtasiye, levâzım-ı terbiyeye dâhildirler.

Müştereken isti‘mâl olunacak sınıf levâzımâtı

Madde 1 – Her mekteb-i ibtidâî-i ‘umûmîde, müşterik tedrisâta âit ve mecbûri olan levâzımât ber vech-i atidir:

Bir siyah tahta ve teferru‘atı

Defterlerin, kitapların, evrâk idâreyenin ve levâzım kırtâsiyenin hıfzına mahsûs bir kütübhâne dolabı, metre usûlüne mahsûs bir levha

Milli harita

Kız mekteplerinde, dikiş tedrisâtına lazım olan kumaş.

Madde 4- Bâlâda ta'yîn edilen mevâd-ı mecbûriyeye her nahiye mahalli ma'arif müfettişince idhâl ve isti'mâli muvâffak görülen âlât-ı tedrisiye'yi 'ilave edebilir.

Firaren isti'mâl olunacak levâzım

Madde 7 – her mekteb-i ibtidâîyede, şâkirdândan her biri, [232] ber vech-i ati ta'dâd olunan eşyâyı, lâakall hâmil bulunmalıdır.

1 aylık vazife defteri

2 sınıfın programında münderic bi'l-'umûm temrînât ve vezâ'ifi yapabilmesi için lazım gelen kırtasiye;

3 bundan başka

Devre'-i ibtidâîyede: bir taş tahta;

İlk kıra'at kitabı;

Devre'-i mutavassıtada:

Yevmi vazifelere mahsûs defterler;

Devre'-i mutavassıta programına tevâfuk eden bir kıraât kitabı;

Bir sarf kitabı; (temerinâtlı);

Küçük bir ibtidâî coğrafya atlası;

Tarih-i milli kitabı;

Devre-i âliyyede:

Yevmi vazifelere mahsûs defterler;

Devre-i âliye programına muvâffak kıraât kitabı;

Temrinâtlı bir sarf kitabı

Bir hesâb kitabı

Tarih-i milli veya tarih-i 'umûmî kitabı programa muvâffak;

Bir coğrafya atlası;

[233] Bir ma'lûmât-ı medeniye ve ahlâkiye kitabı.

Bu ta'dâd bi'l-zarûre elzem olan âlât ve levâzımın ancak asgarisini ta'yîn eder. Fakat layıkıyla mücehhez olan bir mektep bundan daha zengin âlât-ı terbiyeye mâlik bulunmalıdır.

Bâlâda ta'dâd ettiğimiz mevâdı itmâm sûretiyle tekrar edelim:

Evvelâ muallime isbâtları için bir siyah tahta ile teferru'atı lazımdır. Bu tahta arduvazlı olmalıdır. Üç ayak üzerine vaz' edilerek (bu ayaklar birkaç nev' olabilir) istenilen mahalle nakil ve iki cephesi de isti'mâl olunabilir. Bir tarafına, musiki tedrisâtına mahsûs olmak üzere çizgiler çizilir. Diğer taraftan bu tefrîşât nâkus olursa tahta yazı yazılırken anın altında titrer. Duvara tesbît edilen ve yek nazarda daha az kullanışlı görünen tahtalar bu nokta-i nazardan daha az mahzûru da'idir ve sınıfta daha çok yer bırakır. İki tarafı da kâbil-i isti'mâl Menteşeli tahtalar bi'l-hâssa şayan-ı tavsiyedir.

Bundan başka müşterek tedrisât için kırâat levhaları da lazımdır. İlk hesap dersleri için muhâsseb altı veya çubuklar:

Hendese ve resm-i hendesi tedrisâtı için eşyây-ı muhtelif (siyah tahtada çizmeye mahsûs büyük pergâr, mukavvadan veya ma'denden mücessimât-ı hendesiye ilh.) metrre usûlüne mahsûs âlât ve edevât (Level) âlâtı veya hiç olmazsa metru usûlu tedrisine mahsûs evzân ve mikyâsâtı irâe eder bir duvar levhası;

Az yazılı bir küre ve coğrafya tedrisâtına mahsûs duvar haritaları müptedilere tarih öğretmeye mahsûs resimler;

[234] İn'ikâsât ziyâ'iyeye (projeksiyon) ye mahsûs âlât; fizik ve kimyâ tecrübeleri için edevât;

Tarih-i tâbi'i mecmu'aları (koleksiyon) ve daha 'umûmî bir sûretde eşyâ derslerine mahsûs bir mektep müzesi;

Resim dersi için numûneler (mik'ablar, eşyây-ı müsta'mele) gerek erkeklere ve gerek kızlara mahsûs eliş tedrisâtına âit mevâd-ı ibtidâiye ve âlât; jimnastik levâzımâtı; gına tedrisâtı için bir armonik veya hiç olmazsa bir (diyapazon) küçük bir eczâhâne.

Müştereken isti'mâle mahsûs bu alât ve edevât-ı tedrisiyyeye, ferdin isti'mâle mahsûs ve kırtasiye nâmı altında toplanan eşyâ ve lezâvım 'ilâve olunmalıdır.

Bedihidir ki her şâkirdin, muallimin derslerinden istifâde etmesi ve vazifelerini yapabilmesi için lazım olan her şey'i hâiz bulunması şarttır. Bu levâzımâtın masârifi 'umûmîyet üzere âilelere âittir; fakat, her şâkird, aynı defterlere, aynı kitaplara, aynı kâlemlere mâlik bulunmazsa müşterek tedrisât mümkün olamaz. Eğer muallim bu levâzımâtı bi'z-zât talebeye satmak isterse, bunu, me'mûr âidi tarafından tasdik edilmiş ve duvara yapıştırılmış bir ta'rifeye göre yapılmalıdır.

Kitaplar – her şeyden evvel, her şâkirdin bir kırâat kitabı olmalıdır; fakat bir sarf, coğrafya (atlaslı) tarih, hesâb, ma'lûmât-ı medeniye kitabı olmadan da olmaz. Kitab şâkirdin yazı yazmasına hâcet bırakmaz ve metni daha emin bir sûretde ve dersin anlaşılmasına [235] yardım eden resimlerle müzeyyen olarak 'arz eder. Bu kitaplara bir de musiki ve gınâ kitabı 'ilave edilmelidir.

Defterler – her şâkirdin, lâakall bir yevmi defteri birde aylık defteri olmalıdır. Ba'zı muallimler daha fazla deftere ihtiyaç gösterirler. Teşkilât-ı terbiyeviye bahsinde bu defterlerden her birinin fâide ve sûret-i isti'mâlinden tekrar bahis edeceğiz (diğer fasıla mürâcaat).

Defterlerin müteşekkil bulunduğu kâğıda gelince, ba'zıları beyaz kâğıdın nazik basaraları bozduğundan şikayet ederler ve bunda da pek haksız değildirlere. Demek oluyor ki renkli kâğıtları tercih etmelidir. Hatta ba'zı kitapçılar, kitaplarını renkli kâğıda tab' etmeye başlamışlardır.

Taş tahtalar – mini mini çocukların eline yazı kâlemi ve mürekkebi tevdi'i etmezden evvel – ki bunları isti'mâl edemezler ve ilk işleri siyah mürekkebi elbiselerine dökmek olur! – hatta mütemâdiyen gürleşen bir kurşûn kâlemi, bilâ fâide isrâf ettikleri kâğıt vermeden evvel parmaklarını taş tahta üzerinde alıştırmaya başlarlar. Taş tahta ile ne leke olur ne de israf; çünkü üzerine çizcekleri bi-ma'nâ çizgiler derhâl silinebilir. Ma'fahiye taş tahtada ağırdır ve kolaylıkla kırılabilir; üzeri arduvazlı mukavvalar bu nokta-i nazardan daha şayan tercihtir; fakat bunların da mütemâdi temâslarla derhâl soyulmak mahzûru vardır ki bu taş tahtalarda yoktur. Esasen mücellâ satırların bunun üzerinde gezen kâlemin sertliği eli pek çabuk

ağırlaştırır. Binâenâleyh küçük şâkirdleri taş tahta üzerinde mûmâreselerde pek ziyade durdurmak şayan-ı tavsiye bir şey değildir.

[236] Bundan başka hıfz-ı sıhhate müte'allık bir mes'ele de mevcuttur.

Yazı kâlemleri – ba'zı kâlemler çelikli ve uçları hafifçe kıvrıktır, ba'zıları sert ve kâbil inhinâdır. Pek sert olanlar kâğıdı yırtar, ilâ ağırlaştırır. Pek ziyade kâbil-i inhinâ kâlemler pek çabuk bozularak mürekkebe bırakır. En iyisi her muallimin bi'z-zât isti'mâl ettiği kâlemleri şâkirdlerine isti'mâl ettirmektir.

Hokkalar ve mürekkepler- hokkalar, gâyet sağlam bir sûrette masalara tesbît edilmiş olmalıdır. Bunlar ekseriyâ camdan veya porselenden ma'mûldur. Çünkü bu mevâd-ı mürekkepten müte'essir olmaz ve mürekkebe de te'sîr etmez. Mektepte kullanılacak mürekkepler koyu olmamalı ve rengi açık olsa da gâyet kolay akımlıdır.

Kitap ve elbise üzerindeki mürekkepler bu sûretle daha kolay çıkarılabilir. Menekşe renginde atılan mürekkebâtından ba'zı mürekkepler vardır ki çocuklar bunları pek severler. Bunlar ucuz olmakla beraber pek çabuk uçar. Yazı yazarken çocukların parmaklarını bulaştırmamalarına ve bi'l-hâssa mürekkebi kat'iyen yalamamalarına dikkat etmelidir.

3-Mekteb müzeleri ve kütüphâneler – baladaki ta'dâd esnasında mektep müzelerinden pek az bahis ettik. Bu müzelerin ne gibi şeyleri muhtevi olması lazım geldiğini ve nasıl ihdâs olunduklarını göstermek için bundan tekrar bahis edeceğiz. Evvela şunu söyleyelim ki bu müzeler yekpâre olarak mektebe iştirâ olunacak yerde, mümkün olduğu kadar muallimin kendisi tarafından ve şâkirdânının mu'âvenetiyle teşkîl olunmalıdır.

[237] Şâkirdânın bununla hakîkaten 'alakadâr olmaları ve yeneden getirilen her şey hakkında verilecek eşyâ derslerine daha ziyade dikkat etmeleri için bu şart elzemdır. Bu, nebâtât tedrisine mahsûs, bir mecmûa-i haşâyîşin aynîdır. Maksat hemen tam bir mecmûa elde etmek değildir. En mühimi, bunu bi'z-zât teşkîl ederek, mütemâdiyen itmâmına çalışmaktır. Şunu da 'ilave edelim ki; üzerleri etiketli, muntazam olarak bazar ticarette mekteb müzesi nâmı tahtında fûrûhat olunan mecmu'aların ekserisi, hey'et-i 'umûmîyesiyle pek büyük bir hücum teşkîl etmemesi için öyle gülünç derecede küçültülmüş numûneleri muhtevidirler ki meselâ alçı ile,

unu veya dökülmüş şekeri mevzû'u bulundukları şişeler içinde fark edebilmek pek müşekkeldir. Bundan başka, bu numûnelerden birkaçı ba'zı tecrübeler yapılmak üzere, istihlâk olunmalıdır. Mesela bir yün sapı ile bir pamuk sapı alınız. Bunlardan ikincisinin 'alevle yandığını, hâlbuki birincinin 'alevlenmeksizin yavaş yavaş kül olduğunu göstermek lazımdır. Demek oluyor ki bu numûneler imhâ olunacak, yerine başkalarını koymak lazımdır. Bir çam ağacı numûnesiyle bir mişe numûnesini alalım: bunlardan birinin diğerinden daha sert olduğunu göstermek ve binâenâleyh bir çakıyla bu ağaçları yutmak lazım gelecek. Görülüyor ki, yalnız bir kereye mahsûs olarak cam şişeler veya kutular içinde teşkîl edilmiş bir mecmu'ayı hıfz iddi'asında bulunmak mahz hayaldir.

Müzeyi teşkîl eden eşyây-ı muhtelifeyi münâsıb bir sûretde ve intizâm dâiresinde hıfz etmek için bir de dolap lazımdır. Fakat tercîhen camlı olan, bir dolabı satın aldıktan sonra raflarını [238] ne gibi eşyâ ile techîz edeceğiz, bu eşyâyı mevâdî nasıl tedârik edeceğiz? Bu suâllere cevap veren, atideki satırları kamus-u terbiyeden iktibâs ediyoruz.

Mektep müzesi eşyâ derslerinin mütemmimi olduğundan, ibtidâî muallimi, bu müzeyi teşkîl ve ihdâs etmezden evvel, eşyâ derslerinden ne kast edildiğini bilmesi lazımdır. Sonra tedrisâtının bu kısmının programını ta'yîn edecek ve müzesinin sûret-i teşkîlinde bu program kendisine rehberlik edecektir.

Eğer, koleksiyonları, evvelden tertîb ve tasavvur edilmiş bir plan mücebince olmayıp da tesâdüfî bir sûretde cem' ederse, kendisine hiçbir menfa'at ibrâz etmeyen birçok eşyâ yığmış ve en elzem şeyleri ihtimâl etmiş olacaktır. Muallim unutmayacaktır ki mektep müzesi tedrisâta tevâfuk ederek tedrisât müzeye tevâfuk etmeyecektir.

Program yavaş yavaş tevsî'i edebilecektir; fakat tâ iptidasından müze usûl dâiresinde ihdâs edilmiş olursa bu programı da aynı zamanda itmâm ve tekâmîl etmek muallim için pek kolaydır.

Eşyâ dersleri programı bi'l-zarûre, mektebin bulunduğu mahalle, semte göre tertîb edilecektir; bu programın ba'zı aksâmı muhtelif muhîtlere göre az veya çok

tevsî'i edilecektir. Mektep müzesi de böyle olacaktır. Pek çok masarıfla satın alınan hazır koleksiyonlarda bulunmayan fevâit-i 'azîmeden biri de budur.

Sanayi'le meşgûl bir mahal ahâlisine muvâffak gelen bir mektep müzesi zira'a çocuklarının bulundukları bir mektebin müzesinden mahsûs bir [239] sûretde farklıdır; erkek mektebine muhassas olan bir müze bir kız mektebinde ki tedrisâta tevâfuk ve tetâbuk edemez.

İctinâb edilecek bir noksânda, mecmu'aların ihtisâs müferritidir. Mesela bir muallimin nebâtâta diğer birinin ma'deniyâta ilh. merakı olur. Noksân bunların hepsinde mevcûttur. Çocuk tabi'atın yalnız ba'zı cihazları hakkında değil, kendisini ihâte eden her şey hakkında tam ma'lûmâta malik olmalıdır.

Mektep müzesine, tedrisâta hakîken müfîd olmaktan ziyade, müceb-i merak olacak eşyânın idhâlinden de ictinâb etmelidir. Mesela asâr-ı 'atike ve meskûkât-ı 'atike fenleri, mektepte büsbütün men' edilmese bile bir müzede ancak birkaç numûne ile iktifâ olunmalıdır; ve hatta bu gibi numûneler bahsettiğimiz müzelere girmemelidir.

Bu mübâdi ta'yîn ettikten sonra, mektebin her türlü menâba'adan mahrûm bulunduğunu farz ederek – ekseriyâ vaki'i olan halde budur – vesâit-i icrâîyeye geçelim. Her şeyden evvel bir i'tirâza cevap verelim denilebilir ki: “eğer muallim hiçbir masraf etmez veya edemezse, ancak bütün çocuklarca ma'lûm olan eşyâyı toplayabilir; Binâenâleyh böyle bir müze gâyet nâkus ve pek az da'i'i menfa'at olur.” Bu i'tirâzda pek büyük bir hatâ vardır ve ekseriyâ, mektep müzelerinin te'sisinde tereddüd edenler tarafından dermiyân olunmaktadır. Her şeyden evvel çocuklara tanıtılacak şeyler onları ihâte eden eşyâ, sâkin oldukları mahallin, semtin mahsûlâtıdır ve bu mahsûlât da her gün çocukların gözleri önünde bulunsun bile, mahir bir muallim tarafından [240] müşâhede ettirildiği, mütemâdiyen yeni manzaralar tahtında irâe olunduğu zaman, çocuklar için câlib-i menfa'at olmaktan hâli kalmaz. Esasen çocuklar tarafından ma'lûm olduğunu farz ettiğimiz ne kadar şeyler vardır ki bunlar, onlara gayri mer'i kalmıştır. Fakat muallim, mahsûlât-ı mahalliyeden mâadâ sanayi'i mahalliyede veya hayat rûzmerede isti'mâl olunan mevâd-ı ecnebiyeyi de celb ve cem' edecektir. Bir kere düşünölsün ve görölür ki sâha-i fa'âliyet pek vasi'idir.

Nihayet, biraz arzu ve merâm ile, ibtidâî muallimi, bulunduğu memleketin sanayi'îyle talebesinin ebeveyiniyle olan münâsebâtında bi'z-zât icrâ eylediği seyahatlerde müzesini tezyîn edecek olan bir sürü eşyâ elde eder.

Mektep müzesinin te'sîs-i maddisine gelince, mahir muallim bunda da duçar-ı müşkilât olmaz. Sınıfın duvarlarına dâr birkaç tahta tesbît eder, bunlar üzerine kutularını, şişelerini koyar. Şâkirdlerine mürâcaat ederse, onlardan her biri ma'û'l-memnûniye, şişeler getirir. Bu şişeler, ağızları biraz geniş olmak şartıyla fevka'l-âde işe yarar. Şâkirdân bi'z-zât tahtadan veya mukavvadan kutular i'mâl etmekle bir zevk duyarlar.

Şâkirdlerden her biri kendine âit olan kısmı tedârik eder. Bakkal çocuğu kahve dâneleri, biner, pirinç ilh. getirir. Doğramacı oğlu olan diğer bir çocuk, sanayi'ide müsta'mel tahtalardan birer numûne hazırlar, bunlardan her biri, bu teşebbüsün muvaffakiyete müncer olmasına hahişgerdir, muallim de bunların arzu ve hevesini ikâz etmekten ziyade ekseriyâ bunun şiddetini zabt ve tehdîde mecbûr kalacaktır. Mektep gezintilerinden bu [241] husûsta ziyadesiyle istifâde edilir; bu gezintiler esnasında böcekler, nebâtât, ma'denler, toplanır.

Bütün bu servetlerin tecemmu'ü, şüphesiz ibtidâsında evvelâ ba'zı mertebe karışıklığı müceb olur; fakat intizâm pek çabuk husûle gelir.

Mahsûlât gelmeye başladıkça muallim bunları tasnîf eder. Evvelce dedik ki — ve bu noktada ısrar ederiz — muallim ol emirde eşyâ dersleri programını yapmış olmalıdır; bu programın mübâhas-ı muhtelifesi mektep müzesinin taksîmâtını irâe edecektir. Atîdeki tasnîfi gayr-i kâbil tahvîl olarak irâe etmemekle beraber, rehberlik edebileceğini ümit ederiz:

Hubûbât, bakliye fasîlesi

Unlar, nişastalı mevâdd

Mevâd-ı gıdâ'îye} Kahve, kakao, çay, şeker ilh...

Baharat

Meşrûbât

Mevâdd-ı nesciye

Mevâdd-ı levniye

Deriler

Sanâyi‘-i muhtelif} Ma‘deniyât

Camlar

Porselen, çömlekçiliğe âit mevâdd

Kâğıt

[242]

Tahtalar “mâil maktaa, kabûk ile birlikte ‘amûdi maktaa celâli tahta.”

Mevâd-ı inşâ‘iye} Taşlar, alçı, kireç ilh...

Taş tahta, kiremit

Odunlar

Ma‘den kömürü, kok kömürü ilh...

Teshîn ve tenvîr} Mumlar

Petrol

Zeytin yağı, hubûbat-ı zeytiye

Başlıca ma‘denler

Arzıyât ve ma‘deniyât} Fosiller, nişâneli ma‘den kömürleri

Nebâtât} Mecnûa-i haşâyîş “tıbbi nebâtât ile semi nebât arasında işaret-ı mümeyyize”

Hayvânât} Haşerât] müfide – muzıre

	zûyü'l-tedâya veya kuşlar] müfide “resimler veya sadece isimler” muzire
Zirâat}	Âlât-ı zirâîye ve zirâat makineleri “talebe tarafından i’ mâl olunan küçülmüş numûneler”
Kimyâ}	mevâdd-ı kimyeviye’-i müsta’ mele
Fizik}	Muallim ve talebe tarafından i’ mâl olunmuş küçük âlât ve edevât

İkinci taksîmatta, mevâdd-ı ma’ mûle bulunursa, hâm halinde mevâdd-ı ibtidâîye ile şekl-i kat’isini iktisâb etmezden evvel geçirmiş olduğu tahavvülâtın başlıca safahâtını irâe etmelidir.

Baladaki levhaya, daha üçüncü derecede taksîmât da ‘ilave edilebileceği [243] gibi bunlardan her biri de memleketin nev’-i sanayi’ine mektebin bir şehir veya köy mektebi olduğuna, erkek veya kızlara mahsûs bulunduğu göre az veya çok miktarda mevâdd-ı muhtevi olabilir.

İkinci bir dolap da mektep kütübhânesinin kitaplarına tahsîs edilmelidir. Bu kütübhânelerden maksad, iyi kitaplarda mevcûd efkâr-ı salime ve müsmirenin tâ âile ocaklarına kadar neşr ve ta’ mîminden ‘ibaretdir.

Ahalinin büyük bir a’ zîmeti, bi’l-hâssa köy ahalisi bu kitapları bilmez: bu kitapları neşr ve ta’ mîm husûsunda çocuk âileler nezdinde propagandacılık vazifesini ifâ edecek bunları âile ocaklarına sokacak ve geceleri, kendisini müdekkikâne dinleyecek olan âile huzûrunda yüksek sesle okuyarak efkâr-ı salime’-i atiyenin cerâim-i hüsnesini serpecektir.

Mektep kütübhânesinde mevcûd bulunacak kitaplara gelince, bu pek nazik bir mes’eledir. Ma’arif idâreleri mümkün olduğu kadar vasi’i ve mufasssal resmi bir fihrist tanzîm etmeli ve mektepleri, her gün neşr olunan asârdan haberdâr eylemelidir.

Mektebe kabûl olunacak asâr, mümkün olduğu kadar, bu fihristden intihâb edilmelidir. Sâir asârın iştirâsı husûsunda müfettişin muvâffakatı lazımdır.

ÜÇÜNCÜ FASIL

TEŞKÎLÂT-I TERBİYEYİYE

1-Mekteb nizâmnâmesi. 2-Şâkirdânın tasnîfi. 3-Programlar. 4-Evkât cetveli. 5-Sınıfın ihzâr ve idâresi. 6-Şâkirdânın defterleri muallim tarafından tutulacak cetveller.

1-Muhtelif 'adette, muhtelif sin ve kâbiliyette, muhtelif ma'lûmâtta şâkirdân bir araya toplandılar. Bunların bir mektep teşkîl edebilmeleri için mu'ayyen 'adette devrelere takassum edilmesi, bu devrelerden her birinin husûsi bir programı bulunması ve sabit bir evkât cetvelinin de mevâdd-ı tedrisiyeden her birine tahsîs edilecek olan adet sa'atı ta'yîn etmesi lazımdır.

Fakat bir ibtidâî muallimi, bu ahkâm üzerine ibtinâ ederek sınıfı ihzâr etmezse, bunlar müsmir olmaz. Şunu 'ilave edelim ki nizâm ve intizâma âit ba'zı cetveller de tutmalıdır. Esasen bunlardan ba'zıları mecbûrî'ül-ittiba' o emirdendir.

Bir mektebin veya bir sınıfın teşkîlât-ı terbiyeyesi bu tedâbirin hey'et-i 'umûmîyesidir.

Mekâtib-i ibtidâîye'-i 'umûmîyeye âit olarak vilayet-i nizâmnâmeleri tahrîrine numûne olmak üzere tertîb edilen nizâmnâme'-i müderrisi:

Madde 1- Mekâtib-i ibtidâîye'-i 'umûmîyeye kabûl olunacak çocuklar altı yaşından efzûn ve on üç yaşından dün olmalıdır. Bu hadler haricinde, [245] akademi müfettişinin müsâade'-i mahsûsası lazımdır. Ne ana mektebini ne de sıbyân sınıfını hâiz olmayan nahiye mekteplerinde, sin kabûl beşe tenzîl edilir.

Madde 2 – Mektebe duhûlünü taleb eden her çocuk, muallime, nüfus tezkeresini, aşı şehâdetnâmesini veya çiçek çıkarmış olduğu mübeyyin bir rapor irâe edecektir. Çocuk on yaşına geldiği zaman, mektebe kabûl edilebilmesi veya mektepte kalması için mektebe merbût tabîb tarafından aşılınmak lazımdır.

Muallim, aşı şehâdetnâmelerini ve nüfus tezkerelerini çocuk mektepte bulunduğu müddetçe hıfz edecektir.

Madde 3 – Sınıfın nezâreti muallime âittir; sınıfların dersten mâadâ bir sûretle isti'mâli valinin müsâade'-i mahsûsasına tâbi'idir.

Madde 4 – Derslerin devamı müddetince muallim herhangi bir bahane ile vezâif-i meslekiyesinden ayrılamaz ve vezâif tedrisiyesinden başka bir işle meşgûl olamaz.

Madde 5 – Çocuklar hiçbir bahâne ile ve tedrisât müddetçe derslerinden ele konulamaz.

Madde 6 – Dersler, sabah üç sa‘at ve akşâm üç sa‘at devam edecektir. Sabah dersi sekizde ve akşam dersi öğleden sonra sa‘at birde başlayacaktır. Ma‘mafihe, mahallin ihtiyâcâtına göre, duhûl ve hurûc sa‘atleri, me‘mûrin-i mahalliyeinin talebi üzerine müfettiş tarafından ta‘dîl olunabilir.

[246] Madde 7 – Vilayet-i meclisi, akademi müfettişinin talebi üzerine ve belediye meclisinin re‘yiyle, bir nahiye ve karyeden, nısf müddetli mekteplerin ihdâsına müsâade edebilir. Bu halde mektep müdürü devre i‘tibarıyla talebeyi iki gruba taksîm eder; dersler bu gruplardan biri için öğleden evvel sekizden on bire kadar ve diğer için öğleden sonra birden dörde kadardır.

Ma‘mafihe âileler tarafından taleb vukû‘unda arzu edenlerin sabah ve akşam derslerine devamına müsâade edilir.

Madde 8 – Birkaç sınıflı mekteplerde, devre’-i ibtidâîye talebesi için her mümârese arasında beş dakikalık bir teneffüs bulunacak ve bu her sa‘at olacaktır. Devre-i âliye talebesi için on beş dakikalık yalnız bir teneffüs olacaktır.

Madde 9 – Derslerin fasılası esnasında âilelerine gitmeyen çocuklar mektep binasını terk edinceye kadar muallimin nezâreti tahtında bulunacaktır.

Madde 10 – Mektebe merbût muallimlerden her biri sıra ile teneffüslere nezâret etmeye ve sabah ve akşam fasılalarında âileleri nezdine ‘avdet etmeyen talebe ile derslerden sonra tevkîf cezası bulunan şâkirdânı taht-ı nezâretlerinde bulundurmaya mecbûrdurlar.

Leyli talebenin teftiş ve nezâret-i mahsûsu muallim mu‘âvenetlerine havale olunamaz. İbtidâî müfettişin teklîfi ve akademi müfettişinin kararıyla mekâtib-i ibtidâîyede akşam dersinin teneffüste sonra, nezâret tahtında mutâla‘alar icrâ olunabilir.

Mutâla'a zamanlarında talebenin teftişi ihtiyaridir. Ma'mafihe müdür mektep herhalde buna nezârete mecbûrdur.

[247] Bi'l-cümle muallim mu'avinlerinin veya ba'zısının, taht-ı nezâretlerinde mutâla'a zamanları yapmak istemedikleri takdîrde, akâdemi müfettişi, bu mutâla'aların hasılâtıyla te'diye olunan yardımcı muallimlere mürâcaat edebilir.

Madde 21 – Bir ibtidâîye muallimi, mektebin müdürîyetini der'uhde edeceği zaman, belediye müdürü veya vekîli müttefiken mektep mefrûşâtının kütübhânedede mevcûd kitapların, evrâk mektebin ve lüzûm olduğu takdîrde, kendi mefrûşât-ı zâtiyesiyle mu'ayyedlerinin mefrûşâtını sabit defter edecektir.

Bu 'amelîyenin zabt varakası tarafınca imzâ edildikten sonra, muallim defterde mevcûd eşyâlardan mes'ûl 'adil olunacaktır.

Tahvîl me'mûriyet vukû'unda, muallim 'azimetinden evvel, eşyâyı yeniden sabit defter edecektir.

Madde 12 – Muallimin talebeye saye bileceği bi'l-cümle eşyânın fiyatı mübeyyin bir cedvel, ibtidâîye müfettişinin tasdîkinden sonra mektebe ta'lîk olunacaktır.

Madde 13 – Dershâneler her sene badânanalanacak veya yıkanacak ve dâimâ ve sıhhata salim bir hâlde bulundurulacaktır. Bunun için her gün süprülecek sulanacaktır. Heva dâimâ tecdîd edilecektir; hatta kışın bile, ders fasılları esnasında pencereler açılacaktır.

Madde 14 – Mektepte yalnız Fransızca konuşulacaktır (tâbi'i maksad Fransa'dır)

Madde 15 – Mekâtib-i 'umûmîyede tiyatro oynatılması memnu'udur.

Madde 16 – Akâdemi müfettişinin müsâadesi olmadan mekteb-i ibtidâîyeye ne bir kitap ne de tedrisâta yabancı hiçbir matbu'u i'râd hal olunamaz.

[248] Madde 17 – Her türlü i'ânât, piyângolar, müctemi'an mürâcaatlarda memnu'dur.

Madde 18 – Muallim ve muallimelerin talebe veya ebeveynlerinden herhangi nev' bir hediye almaları kat'iyen memnu'dur.

Madde 19 – Muallimin isti'mâl edebileceği mücâzât ber vech-i atidir. Fena nûmrolar;

Tevbîhât;

Teneffüsden kısmen mahrûmiyet;

Dersten sonra muallimin taht-ı nezâretinde tevkîf;

Tard-ı muvakkat.

Bu son cezâ üç günü tecâvüz edemez. Muallim tarafından derhâl çocuğun ebeveynine, me'mûrin-i mahalliyeye ve ibtidâîye müfettişine ma'lûmât verilecektir.

Daha uzun müddet bir tard cezâsı ancak akademi müfettişi tarafından verilebilir.

Madde 20 – Her türlü mücâzât-ı bedeniye kat'iyen memnu'udur.

Madde 21 – Muallim veya muallimelerin şâkirdleriyle senli benli olması da memnu'udur. Fevka'l-âde ta'tîl günleri ber vech-i atidir:

Bir hafta paskalya ta'tîli;

Yıl başının ilk günü veya ertesi gün (yıl başı Pazar veya pençşenbeye tesâdüf ettiği takdîrde)

Penta kuvvet

Tevesesen (yem-i emvât)

[249] Milli ve dini bayram günleri.

Madde 22 –Büyük ta'tîllerin müddeti, tedrisât-ı ibtidâîye mü'essesâtından altı haftadır.

Ma'mâfihe, vilayet meclisinin re'yiyle, ta'tîl müddeti, ta'tîl dersleri ihdâs edilmiş olan mekâtib-i ibtidâîyede sekiz haftaya iblağ olunabilir.

Haşiye – ana mektepleri muallimelerinin de altı hafta ta'tîle hakları vardır.

Madde 23 – Muallim, ders günlerini tehvîl ve tagyîr edemeyeceği gibi, ibtidâîye müfettişinin müsâadesi ve me'mûrin-i mahalliyeinin ma'lûmâtı olmadan,

gaybûbet edemez. Eğer gaybûbeti üç günden fazla devam edecekse akademi müfettişinin mü'sadesi lazımdır.

On beş günden fazla bir müsâade ancak vâli tarafından verilebilir. Ahvâl-i vahîme ve âniyede muallim, me'mûrin-i mahalliyeye ve ibtidâîye müfettişine ma'lûmât vererek başka bir şarta tâbî'i kalmaksızın gaybûbet edebilir.

Madde 24 – Bu nizâmnâme ahkâmı kız mekteplerine de kâbil-i tatbîkdir.

Madde 26 – Kanûnen tedrisât-ı ibtidâîyeye nezâretle mükellef olan me'mûrin işbu nizâmnâme ahkâmının icrâsına me'mûrdur.

3. Bâlâdaki nizâmnâmenin sekizinci maddesinde şâkirdânın tasnîfine âit bir kayd vardır. mekâtib-i ibtidâîyede bi'l-'umûm talebe üç devre üzere tefrîk edilir: devre'-i ibtidâîye yedi yaşından dokuz yaşına kadar; devre'-i [250] mutavassıta dokuzdan on bire; 'aliye on birden on üç yaşına kadardır,¹³² devre'-i mutavassıta ve 'âliyenin taksîmâtı yoktur; devre'-i ibtidâîye, ana mektebi ve sıbyân sınıfı mevcûd olmayan yerlerde, iki kısmı hâiz olur: devre'-i ibtidâîye ve devre'-i istihzâriye veya sıbyân şu'besi ki ne düzgünce okumasını ne de imlâ yazmasını ve yüze kadar hesabın mübâdisini bilmeyen çocuklara mahsûstur.

Birinci, ikinci şu'be kelimeleri – ki hiçbir şey ifâde etmez – asla isti'mâl olunmayacaktır. Bunlardan birinci şu'be, daha kuvvetli mi, za'if mi? “şu'be” kelimesi neye tetâbuk eder? Bilâkis bir şâkirdin bir devre'-i mu'ayeneye mensûb olduğu bilinirse, ne öğrendiği, iktidârının ne derecede bulunduğu da derhâl anlaşılır.

Ma'mafihe sin mes'elesi tasnîf esnasında nazar-ı dikkate alınacak yegâne 'unsur değildir. Daha ziyade hâiz ehemmiyet olanı, aynı devreye, aynı veya hemen hemen derece'-i iktidârda ve aynı dersleri müsmir bir sûretde ta'kîbe muktedir çocukların tesâdüf etmesidir.

Hatta bir şâkird bulunduğu devrenin mevâd-ı dersiyelerini iyice bilmedikten sonra daha yüksek bir devreye geçmemelidir. Bu, mümkün olduğu [251] kadar yaklaşılması lazım gelen bir gâyedir. Maa't-teessüf, sâlik bulundukları şu'be'-i

¹³² Madde:23 mekâtib-i ibtidâîyede tedrisât üç devreye münkasımdır: devre'-i ibtidâîye: yedi ve sekiz yaşında ki çocuklara mahsûs. Devre'-i vasatiye: dokuz ve on yaşında ki çocuklara mahsûs. Devre-i âliye: on bir ve on iki yaşında ki çocuklara mahsûs olup beş, altı yaşında ki çocukların 'adeti yirmiye tecâvüz eden yerlerde bir sıbyân sınıfı küşâd olunur. (tedrisât-ı ibtidâîye kanûnu)

hurfette ne kadar müddet kalırlarsa kalsınlar, adına bir işçi olmaktan kurtulamayan ‘ameleler olduğu gibi, herhangi bir şey’i hiçbir zaman iyi öğrenemeyen şâkirdler de mevcûttur. Bina’en ‘aleyh, bir çocuğun sini ilerledikçe bir devrede iktisâb edebildiği ma’lûmât ile iktifâ ederek onu daha yukarı ki devreye geçirmek mecbûri görünüyor.

Muallimlerin, bir devre’-i mu’ayenede bile, ayrı gruplara taksîm etmek husûsunda bir temâyülleri vardır. Bu bir hatâdır. Aynı kuvveti hâiz iki şâkird bulmak gayr-i kâbil olduğundan, her şâkirde verilecek tedrisât onun iktidârına tevfiğ edilmek istenirse, neticede tedrisât-ı ferdiyeye düşölür ki bunun muhâziri ma’lûmdur. Bütün şâkirdlerine ayrı ayrı yetişmeye mecbûr olan muallim, bunlardan her birine ancak pek cüz’ ve gayr-i kâfi bir zaman hasır edebilir. Münâfesa ve hayat sınıftan zâil olur; sonra çocuklar müfîd bir sûrette kendiliklerinden meşgûl olmağa gayr-i muktedir olduklarından, kendilerine bir ders istinsâh ettirmek gibi, büsbütün mîhânîkî, zekâları için hiçbir fâideye hâiz olmayan işler verilir veyâhût da ancak mîhânîkî bir işe nezâret edebilen veya muallimin verdiği dersi tekrara muktedir olan kalfalara terk olunur. Binâenâleyh her devrede hiçbir taksîm kabûl edilmemelidir; olsa olsa, husûsi imtihânlar yaparken, münâfeseya sebebiyet vermek için yeni ve eski talebe tefrîk edilebilir, fakat dersler, bütün talebe için bir kalmalıdır.

[252] 1887 tarihli nizâmnâme, devrelerin taksîmini ber vech-i ati izâh ediyor:

Madde 10 – Müddet-i tahsîl ber vech-i ati taksîm olunur.

Sıbyân şu‘besi: çocukların beş veya altı yaşında dâhil olduklarına göre bir veya iki sene.

Devre’-i ibtidâîye: iki sene yediden dokuz yaşına kadar.

Devre’-i mutavassıta: iki sene, dokuzdan on bir yaşına kadar.

Devre-i âliye: iki sene, on birden on üç yaşına kadar.

Madde 11 – Yalnız bir muallimli ve bir dersshâneli mekteblerde, ne devre’-i mutavassıtada ve ne de devre-i âliyede taksîmât icrâ olunâmaz. Dokuz yaşından aşağı çocuklar için ikiden fazla şu‘be açılmaz.

Yalnız iki muallimli mekteplerde, biri devre'-i mutavassıta ve devre-i âliye ile, diğeri de devre'-i ibtidâîye ve mevcûd olduğu takdîrde, yedi yaşından yukarı çocukların bulunduğu şu'be ile meşgûl olacaktır.

Üç muallimli mekteplerde, her devre ayrı bir sınıf teşkîl eder.

Dört dershâneli mekteplerde devre'-i ibtidâîye iki sınıfı ve diğerk devrelerden her biri de yalnız bir sınıfı hâiz olacaktır.

Beş dershâneli mekteplerde, devre'-i ibtidâîye iki sınıfı, devre'-i mutavassıta iki sınıfı, devre-i âliyeye bir sınıfı hâiz olacaktır.

Altı dershâneli mekteplerde, üç devreden her biri iki sınıfı hâiz olur; devre-i âliyede talebenin 'adeti bir sınıfa kifâyet ederse, bir sınıf açılır.

Madde 12 – Bir devre iki sınıfı hâiz olduğu zamanlar, bunlardan birisi devrenin birinci senesini ve diğeri ikinci senesini teşkîl edecektir.

Bu iki sınıf aynı programı ta'kîb edecekler fakat dersler ve mûmâreseler o sûretle tedrici olacaktır ki, şâkirdân ikinci senede birinci senenin derslerini tekrar, takviye ve itmâm etsinler.

Madde 13 – Altı sınıftan yukarıda, muallimlerin 'adeti ne kadar olursa olsun, devrelerden hiçbir i iki seneden fazla teşkîl etmemelidir; sıbyân şu'besi dâhil olmak üzere, altı 'adedinden fazla olan sınıflar gerek birinci ve gerek ikinci sene yekununa birleştirmek için mevâzi sınıflar olacaklardır.

Eğer muallim yalnız ise veyahûd muhâzî olarak yürütecek iki devre varsa, muktedir oldukça müşterek tedrisât yapmalıdır. O sûretle tertîb etmelidir ki her derste, bütün talebeyi 'alakadâr ve müstefîd edecek bir şey bulunsun; herhalde muallimin söyledikleri kendilerine münâsip gelecek sûretten biraz yüksek veya biraz aşağı olsa da bu; [253] yalnız olarak kalmalarına veya kâlfalara terk ve tevdi'i edilmelerine herhalde müreccahtır. Kırâat, hesâb ve ba'zı lisân-ı mûmâreseleri müstesnâ olmak üzere, diğerk bi'l-'umûm tedrisât müştereken icrâ olunabilir.

Esasen aynı ders ta'kîb etmiş olan ve fakat aynı derece'-i iktidârda bulunmayan talebeye bi'l-ahire, tahrîri vazife olarak başka şeyler sorulabilir. Aynı vazife dâhilinde imlâ için, tahrîr için, mes'eleler için ilh. derecelerde ta'yîn olunabilir.

3. – Mekâtib-i ibtidâîyede ders programlarının mevzû'u üçtür: terbiye'-i bedeniye, terbiye'-i zihniye ve ahlâkîye. Tâbi'i, en ziyade tefsîlât ve teferru'âtı hâiz olan kısım, terbiye'-i zihniye programlarıdır. Ma' mafihe bunlarında bir vasıf 'umûmîsi vardır ve her vilayette daha mufassal, mekteplerin iktidârına ve ihtiyâcât-ı mahalliyyeye daha muvâffak programlar bulunmalıdır.

Bu da keyfiyet etmez. Eğer muallim hakîkaten teşekkül etmiş tam tedrisât arzu ediyorsa her sene ibtidâsında ve bütün sene'-i dersiye için, 'umûmî programlardan mülhem olarak, her ay, her hafta ve hemen her gün vereceği derslerin husûsi programını bi'z-zât tertîb etmelidir. 'aks-i takdîrde ya ehemmiyeti hâiz olmayan derslerde tefsîlâta girişerek tedrisâtı te'ehhür eder veyahûd ısrar edilecek şeyleri sür'atle geçer. Bu, bi'l-hâssa tarih-i tedrisâtında ekseriyâ vaki'i olur. Muallimin muntazam bir yürüyüşü ve birçok nukât ta'yîniyesi olmalıdır. Yalnız bu şart ile tedrisâtı [254] bir küll teşkîl eder ve tekrara vakti olur ki bu da öğretmek istediği şey'i şâkirdânın müfekkiresinde tesbît için yegâne çaredir.

Bu programlar 'umûmiyet üzere tahşîdidir. Bu tedrisât-ı ibtidâîyede bir zarûretdir. Tedrisât-ı taliyede her şâkird derslerin bi'l-'umûm devrelerini görür veya görecektir; hâlbuki tedrisât-ı ibtidâîyede, şâkirdlerden pek çoğu her şey'i görmüş olabilmek için mektebi pek erken terk ederler. Ba'zıları da vardır ki zekâları veya 'adem-i devamları devre'-i mutavassıtayı hatta ba'zen devre'-i ibtidâîyeyi geçmeye müsa'id olmaz; bununla beraber, yine mektepten götürdükleri hamûle'-i 'ilmin bir kell teşkîl etmesi lazımdır. Bu, müştereken tedrisin kâbil olabilmesi için de bir şarttır.

Ma' mafihe bu nazariyenin bir istisnâsı vardır ki, oda tarihtir. Tarih dersinde öğrenebilecek en mühim kısım karûn ahire ve zaman-ı hazır olduğundan, bir dershâneli mekteplerde devre'-i mutavassıta ibtidâsında başlarlar. Ve bir daha geri dönmeyerek 'asr-ı hazır vekâyi'ine kadar devam ederler.

Bu programları ta'yîn eden metn-i resmi ber vech-i atidir. 1887 tarihli kanûnun yirmi yedinci maddesi diyor ki:

Tedrisât-ı ibtidâîye ber vech-i ati mevâdı muhtevidir:

Tedrisât-ı ahlâkîye ve medeniye;

Kırâat ve yazı;

Fransızca lisânı;

Hesâb ve metru usûlu;

Tarih ve coğrafya; bi'l-hâssa Fransa'ya âit;

Eşyâ dersleri başlıca ziraatı tatbikâtı husûsunda ilk ma'lûmât-ı fenniye

[255] Resim, gınâ ve el işleri anâsırı (kız mekteplerinde iğne işleri) jimnastik mümâreseler ve 'askeri ta'lîmleri.¹³³

[256] 4.Ders sa'atlerinin 'adeti ta'ayyün ettikten sonra, hiçbir şey ihmâl edilmemek ve her şey'e müstahak bulunduğu zamanı vermek arzu edilirse, mevâd-ı tedrîsiyeden her birinin, evvelden ta'yîn edilmiş 'adet-i sa'âtı olması, her mümâresenin vaktinde yapılması ve kendisine âit müddete hâiz olması lazımdır. Ya'ni her sınıfta dakika i'tibarıyla evvelden yapılmış duvara ta'lîk edilerek dâimâ muallimin ve talebenin fikrinde mevcûd evkâtın sûret-i isti'mâlini mübeyyin bir cetvel bulunmalıdır. Bu, muallim için bir tazyîk sâlim ve şâkirdân içinde bir vâsıta-i inzibât olur. Ancak bu sûretle vakit zâyî'i edilmez ve her sa'at, en müfid bir sûretde isti'mâl olunur. Yine bu

¹³³ Madde: 23 mekâtib-i ibtidâîye tedrisâtı mevâd-ı atıyeyi ihtivâ eder: Kur'an-ı Kerim (etfâl-i müslimine mahsûsdur)

Ma'lûmât-ı diniye (sunûf-ı gayr-i müsellime etfâline kendi usûl diniyeleri gösterilecektir.)

Kırâat ve hat

Lisân-ı Osmani

Hesap, hendese

Coğrafya, bi'l-hâssa Osmanlı coğrafyası

Tarih, bi'l-hâssa Osmanlı tarihi

Dürûs-ı eşyâ

Ma'lûmât-ı tâbi'îye ve tatbikâtı, hıfzı's-sihha

Ma'lûmât-ı medeniye ve ahlâkiye ve iktisâdiye

El işleri ve resim

Gınâ (ilâhî ve vatani manzûmeler)

Terbiye-i bedeniye ve mekteb oyunları

Etfâl-i zükûre ta'lîm-i 'askeri

Etfâl-i inâsa idâre'-i beytiye ve dikiş işleri

Madde: 24 bir mekteb-i ibtidâîyede birkaç muallim bulunduğuna göre bu derslerin devrelere taksimiyle sûret-i tedrislerini ve her dersin müddet devâmını ve müferredâtını mübeyyin programlar ve izâhnâmeler tanzîm edilecektir.

Vilayet-i tedrisât-ı ibtidâîye meclisinin kararı ve ma'arif-i 'umûmîye nezâretinin tensîbiyle, ihtiyacât-ı mahalliye'nin icâbına göre, programa ba'zı dersleri 'ilave edilebilir.

Madde: 25 seksen dördüncü madde mücebince sabahleyin devamı mecbûr olan şâkirdân devre-i âliye derslerini ta'kib ve tekrar edecekleri ve ders sa'atleri haricinde geldikleri vakit dahi ihtiyacât-ı mahalliye göre 'amelî zirâat veya san'at ta'lîm edeceklerdir.

Madde: 26 devletçe lisân mahalli ile tedrisât icrâsına müsâade olunan mekâtib-i ibtidâîye-i 'umûmîyede Türkçe lisânının tedrisi ve tahsili mecbûrdur.

(Tedrisât-ı ibtidâîye kanûnu)

sûretledir ki çocuklar hayata alışı; çünkü eğer hayatta bir şey yapmak, bir şey'e erişilmek istenirse her şeyi muntazam olmalıdır. Nihayet, nasıl ki iyice ta'yîn ve tehdîd edilmiş programlar, tahsîllerinde bir noksân bırakmamak 'azminde bulunan şâkirdânın gayret ve devamını teshîl ve teşvîk ediyorsa iyice tanzîm edilmiş bir evkât cetveli de bunların intizâm ve doğruluğuna mu'âvenet eder.

Şüphesiz, bunun için muallim, ders nihayeti olduğu zaman vakit geldi diyerek bir cümleyi yarıda bırakmaya mecbûr değildir; fakat bilecektir ki bir mümâreseye tahsîs edeceği fazla bir iki dakika bi'l-zarûre diğer bir şeyden alınmış olacak ve bu mülâhaza müferrit tafsîlâta girişmesine [257] veya fazla istidrâdlarda bulunmasına mâni' olur. 18 Kanûn-ı Sani 1887 tarihli nizâmnâme bu husûsta 'umûmî ve fakat kat'i ta'lîmât vermektedir.

Madde 18 – Her sene dersiyenin iptidasında, gün ve sa'at i'tibarıyla bir evkât cedveli mektep müdürü tarafından tanzîm edilir ve ibtidâîye müfettişinin tasdikinden sonra dershânelere ta'lîk olunur.

Madde 19 – Mümâresâtın sûret-i tevzî' ber vech-i atı şerâit-i 'umûmîyeye tevâfuk etmelidir.

1. Her ders zamanı nizâmi teneffüslerle kesilmiş muhtelif birkaç mümâreseye tefrîk edilmelidir.

2. Hesap sarf tahrîr gibi en büyük dikkat cehdini müstelzim mümâresât-ı tercihe'-i sabaha veya nısf zamanlı mekteplerde dersin iptidâsına konulacaktır.

3. Her ders her kırâat her vazife izâhât-ı şifâ'îye ve isticvâbât ile müterâfık olacaktır.

4. Vazifelerin tashîhi ve derslerin dinlenmesi bu vazife ve derslerin âit bulunduğu ders sa'atlerinde vukû'u bulacaktır. Ka'ideten vazifeler, defterlere bakılırken siyah tahtada tashîh olunur. Tahrîrler muallim tarafından ders haricinde tashîh olunur.

5. Haftada otuz sa'at ders ber vech-i ati tevzî' olunur: (şâkirdânın gerek evde ve gerek nezâretli metâli'a zamanlarında vazifelerin ve derslerin ihzârına hasır edebilecekleri zamanlar dâhil değildir.)

1-İki evvelki devrede her gün, muhâvere tarzında veya münâsip bir kırâat vasıtasıyla bir ders musâhabât-ı ahlâkîyeye tahsîs olunacaktır. Devre-i âliyyede bu ders mümkün olduğu kadar ahlâk programının usûlü dâiresinde tafsili olacaktır.

2-Fransızca'nın tedrisi (kırâat, mûmâresâtı, izâhlı kırâat, sarf dersleri, imlâ mûmâresâtı, imlâ tahlîl-i, ezber, tahrîr-i mûmâresâtı ilh.) her gün takrîben iki sa'at işgâl edecektir.

3-Tedrisât-ı fenniye, vasıta olarak ve devrelere göre günde bir buçuk sa'at kadar işgâl edecektir ki bunlarda: üç çeyrek sa'at veya bir sa'at hesâba ve buna bevt mûmâresâta, mütebâkisi eşyâ derslerine ve ma'lûs-ı fenniye'-i ibtidâîyeye hasr olunacaktır.

4-Tarih ve coğrafya tedrisâtı –ki musâhabât-ı medeniye de buna merbûtdur – her gün takrîben bir sa'at olacaktır.

5-Asıl yazı mûmâresâtına tahsîsi olunan zaman devre'-i ibtidâîyede günde lâakal bir sa'at olacak ve imlâ edilen veya yazılan muhtelif vazifeleri bunun yerine kâim oldukça tenkîs olunacaktır.

6- Devre'-i ibtidâîyeden i'tibaren gâyet kısa derslerle başlayan resim tedrisâtı diğer iki devrede haftada iki veya üç ders işgâl edecektir.

7- Gınâ dersleri, her gün derslere giderken vukû'u bulacak olan gınâ mûmâresâtından başka haftada bir, iki sa'at işgâl edecektir.

8- Sınıf hareketlerine müterâfık olan harekât ve tehâvüllerden mâadâ her gün veya lâakal iki günde bir def'a, öğleden sonra bir ders jimnastike hasr olunacaktır.

9- Nihayet gerek kızlar ve gerek erkekler için haftada iki, üç sa'at el işlerine hasr olunacaktır.

[258] Nakar'ata gelince, bu evkât cetveli mekteplere göre tahavvül etmeli, ihtiyâcât-ı mahalliyeye tetâbuk etmelidir. Mektebin yalnız bir veya birkaç muallimli olduğuna, bunlardan her birinin kaç dersi birden okutmak mecbûriyetinde bulunduğuna veya yalnız bir ders olduğuna göre de tahavvül etmelidir. Muallimin bir dersi olduğu takdirde, mütemâdiyen takrîr etmektense – ki bu kendisini yorar ve şâkirdâna kendilerini toplamağa ve bir sa'î zâtiye başlamalarına mâni' olur – şifâhi

derslerle, tahrîri vazifeleri tebâdül ettirir ve bu vazifelerin sûret-i icrâsına nezâret eder. Eğer iki ders varsa evvelâ mümkün olduğu kadar müşterek dersler yapar; sonra ders vermediği çocukların, arkadaşlarını okuttuğu zaman tahrîri vazife ile meşgûl olmalarını te'mîn edecek sûrette tertîb ederek tebâdül dürûsu tanzîm eder. Bu sûretle şâkirdânın hepsi, mütemâdi ve muzır bir sûrette meşgûl olmuş olur. Eğer muallimin üç dersi olursa müşterek derslerden hariç olarak – ki bu dersler bi'l-zarûre gitgide azalır – devre'-i ibtidâîye şâkirdânının dersleri için bir kalfa mu'âvenetine ihtiyacı vardır. Bu bir ehven-i şerdir ki zarûreten tab'iyet edilir.

Nihayet, muallim, evkât cetvelinin ta'yîn ve tanzîminde ba'zı mülâhazâtı da hesâba katmalıdır. Devre'-i ibtidâîye şâkirdânının dersleri yirmi dakika nihayet yarım saatten fazla devam etmemelidir; devre'-i vasatiye talebesinin mûmâresâtı 'umûmîyet üzere yarım saattir; devre'-i evveli de ba'zen biraz daha fazla devam edebilir, fakat bir sa'ati asla tecâvüz etmemelidir.

Bu, çocukları yormamak ve dikkatlerini celb edebilmek için [259] yegâne vasıtaadır. Dersin iptidâsına, daha fazla cehdi istilzâm eden, meselâ lisân, hesâb, dersleri gibi mûmâresâtı koymak ve nihayetinde zihinden fazla eli işgâl eden, resim, yazı gibi dersleri koymak daha iyidir. Eşyâ derslerinin akşam dersinin nihayetine gelmesi, herhalde mûceb-i istifâde olur.

Mûmâresât, 'umûmîyet üzere, metnu'a olmalıdır. Çocukları en ziyade yoran, aynı bir şey üzerine tatbîk edilen dikkatin temâdîsidir. Bu husûsta tenevvu'u, bir tehvîl onları istirâhat kadar dinlendirir. Eğer ders üç sa'at devam ederse, bir veya birkaç kısa teneffüs ile kat' edilecektir. Bu teneffüslerin 'adetini nizâmnâme ta'yîn eder. Çocuklar, bir buçuk sa'atden fazla bir müddet, mütemâdi bir tüter zihniye tâbî'i kalamazlar. Nihayet, muallim, çocuklara verdiği her şifâhi dersten sonra tahrîri bir vazife gelecek bir sûrette hazırlanmalıdır. Çocukların dikkati pek kolaylıkla dağılır, hâfizaları seri'ü'l-zevâldir. Yalnız kulaklarına çarpan şey'i hıfz edemezler; bunu tekrar tahattur edebilmeleri için tahrîri bir vazife yapmaları ve o sûretle dersi müfekkirelerinde kat'iyen tesbît etmeleri lazımdır.

Bu mübâdiye göre gerek vilayet-i ma'arif idâreleri tarafından ve gerek 'ilm-i terbiyeye âit muhtelif mecmu'a ve kitaplarda birçok evkât cetvelleri tertîb ve neşr edilmiştir (hatta ba'zende tatbîki mecbûridir)

Bînâenâleyh burada, yeniden böyle bir evkât cetveli neşr etmeyi fazla 'ad ettik. Çünkü bu, diğerlerinin bir kopyası olacaktı.¹³⁴ [260] Cetvelini tanzîm ve bunu, hükm edeceği ba'zı ahvâl-i husûsiyeye tevfiik eder.

5. Bir muallimin idâresinde birçok şâkirdânın, iyice techîz edilmiş bir dershânedede toplanması, mu'ayyen derslere tevzî' edilmesi programların ve mûmâresâtın intizâm ve müddetini tanzîm eden birde evkât cetvelinin mevcûd olması da kifâyet etmez. Bundan başka muallimin eğer iyi neticeler elde etmek istiyorsa, kemal-i ihtimâm ile dersini hazırlaması lazımdır. Maksat, iktisâb ma'lûmât ile mesleğine âit evsâfı takviye eden ba'id ve 'umûmî bir hazırlık değil, her dersten evvel gelen yevmi ve anı bir hazırlıktır. Ancak bu şart iledir ki muallim, bir derse âit zamanı mümkün olduğu kadar iyi bir sûrette ve hiçbir vakit zayi' i etmeden isti'mâl edebilir; bu şart iledir ki derslerinde fâidesiz bir şey yapmaz ve söylemez ve mühim, esaslı hiçbir şey'i unutmaz sa'ibi te'mîn, muvaffakiyetin, şart-ı esasisi olan nizâm ve inzibâtı muhâfaza edebilir.

Evvelâ maddi bir hazırlık vardır. Muallim derse girmezden evvel dershânenin temiz, iyice tanzîm edilmiş olmasına, her şey'in yerinde bulunmasına dikkat edecektir. Eğer lüzûm varsa soba talebe gelmezden evvel yakılmış olacak; tahtaların yanında tebâşir vesâire bulunacak; hokkalarda mürekkebe olacak; haritalar, her nev' numûneler yerli yerine vaz' edilmiş bulunacak esasen her muallim, bâlâda beyân olunan mübâdiye göre kendi evkât [261] ilh. tahtada, o günün tarihi ve ba'zen de o güne âit bir hadise'-i mühimme'-i tarihiye de yazılmış bulunacaktır. Ba'zen muallimler, siyah tahtaya, o günün derslerinin muhtasar bir programını yazarlar; bu iyi bir tedbîrdir. 'Umûmîyet üzere, muallim, talebenin gözü önünde yapılması münâsip olmayan her şey'i dersten evvel hazırlayacak ve ders esnasında, takrîr veya isbât için kendisine lüzûmu olacak her şey'i eli altında bulunduracaktır.

Vereceği derslerin her birini gerek bir gün evvel ve gerek vereceği günün sabahı hazırlayacaktır. Evvela bu dersin mevzû'unu iyice ta'yîn etmesi, hudûdu dâhiline vaz' etmesi, evvelki derse rabt etmesi, diğer dersi bundan nasıl istihrâc edeceğini düşünmesi, plan ve aksâm-ı muhtelifesini ta'yîn etmesi, müfid ve câlib

¹³⁴ Ma'arif nezâreti tarafından neşr edilen muhtelif müferredât programlarının nihayetinde evkât cedvelleri mevcûttur.

menfa'at olabilmek için nasıl söyleyeceğini, öğreteceği veya bulduracağı şey'i talebesinin az veya çok inkişâf etmiş zekalarına muvâffak hangi sûret tahtında irâe eyleyeceğini ilh. bilmesi lazımdır. Hatta şâkirdân tarafından kendisine vaki'i olacak i'tirâzâtı evvelden derpiş ederek cevaplarını hazırlaması da lazımdır. Şayet tadrîs ettiği şey için ba'zı şeyler okumak lazım gelirse, mürâcaat edeceği kitabın elinde bulunması lazımdır. Vazifelerin intihâbı da öyle olmalıdır. "Tadrîs etmek, intihâb etmek demektir" deniliyor: bu pek doğrudur. İmlâ olsun, mes'ele, tahrîr ilh... olsun muallim kendi kendine: "bu mümârese şâkirdlerimin ihtiyacât müstakbelesine mutâbık mıdır? Bu ihtiyaca muvâffak daha evvel öğretilmesi lazım gelen daha iyi bir şey var mıydı? Verdiğim mevzû'u zekalarının iktidârı dâhilinde midir? Bu vazifeyi yapmak için lazım olan ma'lûmâtı evvelce [262] Öğrendiler mi idi ve 'acaba biliyorlar mı? İlh... diye düşünmeden hiçbir vazife vermeyecektir.

Bu, muallimin, vereceği vazifenin mevzû'ularını dersten evvel bi'z-zât yazması lazım gelir ma'nâsına mıdır? Tâbi'i hayır, bunlara âit kitaplarda mektep gazetelerinde pek kıymetdâr mu'âvenetler bulabilir: yalnız şu şartla ki bütün bu neşriyâta, istifâde edilecek birer menba'a nazarıyla bakacak ve şâkirdânına münâsip gelecek parçaları, te'emmül ve muhâkeme ile tefrîk ve temyîz edecektir. Kendi kendine, imla, mes'ele, tahrîr mevzû'ularından mürekkebek mecmu'alar toplayacak ve bunlardan her sene istifâde edecektir fakat bunları lâyezâl ve kat'i menâba'a zannetmeyerek her sene mutâla'âtıyla, hadisât rûzmere ve şâkirdânının ihtiyacâtıyla tecdîd ve tezyîd etmesi lazımdır.

Vaktiyle idare'-i 'aliye her muallimden, bir ders defterinin tutulmasını taleb ederdi; bu defterde birbiri arkasına o günün vazifeleri ve mümâreseleri mukayyed bulunurdu. Fakat bu sûretle deftere lüzûmsuz birçok yazılar yazıldığı görülerek resmen hazf edilmiştir. Bugün, bilâ icbâr, bir ihzâr defterinin tutulması tavsiye olunuyor; bu, öyle bir fihristtir ki muallim, unutabileceği ba'zı şeyleri kaydeder. Esasen herkes bu defteri istediği gibi tanzîmde serbesttir. Birkaç muallimli mekteplerde, derslerin birbirini ta'kîb ve itmâm etmesi ve hepsinin kendilerine âit hisse dâhilinde programın tamamen tedrisine yardım etmesi arzu edilirse bu defterin veya buna mümâsil bir şey'in mevcûd olmaması pek müşekkel görünür. Bir mektebe merbût muallimlerin,

müdürün taht-ı riyasetinde, mahi ve hatta haftada [263] bir ictima'iler 'akd etmeleri bi'l-cümle tedrisâtın ittihâd tam ve hüsn-i ahneki nokta-i nazarından şayan-ı tavsiyedir.

Bir muallim yalnız olarak iki devreden fazlasını idâre edeceği zaman, bir kalfa isti'mâl etmemesi hemen hemen gayr-i kâbildir. Muallim bu kalfalara ne yapacaklarını ve nasıl hareket edeceklerini dersden evvel öğretecektir. Kalfaların kendine gördükleri vakti ödemek için, muallim, bunlara karşı ders haricinde kendi derslerine âit ba'zı ihtimâmât-ı husûsiyede bulunur. Şüphe yoktur ki kalfalar, yalnız muallim tarafından takrîr veya ta'rîf edilmiş bir dersi tekrar, ibtidâî bir vazifenin ifâsına nezâret ederler.

6.Şâkirdânın yedine verilen ve muallimin mütemâd tefîş ve nezâretine tâbi'i olan defterleri sınıfın ihzârına olmasa bile, sûret-i idâresine te'alluk eden husûsâta rabt etmelidir.

Bu defterler arasında iki danesi mecbûridir: yevmi defter (asgari'-i elzem) ve aylık defter.

Yevmi defter üzerine çocuklar her gün birbiri arkasına mektepte yaptıkları sarf, tahrîr, hesâb ilh.'e âit mûmâresât-ı muhtelifeyi yazarlar.

Aylık vazife defteri ne de her ay başı bir vazife silselesi yazar. Bu defter, şâkirdleri kendisini, nefsi üzerinde mukâyese için bir vasıta'dır ki, bu sûretle pek çabuk kıskançlığa tereddi eden münâfese'-i mütekâbile yerine – eğer ta'bîr-i câiz ise – münâfese'-i ferdiye kâim olmuş olur. [264] Bundan mâadâ gerek muallimin ve gerek me'mûrin-i sâire'-i tedrisiyenin her şâkirdin, aydan aya daha mahsûs bir şekil alan terakkisini sür'atle görmesine müsa'iddir.

Fakat şâkirdlerin yedine bunlardan başka defterlerde verilebilir ki bunların da her birine hâs fevâiti vardır.

Me'mûrin-i müderrisiye tarafından tavsiye olunan elden ele defteri bunlar meyânındadır. Bu defterde, yevmiye defteri gibi bir sınıfta yazılan vazifelerin günü gününe tamamen zabt edilmiş sûreti ise de evvelkinden şu farkı vardır ki, isminin de gösterdiği vecihle yalnız bir şâkird tarafından yazılacak yerde sıra ile ve günden güne muhtelif şâkirdler elinden geçer. Bunlardan her biri tâbi'i 'izzet nefs-i sâikesiyle hiç olmazsa kendinden evvel yazan arkadaşı derecesinde iyi yazmaya gayret eder. Bu

sûretle elinden geldiği kadar çalışmaya başlar. Teftiş nokta-i nazarından elden ele defter hoş bir mevâsık sûretiyle, mektepte yapılan vazifelerin tam bir manzarasını 'arz eder. Binâenâleyh programın tatbîk hakkında ma'lûmât alınmak istenirse yevmiye defteri derecesinde fâideli bir sûretde yoklanabilir. Bundan başka bir fâidesi daha vardır ki oda yalnız bir şâkirdin derece'-i iktidârını değil bütün bir sınıfın seviye'-i zihniyesini irâe eylediği âdem-i musâvât veya tecânüsüyle birlikte irâe etmesidir.

Ahlâk derslerinin hülâsalarına mahsûs bir defterin de tutulması şayan-ı tevsiyedir.

Ba'zı muallimler bundan başka birde haftalık imtihân defteri ihdâs [265] etmişlerdir; bu defter mektepte kalır ve derûnunda çocuğun bütün hayât-ı tedrisiyesi mündemcidir.¹³⁵

Daha 'umûmî sûretde hatt-ı mümâreseleri için husûsi defterler isti'mâl olunur.

Yevmiye defteri, kemal-i ihtimâmla hüsn-i hat yazabilmek için pek buruşmuş bir haldedir. Resm-i mümâreseleri için de ki esasen daha kalın bir kâğıt lazımdır. Aynı hal vaki'idir.

Nihayet, eğer şâkirdânın yedinde bir asar müntahibe kitabı yoksa, ezberleyecekleri parçaları yazmaya mahsûs husûs bir defter tutulması lazımdır. Bu sûretle el yazısı bir mecmûa-i muntehibât teşkîl edilmiş olur.

Muallim de diğer taraftan kendisine mahsûs ve mektebin teşkîlât terbiyeviyesine merbût ba'zı defterler tutmaya mecbûrdur. Nizâmen tutulan işbû defterler ber vech-i atidir.

[266] Madde: 5 Masârîfî nahiyelere âit olan mekteb cedvelleri ber vech-i atidir:

Kabûl defteri, mektebe kabûl olunan şâkirdânın kaydına mahsûs:

Devam defteri, yevmi tebyîn mevcûdiyet defteri;

¹³⁵ Aylık vazife defteri, fevâit-i 'azime'-i ahlâkiyesine rağmen kabûl edilmiş olmakdan ziyade cebren tatbîk ittirilmektedir ve 'umûmîyet üzere evâmîr nezâret-i vecihle tutulmamaktadır. Mahzûru, muallimleri pek çok tashîhât icrâ etmeye mecbûr etmesi ve pek samîmi oynâmasıdır. Binâen aleyh birçok yerlerde haftalık imtihân defterleriyle mezc olunmaktadır ki bu, kâğıd usûlüne mercihdir. Bunun üzerine yazılan vazifelerin pek samîmi olmaması kâbil değildir. Çünkü şâkirdânın tashîh edilmemiş de olamazlar, çünkü imtihânda yerlerini ta'yîn edecek budur. Şunuda 'ilave edelim ki gerek talebe ve gerek muallim tarafından muntazamen ve kemâl-i ihtimâm ile tutulursa, aylık defter misillü münâfese'-i ferdiyeyi tevîd eder.

Müfredât defteri, mektepte mevcûd mefrûşât ve alât-ı tedrisiyenin kaydına mahsûs.

Fihrist: mekteb kütübhânesinde mevcûd kitabların kaydına mahsûs ve duhûl ve hurûç kaydına mahsûs defter¹³⁶

Bu cetvellere:

Mektepte mevcûd tasarruf sandığının (Mutualité scolaire) mu'âmelâtına mahsûs bir defter;

Ders defteri veya ders ihzâr defteri – yukarıda bahis olunmuştu - 'ilave edilmek lazımdır.

Nihayet bir de muhâbere cüz'idânı vardır ki bu vasıta ile ebeveyn, çocuklarının terakkiyatından haberdâr olur: bu cüz'idâna derc edilecek nûmrolar, mutâla'ât, her ne kadar pek muhtasar ise de lâkayd bulunan ba'zı ebeveyn, bunu imzâ etmekle ma'nen olsun, çocuklarının tahsîliyle 'alakadâr bulunmaya icbâr edilmiş olur.

¹³⁶ 29 Kanûn-ı Sani 1890 tarihli emirnâme

DÖRDÜNCÜ FASIL

TEDRİSÂTIN SÛR-I 'UMÛMÎYESİ

1.Tedrisâtın sûr-ı muhtelife'-i 'umûmîyesi: keyfîyât, usûller ve tarîkler.
2.Keyfîyât; ta'rîfî ferden ferden, ma'en, mütekâbilen tadrîs keyfîyetleri; muhteliten tadrîs. 3.Uşûller ve tarîkler: fark ve müşâbehetleri.

1. Sınıf teşkîlâtı bu sûretle tanzîm edildikten sonra ibtidâî muallimini iş başında görelim. Tedrisâtının sûret-i tevzî' sûr-ı muhtelifeyi hâizdir: ba'zıları, nev'imen harici olup evvelce tedkîk edilen teşkîlât-ı terbiyeviye mes'elesine temas eder; diğerleri bu mes'eleden tamamen müstakil olup yalnız dersleri takrîr veya mûmâresâtı idâre tarzına âit bulunurlar.

Bu husûsta, bir taraftan keyfîyât-ı tadrîs; diğer taraftan usûl ve turuk tedrisiye nazar-ı mülâhazaya alınmalıdır.

2. Keyfîyât-ı tadrîs (Mode d'enseignement) diye, aynı zamanda bir ders ta'kîb edecek olan şâkirdânın cem' ve tertûbine göre bir mektebin rûş 'umûmîsini tarz-ı tanzîme dirler.

Bunlarda: ferden tadrîs, ma'en tedris ve mütekâbilen tedris keyfîyetleridir. Ferden tadrîsden maksad, muallimin sıra ile şâkirdândan her birine ayrı ayrı irâd-ı kelâm etmesi ve diğer bi'l-'umûm şâkirdân haric olmak üzere kendisiyle bir müddet meşgûl olması ve müşterik mûmâresât yaptıрмаğa 'atıf-ı ehemmiyet etmemesidir.

[268] Gerek yalnız bir şâkirdi ve gerek sinen ve iktidâren yekdiğerinden pek farklı olan üç dört talebeyi terbiye ile mükellef olan bir mürebbi bu sûretle hareket eder. Bu tarzın fevâiti yok değildir. Evvelâ, muallim şâkirdleriyle sıra ile ve mütevâliyen meşgûl olduğundan bunlardan her birinin kâbiliyât-ı muhtelifesini daha iyi nazar-ı dikkate alabilir. Sonra içlerinden biriyle, kendisince meşkûk kalmış bir nokta husûsunda ayrıca ve bilâ mahzûr ve lazım geldiği kadar meşgûl olur: muallim bu tarz ile ne dikkatsizlikten ve ne de çocukları dinlemekten men' eden ve müfekkiyesini muallimin kendisine söylediği şeylerden başka yerlerde gezdiren teharrük-ü zihniyeden korkmaz. Burada muallim ile şâkird karşı karşıya gelirler; muallim şâkirdini beden ve zihnen nazarlara tahtında mahbûs tutar ve ağzından çıkan her lakırdı, şâkird tarafından bi'l-zarûre az çok semere ile iktitâf olunur.

Fakat diğer taraftan da, ta'lim ve terbiye edilecek şâkirdler birden fazla olursa ne kadar vakit zayi'i edilir! Sonrada mürebbi, sevk ve münâfesa gibi mektepte ve hayatta o kadar kâdir olan iki büyük kuvvetden kat'-i ümid ederse, ne mühim 'amillerden mahrûm kalmış olur!

Fazla olarak, ferdin tedris tarzının isti'mâlini istilzâm veya ihkâk eden farziye, en az kalabalık olan mekteplerimize bile kâbil-i tatbîk değildir. Altı dakika meşgûl bulunup sa'atin diğer 54 dakikasında yalnız başlarına terk edilmeleri kâbil değildir. Bu gibi ahvâl-i istisnâ'iyede bile, gayr-i kâbil tatbîk olduğu kadar muzırr olan böyle bir usûl, münâkaşaya tahammül edemez; bir ehemmiyet vasatiyeyi hâiz sınıflarda nasıl olurdu?

[269] Binâenâleyh ma'en tadrîs-i keydiyeti mecbûri görünüyor: bu tarz; bir zümre'-i şâkirdâna birden hitâb etmek ve aynı mûmâresâta hubb-u birden iştirâk ettirmekten 'ibaretdir. Bu tarz, evvelki tarzın muhâzîr ve fevâitine mübâyin fâide ve mahzûrları hâizdir. Meselâ filan ders şâkirdândan o gün mevcûd bulunmaz; fakat bir nokta üzerinde te'ehhür etmek veya o noktaya tekrar 'avdet mütebâki bütün bir sınıfın zararına olur; çünkü bu, onun için zayi'i edilmiş bir zamandır; muallim dâimâ ilerler, o iki talebede kendi çarelerine baksınlar. Sonra; şaşkınlık, dalgınlık, yaramazlık vardır ki bunlar için de muallimin serptiği tohumlar zayi'i olmuş demektir; tembeller vardır ki hiç çalışmadıkları noktalar veya dersler üzerine isticvâb edilmemekle mes'ûddurlar!

Fakat diğer taraftan dikkatsiz, kaygusuz veya kayıtsız çocuklara âit husûsâtta gözü açık bulunmak muallime âit olduktan başka, bu usûlun, 30,40,50 talebeyi bir şâkirdin tedrisine hasır edilecek bir zaman zarfında ta'lim ve tadrîsi, bir mürebbinin şâkirdiyle baş başa bir muhâvere'-i bardesinde mevcûd olamayan bir hareket, bir hayat vermesi, nihayet, mekteplilerde bir meşgale'-i zihniye cereyânı, her birinde arkadaşından aşağı kalmamak arzusu ki şâkirdânın sevk ve gayretini muhâfaza ve onları en büyük cihetlere muktedir kılar; nitekim yarışa dâhil olan bir koşucu yalnız olduğu takdirde 'umûmî bir yarış mahallinde göstereceği şevk ve gayreti gösteremez – ihdâsı gibi fâide'-i 'azimesi vardır.

Ma'afihe doğrusunu söylemek lazım gelirse, ma'en tadrîs tarzının tamamıyla isti'mâli ancak lâakal üç dershâneli mekteplerde - ki oralarda [270] Her muallim yalnız bir devre ile mükelleftir - mümkündür. Sınıfların şu'belere tefrîk edilmiş olduğu diğer

mekteblerde, bu usûl her derse tatbîk edilemez, çünkü bunlardan birçoğu müşterek olamaz. Fakat herhalde tedrisât tam ma'nâsıyla ma'en olmasa bile, hiçbir zaman ferden de değildir.

Daha doğru veya daha elastiki bir kelime isti'mâl edilmek istenirse bu tedrisâta, müşterek (collectif) nâmı verilebilir. Fakat o kadar kalabalık mektepler vardır ki muallim yalnız başına vazifesine kâfi gelemeyebilir ve ba'zı zamanlar yerine vekâlet ettirir.

Bugün bir ehven-i şer gibi telakki olunan bu usûl, programların bu kadar mahmûl olmadığı ve bir sınıfta (150) ki yüze kadar talebe cem' edilebildiği zamanlarda pek ziyade hâiz şöhret olmuştu. O zamanlar bu usûl o sûrette teşkîl ve tertîb edilmişti ki dersler yalnız kalfa (moniteur) ta'bîr olunan şâkirdler tarafından verilir ve muallim tarafından verilir ve muallim diğer şâkirdânı bi'z-zât kendisi tadrîs etmeyip, mektebinde 'umûmî bir teftiş ve nezâret vazifesi ifâ ederlerdi. Buna mütekâbilen tedris (mode mutuel) nâmı verilir.

Hatta bugün bile, bu tarzın mutlak kısmı metrûk ise de kalabalık olan ve üç devrede bir muallimin taht-ı idâresinde bulunan mekteblerde bir zarûret olarak kısmen kabûl ve isti'mâl olunmaktadır. Bu halde ve evkât cedvelinde gösterilen ta'rîfât vecihle tedrisât, mütekâbilen tadrîs ve ma'en tadrîs tarzları arasında sallanmaktadır. Bu sûret-i tesviye muhtelit (mixte) tedrisât-ı tesmiye edilmektedir.

[271] 3. Görülüyor ki keyfiyât ve tadrîs mes'elesi, tedrisâtın ruhuna âit husûsâtın hiçbirine temas etmiyor. Fakat turuk ve usûl ve terbiyeviyede hal böyle değildir.

Asılları hemen hemen yekdiğerine müşâbih olan bu iki kelimenin (usûl methode Yunanca meta odos dan müteveccih târik procédé Latince pro cedere'den ileri) ikisi de aynı ma'nâyı müfîd değildir.

Usûl; hakîkati tedris için ta'kîb edilen revş veya nizâmdır. Turuk-ı tadrîsiye, usûlun bu gâyeye vâsıl olmak için isti'mâl ettiği vesâit-i 'amelîyedir. Mesela sarfta çocuklara bir ka'ide söylemek bu ka'ideyi söylemek, bu ka'ideyi izâh etmek, tatbîkâtıyla te'yîd etmek bir usûl ta'kîb etmektir. Evvela birkaç cümle yazdırarak bu cümlelere müşterek olan ba'zı husûsâtı göstermek ve bir ka'ide yapmak da başka bir usûldur. Fakat bu iki ahvâlde de usûlî dâiresinde hareket etmektir. Bu usûllerin

isti'mâli için, bir kitapta okunmuş olan dersten istifâde etmek, talebenin tahrîren yazacağı mümâreseler ihdâs eylemek de bir tarîkdir. Bir cümle okumak, tatbîk ve hıfz edilecek ka'ideye âit kelimâtı tahtaya yazdırmak ve tahtayı çevirerek şâkirdânın iyi veya fena anladığını görmek de başka bir tarîkdir. Okumasını öğretmek için bir mürettib cedveli saymak için küçük çubuklar isti'mâl etmek de birer tarîkdir.

Tarik-i tedrisiye pek ziyade 'atıf-ı ehemmiyet etmemelidir; bunlar, sûret-i tatbîklerinde gösterilen zekâ ile bir kıymeti hâizdirler. Eğer bir tarîk-i tedrîs, yapıldığı görülen bir şey'in mihâniki bir sûrette taklîdinden 'ibaret [272] kalacaksa, pek az müsmir olur. Bunların çocuk üzerine icrâ-yı te'sîr edebilmesi için, bunları isti'mâl edenler, esbâbını anlaması ve bunlara inanması ve şevk ile tatbîk etmesi lazımdır. 'aksi takdîrde şâkirdân dersi mihâniki, infî'âli bir sûrette tekrar ederler; ders soğuk kalır ve kimseyi 'alakadâr etmez. Bundan dolayıdır ki isti'mâl etmesini bilen bir muallim tarafından harikalar vücûda getiren bir tarîk, bunun ancak sûr hariciyesini bilen ve tatbîk eden diğer bir muallimin eline geçince 'adem-i muvaffakiyete münce olur. Yine bundan dolayıdır ki mucidler, tahayyül ettikleri vesâite pek ziyade âtıf-ı kıymet ederler. Bunlar sarf ihtiyât ettikleri tarîklere 'atıf ettikleri netâyic elde ederler halbûki şâkirdlerinin terakkilerinin sebep-i hakîkisi, anlayarak ve kemâl-i gayretle icrâ-yı tedrisât etmelerindedir.

Fakat, târik-i tedrisiyenin ehemmiyetini a'zâm etmemekle beraber, bunları büsbütün ehemmiyetten iskât etmek de doğru değildir. Çocuğun tabi'atı üzerine, melekâtının inkişâfı tedricisi, 'avamıl-i ef'âli hakkında ilh. istenildiği kadar düşünülün; hatta istenildiği kadar gayret ve kâbiliyet ve arzuy-ı muvaffakiyet olsun, erbâb-ı san'atın isti'mâl ettikleri tarîkler bilinmiyorsa bir mektebin idâre ve hüsn-i muhâfazasında 'adem-i muvaffakiyete duçar olunabilir. Bir sınıfta te'sîs-i intizâm edebilmek, inzibâta ri'ayeti te'mîn etmek, her nev' sin ve iktidârda birçok talebeyi mütemâdi ve müfid bir sûrette meşgûl etmek, kırâatda yazıda, hesâbta şâkirdi teşvîk ve muallime ebeveyninin muhabbet ve mu'âvenetini te'mîn edecek sûrette seri'i netayic elde etmek bunlar öyle şeylerdir ki sâha-i fiile isâliyle meşgûl olmamış olanlar müşkilâtını bilemezler.

[273] Şüphesiz, bu; 'ilm-i terbiyenin ehemmiyetsiz cihetidir. Fakat 'amelî ve ol emirde müsmir olan cihetidir. Bir sınıfın "makine" sini – eğer tesmiye câiz ise –

teşkil eden bu tarîkleri anlayabilmek ve tatbik edebilmek için pek büyük bir zekâ, ne de gâyet vasi'i ma'lûmât-ı lâzime değildir; fakat ibtidâîye mektebi muallimlerinin bunlarla kesb-i insiyet etmeleri lazımdır.

Ba'zıları der ki: evvela zihni tahrîs ediniz, sonrası fazlasıyla gelir; vas'at ve kuvveti hâiz bir müfekkireye, bu vesâiti tahayyül ve sâha-i tatbîke vaz' için en ufak bir sâî kafi gelir.

Hayır; mes'ele o kadar kolay değildir. Delîli şudur ki, dâimâ en iyi netâyici elde edenler en ma'lûmâtlı muallimler değildir. Sonrada bizden evvel başkalarının keşf etmiş olduğu şeyleri bizim yeniden keşf etmemize ne lüzûm var? Binâenâleyh muvaffak olmak istiyen bir muallim, mesleğinde kendisine takaddüm etmiş olanların en ziyade muvaffakiyetle isti'mâl etmiş oldukları turuk-ı tedrisiyeyi öğrenmeli ve eslâfının tecrübesinden istifâde etmelidir; bu tarîkleri bilmeli mukâyese etmeli ve kendisine en 'aklı, en 'amelî ve zevk ve kâbiliyât-ı zâtiyesine en mutâbık gelenlerini intihâb etmelidir. Bunlara evvela temellük ederek, kendisine mal edinsin, sonra bunlara git gide, tatbîkât-ı meslekiyesinin kendisine ilhâm edeceği şeyleri de 'ilave ederse iyi bir muallim, asgari cehd ve gayretle a'zami netâyic elde eden muallim olur. Nazariyâtdan amelîyâta incek yerde evvelâ amelîyâta alışması ve yalnız amelîyâtda devam etmekle beraber, tatbik ettiği şeylerin esbâbını araştırmaya ve sırf san'atın kâfi derecede hâiz olmadığı şeyleri nazariyât ile müsmir kılmaya çalışması lazımdır.

[274] Bu, dâimâ nazariyât ve amelîyâtın, 'ilm û san'atın 'atîk mübâyenetidir. Şüphesizdir ki sanayi'i, terakkiyâtını ihtirâ'ât-ı 'ilme borçludur. Fakat 'ulûm; hayat-ı hakîkiye ile yaşamak isteyenlere ancak bunları tatbik eden bir 'âlemden pek aşağıdır; fakat fabrikacının da ba'zı kâbiliyât-ı mahsûsası olmalıdır. Ve 'amelîn keşfiyâtına bütün kıymet müsmirlerini bahşeden de kendisidir. 'ilm-i terbiye'-i etfâlin de nazariyâtçı ve tatbîkâtçıları vardır, burada gâye'-i kemal-i ibtidâî mualliminin hem nazariyâtçı ve hem de tatbîkâtçı olabilmesidir; fakat mekâtib-i ibtidâîyemizde ve bu mekteplerde kast edilen mevzû'u mütevâzı'ı için tatbîkâtsiz nazariyât hiçbir şey husûle getirmez, hâlbuki tatbîkâta biraz nazariyât 'ilave olunursa ekseriyâ pek müceb-i memnûniyet neticeler elde etmeye kâfi gelir.

Ma'mafihe, mülâhazât sâlifeden, usûl ile tarîk arasında derin bir hufre bulunduğunu istihrac etmelidir. Kıra'at, yazı ve rakam öğrenmek için tahayyül edilmiş

olan birçok tarîkler, saymak ve ölçmek için icâd olunan birçok altlar, tarih veya coğrafyayı hıfz ettirmek için isti'mâl olunan çerçeve veya destûrlar usûl nâmıyla tevsîm edilmişlerdir. Bu, şüphesiz, doğru bir şey değildir. Fakat ba'zı ahvâl olur ki ihtiyar olunan tarîkin ne müşahhas ve ne de mihâniki bir ciheti olmaz ve usûl ile mizac olunabilir. Bu sûretledir ki usûl-ı ta'bîr olunan muhtelif isticvâb tarzları esas i'tibarıyla daha ziyade birer tarîkdir. Ve lisân-ı terbiyevide bile kabûl edilmiş olan bu iltibâs, usûl ile tarîkin yekdiğerine ne kadar sıkı bir sûretde merbut [275] bulunduğunu göstermeye kafidir. Fi'l-vaki'i doğru olan şudur ki usûl ile tarîk ekseriyâ yekdiğerine o kadar karışır ki bunları tefrîk eden fark cüz'iyeyi ayırabilmek pek müşekkel olur.

Ba'zı mütercimler (methode) kelimesini tarîk veya üslûb ve procédés kelimesini de inmât, turûz sûretiyle lisânımıza nakil ediyorlarsa da usûl ve tarîk kelimelerine lisânımızda daha ziyade alışılmış olduğundan bunları tercîh ettik. Bunların tarîk, usûl veya inmât sûretinde takarrür ve kabûl kat'isi şüphesiz istikbâle âittir.

BEŞİNCİ FASIL

‘İLM-İ TERBİYEDE USÛLLER

1.Usûlun ehemmiyeti. 2. Tedrisât-ı ibtidâîyenin ‘umûmî vecihe’-i istikâmeti. 3.Başlıca usûllerin tedkîki: 1 usûl haddisi. Tatbîkâtı. 4.2 Usûl takrîri. Hâiz olduğu evsâf. 5.Usûl ta’lîli mîsâller. 6.Usûl istisra’i. Mîsâller. 7. Usûl sakrâtı. Bu usûl esas i’tibarıyla usûl-ı haddisi ve usûl-ı ta’lîlinin isti’âmâl eyledikleri bir tarîkden başka bir şey değildir. 8. Bu muhtelif usûllerin ikiye irca’ı: usûl-ı taharri ve usûl-ı meslek.

1.Usûl mes’eleleri, tedrisât-ı ibtidâîyede, pek büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Şüphesiz, şâkirdleri ta’lîm etmek için her şeyden evvel bilmek lazımdır. Ve bi’z-zât bilinmeyen bir şey’in diğerlerine öğretilmesi gayr-i kâbildir; ta’lîm ve tadrîs için çocukları sevmek ve vazifesinde ibrâz gayret ve sadâkat etmek de lazımdır: büyük işleri yapan en ziyade kalptir. Ma’mafihe, en iyi neticeleri elde etmek için bütün bunlarda kifâyet etmez: san’atı bilmek ya’ni usûl-ı tadrîsi bilmek lazımdır. Her mevzû’u tadrise, şâkirdânın sin ve zekâsına en ziyade mutâbık gelen usûlleri ve en mahirâne ve çocukları celb edebilmeye en muktedir tarîkleri, çocukların müfekkirelerini müfid-i ma’lûmât ile techîz edebilecek en seri’i vesâiti bilmek icâb eder.

Mösyö Maryun diyor ki: usûlu dâiresinde bir idârenin fevâiti [277] ve ‘aksi cihetin muhâzîri ‘ilm-i terbiye’-i etfâl kadar hiçbir yerde daha bariz görünmez. Pek müstesnâ olan bir emniyet nazar ve bir sa’adet-i ilhâm faraziyesi ber taraf edilecek olursa bir usûle mâlik olmamak gerek ebeveyn ve gerek muallimler için ne istediklerini ve ne de neye muktedir olduklarını bilmemek, kararlardan yürümek, tereddüt etmek, her an nokta-i nazarlarını değiştirmek, dûn emir ettikleri şey’i bugün men’ etmek, hadisâtın keyfine göre hareket etmek en ufak vak’alara karşı habersiz bulunmaktır. Bunun her şeyde şayan-ı esef olduğu düşünülürse, her şey arasında en nâzik ve muğlak olan emr-i terbiyede –ki orada yanlış bir hareket yalnız hal-i hazırda îrâs zararlarla kalmaz vezâif-i atıyeyi ağırlık ve netice’-i intihâ’iyei duçar-ı tehlike eder – neler olmaz!

2. Terbiye'-i zihniyeye âit husûsâtta mes'ele, 'asır hazır 'ilm-i terbiye'-i etfâl 'ulemâsından biri tarafından yazılmış olan atideki satırlarda tam ve vâzı'ı bir sûretde tefsîl edilmiştir.

Mösyö (Garear) diyor ki: tedrisât-ı ibtidâîyenin mevzû'u hassı, şüphesiz her şeyden evvel, çocuğa birçok ma'lûmât-ı müsbete telkîn etmektir ki insan bugün bunlardan haric olursa, ta'bîri vecihle medeniyetten haric bulunur. Fakat aynı zamanda bu mevzû'u, çocukta hüsn-i selîm ve hüsn-i ahlâkiyi tekvîn ve tenmiye etmektir. Hüsn-i selîm; muhâkemenin fa'âliyetiyle, hüsn-i ahlâkıda bi'l-'umûm hissiyât nâmuskârânenin, bi'l-cümle insiyâkât 'aliyenin hırsıyla tenmiye olunur.

[278] Eğer tedrisât-ı ibtidâîyenin gâyesi hakîken bu ise bedihidir ki ancak usûl ile kâimdir. Buna münâsıb gelen usûlde bir cümlede hülâsa olunabilir:

Muğlak ve garîb yazı numûneleri uzun ders metinleri, tahrîri tahlîl ve tasrîfât silseleri gayr-i kâbil hazım ta'rîfât gibi tedrisâtın a'lay-ı vasfı bahanesiyle, vecihe'-i istikâmetini tagyîr eden bi'l-cümle vazifeleri uzaklaştırmak; evâmir be tenbîhâtı tenfisi ve mûmâresâtı tezyîd etmek; çocuk için en iyi şey'in muallimin lakırdısı olduğunu asla unutmamak; çocuğun, o kadar müste'id kabul, o kadar emin olan hafızasını ancak bir nokta-i istinâd gibi isti'mâl ederek tedrisâtın, bundan müsmir bir nişâna hıfz edebilecek olan zihne kadar duhûlüne çalışmak; çocuğu basitten mürekkebe, sehlden müşkile, tatbîkâtdan mebd'e'î götürmek iyi bir sûretde müteselsil suâller vasıtasıyla, kendisine gösterilmek istenilen şey'i kendisine bulundurmak, muhâkemeye, bulmaya, görmeye alıştırmak; ve'l-hasıl mütemâdiyen harekette, zihnini müteyakkız bulundurmak ve bunun içinde izâha muhtac hiçbir şey'i meşkûk bırakmamak, isbâtları, mümkün olduğu zaman eşyânın tecessüm maddisine kadar götürmek, her derste zihni dolduran teferru'at muğlakayı ayırarak, bunu tenvîr eden vakı'ât mümeyyizeyi kava'id-i basiteyi istihrâc etmek; her şey'i, doğru, mufîd, ahlâkı tatbîkât ile nihayetlendirmek: mesela kırâatda, okunan parçadan hâiz olduğu bi'l-cümle izâhât müfideyi, bütün nesâyih hatt ve hareketi istihrâc etmek; sarfda mîsâlden başlayarak ka'ideye vâsıl olmak [279] ve bu sûretle iskolastik nahviyâtından azâde kalmak; yazdırılan imlâları klasik asârın en basit ve en saf parçalarından intihâb etmek; mûmârese mevzû'ularını, müşkilât-ı lisâniyeyi tezyîd ve ahlâk için bi'l-hâssa yapılmış mecmu'alardan değil, a'yân cariyeden, sınıfta, o günün dersinde, en sonra öğrenilen

tarih sahîfelerinde, coğrafyada bulmak; mîsâlleri talebenin gözleri önünde icâd etmek ve bu sûretle dikkatini celb etmek ve bi'l-hâssa mîsâlleri kendisine buldurmak ve dâimâ tahtaya yazmak, ve bi'l-cümle hesâb i'mâlini, hayat-ı câriyede isti'mâl olunan mümâreselere irca'ı etmek; coğrafyayı dâimâ harita ile tedris etmek ve çocuğun ufak nazarını sokaktan mahalleye, mahalleden güya, nahiyeye, vilâyete, memlekete, dünyaya doğru tedricen tevsi'i etmek, mahallerin ta'rîfât topografyasını, 'arz eyledikleri hey'et-i 'umûmîyenin manzaranın husûsiyetleri, kendilerine hâs mahsûlât-ı tâbî'îye ve sana'îyenin, tahattur ettirdikleri hadisâtın tasvîriyle canlandırmak; tarihte devrelere, ehemmiyet tasabbiyeleriyle mütenâsıb bir dikkat 'atıf etmek ve ilk muhtelif 'asırları sür'atle geçerek doğrudan doğruya istihlâf ettiğimiz 'asırlarda daha fazla tevakkuf etmek; sırf tecerruh âit teferru'atı bile esef fedâ ederek, milletin sûret-i tekemmül ve inkişâfına âit hutût-ı esasiyeyi bariz bir sûretde göstermek, inkişâfın te'âkibini hadisât-ı harbiyeden ziyade medeniyetin fütûhât-ı hakîkiyesi olan, kavânin mü'essesenin teselsül ma'kûlünde, efkâr-ı ictima'îyenin terakkisinde, fikrin ihtira'âtında aramak, çocuğun gözleri önüne, mahalliyesini tevsi'i ve ruhunu a'la eden tasvîrler vasıtasıyla insanları ve eşyâyı koymak ve memleketi [280] Paskal'ın beşeriyet hakkında söylemiş olduğu vecihle ebediyen bâkî büyük bir mevcûd yapmak ve bu sayede vatan hakkında, emir eylediği vezâ'if, ve taleb eylediği fedâkârlıklar hakkında bir fikir vermek. Bir mektebin ruh tedrisâtı bunlardan 'ibaret olmalıdır ve gerek istikâmet-i 'umûmîyeleri i'tibarıyla ve gerek tatbîkât-ı mahsûsaları i'tibarıyla turuk-ı tedrisiye ve usûller bunlardan 'ibarettir.

Bu sûretde telakki olunan bir sûret tedris şüphe yoktur ki birçok müşkilât 'arz eder. Fakat muallimlerimiz kendiliklerinden kolayca görecektirler ki elde edilecek i'tiyâdâtın ilk müşkilâtı bir kere iktihâm olunduktan sonra i'tikâdât-ı bâtılâyı ber taraf eden, sınıfa menfa'at, uyanıklık, hayat sokmaya yardım eden her şey, hakikat halde bir 'unsur kuvvet ve terakki olarak bâr tedrisâtı tahfîf eder.

Şunu da biliyorlar ki ancak fi'ili olan bu usûllerin bilerek isti'mâli sayesinde ki çocuğun ruhuna kadar nüfûz imkânını bulabilirler ve onu yalnız tedris ve ta'lîm değil terbiye ederler: terbiye! Ne ağır vazife: bunda şüphesiz ta'lîmin de bir hâssesi vardır fakat ta'lîm kafi değildir. Terbiyenin bilgeden ziyade halka merbût olan mevzû'u çocukta, bir gün insan olacak olan şey'i hazırlamaktır. Tedrisât-ı ibtidâîyeye

muvâffak gelen yegâne usûl, sıra ile hem muallimi hem de şâkirdleri iş başına geçiren ve bunlar arasında basit ve mahirâne bir sûretde tedric edilmiş sûr-ı muhtelif tahtında nev'imen mütemâdi bir mübâdele'-i efkâr husûle getiren usûldür. Muallim dâimâ çocukların bildikleri şeyden hareket eder ve ma'lûmdan mechûle, kolaydan müşkile doğru giderek çocukları şifâhi [281] suâllerin veya tahrîri vazifelerin teselsülüyle bir mübde'in netayicini, bir ka'edenin tatbîkâtını veya bilâkis gayr-i meş'ûr bir sûretde tatbîk ettikleri ka'ideleri mübde'ileri buldurur.

Bi'l-cümle tedrisâtta muallim, başlarken a'yân-ı mahsûsa isti'mâl eder, eşyâyı gördürür, dokundurur, çocukları mevcûdât-ı müşahhasa karşısına koyar, sonra, yavaş yavaş, çocukları bunlardan mefhûm mücerredî tefrike ve maddi misâllerin mu'âvenetine ihtiyac görmeden mukâyese, ta'mîm ve muhâkemeye alıştıır.

Binâenâleyh tedrisât-ı ibtidâîye ancak dikkate, hükme ve tava'it-i zihniyeye mütemadiyen mürâcaatla bâkî kalabilir. Bu tedrisât mahiyet i'tibarıyla haddisi (intuitif) ve 'amelîdir: haddidir, ya'ni her şey'den evvel, fitraten mevcûd his bilme, kuvvet bedâhete, fikr-i beşerin bi'l-cümle hakâyıkı değil – en basit ve en esası hakikatleri yek nazarda ve bilâ isbat kavramak husûsunda hâiz olduğu kudrete muhtaçtır; 'amelîdir, ya'ni ibtidâî mektebi çocuklarının vâhi münâkaşalar, 'âlemâne nazariyeler, iskolastik garâbetleriyle zayi'i edilecek vakitleri olmadığını ve onları kat'iyen muhtaç olacakları hazine'-i efkâr ile techîz ve bu hazineyi muhâfaza ve ileride tevsî'i edecek bir hale koyabilmek için beş altı senelik tahsîlin çok olmadığını nazardan devr tutmamalıdır.

Ancak bu iki şart iledir ki tedrisât-ı ibtidâîye fikrin terbiye ve taharrisiyle mükellef olabilir: bu tedrisâtı idâre eden tabi'atdır, zihnün kuvvâ-yı muhtelifesini, mâlik bulunduğu yegâne vasıta ile ya'ni bu kuvva-yı basit tav'ı ve hemen garîzi (instinctif) bir sûretde işleterek mütevâziyen [282] inkişâf ettirir; çocuğu hükmetmeye alıştıırarak kuvve'-i hâkimesini, çok çok müşâhede ettirerek fikr-i müşâhedesini, çocuğu kendiliğinden ve mantık kava'idine lüzûm göstermeksizin muhâkemeye alıştıırarak kuvve'-i istidlâlini teşkîl eder.

İnkişâfa amâde olan müfekkirenin kuvvâ-yıt âbi'yesine karşı olan bu i'timad ve tam ma'nâsıyla iddi'ay-ı 'ilmin noksânı bir türlü ibtidâî tedrisâta elverişlidir; fakat bi'l-hâssa yalnız, husûsi birkaç çocuk üzerine değil bütün bir kitle'-i 'avam etfâle karşı

icrâ-yı nüfûz edecek olan mekteb-i ibtidâî'-i 'umûmîde mecbûrî'l-ittiba'adır. Bu mekâtibde tedrisât bi'l-zarûre müştereken ve ma'en icrâ olunur: muallim kendisini birkaç şâkirde hasır edemez, nefsinin herkese borçludur; onun eser terbiyevisi yalnız bir zümre'-i müntahibe üzerinde değil, bütün sınıfın hey'et-i 'umûmîyesi üzerinde elde ettiği netâyicle takdîr edilir. Şâkirdlerinin kuvve'-i zihniyelerinde mevcûd tehâlûf her ne olursa olsun asgari bir 'ilm ve bir kâbiliyet vardır ki tedrisât-ı ibtidâîye bunu pek nâdir ba'zı istinâlar ber taraf edilmek üzere bi'l-'umûm şâkirdlere i'tâ ile mükelleftir; bu seviye birkaç şâkird tarafından kolaylıkla geçilir; fakat böyle olduğu takdirde, bu seviye diğer bi'l-'umûm şâkirdân tarafından elde edilmezse, ya muallim vazifesini anlamamış yâhût tamamıyla ifâ etmemiş demektir.

3.Usûl bizi, tedris hakîkate sevk eden bir yol olduğuna göre, bu gâyeye vâsıl olmak için yalnız bir tarîk mevcûd olduğuna zâhib olmamalıdır. Birçok usûller vardır; bunlardan her birinin fevâit ve muhâzîri mevcûd olup ba'zısı daha husûsî [283] bir sûrette filan derse daha muvâffak, bir diğeri başka bir derse daha az muvâffaktır. Bu usûllerden başlıcalarını gözden geçirelim:

Evvela usûl-ı hadsî¹³⁷ vardır ki bu bize, mevcûdât hakkında havâss ve bi'l-hâssa basara vasıtasıyla bir vukûf verir. Meselâ çocuklara dâirenin ne olduğu mu öğretilmesi isteniyor? Onlara dâireyi şifâhen: dâire, münhani bir hatla tehdîd edilmiş ve her nukâtı merkez denilen bir nokta-i dâhiliyyeden aynı ba'idde vaki'i bir satıhtır. Diye ta'rîf edeceğimiz yerde siyah tahtaya bir dâire çizeriz; daha basit bir sûrette, etrafımızda mevcûd eşyâ arasında dâirevi şekilde olanları gösteririm, sa'at, sobanın üzeri, elbiselerindeki dökme ilh. gibi. Bu sûretle dâire hakkında yek nazarda her ne kadar biraz vuzûhi nâkus olsa da pek basit bir sûrette idrâk edilebilen, mefhûm hâsıl ederler.¹³⁸

¹³⁷ Methode intuitive Latince intuire den görmek bakmak ma'nâsına.

¹³⁸ Müfekkirenin bu sûretle idrâk ettiği şey her ne kadar sarîh görünürse de esas i'tibarıyla oldukça muğlak ve pek na tamamıdır. Çocuklara bu şekil hendesinin yalnız temsil hattı ile verilen dâire mefhûmu, balada gösterilen ta'rîfden hâsıl olacak mefhûmdan ne kadar aşağıdır! Bu ta'rîf fikirde sadece yuvarlak bir şey hakkında mübhem bir mefhûm hâsıl etmez; hatt-ı münhanin her noktasına müsavi mesafede bir nokta-i dâhiliyyeden bahis eder. Binâenaleyh bütün nısf katırların yekdiğerine müsavi olduğunu ve bi'l-netice bu nısf katırlardan herhangi birinin intihâsından çekilecek bir 'amûdun dâireye mümâs teşkîl edeceğini ve bundan bi't-tâbi'i istihrâc olunacak netayic sâireyi evvelden efhâm eder. (Şüphe yoktur ki bu ta'îf söylendikten sonra dâire resim edilmek sûretiyle de irâ'e olunmalıdır.)

Fakat bu mahzûr, gâyet küçük çocuklar ta'lim edildiği zaman [284] ihmâl olunabilir, çünkü onlara a'yân hakkında şimdilik ancak ibtidâî ve sathî ma'lûmât verilebilir. Bu sûretle idrâk ettikleri mefhûmlar bulundukları sin için kafidir. Bu mefhûmlar bi'l-ahire tekrar sûretiyle itmâm ve ta'mîk edilir. Şimdiki halde usûl-ı haddisinin bir büyük fâidesi vardır ki oda küçüklerin müfekkirelerini bilâ cehd ve zahmet zenginleştirilmesidir; bundan ma'ada, havâsslarına mürâcaat ederek zevkyâb eder ve kendilerine öğrenmek zevkini verir ki bu zevki, bulundukları sinde az çok zahmetli olan bir tüter zihni bahasına kazanmaya hâcet kalmaz.

Esasen hades, çocuklara hiçbir zaman görmedikleri ve bununla beraber ta en küçük yaştan i'tibaren bilmeleri lazım gelen ba'zı şeyler hakkında bir fikir vermek için mümkün olan ve aynı zamanda en muvâffak olan yegâne vasıta değil midir? Çocuklar, resimli hayvânat elifbâları sayesinde ki fil, deve, arslan manzarasıyla insiyet peydâ ederler: pek muhtelif olan resimli kitapları sayesinde ki büyük bir gemi ile nehirlerde gördükleri küçük sandalların saraylarla kalabalık sokakların ve köylerini teşkîl eden kulübelerle farkını anlar. Bi'l-hâssa coğrafya dersi a'yânın resim vasıtasıyla irâesi husûsundan pek ziyade istifâde eder: işte bir yanardağ, büyük bir İsveç Körfezi, memâlik-i hareye âit bir manzara, memâlik-i muhtelifenin insanları ve elbiseleri ilh. harita usûlü de usûl-ı hadesînin - hiçbir şey'in yerine kâim olamayacağı - bir sûret-i tatbîki değil midir?

Tarih de tedrisât ibtidâîyede olsun, usûl-ı hadesîye birçok [285] şeyler borçludur. Mesela muharebeden mi bahis ediyorsunuz? Bu kelime, küçük çocuklara, bir muharebe resmi irâe olunmadıkça hiçbir şey ifâde etmez. Âbidât, esliha irâe eyleyen resimler tarih derslerine elzem vesâikdendir, fakat tedrisâtınızın tasrîhe en az lüzûm gördüğü şeylerde bile resm-i san'atlarını isti'mâl sûretiyle, usûl-ı hadsiden ne büyük istifâdeler edilir; bu sûretle en büyük vekâyi'i tarihiyeye musavver levhalar gösterilir. Bu levhalar bu hâdisâta ne kadar hayat, ne kadar renk verir! Hikâyenin çocukların müfekkiresinde hâsıl edemeyeceği ne kadar intibâ'alar husûle getirir, bunların hatırasını ne kadar takviye eder! Bunun içindir ki tedrisât-ı ibtidâîyeye âit kitapların hemen hepsi resimli olarak tab' olunur. Bundan daha ileri gedilmiş ve bi'l-hâssa tarih tedrisâtı için büyük eb'âdda renkli ve mukavva üzerine yapıştırılmış levhalar i'mâl edilmiştir; muallim, vekâyi'i mühimmeyi müşâhîrin resimlerini irâe

eden bu levhaları, derslerini daha te'sîrli bir hale ifrâğ için bütün şâkirdâna gösterir. Renkli levhalar, bugün ziyâli aksa (projeksiyon) bile tehvîl olunmaktadır. Bu tarz, revnak ve sûret-i irâesi i'tibarıyla gâyet cazibedâr olup tam ma'nâsıyla mektep tedrisâtında dâimâ 'amelî bir sûretde tatbîki müşekkel olsa bile, ta'mîm-i ma'arif husûsunda her yerde verilen konferansların – ki hemen her yerde gece dersleri yerine kâim olmuştur – muvaffakiyetini te'mîn etmektedir.¹³⁹

Şimdiye kadar yalnız tarih ile coğrafyadan bahsettik fakat [286] tedkîk edilecek eşyâyı 'aynen gösteren eşyâ dersleri, mukâdir ve nisbetleri hakkında bir fikr-i mahsûs vermek için yuvarlaklar, çubuklar isti'mâl eden hesâb-ı ibtidâî¹⁴⁰ ve tedrisâtın diğer mevâdı, derecât-ı muhtelifede usûl-ı haddisiyi bir sûret-i müfidede isti'mâl edebilir.¹⁴¹

[287] 4. Demek oluyor ki hades ve bi'l-hâssa hades-i mahsûs (çünkü felsefe de değilse de 'ilm-i terbiyede yalnız olarak isti'mâl olunan hades kelimesi hades-i mahsûsu ifâde eder) bize havâss vasıtasıyla a'yân ve eşyâ hakkında bilâvâsıta ve anı bir 'ilm verir. Fakat bir cihetden mefhûmâtın ekserisi müfekkirenin bir rû'yet-i basite ve evveliyesiyle ani bir sûretde iktisâb edilemez: müfekkire bu mefhûmâta ancak adım adım vâsıl olabilir. Bu halde hades-i 'ilme ancak bir başlangıç olabilir yalnız bu 'ilmi itmâma ve izâha ma'tûf olan mümâreselere bir esas veya bir nokta-i hareket hizmetini görür (eşyâ dersleri) diğer taraftan her tedrisât, bir şey'in, resim veya cisim gibi, irâe ve el ile mu'âyene edilebilecek bir sûretde temsîl müşahhası üzerine ibtinâ edemez veyâhût bu sûret irâeye gelemmez. Binâenâleyh bu iki ahvâlde de ba'zen hadesten ayrı

¹³⁹Tedrisât-ı haddisiye bi'l-hâssa, duvar levhaları ve ziyâli 'akslar sûretleri tahtında manzara vasıtasıyla tedrisât nâmı alır.

¹⁴⁰ Diğer fasıllarda bu muhtelif vesâit terbiyenin sûret-i isti'mâlinden tekrar bahsi edeceğiz.

¹⁴¹ Usûl-ı haddisi nazar-ı dikkate almış olduğumuz ma'nây-ı mahdûdu dâhilinde ancak hades-i mahsûsa kâbil tatbîk olabilir. Fakat hades daha felsefî bir ma'nâ ile alınırsa bilâvâsıta anı bir rû'yetimize tâbî'i olan ve nev'imen isyâkı olan idrâkât-ı muharredeye, bire tav'ı bir sûretde temelin eden hissiyâtad a kâbil-i tatbîkdir. Çocuk, hiçbir şekil görmeden bir müstatîl dâhilinde çekilir bir katırın bu müstatîli iki müsâvi kısma ayırdığını anlar ve hatta keşf eder ve aynı çocuk sarf rû'yet ve hadâniyesiyle bir fi'ilin iyi veya fenâ olduğuna hükmeder demek oluyor ki hades zihni olduğu gibi hades ahlâkı da vârdır ve bunlar muallimin derslerine ilk esas, nokta-i istinâd teşkil eder.

Ba'zı 'ilm-i terbiye mütehasısları daha ileri gidiyorlar:

Mösyö Bovison 'ilm-i terbiye kamusunda diyor ki: "bir çocuk, kendisine ne resim ve ne de eşyâ gösterilmese ve her def'asında infi'âli bir sûretde muallimi ta'kîb edecek ve hâsır bir dersi mutî'i bir sûretde okuyacak yerde aramaya sevk edilse, bulmasına yardım edilse, yol üzerine konularak, kendiliğinden birkaç adım attırılsa o zaman hades vasıtasıyla tedris edilmiştir denilebilir" tanımıza göre bu, usûl keşfi veya ta'lileden başka esasını teşkil ederse de müfekkirenin nati ve tedrici bir taharrisi başladığı andan i'tibaren hades zâil olur. Esasen bu hiçbir menfa'at-i 'amelîye ibrâz etmeyen bir ıstılâh mes'elesidir.

ba'zen hades üzerine mübteni vesâit terbiyeve'-i sâireye, başka usûllere mürâcaat lazım gelir.

Tarih veya coğrafyada olduğu gibi hikâye veya tasvîr edilmek mi kasd ediliyor? İsti'mâl edilen usûle usûl takrîri denilir. Burada fikirler nev'imen yan yana bulunmaktan başka bir şey yapmaz. Muallim bu fikirleri ifâde eder: şâkirdân dinleyerek yalnız hıfz ederler.

Bedihidir ki ders oldukça vâzih bir sûretde irâe olunmalı ve çocukların fikrinde karanlık bir şey bırakmamalıdır (bu esasen tedrisâtta dâimâ taleb olunan bir vasıftır) bundan başka ve her ne kadar burada mefhûmât yekdiğerine bi'l-zarûre tâbi'i olmaksızın birbirini tevâli ediyorsa da, sıkı bir nizâm tahtında irâe olunmalıdır ki bundan hey'et-i 'umûmîye için bir [288] sırâhat husûle gelir; en mühim ma'lûmât hakkında daha vasi'i tefsîlât verilmeli ve şayan-ı ihmâl olanları varsa muallim bunlardan bahsetmemeye evvelden karar vermiş olmalıdır (çünkü evvelden dersini hazırlamış olduğunu farz ediyoruz) evvelce de söylemiş olduğumuz vecihle tedris etmek, intihâb etmek demektir; o halde bir dersin takrîri bu usûle ri'âyet edilip edilmediği hakkında müthiş bir muhakktır. Madem ki her şeyden bahsetmek kâbil değildir, nerede durmâlî, neyi hazf etmeli, hangi bahiste daha ziyade ısrâr etmelidir? Burada muallimin hâkimesi ve hiss-i terbiyevisi mürâcaat edebileceği yegâne rehberleri teşkil eder.

Muallim bu husûsta müşkilâta duçâr olduğu takdîrde - ki ekseriyâ muhakkak duçâr olacaktır - Mürâcaat edeceği en fena çare'-i hal, 'ad ettiği veya pek husûsi bulduğu veyâhût mevzû'a biraz hâric 'ad ettiği için açıktan açığa anlatmak istemediği bir nokta üzerine sadece bir imâ ile iktifâ etmesidir. Bu hiçbir sûretle te'lîf beyn edemeyen bâtil bir had mütevassıttır. Fi'l-vâki'i bir imâ ancak: küşâyış bulmuş zihinler tarafından ve sonrada bir müfekkirenin imânın irâe eylediği vakı'a veya şey hakkında tamamen ma'lûmâtı olduğu takdîrde anlaşılabilir. 'Aksi takdîrde sırf edebi ve pek az terbiyevi olan imâ şâkirdân tarafından görölmeden geçilir veyâhût da - bu daha vahimdir- şâkirdân arasında en zekilerini, her şey'i anlamak, hiçbir şeyde mübhemet kabûl etmemek isteyenlerini şaşırtır. Buna biraz müşâbih diğerk bir silsele'-i efkârda, muallime kaziye'-i esasiye sûretiyle takrîri tavsiye ederiz. Bi'l-hâssa ilk def'a beyân edilmiş fikirlerde cemel-i i'tirâziyeden sakınmalıdır.

[289] “1715 senesi vefât eden on dördüncü Lu’i kendisine halef olarak ancak küçük bir torun bıraktı.” İlh. eğer on dördüncü Lu’inin tarih vefâtı şimdiye kadar söylenmemiş ise bu sûretle ifade etmeyerek: on dördüncü Lu’i 1715 senesi vefât etti. Kendisine halef olarak bir torun bıraktı” ilh. deyiniz.

Takrîr-i şifâhinin sırâhat ve kiyâseti, muallimin ba’zı evsâf veya kâbiliyât-ı fer’iyesine tâbi’idir. Muallime, tannân ve fasîh bir nutuk, mu’tedil doğru ve müfid evzâ’a, kâfi derecede müteharrik, şarlatanlığa varacak derecede efrâta düşmeyecek, derece’-i matlûbede dersin mevzû’una tetâbuk edebilecek müteharrik bir sima ve bi’l-hâssa müfekkirelere nüfûz ederek sâmiînini kendisiyle beraber sürükleyen bir harâret ve i’timâd ile birlikte sehl ve fasîh bir belâgat temenni ederiz.

5. Maksud sadece takrîr olmayıp, ekseriyâ vaki’i olduğu vecihle isbât ise zihne, yekdiğerine mübâyin iki tarîk ‘arz-ı vücûd eder: bunlar da ta’lîl ve istikrâdır. İlk kısmımızda bu i’mâl-i zihniyenin neden ‘ibaret olduğunu gösterdik¹⁴² dedik ki ta’lîl hakâyık-ı külliyyeden bu hakâyıkın muhtevi olduğu hakâyık-ı cüz’iyeye iner; istikrâ bilâkis cüz’eden külliye çıkar. Bu iki mübde’ide, mütekâbilen: usûl-ı ta’lîl ve usûl-ı istifra’i tetâbuk eder.

Usûl-ı ta’lîli vasıtasıyla tedriste, bir mübde’i (ka’ide’-i ‘umûmîye) [290] beyân olunur ve sonra bu mübde’i misâller vasıtasıyla isbât ve tahkîk edilir. Bu usûl mesela, hendese tedrisâtında müsta’meldir. Evvela bir da’va söylenir; sonra münâkaşa edilerek bir misâl vasıtasıyla isbât olunur: “a b c müsellesini alalım ilh.” gibi. Fakat daha ziyade tedrisât-ı ibtidâîye programına âit bir ders farz edelim. Meselâ sırf dersinden ‘Arabi sıfatların mutâbıkını bahsini alalım:

Evvelâ ka’ide’-i ‘umûmîyeyi söyleriz: ‘Arabi ka’idesi üzerine yapılan terkîblerde sıfatlar tavsiye eyledikleri isimlere tâbi’idir. Sonra misâllere geçerim: eşcâr müsmire müsmir, eşcârı tavsîf ediyor. Eşcâr cem’ olduğundan müsmir de mü’ennes olur. Muzafferiyet kat’iye; âlât-ı harbiye ilh. misâlleriyle bu ka’ideyi isbât ederim.

Mesela fizik dersinde Arşimet kanûnunu öğreteceğiz değil mi? Evvela kanûnu söyleriz: mâyia derûnuna batırılan her cisim, vezninden tebdîl-i mekân ettirdiği may’ian veznine müsâvi bir kısmını ga’ib eder gibi görünür sonra lazım gelen alâtı

¹⁴² Sahîfe: 104

olarak tecrübeyi yapar, ve muhtevi olduğu amelîyâtı sırasıyla tefrîk ederim ve netice olarak da evvelâ söylemiş olduğum ka'ide'-i külliyyeyi tekrar ederim. Çocuklara suya girdikleri vakit a'zay-ı bedeniyelerini daha hafif his ettikleri ve suyun içinde kaldırılan bir şey'in açıkta kaldırdıkları bir cisimden daha hafif göründüğünü söyleyerek bu izâhâtı itmâm ederim.

6. Usûl-ı istifâite de 'aks-i sûretle hareket edilir. Evvelce bahsettiğimiz sarf dersinde öğretmek istediğin ka'ide'-i 'umûmîyeyi [291] söylemezden evvel, birçok misâller gösteririm: eşcâr-ı müsmire, alât-ı harbiye, muzafferiyet kat'ye ilh...

Sonra müsmir kelimesinin mü'ennes olduğunu göstererek, eşcâr kelimesinin cem' olduğu hakkında nazar-ı dikkatlerini celb ederim. Buna benzer birtakım misâller daha getirerek, bunların cümlesinde aynı hâlin vâki'i olduğunu gösteririm. Bunun sadece bir tesâdüfden 'ibaret olmayıp bir ka'ide'-i 'umûmîyenin sûret-i tatbîk olduğunu kabûl ettirir ve netice olarak da ka'ideyi kat'i sûretde söylerim.

Arşimed kanûnun isbâtı içinde, çocuklara ekseriyâ şahidi oldukları ba'zı küçük vak'aları tahattur ettiririm: denize girdikleri zaman kollarının ayaklarının daha hafif olduğunu kuyudan su çekerken kova suyun içinde daha hafif ve suyun üzerinde daha ağır göründüğünü ilh... söyleyerek nihayet mâyiât içinde bulunan her cismin vezninden bir parçasını zayi'i eylediğini, netice olarak söylerim. Şimdi iş bu parçanın neye müsâvi olduğunu göstermeye kalır. Bir terâzi ve iki de üstüvâne alır. Bu üstüvânelerden birinin içi boş ve diğeri dolgundur ve dolu üstüvâne bu şak içine tamamıyla tetâbuk eder.

Yavaş yavaş tecrübeyi yaparak, her safhayı vakti geldikçe anlatır ve mülâhazadan mülâhazaya, suya batırılan dolgun üstüvânenin kabdan taşırdığı suyun veznine müsâvi bir vezin galip eylediğini gösterinceye kadar devam ederim. O zaman su yerine başka bir may'e almış olsaydık ve üstüvânede başka bir ma'denden ma'mûl bulunmuş olsaydı aynı hâlin yine [292] tamamıyla vaki'i olacağını da tekrar isbâta hâcet kalmaz. Nihayet netice olarak Arşimed kanûnunu tamamıyla söyleriz.

7. Yukarıda bahis eylediğimiz iki usûl arasında şâkirdânın derslere ne dereceye kadar iştirâk etmeleri lazım geleceği husûsunda ihtiyar sükût eyledik. Bunların derslere iştirâk ve mu'âvenetini hangi vesâit ile ve ne dereceye kadar celb edeceğimizi

ta'yîn ve izâh eylemedik. Çünkü maksadımız birçok tefsîlâta ihtiyaç gösteren ve daha tamam teferru'âtı istilzâm eden numûneleri vermek değildi. Biz yalnız usûl-ı ta'lîli ile usûl-ı istikrâ'iyi hadd-ı zâtlarında ders esnasında istilzâm edecekleri vesâit-i fer'iyeden sarf-ı nazar ederek sadece göstermek istedik ve her türlü ağılak efkârdan ictinâb maksadıyla bu uzun faslın her noktasını ayrı ayrı tedkîki arzu ettik.

Fakat unutmayalım ki hakikat halde, muallim dâimâ yalnız olarak, bir dârü'l-fünûn muallimi gibi bilâ inkıtâ' takrîr etmekten imtinâ' etmelidir. Şâkirdânını münfa'il birer sâmia yerine koymak şöyle dursun, bunların hepsini mümkün olduğu kadar fa'âl bulunduracak, elleri arasına eşya derslerine âit mevâdı verecek, her birini ayrı ayrı tahtaya çağırarak ve hele fırsat düştükçe isticvâb edecektir. Muallim, takrîr etse, usûl-ı ta'lîli ile isbât etse bile, şâkirdânına dâimâ mürâaat ederek fikrini itmâm eylemelerini kendilerinden talep eyleyecek ve bu sûretle dersini iyice ta'kîb edip etmedikleri hakkında kana'at hâsıl eyleyecek veya esasen bildikleri ve asla unutmaması lazım gelen kava'id-i [293] 'umûmîyeyi bi'z-zât tahattur etmelerine dikkat eyleyecektir. Fakat bi'l-hâssa usûl-ı istikrâite ve bunun esası olan usûl-ı haddisi de isticvâbât; şâkirdânın dikkatini tahrîk ve kendilerini müteyakkız bulunduracak basit bir vasıta olmaktan ziyade hakîki bir meslek tadrîs halini alır. Ve şüphesiz isticvâbâtın burada hâiz olduğu ehemmiyet-i a'zîmeden - ki her cevâb taharri'-i hakikat husûsunda atılmış yeni bir adımı irâe eder bir işarettir -tatbîkâtının 'umûmîyetinden ve merbût bulunduğu usûllerle olan sıkı münâsebetinden dolayıdır ki daha ziyade bir tarîk olan bu vasıta'-i tadrîs ba'zı 'ilm-i terbiye mütehasıslarınca usûl-ı isticvâb veya usûl-ı sokrati nâmları tahtında birer usûl sırasına a'lâ edilmiştir; çünkü Sokrat'ın esnâ-yı tedrisâtında isti'mâl eylediği usûl buydu.¹⁴³

Atinalı filozofun tercüme'-i halini yazan ve telâmîzinden biri bulunan meşhûr (Ksenofon) ba'zı misâllerle bize, mualliminin hakâyık-ı ahlâkîyeyi isbât için ne sûretle hareket ettiğini ve sâmianın bu hakâyıkı yalnız kabûl etmeye değil, bi'z-zât müdâfa'a etmeye başladıklarını bunun da kendilerine daha fazla nüfûza bir vasıta olduğunu gösteriyor.

¹⁴³ Buna usûl-ı istilâd / maieutique (Rumca fen velâdetten me'hûz) dahi deniliyor. Çünkü bir ebenin oğlu olan Sokrât bi'z-zât bir (mevlüdü'l-inkâr) olduğunu söylemiş. Buna usûl-ı ihtira'ı / euristque (Rumca eurisko keşfediyom) diyenler dahi vardır.

Söyle bana Ötidem (Euthydème) ihtiyârın bir ferd ve bir hükümet için mücebbi şeref ve kıymetdâr bir mülk olduğunu kabûl eder misin? — Evet, mülklerin en kıymetdâridir. — O halde ezvât-ı cismâniyeye râm olan ve bundan dolayı iyi hareket etmeye gayr-i muktedir olan bir kimseyi hür bir adam gibi telakki [294] eder misin? — Asla. — Demek oluyor ki harîs-i şehvet olanlar esir görünürler? — Jüpiter hakkı için öyledir ve haklıdır. — Harîs-i şehvet olanlara yalnız daha iyi yapmaktan men' edilmiş mi veya en fena şey'i yapmaya mecbûr mu 'ad edersin? — Hem şerh sâik hem de hayırdan mâni' 'ad ederim. — Hayır işlemekten men' eden ve şer işlemeye cebr eden muallimler hakkında ne düşünüyorsun? — Bunlar nev'-i beşerin işni'a'ül-mümkünüdür. — Pek iyi esaretlerin en fenası hangisidir? — Bizi muallimlerin en fenasına tâbi'i kılanlarıdır; — Demek oluyor ki harîs-i şehvet adamlar esaretin en fenasına duçar olurlar? — Evet bende bu fikirdeyim. (Ksenefon, mesâhabât meşhûresinden)¹⁴⁴

Fi'l-vaki'i tedrisât-ı ibtidâîyede usûl-ı Sokrat'ının mevâd-ı ahlâkiyede isti'mâli bütün kuvvetiyle mecbûri görünüyor. Fakat sarf ve bi'l-hâssa eşyâ derslerinde de bu usûle müsmir bir sûrette mürâcaat olunabilir.

Sırf tedrisâtı hakkında evvelce irâd ettiğimiz ka'idede, isticvâb usûl-ı istikrâite ber vech-i ati isti'mâl olunabilir. Muallim misâller tahayyül edecek yerde, şâkirdâna isimli ve sıfatlı ba'zı cümleler buldurur ve bu cümleleri sırasıyla siyah tahtaya yazar ve sonra sorar:

İlk cümlede sıfat hangisi? Falan kelime. — Âit bulunduğu isim hangisi? Şu kelime. — sıfat ne cinsten, isim ne cinsten, müfredi mi, cem' mi? — (Bu cevapları kısa bir tarzda her kelimenin üzerine işaret ettirmelidir) sonra ikinci üçüncü ilh. cümleler geçer ve her def'asında aynı vecihle hareket eder. Sonra şâkirdânına der ki her cümleyi ayrı ayrı ve bunların her birinde isim ve sıfatların [295] üzerine vaz' olunmuş işaretleri nazar-ı dikkate alınız. Bunlarda nazarınıza çarpan bir şey görmüyor musunuz? Çocukların hepsi görürler ki her cümlede muzâf ve muzâf-ı ileyh, sıfat ile mevsûf mutâbakat ediyor. Bundan sonra da öğretilmek istenilen ka'ide'-i mutâbakatı

¹⁴⁴ (methode catéchétique) Ta'bîr olunan (suâl ve cevap) usûlu vardır ki bunda şâkirdân suâl ve cevapları 'aynen ezberlerler. Bu usûl mihâniki ve muntikasız bir usûl olup mektep işlerinde çoktan terk edilmiştir.

istihrâc etmek pek kolaydır. Bu ka'ide bi'z-zât çocuklara söylettirilir ve tahtaya yazdırılır.

Arşimed kanûnu için: çocukların müşâhede etmiş olabilecekleri ve müşâhedeleri usûl-ı istikrâideki derse nokta-i hareket teşkîl etmiş olan hadisât üzerine suâller ve cevaplar (banyoda, denizde a'zanın daha hafîf hissedildiği, kuyuda veya çeşmedeki bir kovanın su içinde daha hafîf ve sudan yukarıya daha ağır geldiği ilh. gibi); bundan sonrada netice olarak, bi'z-zât çocuklara kendilerini teşvîk ederek suya batan her cismin vezninden bir parça zayı'î eylediği söylettirilir. Sonra âlât meydana çıkar: Bu nedir? — Terâzi — Bu? — İki üstüvâne” bu iki üstüvâneyi birbiri içine koyarsanız. İkisi de bir mi? Bu gibi suâllerle bunlardan birinin içi oyuk ve diğeri dolgun olduğu ve fakat aynı hacimde bulundukları çocuklara söylettirilir. Sonra tecrübenin teferru'atından her birinde çocukların ihtârât ve mutâla'âtı tahrîk olunur: “Ne oldu? Şimdi ne oluyor?” İlh. gibi ve bu, kasd olunan ka'ide'-i 'umûmiye bulununcaya (tâbi'î dâimâ çocuklar tarafından) ve kat'î bir destûr haline konuncaya kadar devam eder.

[296] 8. Bu son mesânlar, usûl-ı Sokrati'nin usûl-ı haddisiye ne derece sıkı bir sûretde merbût bulunduğunu gösterir. Daha 'umûmî olan usûl-ı taharri veya icâd ta'birleri bu iki usûlun yekdiğeriyle terkîb ve imtizâcını irâe eder (bunda, bunlara esas ve nokta-i hareket teşkîl eden usûl-ı haddiside dâhil olmak üzere)

aynı sûretle maksat gerek sadece hikâye ve tasvîr olsun, gerek usûl-ı ta'lîli vasıtasıyla bir isbât olsun muallim hıfz edilecek vakı'a veya mübde'i, mantıki bir sûretde mütevâliyen kabûl edilmiş vakı'ât ve mübâdi'-i salefeden istihrâc etmeyerek kendiliğinden ol emirde ifade ederse, isti'mâl olunan bu iki usûl, takrîr veya meslek usûlu tevsîm müşteriki tahtında cem' olunabilir.¹⁴⁵

Bu iki usûl böylece ihtisâr olunduktan sonra bunları yekdiğerine takrîb ile hangisinin şayan-ı tercîh, kavi ve za'îf noktalarını nazar-ı mülâhazaya almak sûretiyle tedkîk edelim.

¹⁴⁵ Ba'zı 'ilm-i terbiye mütehasısları bu iki usûlden birine usûl-ı tahlîli, diğeri usûl-ı terkibi nâmını veriyorlar, bu tevsîm pek doğru değildir ve herhalde meşkûk ve mübhemdir; çünkü hangi tarafta tahlîl ve hangi tarafta terkîb bulunduğu görülemiyor.

Evvela şunu nazar-ı dikkate alalım ki, bu iki usûl, her derste la 'ale'l-ta'yîn isti'mâl olunamaz. Meselâ tarih ve coğrafyada yalnız usûl-u takrîri mevcûttur. Mesela filan hadise'-i tarihiyeyi, Sultan Osman'ın vefâtını, filan nehrin filan nehre munsabb olduğunu hiçbir mübde'eden [297] istintâc edemeyiz.¹⁴⁶ Programın diğer mevâd-ı tedrisiyesinde böyle değildir. (Bunu sarf ve eşyâ dersleri için evvelce gösterdik) takrîr usûlünün fevâiti, daha seri'i olması ve doğrudan doğruya hedefe gitmesidir. Eğer muallim öğrettiği mevzû'u iyice bilirse bu gâyeye vâsıl olmak için ba'zı tafsîlât kafidir; hiçbir şey bu tafsîlâtı ne bâtılaştırır ne de ta'sîr eder. İsbât edilecek mübde'i ol emirde beyân edildikten sonra, müteveccih bulunulan noktanın rû'yeti, ta'kîb edilen seyr û hareketi tenvîr eder.

Usûl-ı istikrâi ve Sokrati ise bilâkis batîdir, müşekkeldir ve kararlamlarla malıdır. Bunun içindir ki hiç görünmediği halde pek çok mahârete ve hiss-i terbiyeviye ihtiyaç mess eder.

Mülâhazât-ı lâzimeyi, bunlar meyânında müfidlerini unutmadan, vahiylerini bir taraf etmeden, irâd ve tahrîk etmek pek nazik bir san'atdır; isticvâb etmek, lazım gelen şey'i münakkah ve basit bir sûrette tamamıyla sormak ve yalnız gâyet iyi bir sûrette müteselsil ve vâsıl olunacak hedefe doğruca isâl eden suâller sormak daha naziktir.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Bu tarih ve coğrafya derslerinin sırf hafıza dersleri olduğunu söylemek değildir. Bunda da hükm ve istidlâlün bir hâssesi vardır (vekayî'i tarihiye veya hadisât-ı araziye'nin esbâb ve netâyic melfûzesi). Bunun için de ta'lîle mürâcaat olunabilir. Fakat bu hisse, bi'l-hâssa tedrisât-ı ibtidâiyede, ancak fer'i olabilir. Esas i'tibarıyla tarih ve coğrafya tedrisâtı daha ziyade vakı'atın ve hâlin ta'rîfiyle icrâ olunur.

¹⁴⁷ Bu mutâla'ât-ı 'umûmîyeyi, usûlun tatbîk 'amelîyesine âit ba'zı teferru'at ile itmâm edelim.

Şâkirdânı, sırada oturdukları gibi aynı sıra dâhilinde birer birer isticvâb etmeyecek, la 'ale'l-ta'yîn ve habersiz bir sûrette herhangi birisini isticvâb etmelidir.

Suâli, bu suâle cevap verecek olan şâkirdi irâe etmeden evvel irâd etmek, bütün sınıfı dikkatli bulundurmak için bir vasıtaadır. O zaman şâkirdândan her biri bu suâle 'acaba kendisinin cevap vermeye mecbûr olup olmadığını düşünür cevabı arar ve hazır bulunur. 'aksi takdîrde suâl ile 'alakadâr bulunmaz ve bilir ki bu suâle bir başkası cevap verecektir.

Yalnız bir şâkirdle muhâvereden ictinâb etmelidir; diğer şâkirdân dersin kendilerine âitini olmadığı zehâbına düşerek lâkayd kalırlar.

Aynı zamanda su'âl ve cevâbını söylememek: suâl sorulduktan sonra düşünmesine sabırla intizâr etmek ve 'umûmîyet üzere bir suâlin cevâbını ancak şâkirdândan hiç birisi cevap veremediği takdîrde söylemek, bir kelimenin baş tarafını söyleyerek, nihayetini talebeye buldurmak usûlünden ictinâb etmek; iyi irâd edilmiş bir suâl çocuğu tefekküre, istidlâle alıştırmak, başlanılmış bir kelimenin nihayetini buldurmak nev'imen bir bilmece sormak kabîlinden olup 'alel eşyâyı arattırmak değildir.

Çocukları lakırdı söylemeye teşvîk etmek, ellerini kaldırmağa, cevap istemeye alıştırmak fakat oturdukları yerden kalkmağa, hep birden cevap vermeye müsâade etmemek, çünkü bu intizâmsızlığa, inzibâtsızlığa sebebiyet verir. Şâkirdi dinlemesini bilmek, düşüncesine nüfûz etmek, hatta fena cevap

[298] Eğer çocuğun dikkatsizliği, teharrükü, ihtiyaç fi'ili nazar-ı dikkate alınmasaydı bu mülâhazât usûl-ı takrîriye hak verdirirdi. Bir dersin çocuklara müfid olabilmesi için her şeyden evvel nazar-ı mülâhazaya alınması lazım gelen şey, onları dersle 'alakadâr etmek, menfa'atlerini celb etmek, fikirlerinin kendilerine verilen tedrisâtın etrafında dolaşmasını men' etmektir.

[299] Usûl-ı taharri (haddisi, istikrâ'i veya sokrâti) çocukları merak ve tefehhuslerini cezbe ederek ve mütekerrir suâllerle derse fi'ili bir sûrette iştirâka icbâr etmek sûretiyle müteyakkız bulundurur. Esasen çocuklar bu derste büyük bir zevk ve cazibe bulmakla na'il mükâfât olurlar. Bundan başka ta'yîn edilecek, bulunacak ka'ide'-i 'umûmîyeyi kendiliklerinden bulmuş olmak hissiyle müftehir olarak bunu pek çabuk unutmayacaklardır.

Bu fevâit-i kat'iyeden dolayıdır ki çocukların daha müteharrik ve cehde daha az muktedir bulundukları tedrisât-ı ibtidâîyede bu son usûl, birinci usûle kâbil-i tatbîk olduğu yerlerde fa'ik olup, ana tercîh olunmalıdır.

verse bile ne söylemek istediğini anlamaya çalışmak lazımdır. 'Umûmîyet üzere şâkirdin söylediği şeyler içinde hepsi yanlış değildir; bir şâkird aldandığı zaman hatâsını düzelterek doğru yola ve hakikate sevk etmelidir. Bu kendisini teşvîk ve daha iyi yapmasını te'mîn için yegâne çaredir.

Mühim olan cihet yalnız muallimin şâkirdlerine söylediği şey değildir; şâkirdânın hıfz ettiği şeydir. Muallim ancak şâkirdânını isticvâb sûretiyle onların ne öğrendiklerine ne hıfz ettiklerine vâkıf olur ve bundan sonra, ileri gitmeyi veya geriye dönmeyi, kısaca geçmek veya ısrar etmek lazım geleceği hakkında bir karar verebilir. Şâkirdânın iktidârını tamamıyla anlar ve bildikleri şeyleri tekrar öğretmek veya bilmedikleri mevâd-ı esasiyeyi unutmak tehlikesine duçar olmaz. Bu şart ile binay-ı ta'lîmini sağlam bir temel üzerine kurmuş olur, inşaatı mütevâzı'ı olabilir, fakat bina hiçbir zaman delikli olmaz.

ALTINCI FASIL

BA'Zİ TURUK-I 'UMÛMÎYE'-İ TEDRİSİYE HAKKINDA

1.Turuk-ı husûsiye ve turuk-ı 'umûmîye'-i tedrisât. 2. 1-Siyah tahta ehemmiyeti, isti'mâl olunduğu derslerin enva'ı. 3. 2- Kitab, tarz-ı isti'mâli sınıfta muallime rehber ve istinâdgâh vazifesini görür, hariçte muallim yerine kâim olur. Bir ders vermek için kitap nasıl isti'mâl olunur. 4.3- Tahrîri vazifeler. Öğrenilen dersi çocukların müfekkiresine daha derin bir sûrette hak için vazifelerin lüzûmu. Bu vazifelerin intihâb ve tashîhi.

1.Ba'zı 'ilm-i terbiye mütehasşısı her ne kadar, usûllerin tasnîfinde evvelki fasılda bütün isimlerini hafıza lüzûm görmediğimiz gâyet metnu'a bir mebhasü'l-ıstılâh idhâlini münasip görüyorlarsa da bu usûllerin 'adeti yine oldukça mahdûddur. Turuk-ı tedrisiye husûsunda böyle değildir. Bu tarîklerin 'adeti gayr-i mahdûd olup müceddedlerin ibtikârı sayesinde her gün tezâyüd etmekte olduğundan oldukça tam bir ta'dâd burada tamamıyla gayr-i kâbildir. Kırâatı, hattı, sarfı, hesabı, programın bütün aksamını tadrîs için ne kadar usûller, âlât ve edevât isti'mâl edilmektedir! Bunların 'adetine müsavide turuk-ı husûsiye mevcûttur ki bunlardan ba'zıları az çok intişâr etmiş, diğerleri ancak kendilerini tahayyül etmiş kimseler tarafından tatbîk edile gelmektedir; bunların sûret-i husûsiyede tedkîkine girişemeyiz. Esasen bu tarîklerin tatbîk edildikleri [301] derslerin her birinden bahsederken en şayan-ı tavsiye olanlarını da irâeye fırsat düşecektir.

Fakat aynı zamanda bir tarîk olan vesâit tedrisiyede mevcûttur. Bunlar her türlü ihtisâsdan azâde olarak en muhtelif derslere kâbil-i tatbîkdir ve hiçbir muallim bunlardan sarf-ı nazar edemez. Binâenâleyh bu tarîklerin ehemmiyet-i a'zîmesi ve kendilerini mahdûd bir cay-ı tatbîk bulan tarîk-i husûsiyeden tefrîk eden 'umûmîlik sıfatlarından dolayı, usûl mübhetinden sonra ayrıca bir bahis tahsisimize layıktır.

Bu sûretle siyah tahta, kitaplar ve tahrîri vazifeleri nazar-ı mülâhazaya alacağız.

2- İkinci fasılda, âlât-ı tadrîsiyeyi teşkîl eden eşyây-ı muhtelif meyânında en lüzûmlulardan olmak üzere siyah tahtayı da göstermiştik. Pek haklı olarak, en iyi sınıf en fazla tebâşir isti'mâl eden sınıftır, deniliyor. Bununla beraber birçok muallimler

siyah tahtayı lüzûmu derecede isti'mâl etmiyorlar. Vaktiyle, tedrisât, bu kadar metnu'a ve bu kadar mahirâne olan bu günkü sûr-ı haddisiye'-i muhtelifesini henüz iktisâb eylemediği zamanlarda siyah tahta yalnız hesap ve hendese tedrisâtı için isti'mâl olunurdu. Fakat siyah tahtanın te'alluk edebileceği tatbîkât bu kadarcıktan 'ibaret olmaktan ne uzaktır! Siyah tahta, kırâat tedrisâtı için dikkatsiz mini minilerin dikkatini ' harfinin şekli-i 'amûdisi, ج çengel şeklini, ب' nin tekne ile münâsebeti üzerine celb için üzeri her türlü harflerle mâlâ-mâl duvar levhasından ziyade hizmet eder. Her [302] harf veya müctemi'a'-i hurûf muallim tarafından, çocukların gözleri önünde yavaş yavaş lüzûmunda izâhât verilerek ve arzu edilen cesâmette çizilir ve yek renk, düz ve başka hiçbir noktası nazar-ı dikkati celb etmeyen bir satıh üzerinde münferit bir halde göze daha ziyade çarpar.

Yazı tedrisâtında bütün çocuklara birden hurûfun sûret-i tahrîrine âit kavânini, harflerin sûret-i iltisâkını tam ve düzgün bir hüsn-i hat ka'idesine muvâffak bir sûretde göstermeğe hizmet eder.

Ma'lûmât-ı ahlâkîye dersinde dersin cevheri bir hûlasası, bundan istihrâc edilen nasihat-ı ahlâkîye ile birlikte siyah tahtaya yazılır.

Sarf dersinde mîsâller evvela siyah tahtaya yazılarak usûl-ı istikrâ'i vasıtasıyla bu mîsâllerden kava'ide çıkılır.

Coğrafya tedrisâtında lüzûmunda, harita yerine kâim olur; herhalde haritayı itmâma hizmet eder.

Tarih için siyah tahta üzerine ba'zı ezminenin hûlâsa'-i tarihiyesini irâe eden levhaları veya bilinmesi elzem olan ba'zı silsele'-i esâminin sûret-i te'âkibini yazmak için işe yarar.

Tahrîr dersinde tesâdüfî olarak ve birbiri arkasına isticvâb edilen şâkirdânın bi'z-zât buldukları fikirler yazılarak bi'l-ahire bir silsele dâhiline konulur. 'ulûm tâbi'ye veya fizik için matlûb olan alât veya eşyâ mevcûd olmadığı takdîrde resimlerini çizmek için isti'mâl olunur. Vazifeleri tashîh etmek dersleri vazifeleri ta'yîn ve irâe etmek ve'l-hasıl zeki bir muallim, tedrisâtın bi'l-cümle aksamı için siyah tahtadan en vasi'i mikyâsda istifâde eder.

[303] Demek oluyor ki siyah tahta, tedrisât-ı şifâhiyenin hemen hemen da'imi bir mu'âvinidir. Fakat şifâhi tedrisât kâfi değildir. Evvela, yalnız olarak isti'mâl edilirse muallimin kuvvetlerini pek çabuk tüketir; sonra da muallimde tedris ettiği şey'in tam ve lâyuhtî bir 'ilmini istilzâm etmekle kalmayıp dâhilinde kalmakla iktifâ edeceği hudûdu iyice anlaması ve derse iştirâk etmeyen şâkirdân arasında bile inzibâtın te'mîni zarûretinin bunu ihlâl etmemesi de lazımdır.

Şüphesiz bu evsâfi hâiz ve bu gayr-i muvâffak şerâit dâhilinde bile basit dâimâ, münâsip bir sûretde intihâb edilmiş ve mevzû'ularına tamamıyla mutâbık misâller irâd edebilmek için kâfi derecede nefeslerine mâlik, oldukça menâbi'a fikriye ve belâgata hâiz muallimlerde vardır. Fakat ihtimâl ki en 'umûmî hâl bu merkezde değildir. O halde kitaba, bu husûsta muallime en kıymetdâr bir rehber ve bir istinâdgâh teşkîl eder. Kitap; muallimin dersin hudûdu hariciye çıkmasını men' eder ve hâfıza ve mahîlesin imdadına yetişir. Esasen şâkirdin gözleri önünde istediği zaman kendisine verilmiş olan dersi mutâla'a edebilmek için bir metin bulunması hem fâideli hem de zarûridir.

Demek oluyor ki bütün bu esbâbdan nâşî muallim, tedrisât-ı ibtidâîyede kitaptan vazgeçemez. Şimdi mes'ele yalnız bu kitabı ne sûretle isti'mâl edeceğimdedir.

Mümkün olduğu zamanlar, siyah tahtada yapılan bir derste, tedrisâtının mevzû'unu bi'z-zât lakırdı ile izâh etsin fakat bunda şâkirdânın [304] elleri arasında bulunan kitabı ta'kîb ederek, ancak metni tenvîri ma'tûf izâhât vermek sûretiyle bu hudûd haricine çıkabilsin; kâidenin tamamıyla anlaşılabilmesi için lazım gelen misâlleri tezyîd etsin; şâkirdân kitapları kapalı bulunduğu halde, kendisini dinleyerek, sonra lüzûm gördüğü takdîrde, metni yüksek sesle okutarak, ma'nâsını anlayamayacakları her kelime üzerinde tevakkuf ederek efkarın teâkub ve teselsülünü iyice ta'yîn etsin. Bu zannımıza göre, iyi bir usûldur, çünkü bize hakîkaten 'amelî görünüyor ve tedrisât-ı ibtidâîyenin bundan daha öteye geçebileceğini mümkün 'ad itmiyoruz.

Ma'mafihe diğer bir usul daha vardır ki belki daha 'amiyâne sarf, hesap, tarih, coğrafya hatta ahlâk dersini bile bir kıra'at dersi gibi icrâ etmesi, öğrenilecek olan dersin mevzû'unu teşkîl eden şey'i bir şâkirde okutmasıdır. Her bendin, hatta lüzûm görülürse her cümlenin nihayetinde, okunan şey'i bir başka şâkirde şifâhen ve kitap

kapalı bulunduğu halde tekrar ettirmelidir. Eğer metin iyice anlaşılmamış ise muallim onu çocuklara daha munis daha basit, daha mücerred bir lisân ile tefsîr etmelidir; mü'ellifin söylemek istediğı şey'i anlatmak için mîsâllere, mukâyeselere mürâcaat eder ve bir fikir iyice anlaşılmadıkça ve diğerk fikirlere olan rabıtası küçük sami'inine mahsûs olmadıkça başka bir fikre geçmez.

Kıra'at hitam bulduktan sonra, okutulan ve ta'rîf edilen parçayı şâkirdân öğrenmeye mecbûrdur.

[305] Bu tarz ta'lîmin evvelkinden farkı şudur ki muallim; evvela takrîr edecek yerde takrîrini metnin kırâatından sonra yapar ve bu izâh ve takrîr bir nefeste vukû'u bulacak yerde arzu edildiğı kadar parçalara tefrîk ve taksîm edilebilir.

Fakat ders, metnin okunmasından evvel veya sonra yapılsın, mühim olanı, şâkirdânın bu metni öğrendikten sonra onu kelime bekleme ezberlemeğe mecbûr olmamalarıdır; bunun için de muallimin, ders sorduğı zaman bi'z-zât elinde kitap bulundurmaması lazımdır. Takrîb ve yakına tahammül etmeyen bir tar'îf, hafızada menkûş kalması lazım gelen bir destûr ezberleneceğı zaman metni bitamâmiyhâ, olduğı gibi talep etmeye bi'l-zarûre mecbûr olacaktır; fakat mütebâkisi için çocuk herhangi sûret tahtında beyân ederse etsin, muallim kitabın mefhûmunu irâe ve izâh eyleyen her şey'i kabûl edecektir.

4. Şâkirdlerimize bu sûretle dersin mevzû'unu teşkîl eden hakâyık - vakı'ât veya mübâdi - öğrenildikten sonra bunda daha fazla ısrar edilmemesi ve bu iktisâb zihninin ba'demâ kat'iyen te'mîn edilmiş olduğı mu kabûl edilmelidir? Veyâhût da kitapta yaptığı tekrarlar sayesinde bi'l-ahire icrâ edilecek isticvâbât ile mi iktifâ olunacak çocuğun ne kadar müteharrik olduğunu, mektep mümâresâtına ekseriya 'atıf ettiğı dikkatin za'ifini bilenler için, müfekkiresine giren ve hatırası takviye edilmediğı takdirde müheyyâyâ zevâl olan ma'lûmâtı daha emin bir sûretde hak etmek zarûrî görünür.

[306] Binâenâleyh fa'âliyet-i zihniyesini daha kuvvetli bir sûretde istilzâm eyleyecek bir tarîk terbiyeviye mürâcaat etmek lazım geliyor ki bu, şâkirdi muallim yok iken bile öğrendiğı kava'id-i 'umûmîyeyi en muhtelif sûretler tahtında tatbîke ve

henüz unutmamış olduğu vakı'âtı hatırlamaya mecbûr eder ve kendisini müfid taharriyât karşısında bırakarak, eşyâ ve a'yân hakkında daha derin ve daha tam bir rü'yet vererek geçirmiş olduğu cehd ve gayretlerden maddi bir nişana bırakır. Tahrîri vazifelerin mevzû'u bundan 'ibaretdir.

Bunların, esasen başka fevâiti de vardır. Kitaplardan ziyade, muallimin kuvvetini isrâfa mahal bırakmaz; bir dershâneli mekteplerde, büyükler yazı ile meşgul oldukları sırada muallim küçüklerle meşgûl olabileceğinden dersler kolaylaşır.

Nihayet, bi'l-hâssa oldukça uzun bir tefekküre ihtiyaç hisseden ve şifâhi bir mûmârese ile 'amelî bir sûrete kâbil olmayan oldukça uzun mûmâreselere kâbil-i tatbîkdir (mesa'il tahrîr)

Bu vazifeler nasıl intihâb olunmalıdır. Mümkün olduğu kadar sınıfta yapılan son dersin bir sûret-i tatbîki olmalı veya hiç olmazsa buna temas etmelidir. Bu vazifeler çocuğun dikkatini pek ziyade yormamak için kısa ve metnu'a olmalı; pek büyük müşkilât ile usancını celb etmemek için iktidârı dâhilinde bulunmalı ve fakat müfid bir cehd fikriyi istilzâm edebilmek için pek de kolay olmamalıdır. Bir vazifenin fer'i bir sûretde, te'alluk ettiği tedrisât haricinde ki noksân hakkında bile çocuğa ba'zı şeyler öğretmek fırsatını vermesi iyidir. Sırf ders için verilecek suâller, tefekküre ve hıfza layık evâmir ve nesâyih [307] ahlâkîyeden ibâret olabilir; imla tarihi bir hikâye veya müfid bir parça olmalıdır; bir mes'elenin mevzû'u hayat 'amelîyede fâideye hâiz ma'lûmât-ı müfideye câmi' olabilir ilh....

Muallim, muhtelif metinler dâhilinde herhangi bir sûretle şâkirdânının ta'lîm ve terbiyesi nef'ine hizmet edebilecek her şey'i irâede ihmâl etmeyerek bu sûretle keşfettiği teferru'ata izâhât-ı lâzime terfîk etmelidir.

Vazifenin mevzû'una gelince, muallim, bu mevzû'un ne demek istediğini şâkirdânının anladığından emin olmalıdır. Meselâ tahrîr derslerinde, her türlü sevhiyâtı ber taraf etmek için, hemen dâimâ ufak bir tefsîr mecbûri görünür. Muallim, şâkirdânının kuvvetine ve mevzû'un müşkilâtına göre kendilerine evvelden yardım etmek veya vazifenin yapılmasını büsbütün şâkirdlerine bırakmak husûsunda bi'z-zât hükmedecektir.

Muallimden, bi'l-'umûm mevzû'uları kendiliğinden bulması talep edilemez. Buna muktedir olsa bile biz kendisine bundan sakınmasını tavsiye ederiz. Bahis etmiş olduğumuz şerâitin cümlesini muhtevi, ya'ni metnu'a müfid ve câlib-i menfa'at mümârese mevzû'uları tahayyül etmek kolay bir iş değildir.

Muallimlerin bu husûsta malik bulunduğu tedrisât kitap ve gazetelerinde bulabilecekleri kıymetdâr mu'avenetlerden sarf-ı nazar etmelerini istemek müferrit ve tedbîrsiz olur; çünkü buralarda bu mümârese mevzû'uları büyük mütehasısları tarafından düşünülerek toplanılmıştır.

Muallimden istenilecek şey, elleri arasında bulunan metinleri körü körüne ta'kîb etmemesi, bu metinleri evvelden öğrenip anlayarak, intihâb ettiği metnin şâkirdânın kuvvetine tamamıyla mutâbık olup olmadığını, [308] ba'zı noktalarını ta'dîl etmek lazım gelip gelmediğini, filan vazifeyi hazf veya bir diğerini onun yerine vermek münâsip olup olmayacağını ilh.... bilmesidir.

Ekseriya, ahvâl-i cariye, tahrîr vazifelerinin intihâbında bir sâik olabileceği gibi filan musâhabât-ı ahlâkîye dersinden sonrada bunu tatbîk edecek bir vazife gelebilir.

Bütün vazifeler sınıfta ve siyah tahtada bi'z-zât şâkirdânın iştirâk mu'avenetiyle tashîh edilmeli ve muallim defterlere de bakmalıdır. Müstesnâ olarak tahrîr vazifeleri evvela ders sa'atlerinden hariçte tashîh edilmeli ve muallim bi'l-ahire ders esnasında tedrisât-ı ibtidâîyenin istilzâm eyleyeceği sûret basite ve vâzıhası tahtında şifâhen bu tashîhleri şâkirdâna bildirilmelidir.

Esasen programda mevcûd muhtelif mevâdı birer birer tedkîk ederken bu noktalar üzerinde ısrar edeceğiz.

PROGRAMDA MÜNDERİC MEVÂD-I MUHTELİFENİN TEDRİSİ

YEDİNCİ FASIL

KİRÂAT

1. Usûliyyâta medhal. - 2. Kırâat tedrisâtında bir usûl lüzûmu. - 3. Hurûfa verilecek isim: yeni ve eski tevsîm usûlleri. - 4. Kırâat-ı tedrisi için ‘umûmî üç usul: tehecci usulu (yeni ve eski tevsîm usûllerine göre) 2 bilâ tehecci kırâat tedrisi; 3 usûl savtı. - 5. İlk kırâat ‘anasırının tedrisi için ba’zı turuk-ı husûsiye: tavsiyet naklidi, müteharrik hurûf, siyah tahtanın isti’mâli. - 6. Kırâat ve hattın ma’en tedrisi. - 7. Düz kırâat: mevzû’unun muğlaklığı. - 8. Muallim bu husûsta devrelerden her birinde ne sûretle hareket etmelidir. - 9. İntihâb ettiği kırâat parçasını bi’z-zât okumasına ve buna terfîk edeceği izâhâta âit vesâyâ. - 10. Edebi ezber dersleri ve bunların kırâatla münâsebeti.

1. Çocuk sınıfa gelir. Şimdi çocuğu ta’lîm için, programın mevâd-ı muhtelifesinden her biri hakkında isti’mâl olunacak vesâitin en iyileri hangileri olduğunu mufassalan ve sarf ‘amelî bir nokta-i nazardan tedkîk etmek lazımdır.

İlm-i terbiye’-i etfâlin bu kısmına ba’zen usûliyyât (méthodologie) nâmı verilir. Bu kelime mevzû’u i’tibârıyla burada biraz fazla görünebilir de [310] bilâkis san’at-ı terbiyeveinin en az mühim ve ne de en az dakik bir ciheti olmayıp en ‘amelî gitgide nihayet tecrübenin izhâr edebileceği ve ibtidâî muallimlerine mümkün olduğu kadar çabuk bir zamanda gayr-i müsmir ve zahmetli kararlamlardan sakındırmak için olsun, öğretilmesi lazım gelen bir cihettir.

2. Her tedrisâtın esasında kırâat vardır. Evvelleri bile çocuğun elleri arasın bir elifbâ kitabı veya herhangi başka bir kitap verirlerdi. Evvela hurûf kendisine hecâlâtıdırılır ve sonra bir araya getirttirilirdi; nihayet pek çok zaman sonra ve mükerrer mümareseler sayesinde çocuklar düzgünce okuyabilirdi. Bu tarz bugün sûret-i kat’iyede terk edilmiştir. Herkes artık anladı ki okumasını öğrenmek müşekkel ve binâenâleyh bir usûle ihtiyaç hisseden bir şeydir.

Usûlden maksat bi’l-hâssa müşkilâtın taksîm ve tedricidir ve eski tarz tedrisi usûl nâmı tahtında tevsîm etmekte pek haksızlık etmişlerdir, çünkü bu tarz herhangi

bir usûlün noksanında başka bir şey değildir. Eğer çocuklara okumak öğretilmek isteniyor, kendilerine dirîğ zahmet ettirilmek ve seri'an hedefe vusûl arzı ediliyorsa bir usûl isti'mâl etmeli ve önüne gelen her kitabı kabûl etmemelidir. Bu usûl kırâatın bi'l-cümle müşkilâtını mütevâliyen ve bir sıra dâhilinde 'arz ve irâe etmelidir; ve'l-hasıl tedrici olmalıdır. Bu husûsta yazılmış birçok kitaplar mevcûttur.¹⁴⁸

[311] 3.Fakat kabûl edilen usûl her ne olursa olsun, çocuk evvela harfleri tanımalı ve bunların isimlerini bilmelidir.

Hurûfun isimlerini bilmek husûsunda iki meslek mevcûttur. Eski ve yeni tevsîm (apellation).

Eski tevsîme göre – bu apellation kelimesini (isim vermek ma'nâsına) teheccî ma'nâsına olan épellation kelimesiyle karıştırmamalıdır (ileride bahis olunacaktır) – sâmit hurûfe, hendesede yâd olunduğu vecihle, müsta'mel isimleri verilir, be, cim, sad, kâf, lam, mim ilh. :yeni tevsîme göre – ki pûr rovâyâlden kalmadır – sâmit hurûfun telaffuzuyla hâsıl olan sadânın nihayetine bir zam'e hafife 'ilave olunur: bu, cu, ku, mu ilh. gibi (dudaklar yalnız sadayı çıkaracak kadar gâyet hafif bükülecektir, ya'ni (be) ile (bu) arasında okunacak ve yalnız harfin sadâsı gösterilecektir Fransızca'da ce,be)

Bu iki sûret-i tevsîmden her birinin müdâfa'a ve ma'arızları vardır.

Yeni tevsîm usûlu taraftarlarının iddi'asına göre çocuklara bu, e, ba, cu, acâ ve mu, a, ma ilh. dedirtmek kâf, elif, ka, cim, elif, ca, dedirtmekten daha kolaydır. Fi'l-vaki'i ilk sûretle iki 'unsur kendiliğinden yekdiğeriyle birleşir ve sâmitin sadâsı bilinirse bunun bir sâite rabıtada bilinir; hâlbuki ikinci sûretle sâmitin ismini bilmek hiçbir şey'i yaramaz, çünkü bu sâmit bir sâite rabt olunursa, yalnız teleffuz edildiği zaman çıkardığı sadâdan büsbütün başka bir sadâ verir mesela be a yine be a okunur ba okunmaz kâf elif ka fa, mim elif mima, la, y yukarı la ma ilh... olur.

[312] Bi'l-neticede yeni tevsîm usûlu teheccîden düzgün kırâata daha kolaylıkla ve daha çabuk isâl eder; imlâ yazdırıldığı zaman harfleri bildiğimiz isimleriyle söylemek husûsunda eski tevsîmin güya hâiz olduğu rüchâna gelince

¹⁴⁸ Ahiren nezâret tarafından neşr olunan elifbâ kitabı yeni elifbâ usûlu ve bu usûle muvaffak kitaplar hakkında bir fikir verebilir.

(Çünkü imla esnasında harflere eski, müsta'mel isimlerini vermek daha doğru olduğu 'umûmîyetle müsellimdir) bu pek boştur, çünkü okumasını bilen çocuklara hurûfun yeni isim yerine eski isimlerini öğretmek için birkaç gün kafidir; mühim olanı çocuğa, okumasını mümkün olduğu kadar çabuk öğretmektir, çünkü kırâat bir âlettir ve muallim bu âlete malik bulunmadıkça kuvvetli bir vasıta'-i tenmiyeden mahrûm kalmış olur ilh....

Eski tevsîm taraftarları, yeni usûllün daha 'aklı olduğunu ve şâkirdânı gâye olan düz kırâata daha seri'i bir sûretde isâl ettiğini tasdîk etmekle beraber diyorlar ki tecrübe; netayic i'tibarıyla, bu iki usûl arasında ki farkın pek büyük olmadığını göstermiştir (?) eğer şâkirdân okunmasını biraz daha geç öğreniyorlarsa bile bi'l-ahire ikinci bir elifba öğrenmeye olsun mecbûr kalmazlar. (bu, her ne denilirse denilsin bir şeydir) ve şâkirdâna pek yakın zamanlar arasında ki bir fasıla ile her harf için, biri muvakkat ve yalnız kırâata lazım olan ve bi'l-ahire unutulacakları ve diğeri kat'i ve dâimâ hıfz edecekleri iki isim öğretmek sûretiyle müfekkirelerini ağlak etmekten ictinâb etmelidir (fi'l-vaki'i bi'l-ahire adete muhâlif olan ve teheccî nokta-i nazarından eskisinden daha 'aklı olmayan yeni tevsîmin isti'mâlinde hiçbir fa'ide kalmaz: mesela kâğıt kelimesini güva gudu diye hecelelemek, kef elif gayin dal diye hecelemekten daha [313] akli değildir; iki sûret-i teheccî de aynı kıymete hâizdir ve hiç birinin kelimeyi telaffuz ettiğimiz zaman çıkardığımız sadâlarla münâsebeti yoktur) sâmitlerin nihâyetine teleffuz için yalnız hafif bir razme (Fransızca'da e muet) 'ilave etmekle yekdiğerinden tefrîk edilemez; çocuklar kaf, kef, lam ilh. yi ka, ke le den daha kolay hıfz ederler çünkü hurûfun şeklini arasındaki farka bir de asvât arasındaki fark-ı munzamm olur ve bu sûretle kulak gözlere yardım eder; esasen yeni tevsîm de (hafif) z k g sin se ilh... gibi hurûf arasında ba'zı karışıklıklara sebebiyet verilmek istenmezse ıslaha muhtaçtır; sonra çocukların her ne için olursa olsun i'tiyâd kesb etmek husûsunda ki kolaylıklarını da nazar-ı dikkate almak icâb eder ilh....

Biz zannediyoruz ki mes'ele yalnız sâmitlerin bir (he) veya hafif zamme ile nihâyetlendirilmesinden 'ibaret kalsaydı yeni tevsîmin eski tevsîm üzerinde ki rüchânî pek büyük olmazdı. Mesela b p t s h r h gibi her ne kadar zamme'-i hafîfenin sâitlere (vurulması) fethadan daha kolay ise de şunu da kabûl etmelidir ki çocuklar aynı

kolaylıkla be aba s asa he a ha dedikleri gibi bu aba tu ata ilh. derler ve eski tevsîm usûlüyle bi'l-ahire hurûfun ismini değiştirmek ihtiyacı hâsıl olmaz.¹⁴⁹

Fakat, eski sûret-i tevsîm ile bir sâite rabt edildikleri zaman [314] hâsıl eyledikleri sadâ arasında az veya hiç münâsebet bulunmayan sâmitler hakkında aynı mülâhaza cari değildir: kaf, kef, lam, cim, mim, dal, ri, sin, şin, sad, zad ilh... gibi bedihidir ki çocuk kaf elf fa diyeceği yerde daha kolaylıkla ka a ka dir. Çünkü kaf elf ka etmez ka fa eder, cim elf cime eder ilh.... fakat denilecek ki çocuğun en ziyade nazar-ı dikkatine çarpan şey, sâmitin sıfat mümeyyizesidir, fe harfini telaffuz etmek için iki dudağını birleştirmeli, me harfini telaffuz için iki dudağını bir biri üzerine basmalı s harfî için de dilini damağına yapıştırarak ön dişlerine doğru götürmelidir ilh... ve bir sâmiti telaffuz için ona nev'ima bir vücûd verecek herhangi bir savt 'ilave etmeli ve 'ilave olunan bu savtın herhangi bir savt olması ve ol veya sonra kelimesi hâiz-i ehemmiyet değildir. Bu doğrudur; fakat bununla beraber kabûl etmelidir ki ile ayı öğrenmiş olan bir çocuk bunları sin ile elf den daha kolaylıkla toplayarak sa yapar. Şunuda kabûl etmek mecbûru görünüyor ki hecalayacağı zaman bu harflerin ismini bilmesi hiç işine yaramaz; çünkü yalnız olarak telaffuz ettikleri zaman çıkardıkları asavât, sâitlere rabt idildikleri zaman çıkaracakları sadalara hiç benzermiyor. Fakat ters hecalara geldiği zaman yeni tevsîm usûlunun fevâiti daha bariz bir sûretde görünür: ok ab ilh... gibi çocuk oku, oka, o kaf dan daha kolaylıkla geçer çünkü o kaf (ok) etmez o kaf eder, a be a b etmez aba eder. Mürekkeb sametleri ya'ni birkaç harften mürekkeb olarak ayrı ayrı iki savt irâe eyleyenleri okumak lazım [315] geldiği zaman da böyledir: mesela su pa sepa demek sin ba sepa demektir daha kolaydır; çünkü sin ya hiçbir zaman sepâya isâl etmez; o halde şimdilik fâidesiz olan bu 'ilmi hafızasına koymağa ne lüzûm vardır? bunları şüphesiz bi'l-ahire iktisâp etmelidir? Fakat madam ki okumak her şey'in nokta-i hareketidir çocuğun okumağı öğrenmesine neden intizâr etmemeli? Esasen iyice okumağa başladığı zaman yeni tevsîm yerine eskisini kâim etmek kendisi için pek kolaydır. Hâlbuki okumasını öğrenmek ve okuduğunu anlamak ne büyük işdir! Balada ki münâkaşadan anlaşıldığı üzere,

¹⁴⁹ Burada sarf Fransızca elfibâyâ âit (mesela ai e ch ş okunduğu zaman iki sûret-i tevsîmin farkı hakkındaki birkaç satırlık ba'zı mutâlâ'âtın sıklete lüzûm görünmemiştir.

okumasını öğrenmek için hecâlâtmak lazımdır. Binâenâleyh bu yeni mes'elede ba'zı mertebe münâkaşayı müceb olmaktadır.

Teheccî tarafdârlarının müdde'iyâtına göre, yazılı hurufun şeklini hıfz etmek için çocuğa gözleri kifâyet etmez, sâmiayı da basaranın mu'avenetine celb etmelidir ve eğer hecâletdirilmezse bi'l-ahire imla hiçbir zaman öğrenilemez ilh....

Bila teheccî kırâat tarafdârları cevaben diyorlar ki hurûfun şekli ve kelimâtın tarz-ı tahrîri gözlerle öğrenilir; esasen kırâat dersinden sonra okunacak kelimat çocuklara yazdırılmalıdır ve bu mümârese onları hurûfdan her birini münfereden nazar-ı mülâhazaya almaya icbâr eder; çocuklara okumak öğretildiği zaman imlâ ile o kadar meşgûl olmağa lüzûm yoktur. En müsta'cel olan onlara evvela okumasını öğretmektir ve her günün [316] eziyeti kendisine kifâyet eder ve yalnız başına kırâat oldukça müşekkel bir iştir ve Binâenâleyh bunu bi'l-ahire ve zamanında gelecek olan diğer bir müşkilâtla ağırlak etmemelidir ilh....

Biz zannediyoruz ki hecâlâmak veya hecalamamak ya'ni tefrik edip etmemek mes'elesi bir derece mes'elesidir. Çocuklara kelimâtı tamamıyla okutmak sûretiyle bi'l-hâssa bu kelimeler birkaç hecâdan mürekkeb ise kırâat öğretilmesi ma'kûlâne bir sûrette ümid edilemez. Bedîhidir ki, bilâ teheccî kırâat tarafdârları kendileri bile hecâdan her birini, kelimeyi tamamıyla teşkîl etmek için birleştirmeden evvel, ayrı ayrı hecâlatacaklardır.

Demek oluyor ki münâkaşa sarf hecâ üzerinde dönüyor. Hecâyı 'anasırına taksîm etmeli mi, yoksa birden, bir nefesde mi okumalıdır: burada da mes'eleyi tefrîk etmelidir. Bila vasıta kırâatın yalnız bir sada teşkîl eden birçok harflerle irâe olunan ve hatta bir sâit basit ile bir samet basitenin ictima'ından mürekkeb olan, ba'zı hecâlar için kâbil olacağı kabûl olursa (o, e) hecâ bir sâit mürrekkeb ile bir samet mürrekkebin (seta, sepâ gibi)ictima'inden mütehassıl olduğu zaman birçok müşkilâtı da'idir.¹⁵⁰

Bu müşekkel şey müstesna bir zekaya mâlik çocuklara yaptırılabilir. Bunu inkâr itmiyoruz: fakat istisnâlar üzerine muhâkeme etmemelidir. En iyisi (Dekart) tarafından (Discours de la methode) nâm-ı [317] eserinde beyân olunan ve burada câ-yı tatbîk bulan mübde'i üzerine hareket etmektir. Müşkilâtı mümkün olduğu kadar küçük

¹⁵⁰ Fransızca da bon jour, cou vreur, con strue teur kelimeleri gibi.

ve daha iyi halin müstelzim olduğu parçalara taksîm etmeli ve sonra dâimâ en basit ve bilinmesi en kolay şeylerden başlamâlîve en müşekkel ve en muğlak olanlarına yavaş yavaş derecâtdan geçer gibi vâsıl olmalıdır. Bu ka'ide'-i külliye kabûl olunduktan sonra bir hecâ iki 'unsurdan bir sâit ile bir sametden mürekkeb olduğu 'anasırdan her birinin tedkîki teşkîl ettikleri hey'et-i 'umûmîyenin (kelek) tedkîkinden tâbî'i daha basit ve daha kolay olacağından evvela samet ve sâiti ayrı ayrı teleffuz etmek ve sonra birleştirmek daha mantıklı olur. Bu, (Dekart) ın dediği gibi bir müşkili, daha kolayca hal edebilmek maksadıyla aksâmına ayrı ayırmakdan 'ibaretdir.

Fakat bu taksîm pek ileri getmeli mi ve gerek sâiti ve gerek sameti terkîb eden bi'l-cümle hurûfun ayrı ayrı ve mütevâlî teleffuzuna kadar varmalı mı? Yâhût eski tevsîm tarafdârlarıyla birlikde imla tahsîs edilirken bi'l-zarûre yapılacağı gibi kaf elifi r ye kar ileh. Yâhût (mim) i ve evvela mime mum veyâhût da tı yı enfle yukarı tâb elf kâfa bak tabak mı dimeli? İşte asıl müceb münâkaşa olan mes'ele budur. Birkaç harfin sâit olsun samet olsun, birleşerek basit ve kulak için gayr-i kabîl taksîm yalnız bir savt çıkardığı zaman her harfin bu sûretle ayrı ayrı hecâlanması usûlünü sûret-i kat'iyede ithâmda tereddüd etmez. Çocuk kaf elif dediği zaman sanki hiçbir şey söylememiş kadar ka hecesinden uzaktır.

(Kef te elif) in ketâ ve sonra kitap ile hiçbir münâsebeti [318] yoktur. Demek oluyor ki bu taksîm bu tehecci tamamıyla fâidesizdir. Ve basit gayr-i kâbil taksîm yalnız bir ses çıkaran heceleri terkîb eden hurûfu ayrı ayrı okutmak hiçbir şey'e yaramaz.

Fakat daha mu'tedil bir tehecci usûlüne temayül edilirse daha ileri gedilemez mi?

Usûl-ı savtı (phonique) tesmiye olunan bir üçüncü usûl daha vardır ki heceletmeksizin her harfi münfereden nazar-ı dikkate alır veyâhûtta sâitlerle sametleri tefrîk eder. Sametleri bunlara hiçbir isim virdirmeksizin teleffuz ettirir, hatta çıkardıkları sadânın nihayetine bir zımma'-i hafîfe bile koymaz. Bu sûret-i teleffuz ekser ahvâlde, kendiliğinden bir tannâniyeti hâizdir, ba'zen bir ıslık gibidir, s s s ba'zen trampet gibi bir gürültü ökarır v v v v yâhût bir fasletidir: f f f f, v v v v ilh... gibi, şâkird bu sadâları, kelimenin sametlere bu sûretle yalnız başına telaffuz idilemeyen diğer harfini seçiceye kadar uzatmalıdır. (b, s, d, ğ, p, t ilh... gibi) gelince şâkird alt

savtiyesini o sûretle hazırlamalıdır ki ilk sâite tesâdüf ettiği anda ve bu sâitle birlikde telaffuz itsin.

Mesela kağıd kelimesini alalım:

1° tehecci kırâat usûlüyle ka gad dınecek ve heceler taksîm edilmeyecektir.

2° hece usûlüyle eski tevsîm ile, kef elif ka gâyet dâle gad kâğıt dınecek:

[319] 3° tevsîme ve tehecci'-i mu'tedil usûlüne göre bu kelime şu sûretle taksîm olunacak ku a ka gad d gad kağıd;

4° nihayet usûl savtı ber vech-i ati hareket eder: k k k a g g g d d d ; sonra tedricen k k k kâ, g g g d, kâğıt.

Mi gibi basit bir hecenin kır'atı, hecâlîveya bila tehecci usûllerin ve bunları te'lif eden usûl savtının fark mümeyyicesini daha iyi gösterir:

1° bila tehecci: mi;

2° hecâlamak sûretiyle (eski tevsîm): mîmi bele aşağı mi;

3° hecâlamak sûretiyle (yeni tevsîm) mü'elli, mi;

4° usûl savtı ber vech-i ati üç dereceden geçer: d d d ... i; d d d mi, mi;

Son kelimesini de alalım; s s s ... ön s s su; son bu sûretle görülüyor ki usûl savtının, usûl bilâ tehecci üzerine bir cihet rüchânı vardır; oda hecâyı taksîm ederek, müşkilâtı, hele vesile olmak üzere taksîm etmesidir, hecâ usûlu üzerine evvela fa'ikiyetide bundan aşağı kalmaz: fi'l-hakîka bedihidir ki hecâ usûlu, çocuk düz kırâata geçer geçmez bilâ fasıla terk edilmelidir. Eğer muallim şâkirdânını heceletmekte devam ederse, çocuklar yerinde saymak nev'inden vakitlerini zayi'i etmiş olurlar. Eğer bu usûlu vaktinden evvel terk ederse, onları terakkilerini batılaştırarak olan zahmetli bir kararlamaaya duçar etmiş olur. Bu iki kusûr usûl savtıda yoktur. Usûl savtı düz kırâata geçmek için tehvîl mesleğe muhtac olmak şöyle dursun [320] çocuğu bu kırâata doğrudan doğruya ve yavaş yavaş bi'z-zât isâl eder. Çocuk ibtidalarda, yalnız olarak telaffuz ettiği sametin tannâniyet semasını az çok uzatır; bunu, kendinden sonra gelen sâiti okuyabilinceye kadar uzatır. Fakat bu sâiti seçer seçmez irâe eylediği savtı bila tevakkuf çıkarır ve bu sûretle samet, sâit üzerine bir çak üzerine düşen tokmak gibi tam bir hecâ okumuş olur; m m m ah (mim elif ma yerine)

Çocuk gayr-i kâbil taksîm harflerle veya mecmu'a'-i hurûf ile daha ziyade kesb-i insiyet ettikçe (o, an, gibi) sametden sâike daha çabuk geçer; bu sûretle kırâatını ağırlaşdıran fasıla noktaları yavaş yavaş hiçe inerek sarf usûlun tatbîk-i tâbi'isi vasıtasıyla her hecayı bir nefesde, bir sesde muhâvere ve düz kırâatda olduğu gibi teleffuza muktedir oluncaya kadar bu sûretle devam eder. Ve'l-hasıl heca usûlunun pek mutlak ve pek sıkı olan ciheti bugün 'umûmîyet üzere terk edilmiştir. Hatta kırâatın tedris-i ibtidâisinde eski tevsîm usûlu bile müsta'mel değildir. Demek oluyor ki şimdiki halde isti'mâl olunan ve muallimler tarafından tercîh edilen usûller bir taraftan sametlere ve zımme'-i hafife ile nihayetlenen bir sûret-i telaffuz veren tehecci'-i mu'tedil (yeni tevsîm ve diğer taraftan usûl savteden 'ibaretdir.

7. kendiliğinden pek az cazibe irâe eden bu ilk kırâat dersinin huşuniyetini izâle için ba'zı muallimler az çok mahirâne Birtakımturuk-ı husûsiye tahayyül etmişlerdir ki bunlardan ba'zısı zikre şayandır.

[321] Evvela tasvît taklîdi (phonomimique) tarîki vardır. Her savta veya her telaffuza bir tavır ve vaz'iyet tetâbuk eder. Bunlardan her ikisi gâyet basit bir hayal ile zihne gelir ve bu tavır o telaffuzu telkîn eder. Mesela küçük bir kız güzel bir çiçeğin önüne hayran olur. Bila ihtiyar lafzını çıkarır. Bu lafza (a) harfinin ismini öğretir. Küçük bir çocuk (erkek çocuklar sametleri ve kız çocuklar sâitleri temsîl eder) kavliyle bir sa'atin rekkasını taklîd eder; bu sûretle irâe olunan harf sa'atin tik tak sesinden takrîbi bir sûretde çıkan (t) dir. Bu sûretle her harf için onun sadasını taklîd edecek bir usûl tasvît bulunur. Bir zamanlar ana mekteblerinde şöhret bulmuş olan bu usûl, çocuklara harfleri tanımasını öğretmek için olduk.ça mahirâne bir usûldur, fakat harfleri bir araya toplamak lazım geldiği zaman o kadar müfîd bir sûretde isti'mâl edilemez ve bilâkisbir mâni' teşkîl eder.

Çocukları eğlendirmek ve cezbe etmekden başka bir meziyeti yoktur. Kırâat levhalarını pek fazla hurûf ile mâlîolup hey'et-i 'umûmîyesiyle çocukların nazarını şaşırtarak, dikkatini dağıtmakda olduğunu ve bu levhalar; müteşekkel ba'zı kelimât, birkaç cümle irâe eder etmez çocukların bunları ezberleyerek bilâ fâide, meyhaniki bir sûretde tekrar ettiklerini nazar-ı dikkate alan ba'zı muallimlerde müteharrik elifbaları istifâdeli bir sûretde isti'mâl ederler. Muallim bir harf alır. (meselay-ı harfi) ve bu harfi tahtanın üzerine, etrafında halka olan çocukların hepsinin kolaylıkla görebilece-i bir

tarzda koyar bu harfî kendilerine gösterir ve bi'z-zât [322] ismini söyler; sonra mütevâliyen birkaç şâkirde söyletir. Sonra bütün şâkirdlere, herhangi bir kırâat levhasında bulunan bütün (y) leri söyleterek buldurur. Bu sûretle bu harf ba'demâ iyice öğrenilmiş olur ve derste canlı ve sıkıntısız olur. Hecaları ve sonra da kelimeleri okutmak lazım geldiği zaman muallim harflerin sûret-i tertîb ve tanzîmini istediği gibi ve istediği kadar ve şâkirdânın ezber olarak cevap vermelerine mahal bırakmadan tenevvu' u ettirebilir. Daha iyisi de vardır: şâkirdânına ilk mûmâreseyi takviye edecek ikinci ve aynı harflerle tersine bir mûmârese ile müteharrik harfler vasıtasıyla kendilerine söyleyeceği kelimâtı veya hecâları bi'z-zât tertîb ettirir.

İ'tirâz olarak lezâvım-ı tedrisiyenin oldukça pahalı bulunduğu serd olunabilir. Fakat bu levâzımı hariçten satın alacak yerde eski bir gazeteden büyük mikyâsda hurûf keserek mikvâ üzerine yapıştırmaktan daha kolay ne var?

Nihayet, basit olduğu kadar garip bir vasıta vardır ki dersi müsmir ve eğlenceli bir hale efrağ eder. Henüz okumak öğrenen şâkirdler yarım dâire şeklinde tahtanın etrafına toplanır ve muallim başlar.

Matba'a hurûfuyla (veya el yazısıyla) bir la yazar ve müptediye dönerek bunu okutur. Eğer şâkird bunu okuyamazsa, daha ilerlemiş bir diğerine okutur. Sonra bunun sağ tarafına birde k yazar ve eliyle (la) yı kapayarak bu yeni harfî okutur. Eğer bilmezlerse bilenlere sorar. Sonra (la) yı açarak birkaç kere yazar la k , k la diye tekrar eder sonra toplayarak [323] kala kala diye tekrarlar. Sonra baş tarafına bir (a) koyar. Sonra bunun başına (b) koyar ve okutur a b, b a, ba hepsini birden açar: bakla bunu eliyle kapayarak sol tarafına (v) yazar. Bunu da sorar bir (a) 'ilave ederek va olur. Ve nihayet bir kerede okutur. Baklava bunun baş tarafına bir âlîve nihayete de bir (beydi) fi'ili 'ilave olunarak çocuklar hep bir ağızdan tekrar ederler: Alî baklava yedi.

Tâbi'idir ki bu sûretle idâre olunan bir ders kırâata henüz başlamış olan çocukların dikkatini mütemâdiyen müteyakkız bulundurur ve düz kırâata henüz başlamış olanları da muhtelif kâbiliyette olsalar bile, müfîd bir sûretde 'alakadar eder.

6. Fakat isti'mâl edilen usûl veya tarîk her ne olursa olsun ihmâl edilmeyecek bir şey vardır ki oda kırâat-ı tedrisâtıyla hatt-ı tedrisâtının muhâzi olarak ve yekdiğerini itmâm ve takviye sûretiyle yürütülmesidir. Çocuğun tefrîk ve temyîz edebildiği hurûfu

yazı defterine yazdırmak, bunları müfekkiresine hak için en iyi vasıtaadır. Aynı sûretle hecâlar ve kelimeler içinde, bunları beyaz kâğıt üzerinde bi'z-zât teşkîl ile uğraşmakla hurûfun muhtelif tertîbâtıyla gayr-i mahsûs ve en emin bir sûretde kesb-i ülfet etmiş olur. Matba'a hurûfuyla el yazılarının dâimâ birbirine benzemediği doğrudur. Fakat aralarında gâyet sıkı bir müşâbehet vardır; bu yazıları hiçbir hat esası yekdiğerinden tefrîk etmez ve irâe edebilecekleri hafîf farklar çocuğu şaşkırtacak mahiyette değildir; fazla olarak çocuğun mümkün olduğu kadar çabuk, [324] el yazısını okuyabilmesi lazımdır. Kırâat ve hattın ma'en tedrisi bilâ cehd kendisini buna hazırlar. Vaktiyle sınıflarda isti'mâl olunan ve yanlış bir sûretde "el yazısı" ta'bîr olunan ve en karalamalı metinleri bile evvelden ezbere bilinen yazı mecmu'alarını okumaya alışmaktan fariğ kılar. Çünkü bunlar, gayr-i kâbil temyîz yazılardan mürekkeb ve matba'a kirleriyle mestûr olduğu halde çocuklar tarafından kemal-i emniyetle okunurdu.

7. Kırâat mübâdisi bilinip öğrenildikten sonra çocukların uzun tatbîkât-ı 'amelîye sayesinde bu tatbîkâttan mütevellit ve hemen hakîki bir insiyâkın lâyuhtî emniyeti derecesine vâsıl olmuş bir i'tiyâd ile düzgünce okumaları lazımdır ve kırâat tedrisâtının en müşekkeli olmasa bile en uzun ciheti de budur. Bu kırâatın layık olduğu vecihle ahenk ma'kûl dâhilinde ve yek nesak olmadan okunması da lazımdır. Bunun içinde çocuğun okuduğu şey'i anlaması ve hatta okuduğu şeyden lezzet duyması lazımdır.

Görülüyor ki kırâat tedrisâtı yalnız işaret-ı muharrereyi şifâhen nakli öğrenmekten, hatta şâkirdânın zihninde bu işaretin delâletiyle bunlara tetâbuk eden ba'zı fikirler uyandırmaktan 'ibaret kalmamalıdır. Bundan başka onlara bu ikâz efkârdan bir lezzet duyurmalı ve bunu hâkimelerinin tekemmülüne, ufak fikirlerinin tevsi'ine hâdım kılmalı, nihayet kendilerine okumak zevki, ya'ni daha fazla kesb-i ma'lûmât etmek zevki vermelidir, çünkü kitap tefekkürât-ı beşeriyenin başlıca sâikidir. İyice ve kolaylıkla okuyan bir çocuk ma'û'l-memnûniye okur; bir kitabı fevka'l-âde cehd ve gayretle, bir işkence [325] altı gibi okursa kırâatında ne dâimâ âlîve ekseriya nefis ve meşgale ve ne de lâyefnâ bir menba'a envâr bulabilir.

8.Şimdi şâkirdân yedlerinde bir kitap bulunduğundan, muallimin tedrisâtında irâe ede geldiğimiz şerâit-i muhtelifeye tetâbuk etmesi için kırâat derslerini ne sûretle idâre etmesi lazım geleceğini tedkîk edelim.

Devre’-i ibtidâ’iye – tâbi’idir ki çocukların hepsinde aynı kitap bulunmalıdır. Ve bu kitap gâyet basit olmalı, yalnız kısa cümleleri en za’if zekaların bile sa’e’-i iktidârı dâhilinde olacak fikirleri ma’nâları kolaylıkla anlaşılabilir müsta’mel kelimâtı muhtevi olmalıdır. Fikrimizce bu mümâresenin aksam-ı muhtelifesi ber vech-i ati sıra dâhilinde tevâli etmelidir.

1° Bütün şâkirdân birden her hecâyı ayırarak, nev’ima bir ahenk vererek fakat husûsi bir eda vermeden okutulacaktır. Vazıh ve fasîh bir telaffuz elde edilmeye çalışılacaktır. Kelimât iyice telaffuz edilecek ve hecâlar üzerinde durulacaktır. Hey’et-i ‘umûmîye i’tibarıyla iyi bir kırâat elde etmek ve tenâfûr asvâtdan ictinâb etmek için, muallim ilk zamanlarda olsun (hatta dâimâ, hiç olmazsa derslerin iptidasında) masanın üzerine cetvelle vurmak sûretiyle usûl tutacaktır.

2° Biraz müşekkel görünen bi’l-cümle kelimâtın ma’nâları izâh edilecek isticvâbât vasıtasıyla ayrı ayrı her cümlelerin ve parçanın ma’nây-ı ‘umûmîsinin iyice kavranılması ve iyice anlaşılmış olmasına dikkat edilecektir.

[326] 3° Muallim parçayı lazım geldiği sûretde, ahenk münâsebetiyle ve şâkirdânına mihâniki bir kırâatın lâıyıkı vecihle anlatamayacağı şey’i hissettirecek tarzda bi’z-zât okumalıdır.

4° Bi’l-‘umûm şâkirdân, veya sınıf pek kalabalık ise her sıra başında oturan talebe sıra ile birlikte ve bu def’a ilhân ile cümle cümle veya satır başı satır başı okuyacaklardır. Her cümle, mûceb-i memnûniyet bir netice elde edilinceye kadar ne kadar lazımsa tekrar edilecektir. Ve’l-hasıl kırâatın mevzû’unu teşkîl eden parça şâkirdâna öğretilen ve iyice söyleninceye kadar kendilerine tekrar edilen bir gınâ gibi telakki edilecektir.

5° Nihayet ba’zı şâkirdânın arkadaşları tarafından himâye edilmeye ve onları sadece ta’kibe alışmaması için her def’asında birkaç kişiye, sıra ile ve ferden okutturulacak ve muallim tarafından gösterilen savt ve eda dâhilinde en tâbi’i okuyabilenlere aferin varakaları verilecektir.

Devre'-i mutavassıta – bu devrede de senenin bidâyetinde olsun ma'en kırâata devam edilecek ve bi'l-hâssa bu kırâata teleffuz her hecânın vâzıh ve fasîh olması nokta-i nazarından dikkat edilecektir. Bu devrede bi'l-hâssa her türlü kaba telaffuzu, bozuk ahengi gidermeye gayret edilecektir; yine bu devrededir ki şâkirdler, yalnız düzgün ve bila tereddüd okumasını değil iyi okumasını öğreneceklerdir. Nihayet kırâat dersi okuma öğretmekten 'ibaret olan mevzû'a mahsûsunu muhâfaza etmekle beraber, evvelki devreden fazla kovanın hırsı ve zihnî inkişâfı gâyesini ta'kîb [327] edecektir. Mümâresâtın mahiyeti ve tevâli edecekleri sıra bi'l-zarûre biraz tehâlûf edecektir.

1° Muallim dersin mevzû'unu teşkîl eden parçayı evvela bi'z-zât okuyacaktır.

2° Kelimelerin ve cümlelerin ma'nâsını izâh edecek ve dersini daha ziyade canlandırmak ve bütün sınıfa münâfesa ve hayat sokmak için ekseriyâ bi'z-zât şâkirdâna izâh ettirecek ve evvela en za'iflerine tevcîh-i hitab ederek bunlar cevap vermediği takdîrde daha kuvvetlilerine soracaktır. Parçanın dikkatle tedkîkinden elde edilecek tedrisât-ı ahlâkîyeyi ne de 'amelî kava'id hatt-ı hareketi ihmâl etmeyecektir.

3° Şâkirdânı sıra ile okutacak ve fakat hepsini dikkatli bulundurmak için mu'ayyen hiçbir sıra ta'kîb etmeyecektir. Kırâatın kolaylıkla ve tâbî'i bir sûrette ve 'umûmîyet üzere muhâbere tarzında icrâ edilmesini talep edecektir. Çocukların bi'l-cümle kelimâtı ve bütün düşünceleri lâyıkiyla anladıklarına kana'at getirecektir. Bir cümle şâkirdlerden biri tarafından fena okunduğu takdîrde bir diğeri tarafından okutacak ve lüzûm olursa kendisi de bi'z-zât okuyacak ta ki lazım geldiği vecihle ve savt, ahenk ve eday-ı matlûbuyla okunsun. Sahîfeler dolusu inkişâf zihni için hiçbir istifâdeyi müceb olmayan ve herkes için sıkıntıyı da'î olan kırâatlar yaptıracak yerde 15-25 ve nihayet otuz satır okutmak ve iyi okutmak daha hayırlıdır.

Devre-i âliye – bu devirde kırâat dersi bi'l-hâssa vasıta'-i ta'lîm ve inkişâf zihni olarak nazar-ı dikkate alınır. Okunan parçanın tahlîli ve [328] müstelzim olacağı izâhât tahrîr sûretinde yazdırılabilir. Muallimin nezâreti tahtında yapılan kırâatlara, zaman müsa'id olduğu kadar şâkirdân tarafından icrâ olunan husûsî kırâatlar da 'ilave edilir ki bu kırâatlar hakkında gerek tahrîren ve gerek şifâhen ma'lûmât verirler.

9. Salefü’z-zikr nesâyih muhtelifeden ekserisinin tatbîkinde hiçbir müşkilâta tesâdüf edilmez ve merâm sahibi bir muallimin bunlara bilâ zahmet tevîk hareket etmesi için bunları yalnız söylemiş olmak kâfidir. Fakat bunlardan ikisi hakkında daha ziyade tafsîlâta girişmek ve bu husûsta ba’zı vesâyâ vermek lazımdır. Bunlarda evvela kırâatın mevzû’unu teşkîl edecek olan metnin evvelce muallim tarafından bi’z-zât okunması ve saniyen kelimât ve cümlelerin izâhıdır.

Muallimin o emirde metni herhangi bir sûretle okuması kifâyet etmez; bunu iyice okuması lazımdır, mühimdir ve iyi okuyan kimseler öyle zan edildiği kadar da çok değildir. Eğer muallim iyi okumasını bilenlerden değilse bile - her ihtimâli derpiş - etmelidir. Hiç olmazsa iyi okumaya elinden geldiği kadar gayret etmelidir. Yavaş yavaş (bila efrâd) her kelimeyi ayrı ayrı telaffuz ederek elhânı değiştirerek ve ifade ettiği efkâr ve hissiyâtı alâim vechiyesiyle izhâr ederek okumalıdır. Bu sûretle talebesine yalnız taklîd edilecek tam bir kırâat numûnesi vermiş olmakla da kalmayarak onları bir dereceye kadar ve kırâatın irâe eylediği sıfat-ı ‘umûmîyeye göre memnûn veya meshûr eder ve herhalde dikkatli bulundurur. Bundan mâadâ okuduğu metni fasîh bir sûretde telaffuz ederek, bir derece [329] kıymeti hâiz kelimeleri daha fazla bir derece’-i savt ile okuyarak ve sesini sırasıyla alçaltarak ve yükselterek nazarını cümlelerin ma’nâsına göre ağır veya daha çok canlandırarak metni, yarı yarıya daha ziyade kâbil-i fehm ve vereceği izâhâtı daha muhtasar ve daha basit bir hale ifrâğ etmiş olur. Bu nokta-i nazardan ittihâz edilecek olan ve evvelkinden fazla ehemmiyeti hâiz bulunan ilk tedbîr çocukların eline gâyet sade bir sûretde yazılmış ve üslûbu - genç zihinler için bile - mümkün olduğu kadar az meşkûk ve mübhem kırâat kitapları vermektir. ‘aks-i takdîrde ya ba’zı izâhât-ı lâzime ihmâl olunur veyâhût dersin bir büyük kısmı tefsîrât ile geçer ki bu da pek çok zaman işgâl eder ve bu zaman asıl kırâat dersi için zayi’i edilmiş demektir. Esasen bugün kütüphanemiz, tufûliyeteye mahsûs kırâat kitapları husûsunda o kadar zengindir ki¹⁵¹ bunlardan ba’zıları tam ma’nâsıyla birer şâheser olup, muallimler intihâb husûsunda müşkilâta duçar olurlar. Ma’mafihe bu kitaplarda da izâh ve tenvîre muhtaç birçok ta’bîrât bulunabilir ve bulunuyor. ‘aksi bir efrâd ile de ba’zı muallimler hiç izâha muhtaç olmayan şeyleri sa’atlerce anlatırlar:

¹⁵¹ Bu mutâla’at tâbî’i Fransa’ya âittir. Memleketimizde bu evsâfi hâiz ma’te’essüf tek bir kırâat kitabı henüz yoktur.

Meşe, bir gün, bir kamışa dedi ki:

“Meşe nedir? — Bir ağaçtır, evet ama ne cins ağaçtır? — Büyük mü, küçük mü? — Bu ağaç nerelerde çıkar meyvesi var mıdır? Nedir. — Hiç gördünüz mü? İlh... bütün bir eşyâ dersi içinden [330] çıkılmaz ve nihayet hikâyenin ma'nâ ve gâyesi kesret-i tefsîrât altında ga'ib olur.

Bu efrâdın yanında, bir de unutulması mümkün olan ciheti irâe edelim. Ba'zen kelimelerin ma'nâsı söylenir de cümlelerin ma'nâsı izâh olunmaz.

Her şey size kara yel gibidir, her şey bana nesîm gelir.

Zanneder misiniz ki küçük çocuklara karayelin şedîd bir şimâl rüzgârı ve nesîmin de latif bir bad saba olduğunu söylediğiniz zaman onlar bu mısra'ın ma'nâsını anlamış olurlar? Bundan istihrâca uğraşılacak ma'ni şu olacaktır. “En ufak bir rüzgâr sizi ya'ni kamışı fenâ halde sarsar; hâlbuki en şedîd rüzgarlar ben, meşenin yapraklarını ancak oynatabilir. Karayel ve nesîm kelimeleri fer'i sûretde izâh olunur. Tercihen pek mücerred olan ta'bîrât izâh olunmalıdır. Nihayet, hiç olmazsa devre-i âliyede en göze çarpan ve genç müfekkirelerin iktidârı dâhilinde bulunan muhâsin-i edebiyeyi, seri'an olsun göstermeden geçmemelidir. Bi'l-hâssa, kırâat için intihâb olunan metinden istihrâc olunacak vesâyây-ı ahlâkîyeden fırsat düştükçe ve ahlâk dersleri sahasına tecâvüz etmemek şartıyla, istifâde etmeyi unutmamalıdır. Tedrisât-ı ahlâkîye sâir bi'l-cümle aksam-ı dersiye karışmalıdır ve diğer dersler ahlâk ile nev'imen meşbu'u ve perverde olmalıdır. Tasavvurât-ı hüsne, mukarrerât-ı fasıla, kava'id-i 'amelîye'-i hareket, bunlara tâbi'i bir sûretde mahal veren bi'l-cümle derslerden müntac olmalıdır. Muallimler unutamayacaklardır ki esas i'tibarıyla, tedrisât kendileri için ancak bir vasıta; gâye'-i [331] hakîkileri terbiye olmalıdır. Şâkirdlerine iyi hareket etmek için iyi düşünmesini öğretmek ve hayır işlemek için yapması münâsip olan şeyleri bildirmek işte muallimlerin mütemâdi meşgaleleri en mümtaz gayretlerinin istihdâf edeceği gâye bundan 'ibaret olmalıdır.

10. Kırâat bahsini, bu bahse pek yakından temas eden bir mümârese hakkında ba'zı şeyler söylemeden terk edemeyiz. Bahsetmek istediğimiz mümârese; ezber öğrenilen gerek manzûm ve gerek manzûr parçaların inşâdıdır. Bu mümârese pek çok zamandan beri mekteplere girmiştir; fakat layık olduğu ehemmiyeti hâiz olmaktan

henüz pek uzaktır. Ezber mümâreselerinin bi'l-ahire üslub üzerinde ki te'sîrâtı lâıyıkı vecihle nazar-ı dikkate alınmıyor (bu mes'eleyi tekrar mevzû'u bahis edeceğiz) fakat hırs fikriye âit fâideden mâadâ kalfaların idâresi tahtındaki ezberler, yalnız bir dershâneli mekteplerde muallim büyük devrelerle meşgûl olduğu sırada küçükleri işsiz bırakmamak ve fâideli bir sûretde işgâl etmek ve doğru oturmalarını te'mîn etmek için münâsip bir vasıtaadır. Bundan başka iyi yapılan ezber dersler i'tiyadı şâkirdânı anlayarak ve eda ile okumaya alıştırır. Ezberlenecek bir parça bir kere iyice öğrenildi mi, küçük sınıflarda bir gınâ gibi isti'mal edilerek bütün şâkirdân tarafından elhân münâsıpla hubb-u birden okunur. Müşterek ezber derslerin fâidesi vakit kazandırmakta ve korkak, sıkılgan çocukları serbestlerle birlikte bağtırmaya alıştırmaktadır. Bi'l-hâssa bu ezberlerin yek-nesak bir ahenge dönmemesine dikkat etmelidirler. Çocuklar kendi fikirlerini beyan eder gibi aynı tavır [332] ve edâyı muhâfaza etmelidir. Bir kere ezber derslerinde bir ahenk tâbi'i ve edayı tam i'tiyadı elde ettiler mi bunu okurken kolaylıkla muhâfaza ederler. Esasen neden böyle olmasın bunların ikisi de birdir, yalnız şu fark ile ki; iyice bildikleri bir parçayı ezber söyledikleri zaman yegâne meşgûliyetleri bunu iyi okumaktan 'ibaretdir, hâlbuki kırâat bundan başka, okunması lazım gelen birde metin irâe eder. Esasen bunlardan biri diğerine isâl eder.

Binâenâleyh muallimler, mensûr, manzûm birçok parçalar ezberletsinler. Mansûr ve manzûm diyoruz, çünkü eğer nazımlar hafızaya daha iyi nakş olunuyor ve iyi hıfz ediliyorsa nesre de daha tâbi'i ve bi'l-ahire işe yarayacak daha çok kelimeler, ta'bîrler öğretir. Ezbere tâ ihzârı şu'beden, henüz okuma bilmeyen talebeden başlamalı: her gün birkaç satır 'aynen ezberlemeye ve okumaya güçlûkle alışırlar. Parçalar kemal-i ihtimâmla intihâb olunmalıdır. Bunlar tedrici ve ezberleyecek olanların zekasına mütetâbuk olmalıdır. Bu parçalar bi'l-hâssa câlib-i menfa'at olmalıdır, tâbi'idir ki bunlar fikir, hissiyât ve hatta şekl-i nokta-i nazarlarından fevka'l-âde müfiddir, çünkü öğrenilmiş şeyler tasavvurâtımızın bi'l-ahire bunları beyan etmek istediğimiz zaman almış olduğu birtakım kalplere benzer¹⁵² nihayet bir parça bir kere öğrenildi mi bunun unutulmasına müsâade etmemelidir; o sûretle hareket etmeli ki bu parça dâimâ bilinsin ve şâkirdân onu dâimâ ezberden okuyabilsinler. Bunun içinde her

¹⁵² Nikol

hafta bütün şâkirdânın birden iştirâk ettiği ‘umûmî bir ezber dersinde bir kere tekrar ettirilmesi kâfidir.

SEKİNCİ FASIL

YAZI

1. İnsan 1 bi'z-zât kendisi için. 2. Yazdığı kimseler için okunaklı bir sûretde yazmalıdır. 3. İyi bir yazının evsâfı. 3. Muallim tedrici ve müterakki bir usûl ta'kîb etmelidir. Hazır defterler. Müteharrik numûneler. 4. Yazı numûnesi bir ders ahlâkı ihtivâ etmeli midir? 5. Muallim siyah tahtaya yazacağı numûneyi dersten evvel mi yoksa şâkirdânın gözü önünde mi yazmalıdır? 6. Yazı dersi bi'l-cümle şâkirdân ve bütün devreler için ma'en tadrîs edilmelidir? 7. Yazı dersine zaman vermeli midir? 8. Yazı dersi nasıl verilmelidir. 9. Yazı dersinde muallim bi'l-'umûm tahrîri vazifelere şamil, müdekkakâne bir nezâret icrâsına mecbûrdur.

1. İyi bir yazının fevâitini kimse inkâr etmez. Okunaklı bir sûretde yazı yazmak i'tiyadını alamamak veya almak istememek yüzünden mütevellid muhâzir pek çoktur. Yazdığını okumak lazım gelirse vakit ziya'i hatta ba'zen bi'z-zât yazışan şey'i okuyamamak; gözlerin yorulmaması adreslerin fena yazılması yüzünden mektupların mürsel-i ileyh vâsıl olamaması veya bu husûsta husûle gelen te'ehhürât, mektup yazdığımız kimselerin yazmak, anlatmak istediğimiz şeyleri okuyup anlayamamaları veyâhût yanlış anlamak tehlikesi (ki ticaret veya umûr-ı muhtelifede pek vahîm olabilir) hep iyi yazı yazmamaktan ileri gelir.

[333] Fena yazı yazmak amirlerine karşı hürmetsizlik, ma'iyetine karşı merhametsizlik göstermektir; bundan başka, fena yazı yazanlar, iyi yazmak zahmetini ihtiyar etmemekle başkalarının vaktinden ziyade kendi vaktine 'atıf-ı ehemmiyet eder gibi görünerek adaba 'adem-i ri'ayetle ithâm edilmeye ma'rûz kalırlar.¹⁵³

Ma'mafihe herkesin iyi yazı yazmasını bilmesi zarûri ve herkesin iyi yazması muvâffak adab olmakla beraber yazıya hakikaten hâiz olduğu ehemmiyetten fazla bir ehemmiyet vermemelidir. Her şey kendisinden beklenen gâyeye derece'-i hizmetine

¹⁵³ Fena yazı yazmak müceb-i iftîhâr bir şey değildir. (Bossû'e) (Napolyon)un yazıları fena idi; fakat bundan dolayı yazısı fena olan her adamın Bossû'e veya Napolyon olması lazım gelmez. Molyer, Volter, Şatoberiyan, Lamartin, Aleksandır Duma gibi müşâhirin yazıları da gâyet iyi olmakla beraber bunlar yine büyük edebâdan idiler. Reçetelerini düzgün bir sûretde yazan bir tabîb bundan dolayı kendisini küçülmüş 'ad etmemeli; erkan-ı me'mûrinde sanki kabûl ettikleri karma karışık çizgileri herkes bilmeye mecbûrmuş gibi okunması gayr-i kâbil imzalar atmakla müftehir olmamalıdır. Herkesin hattât olması zarûri olmamakla beraber okunaklı bir sûretde yazı yazmak her yerde ve dâimâ ve herhangi mevki'i ve mansıbdâ fâideli ve adaba muvâffaktır.

göre nazar-ı dikkate alınmalıdır. Yazının gâyesi kırâatdan başka bir şey değildir; yazı okunmak için yazılır; Binâenâleyh kırâatı teshîl ettiği mertebede müceb-i takdîr olmalıdır. Demek oluyor ki en iyi yazı, en müzeyyen olanı ve ne de gözlere en hoş görüneni değil, yazılması ve okunması en kolay olandır. Mekâtib-i ibtidâîyede yazı tedrisinde istihdâf edilecek gâye çocuklara seri'i ve iyi yazmasını öğretmek olmalıdır.

[335] 2. Tedris edilecek mevzû'u iyice ta'yîn ettikten sonra tercih edeceğimiz enva'ı hutût hakkında bir karar vermek husûsi kolaylaşır.

Evvela, harflerin gözleri yormamak için lazım gelen büyüklüğü hâiz olması lazımdır. Bu, ehemmiyet-i a'zîmeyi hâiz bir noktadır: mikroskopu bir yazının muhâzırını tazmîn edecek bir hüsn ve zerâfet yoktur.

Sonra bütün kelimâtın iyice müşekkel ve müdevver olması lazımdır. Fi'l-vaki'i eğer kelimeler müşekkel olmaz, dişler yerine düz çizgiler kâim olur, boş kalması lazım gelen gözler doldurulur. Bütün bir kelime bir nokta ile irâe edilirse tam ma'nâsıyla yazı yoktur demektir; bu gibi yazılar bir ferdin keyf ve hevesiyle tahayyül edilmiş i'tibarî ve bunları okumaya mecbûr olan kimseleri sıkıntılı tedkikâta mecbûr eden birtakım hiyerogliflerdir. Bu iki şarta ri'ayet edilirse yazı okunaklı olur. Eğer bundan başka kelimeleri beyinde cesâmet i'tibarıyla dâimâ bir nisbet, bunlar ayıran aralıklar muhâfaza edilirse yazı aynı zamanda muntazam olur. Nihayet yazıyı ağlak etmekten başka bir şey'e yaramayan müzeyyinât fer'iyeden ictinâb edilirse hatt, sarîh ve düzgün olur ve sadeliği en başlıca hüsnünü teşkîl eder.

Yazı yazarken, yazınızı okunaklı bir halde koyacak hiçbir şey'i ihmâl etmemek, bi-fâide ve sarf tezyînâta müte'allık hiçbir şey 'ilave etmemek: unutmaması lazım gelen iki ka'idedir. Mekteb-i ibtidâîyede olsun, yazı tedrisâtının mevzû'u asar san'at vücûd getirmek [336] değildir; bu mekteplerde hat, asvâtın mümkün olduğu kadar tam bir sûret-i mürtesimesi olmalıdır; bundan başka talep edilecek şey ya lükstür veya fazladır.

3. Yazı muallimi ol emirde bir usûl intihâb etmeli ya'ni mümâresâtın müşkilâtı tedrici ve müterakki olmalıdır. Basitten mürekkebe, kolaydan daha müşekkel bir şey'e gitmek öyle bir ka'idedir ki her şeyde olduğu gibi yazıda da cay-ı tatbîkini bulur. Ma'mafihe muallim, mümâresât-ı ihzârîye ile vakit geçirmekten ictinâb etmelidir.

Tekrar ve hey'et-i 'umûmîye mümâreselerine vâsıl olmak husûsunda isti'câl etmelidir. Çünkü bu mümâreseler de – defterlerin esnâ-yı teftişinde lüzûm hissedeceği – ba'zen bir nasihati ba'zen bir diğerini tahattur ettirir. Düşünelim ki kırâatda olduğu gibi yazıda da çocuk kendisi için bir ma'nâyı mutazammının olan ve anlayabileceği şeyleri yazmakla bir zevk duyar.

Muallim aynı vecihle ve aynı sebepten dolayı hep bir harfî bütün sahîfede kopya ettirmekten ictinâb etmelidir: bu sûretle çocuğun zevk ve menfa'ati ikâz edilmez, pek çabuk yorulur ve mümâresenin son kâlemi, ilk kısmından daha fena olur. Şâkirdân yedine –mübtedilerin olsun – hatt-ı defter verilmesinde fevâit melhûz olabilir, fakat bundan dolayı muallim her şâkirdin defterinde sahîfenin balasında mevcûd numûneyi tahtaya yazarak izâh etmesine hiçbir mâni' yoktur. Ma'mafihe bu tarz tedrisin muhâziri de vardır. Şüphesiz bu dersin bi'l-'umûm şâkirdâna birden verileceği ve bi'l-neticede aynı devre şâkirdânının aynı sahife [337] yazıyı aynı zamanda yazmaları lazım geldiği kabûl edilir. Fakat şâkirdândan birisi bir derse gelmediği takdîrde defterinde boş yerler kalır. Buna cevaben denilir ki: boş kalan sahîfeler olur ve şâkird bunlardan başka sûretle istifâde etmek çaresini bulur ve eğer ebeveyn bundan şikayet ederse fırsattan istifâde ederek, mektebe devamdaki 'adem-i intizâmın bi'l-cümle muhâzîri kendilerine bu sûretle irâe edilmiş olur. Her ne olursa olsun, bunda hakîki bir mahzûr vardır; bunun için hak edilmiş olan bu hazır defterlerin mümkün olduğu kadar erkenden terk edilmesi lazım geleceği fikrindeyiz. Esasen şâkirdânın yazı yazacağı sahîfeyi bi'z-zât ihzâr etmeye alışması iyidir.

Ba'zı muallimler çocuklara evvela bir tebâşîr parçasıyla siyah bir tahta üzerine yazı yazdırmayı münâsip bulurlar bu biraz oyuna benzediği için 'umûmîyet üzer çocukların hoşuna giden bir meşgaledir. Sâir muallimler taş tahta üzerine yazı yazdırırlar; fakat bu usûl parmakları sertleştirerek ellere ağırlık verir. Başka muallimlerde çocuklara evvela kâğıt üzerine fakat yumuşak bir kurşun kâlemiyle yazı yazdırmasını tavsiye ederler, muallim çocukların ellerine yazı kâlemi, mürekkebi ve beyaz kâğıt vererek serbest bırakmazdan evvel bu vesâitin hepsini isti'mâl eder.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Türkçe yazı tedrisâtında çocukları kurşun kâlemiyle veya demir kâlemlerle yazmaya alıştırmaktan ictinâb etmelidir. Çocuklara kava'idine muvaffak düzgün bir yazı i'tiyadını vermek için behemehâl kamış kâlemlerle, mürekkeple ve beyaz kâğıt üzerine yazdırmalıdır. Balada bahis olunan vesâir ancak Fransızca yazıya gelebilir.

[338] Misâllere gelince, evvelleri isti'mâl edilmiş olan ve şâkirde 'aynen istinsâh edeceği matbu'u bir numûneden 'ibaret bulunan bir usûlü ma'û'l-memnûnşye tavsiye ederiz. Bu usûlden ferden ferdâ tedrise merbût zannıyla, şimdiki halde sarf-ı nazar olunmuştur. Fakat bu tarîk tedris, ferden tadrîs yerine kâim olan ma'en tedris tarzıyla gayr-i kâbil te'lîf değildir. Bunun içinde her numûneden bunları kopya edecek şâkirdânın 'adetine müsavi nüsha bulundurulması kifayet eder.

Muallim tahtaya bi'z-zât çizdiği numûne üzerine dersini verir ve şâkird de gözleri önünde duran matbu'a numûneyi istinsâh eder. Bu sûretle birçok mahzûrların önü alınmış olur: evvela, şâkirdin, yazdığı her harf için numûneye mutâbık olup olmadığını görmek üzere başını her an kaldırması münâsip değildir; sonra şunu da nazar-ı mülâhazaya almalıdır ki, kendisinden talep edilen şey numûnenin aynı cesamette kopyası değil, küçültülmüş bir sûretidir ki bu da müşkilâtı tezyîd eder; nihayet uzaktan tahtaya çizilen numûnenin bütün teferru'atını iyi görmeyen veya hiç görmeyen talebede mevcûttur. Fakat bi'l-hâssa daha vahîm olanı şudur ki şâkird numûneyi bir def'a 'aynen istinsâh ettikten sonra ona artık bir daha bakmaz, yazdığı satırı kopya etmekle iktifâ eder ve bu satırda yanlışlar mevcûd olduğu takdirde ki hemen dâimâ mevcûttur bu hataları da sahîfeye doldurduğu satırlara nakil eder ve her yeni satırı yazdıkça mecbûren vukû'a gelecek yeni hatalardan da çekinmez. Bunun neticesi olarak bir sahîfe yazıdaki satırların sonuncuları ilk satırlardan daha fena olur. Fakat bakarak yazdığı numûne müteharrik olur, ya'ni önünde [339] bir kâğıt üzerine yazılmış bulunur ve sahîfenin aşağısına doğru indikçe onu da gözü önünde bulundurabilecek bir sûretde defterinin üstünde oynatabilirse iş değişir. O zaman bütün sahîfede her satırda temsîl etmeye uğraştığı şey, önündeki iyi yazılmış numûne olur ve bi'z-zât yazdığı, az çok acemi taklîdleri her satırda istinsâh etmez.

4. Numûne olmak üzere verilen yazıların, vahiy fikirleri değil, ba'zı ahlâkî nasihatleri ihtivâ etmesi 'umûmîyet üzere arzu edilir. Daha birinci 'asırda (Kentileyen) in demiş olduğu vecihle yazılan şeyler hatırası şeyhûhet kadar hafızada kalır ve genç dimağlara hak edilerek 'adât ve ahlâka kadar icrâ-yı te'sîr eder. Bundan sonra gelen bütün mürebbiler aynı tavsiyeyi tekrar etmişlerdir. Bunun ehemmiyetini a'zâm etmemelidir. Şüphesiz zihnin, daha ziyade mihâniki olan bir mümâresede bile bir hissesi olması daha iyidir ve esasen imkân hâsıl olduğu her zamanda iki fâideyi

yekdiğeriyle birleştirmek münâsip olur. Muhakkaktır ki iyi bir sûretde intihâb edilmiş bir silsele'-i tefekkürât, ahlâkî düşünceler, fâidesi ihmâl edilemeyecek bir nev'i ahlâk 'amelî dersi teşkîl edebilir. Bununla beraber burada, aslı fer'ada feda etmemelidir. Bir yazı numûnesi her şeyden evvel şâkirdâna hutût hakkında birtakım tadrîci müşkilât irâe etmelidir. Eğer bundan başka zihinlerini tezyîne, kalplerini teşkîle de yardım edebilirse bundan daha iyi bir şey olamaz; fakat bu, ikinci derecede [340] bir mülâhazadır çünkü yazı dersinin mevzû'u her şeyden evvel yazı yazmasını öğretmektir.¹⁵⁵

5. 'umûmîyet üzere muallimlere, yazı numûnelerini bi'z-zât sınıfta şâkirdânın gözleri önünde yazmaları tavsiye olunur. Bu da ba'zı mertebe muhâziri hâiz bir tarîk tedristir. Evvela numûnenin bu sûret-i tahrîr ve i'mâlî iyi yapılmak istenildiği takdîrde muallimin birçok vaktini zayi'i eder; saniyen bu zaman zarfında mecbûren meşguliyetsiz kalan şâkirdân muallimin arkasını dönmüş bulunmasından istifâde ederek yaramazlığa başlarlar, nizâm ve intizâm münselib olur. Binâenâleyh fikrimizce muallimin hatt-ı numûnesini dersten evvel, boş bir zamanda yazması daha münâsip olur.

Fakat denilecek ki şâkirdin muallimin parmaklarından çıkan harfleri yazılırken birer birer görmesi daha istifâdelidir. Şüphesiz fakat sûret-i husûsiyede yalnız bir harfin irâe veya tashîhi halinde istifâdeyi müceb olan bu tarz 'amel bütün bir satırın yazılmasına âit olursa izâh etmek istediği zaman – ki en mühim olanı da budur – uzunca bir cetvel ile şâkirdâne iyice görünür bir sûretde kâleminin harekâtını [341] bir kelimenin nerede başladığı, nerede nihayet bulduğu, diğer tarafa nasıl iltisâk ettiğini ilh. irâe eyleyebilir.

6. Bütün şâkirdânın ma'en tedrisine en elverişli bir mümârese varsa o da şüphesiz yazıdır. İbtidâîye muallimi, yalnız aynı şu'benin bütün şâkirdânına birden yazdırmakla kalmayacak, muhtelif derece'-i iktidârda birkaç devresi varsa bunların hepsine birden ders verecektir. Doğru olarak tanınmış bir ka'ide'-i 'umûmîye vardır ki nezâret tahtında yaptırılmayan yazı ta'lîmleri müfid olmadıktan başka muzırr da

¹⁵⁵ Fakat yazı numûnesinin yanlış veya tehlikeli hiçbir düşünceyi ihtivâ etmemesine dikkat etmek lazımdır. Mesela bir küçük kızın defterinde hüsn-i hat numûnesi olarak gördüğümüz bütün insanlar fenadır misâligibi. Bu evvela yanlıştır. Saniyen doğru olsa bile böyle bir fikri sekiz yaşında bir kızcağzın zihnine sokmakta hiçbir fâide melhûz değildir.

olabilir, çünkü bu sûretle çocuklar birtakım fena i'tiyâdlar elde ederler ve bi'l-ahire bu i'tiyadları izâle ettirmek pek müşekkel olur. En fazla olarak kabûl edilebilecek bir şey mübtedilerin muallim tarafından yetiştirilmiş bir kalfanın taht-ı nezâretinde yazı yazmalarıdır.

Fakat denilecek ki ya devreler muhtelif kâbiliyette iseler, bunların hepsine ayrı ayrı numûneler ister ve bi'l-neticede hepsi için aynı ders verilemez. Şüphesiz siyah tahtada muhtelif yazı numûneleri bulunabilir. Ve muallimin vereceği izâhât bu numûnelerden her birine göre tenevvu'ü etmelidir. Fakat bir devre şâkirdlerinin kendilerinden az çok ileride bulunan arkadaşlarına verilen vesâyâ ve izâhâtı da dinlemelerinde pek büyük bir mahzûr yoktur.

Muallim bir devreye ders verdiği esnada diğer bir devrenin yazı yazmağa başlamasında da bir mâni' yoktur. Esasen bütün devrelere birden 'âit [342] vesâyâ pek çoktur; ve eğer yazı yazmasını öğrenmek, birtakım i'tiyâdlar elde etmekse tekrar, bi'l-hâssa yazıda tedrisâtın ruhunu teşkîl eder. Binâenâleyh yazı dersi dâimâ ma'en verilmeli ve hatta müte'addid devreli ve yalnız bir muallimli mekâtib-i ibtida'iyede bile bi'l-cümle şâkirdâna birden tedris edilmelidir.

7. Yazı dersini günün hangi sa'atinde vermelidir? Ba'zı muallimler yazıyı dersin ibtidasında yazdırmak taraftarıdır; bu sûretle derse geç gelen şâkirdânın gürültüsüyle, başlanmış bir derse hâlel gelmez. Bu doğru değildir; bu iddi'ada bulunan muallimler mekteplerinde yazı tedrisâtı olmadığını ve kendilerince yazının fer'i ve sarf bir kopya işi olduğunu göstermiş olurlar. Hat dersine en münâsip görünen zaman sabah derslerinin nihayetine gelen son yarım sa'atdir; çünkü bu sa'atde ziyâ hadd a'zami sene vâsıl olmuş bulunur. Ve iyi yazmak içinde iyi görmek lazımdır. Ve çünkü çocuklar sabah derslerindeki cehd ve gayret zihnîden yorulmuşlardır dikkati istilzâm eyleyen ve fakat büyük bir kuvvet zihniye ihtiyac mess etmeyen yazı mümâresesi resim gibi zihni dinlendirmeye müsa'iddir. Nihayet çünkü yazı çocukları maddî bir sûretde meşgûl ederek derslerin nihayetine doğru pek müşekkel olan nizâm ve intizâmı muhâfazaya yardım eder.

8. Yazı dersi dâimâ şifâhi bir takrîr ile başlamalı ve bu izâhâtın mevzû'unu tahtaya çizilen yazı numûnesi teşkîl etmelidir. Beş dakikalık [343] izâhât kafidir. Ders

evvela mütevâliyen her harf üzerine cereyân eder. Bir yazı dersinin muhtevi olduğu mümâresâtın hangi sıra tahtında teselsül edeceği ber vech-i ati irâe eyliyoruz:

a) İstinsâh edilecek harf veya kelimelerin şâkirdân tarafından okunması 'aks-i takdîrde kendileri için hiçbir ma'nâyı hâiz olmayan birtakım işaretleri çizmeye alışırlar.

b) Kava'id-i esasiyenin tahtaya çizilmek sûretiyle usûlu dâiresinde irâesi: sûret-i tahrîri yekdiğerine müşâbih hurûfu silsele sûretiyle cem' etmek ilh.

c) Vücûdun defterin kâlemin ne sûretle tutulacağına dâir nesâyih: Eğer şâkirdler kâğıda pek yakın devrelerse gözleri mecbûren bozulur! Eğer bedenleri eğrilirse 'amûd fakirisinin inhirâfına ve sadrın içeri çökmesine sebebiyet verir; defterlerini iyi tutmazlarsa muntazam bir yazı yazmaya muvaffak olamazlar; kâlemlerini yalnız iki parmakla tutarlarsa kâlemleri lazım gelen kuvveti hâiz olmaz ve yazdıkları yazıda emniyet olmaz; yazı yazarken bütün kollarını hareket ettirirlerse masayı sallarlar, çabuk yorulurlar ve sağ omuzları çarpılır ilh. . Bunun için bütün bunlara âit nesâyih muallim tarafından kısa ve sarîh birkaç ta'limât tarzında hülâsa edilmelidir. Şâkirdân bunları, nazariyâtını bilen bir 'asker gibi ezber bilmelidir. Hatta bunlar her dersin nihayetinde gerek [344] ferden ve gerek ma'en bir ezber ders sûretine söylettirilebilir ve bütün bu nesâyihin tatbîki mecbûrî'l-itba' 'ad olunur.

Yalnız o zaman muallim şâkirdlerinden hepsinin bu kava'ide tab'iyet ettiğinden emin olduktan sonra yazmaya başlanır. Muallimin ara sırada mümârese esnasında şâkirdânın karşısında hepsini bir nazarda görecektir sûretde tutarak bu vesâyâdan ba'zısına tab'iyet etmeyenlere ihtârdâ bulunması da iyidir.

d) Defterlerin tashîhi: şâkirdân yazı yazmaya başladıktan sonra muallim, sıraların önünden geçerek her şâkirdin defterinde yanlışları tashîh eder. Şâkirdin yazdığı kelimelerin önüne birbiri arkasında birkaç kelime yazması beyhudedir. Çünkü gözleri önünde yazının numûnesi vardır. Fena çizilmiş harfleri çizerek satır arasında musahhahını yazmak ve fena teşkîl olunanları irâe etmekle ilh. vaktini daha iyi isti'mâl etmiş olur. Her defterde bu tashîhâtın nişaneleri bulunmalıdır. Fena yazılmış bir yazıda hepsini birden düzeltmeye teşebbüs etmemelidir. Her şâkirtte en fena yazılmış iki, üç kelimeyi tashîh ederek, şâkird bunları iyice yazmaya muvaffak olduğu takdîrde

diğerlerini düzeltecektir. Elifbada ki harflerin 'adeti nazar-ı dikkate alınır ve en fena yazılarda bile iyi yapılmış hiç olmazsa bir iki harf bulunduğu da düşünülecek olursa şâkirdin bir harfî iyi yazmasını öğrenmek için on beş gün konulsa iyi bir yazıya malik olması için bir sene kifayet eder.

Tashîhât-ı 'umûmîye: muallim birkaç talebede birden müşterek bir hata [345] mevcûd olduğunu görürse mümâreseyi ta'tîl ederek tahtada bir tashîh icrâ edecektir; bu tashîhden sonra, muallimin vereceği işaret üzerine şâkirdândan her biri yazılarına devam edecektir. Mümaresenin bir iki dakika için bu sûretle ta'tîli bundan başka şâkirdleri dinlendirmeye hizmet eder ve çocuklar bi'l-ahire daha ihtimâm ve dikkat ile işine devam ederler.

9. Muallim için, yazı öğretmek san'atının kısm-ı a'zami bu inceliklere tab'iyetdedir. Bu yazı mümâreselerinin sarf mîhânîkî ve maddi olmasında değildir (diğer derslerde olduğu gibi bunda da zihnede bir hisse ayırmak icâb eder ve muallim emir ve tenbih ettiği her şey'in sebebini söylemelidir) fakat kabûl etmelidir ki mühim olanı şâkirdlerine iyi i'tiyadlar elde ettirmesidir ve i'tiyadlarda ma'lûm olduğu vecihle yek-nesak ve mütemâdi tatbîkât ile elde edilir. Binâenâleyh ba'zı muallimler dersi verip yazılacak numuneyi de gösterdikten sonra talebeyi istedikleri gibi yazmakta serbest bırakmakla doğru bir harekette bulunmuş olmazlar. Eğer şâkirdlerin yaptıkları hataları görmeleri arzu edilirse bu hatâları onlara göstermek ihtar etmek icâb eder. Muallim tarafından yazı dersinden fazla müdekkik ve mütemâdi bir teftîşi istilzâm eden hiçbir mümârese yoktur.

Bu teftîş ve nezâretde yalnız asıl yazı defterlerine inhisâr etmemeli diğer bi'l-'umûm defterlere herhangi tahrîri vazifelerinde tevsi'i etmelidir. İbtidâî mektepleri çocuklarının muhtaç oldukları şey uzanarak bir sahîfe yazı yazmak değil, düzgün ve muntazam okunaklı bir yazıya malik olmaktır. Bunun için muallim, şâkirdânın yevmi defterlerinde hiçbir [346] bozukluğa, garâbete müsâade etmemelidir. Çünkü yazıya âit husûsâtta yalnız elin mahâreti kifayet etmez. Fi'l-vaki'i bu maharet kabûl edilemeyecek ba'zı hatâlar, noksanlarla tev'em olabilir. Pek büyük veya sahîfenin ortasına tesadûf etmeyen pek fazla veya pek az bir işgâl eyleyen bir sernâme, pek yukarıdan başlayan veya pek ziyade aşağı inen bir sahîfe hiç gözükmeyen bir satır başı, gayr-i muntazam bir sahîfe kenarı satırın nihayetinde birbiri üzerine binmiş bir kelime

ilh. bütün bunlar çirkin veya gayr-i muntazamdır. Bu kadar fena tanzîm edilmiş bir sahîfe yazıda vuzûh ve sırâhat yoktur ve yazan adamın pek az hüsn-i tabî'at sahibi olduğunu ispat eder. Bununla beraber beyan olunan nukât-ı muhtelif üzerine vesâyâ-ı matlûbede bulunarak eli bu vesâyâyâ ri'ayet ettirmekten kolay bir şey yoktur.

DOKUZUNCU FASIL

SARF VE İMLA

1. Lisân tedrisâtında nazar-ı dikkate alınacak iki şey: 1 sarf 2 lisanın kendisi 2. Sarf tedrisi. Ders numûnesi. 3. Sarf tedrisâtına merbût mümâreseler: 1 tasrîfât: fâidesi, su'î isti'mâli 4. 2 gerek şifâhi ve gerek tahrîri tahlilât: eski tarzın muhâzîri; tahlîller ne sûretle yapılırsa fâideye mevcûd olabilir. 5. 3 imlâ. Müsta'mel imlâ, kavâid imlâsı. Bu mümâreseden elde edilecek fevâit müte'addide. 6. Nasıl imla yazdırmalı. 7. İmlânın tashîhi muhtelif usûller.

1. Programda münderic bi'l-'umûm mevâd dersiye arasında en mühimi bilâ şüphe lisân tedrisâtıdır.

Lisân kelimesi 'ilm-i terbiyede iki ma'nâyı hâiz sayılabilir: Mahdûd ve husûsi olan birinci ma'nâya göre lisân-ı kavânin lisâniyenin veya daha basit bir ta'bîr ile sırf buna müte'allık mümâreselerin (imlâ, tahlîl ilh.) vukûfuna denir; daha 'umûmî olan diğerk ma'nâ, mecmûa-i kavânin sarfiyeden haric olarak fikrin gerek nutuken ve gerek tahrîren sûret-i ifâdesine te'alluk eder: lûgatçe, kelimelerin veya cümlelerin izâhı, usûl-ı tahrîr.

Bunlar, ayrı tedkîk edeceğimiz ve yekdiğerinden farklı iki nokta-i nazardır ki her birisi ayrı bir bahse mevzû'u teşkîl edecektir.

[348] 2. Daha pek az zaman evvel sırf tedrisâtı mihâniki birtakım ezberlerle bunları itmâm eden tatsız imla, tahlîl ve tasrîfât-ı mümâreselerinden 'ibaretti. Esasen şâkirdânın elleri arasına verilen kitaplar fena yazılmış, mücerred ve çocukların anlayamayacağı bir tarzda tertîb edilmiş kava'idle mâlî birtakım eserlerdi ki bunları daha tatbîk etmeden ezberlemeye mecbûr olurlardı. Bu usul, çocuğun ibtikârına, teşebbüs-i şahsiyesine mürâcaat ederek kendisine öğretilecek ka'ideyi bi'z-zât bulmasına yardım eden bir usûl taharri olacak yerde, kendini mecbûren kabûl ettiren şahsi, nassî bir tarz tedrîs idi. Sonra, sarf – yanlış olarak ta'rîf edileğeldiğı vecihle – bir san'at olmayıp bilâkis bir 'ilm, hatta ba'zen pek ince bir 'ilm-i felsefidir; müşekkel veya mevcûdiyeti gayr-i kâbil izâh birçok da mantıksızlıklara muhtevidir. Demek oluyor ki sarf ve nahiv mekteb-i ibtidâîyede tamamıyla izâh etmek, çocukları buna nüfûz ettirmek, şâkirdânın sia-i zihniyelerinden pek yüksek bir tedkîke girişmekti;

esasen onlar da bu dersten ancak anlayamadıkları kelimeleri, ta'rîfleri destûrları hıfz ederlerdi. Bundan dolayıdır ki bu vâhî nahivcilik eski zamanda mekteplerimizi harâb etmekte ve daha pek müfid ve pek cazip mümâreselere mâni' olmakta idi.

Zamanımızda şâkirdleri bu lisân iskolâstikiyle kesb-i ülfet ettirmekten kafalarını hiç işlerine yaramayacak birçok kava'id-i mücerrede kelimât-ı istisnâ'ıye ile doldurmaktan sarf-ı nazar edilmiştir. Bu günkü sarf kitapları yalnız mevzû'ularına ve çocukların sinine daha iyi tetâbuk etmekle kalmayıp muallimlerde sarf tedrisâtını daha iyi bir sûrette icrâ etmektedirler.

[349] mesela, devre'-i evvelide ism-i 'amme ve ismi hâs üzerine bir ders verildiğini farz edelim; iyi idâre edilen bir sınıfa dâhil olursak, hemen hemen atideki derse müşâbih bir derste hazır bulunmuş oluruz:

1° İsm-i Hâs

Muallim: – Söyle bakalım oğlum, isminiz nedir?

Şâkird – Efendim! Mehmed.

Muallim – O halde demek oluyor ki Mehmed sizin isminizdir. Sağ tarafınızdaki arkadaşınızın adı nedir?

Şâkird – Ali

Muallim– Demek Mehmed sizin isminiz olduğu gibi, Âlî de onun ismidir.

Şâkird– Evet efendim.

Muallim– Peki, sol taraftaki arkadaşınız? İlh. ilh....

Şâkird– Efendim, Hasan, Nazmi ilh. ilh....

Muallim– Demek oluyor ki Mehmed, Ali, Hasan ilh. sizin isimlerinizdir ve her birinizin kendisine mahsûs kendisine hâs bir ismi vardır.

Fakat diyeceksiniz ki, içinde Ali, Mehmed ilh. isimli daha birçok arkadaşlarınız var. Fi'l-hakika yer yüzünde o kadar insan vardır ki aynı ismin birçok insanlara verilmiş olmasına hayret etmemelidir. Hatta sizi diğerlerinden daha kolaylıkla tefrîk etmek için isimlerinizin yanına 'ilave ettiğim, babalarınızın ismine

bile, diğerlerinde tesadüf edersiniz. Fakat yine bu isimler, size hepinizi yine sizin gibi size benzeyen çocuklardan ayırmak için verilmiştir. Bu isimler birer isim hâstır.

Dünya üstündeki birçok yerlerin de birer ismi vardır. Mesela Avrupa, [350] Asya, İstanbul, İzmir, Berlin... Hep bunlar da birer ism-i hâsdır. Nehirlerin adı da bir ism-i hâsdır. Ba'zen aynı isimde iki nehir, hatta iki şehirde bulunsa, yine bunlar ism-i hastır.

Bunun üzerine muallim vazife olarak, çocuklara sınıflarındaki arkadaşlarının ve pederlerinin isimlerini deftere yazdıracaktır. Başka bir gün bir sokakta oturanların isimlerini sonra köyün etrafındaki diğer köylerin, akarsuların ilh. isimlerini yazdıracaktır.

(Eğer Fransızca olursa, ism-i hasların büyük harfle başladığını da söyleyecektir) ibtidâlarda vazifenin tahrîren yapılmadan evvel şifâhen tekrar ettirilmesi ve bunu yapamayacak derecede birkaç za'if talebe mevcûd olursa daha kuvvetli şâkirdlerden birinin bu isimleri tahtaya yazması ve diğerlerinin taş tahtalarına istinsâh etmeleri iyi olur.

Bu gibi husûsta bir kalfa da muallime vekâlet ederek idâre edebilir.

2° İsm-i Cins

Muallim şâkirdlerden birine, oturduğu kürsiyi göstererek bunun ismi ne olduğunu sorar.

Cevap – Bir masa efendim.

Suâl – Yani, sizin oturduğunuz şey'in adı nedir?

Cevap – Sıra.

Muallim – Demek oluyor ki bunun adı, ismi sıradır. Nasıl ki sizi yanınızdaki arkadaşınızdan ayırmak için Âlî diye çağırırsak, bunu da başka bir şeyden ayırmak için sıra deriz. O halde sıra bu şey'in ismi olur.

Fakat bu isimde bir ism-i hass mıdır? Ya'ni yalnız bir şey'e mi yakışır?

Şâkird – Evet efendim.

[351] Muallim: Bak oğlum iyi anlamadınız. (Başka bir sıra daha gösterir ve onun da ismini sorar).

Şâkird – Efendim onun da ismi sıradır.

Muallim – Ya ötekinin (Bir başka sıra daha gösterir)

Şâkird – O da bir sıra.

Muallim – Peki, öteki safta da sıralar var değil mi?

Şâkird – Evet efendim.

Muallim – Görüyorsunuz ki ne kadar sıra varsa hepsinin ismi birdir. Demek ki sıra bir ism-i hâs değildir. Ya'ni sıra yalnız bir sıranın ismi değil bütün sıraların ismidir. Fakat Âlî bütün çocukların ismi değil, yalnız bir çocuğun ismi değil mi? Yanınızda ki çocuğa da Âlî diyebilir misiniz? Sıra öyle bir isimdir ki, hep cinsten olan eşyâlara verilir. Bu sınıfta ki sıralar, öteki sınıfta ki sıralar, bütün mektepte ki sıralar, barkada ki, yolda ki sıraların ismi hep sıradır. Sıra bir ism-i cinstir. Masa da bir ism-i cinstir. Çünkü ne kadar masa varsa hepsinin ismi masadı.

Hadi bakalım çocuklarım bana daha başka ism-i cinsler söyleyebilir misiniz? Niçin o kadar düşünüyorsunuz? Bu zor bir şey değil ki... önünüzde ki şeylere baksanıza... onların isimlerini birer birer söyleyen... içinizden birisi de tahtaya yazsın. Evvela: sıra, masa sonra... söyleyin bakalım.

Şâkirdler: kâlem, hokka, defter, cetvel, kitap ilh....

Muallim; vazife olarak, sınıfta mevcûd bütün eşyânın isimlerini yazdırır ve buna müşâbih istediği kadar vazifeler tahayyül edebilir; mesela: mektebin penceresinden sokağa bakıldığı zaman görülen bi'l-cümle şeylerin isimleri hatta bunun evvela şifâhi bir mümârese şeklinde yaptırır ve bu çocuklar için gâyet hoş ve cazibedâr olur. Şâkirdândan biri pencerenin önüne gider ve gördüğünü söyler ve diğer bir arkadaşı söylediği şeyleri tahtaya yazar. Eğer yakılır veya bir imlâ hatâsı yaparsa muallim tashîh eder veya daha iyisi bi'z-zât talebeye tashîh ettirir.

Sırasıyla: sokak, kaldırım, taş, beygir, araba, toz, çamur, ev, kiremit ilh. isimleri yazılır.

[352] Hatta diğerk devrelerle bile muallim aynı usûlü, usûl istikrâîyi ta'kîb eder, sık sık suâllerle, tahtaya yazdıracağı mîsâllarla tadrîs eder.

3.Sarf-ı tadrîsâtında isti'mâl olunan tatbîk vazifeler ve şifâhi dersler pek mütenevvi' olabilir. Bu vazifeler ve dersler, 'umûmîyet üzere kava'idin vukûfunu hadım kılınmakla beraber, aynı zamanda çocukların lûgatçelerinin tevsîmine, ya'ni kelimelerin arasındaki fark cüz'iyeyi idrâk sûretiyle ma'nâlarının zihinlerinde tesbîtime hizmet eder. Ma'mafihe bu mümâreseler asıl sarf dersinden ziyade lisân tadrîsâtına âittir. Bu nokta-i nazardan ve yukarıda beyân eylediğimiz sûret-i tefrîke göre bunlardan gelecek fasılda bahis edeceğiz. Fakat tadrîsâtın cihet-i tatbîkiyesinde bu iki nokta-i nazarı yekdiğerinden tefrîk husûsunda ictinâb etmelidir. Eğer bunlar çocuklara fikirlerini vuzûh ve münakkahiyetle ifade etmesini öğretemezse, daha doğrusu, muhâkeme ve muhayyelelerini inkişâf ettirmek sûretiyle zât-ı fikirlerini terbiye etmez kelimâtın sûr-ı hariciyesine âit bu karma karışık şeyler neye yarar!

Bununla beraber, lisân-ı tadrîsâtının en canlı, en müsmir olan bütün bu ciheti evvelleri nisyâna atılmıştı. Lisân-ı tadrîsâtında mevki'i şerefi. Lisân-ı tadrîsâtında mevki'i şerefi ihrâz eyleyen mümâreseler, söylediğimiz vecihle, tasrîfât, tahlîller ve imla idi. Bunlar üçü 'aleyhinde, hatta imlâ 'aleyhinde bile pek çok şeyler söylendi. Biz bunları hey'et-i 'umûmîyeleriyle ithâm etmezden evvel, bu vesâit-i tedkîkiyeden her birinin kıymetini ve bugün kendilerinden ma'kûl bir sûretde talep edebileceğimiz şeyleri taharri edelim.

[353] Tasrîfâtın tatbîkât-ı tadrîsiyede isti'mâl, lisânın ıslâhına kuvvetli bir sûretde yardım eder. Talebenin yazdığı küçük şeylerde tesâdüf edilen hatâlardan ekserisinin fi'illerin iyi isti'mâl edilmesinden münba'is olduğu doğru değil midir? Fi'illerin sûr-ı muhtelifeleri o kadar çok ve incedir ki! Sonra ba'zı hatâlar da vardır ki sarf mevzi'idir, yalnız çocukların bulundukları mahalle mahsûstur. Bu hatâları yalnız çocuğa irâe etmek kifâyet etmez. Dâimâ ve husûsi mümâreselerle tekerrürüne mâni' olmalıdır.

4. Tahlîle gelince – şifâhi olsun, tahrîri bile olsun – bu belki düşmüş olduğu râğbetsizliğe müstahak değildir.

Bizden pek uzak olmayan bir zamanda tahlîl gayr-i kâbil-i inkâr bir şöhreti hâizdi. Ba'zı sarf kitapları (Fransızca Chapsal grâmeri) taklîdi o kadar kolay tahlîl numûneleri göstermişler ve bunların mümâreseleri muallime o kadar kolaydır ki! Çocuk kâlem tutmasını ve küçük bir vazife yapmasını öğrenir tahlîle başlatırlar ve tahlîl yapmadığı bir gün olmazdı. İyi yapıldığı takdirde sırf dersinin bir hülâsasından başka bir şey olmazdı. Asıl felaket şunda ki bir derse hülâsalarından başlanmaz ve hülâsa ancak kısmen okunulmuş şeylerden sonra gelirse bir fâideyi hâiz olur. Bundan dolayı tahlîl, esas i'tibarıyla doğru ve fakat bunları yazan çocuklar için gayr-i kâbil fehmi destûrlardan 'ibaret kalırdı. Sonra cümlelerde (bi'l-hâssa Fransızca cümlelerde) ba'zı kelimeler vardır ki dâimâ tekerrür eder ve her mümâresede, hatta birkaç def'a [354] bile bulunur. Bu mümâresenin muhâzîri, bi'l-hâssa programlar tekemmül edip de idhâl olunan yeni mevâdd-ı dersiye zaman kalmadığı görülünce tamamıyla tezâhür etti. Tâbi'i birkaç sa'at süren ve hırs fikri ve inkişâf zihni nokta-i nazarından fâidesi cay-ı tereddüt olan bu uzun tahlîllerin ihtisâr edilmesi mümkün olup olmadığı sorulmaya başladı; sonra ve ara sıra yapılsın kat'iyen tahrîri yapılmasın" deniyordu. Bu 'aksü'l-'amelde belki biraz efrâta vardırıldı.

Fi'l-hakika tahlîl nedir? Tahlîl bir ayırmadır. Bir cümleyi, muhtevi olduğu küçük cümlelere ayırmak, bu cümlelerden her birinin mahiyetini ve kendin evvel ve sonra gelen cümleler ile nisbetlerini anlamak, onu 'anasır mantikiyesine ayırmak bir tahlîl mıntıkası yapmaktır. Her cümlede mevcûd kelimelerin hangi cinsten olduğunu ve aynı cümlede ki diğer kelimât ile münâsebetini anlamak, o cümleyi 'anasır sarfiyesine ayırmak bir tahlîl sarfı yapmaktır. Bundan daha fâideli bir şey yoktur. Bir cümle ancak bütün bu saydıklarımız bilinirse anlaşılabilir.

Fakat diğer bi'l-cümle mümâreseler gibi, tahlîl mümâresesi de tedricen müterakki olmalı, müşkilâtı 'ale'l-derecât irâe eylemelidir. Bir çocuğa, sıfatın isim ile, fa'ilin fi'il ile rabıtasını göstermekden daha kolay bir şey yoktur. Fakat fi'il ve sıfat kayıtlarıyla devâhil ismi tefrîk ve temyîz ettirmek oldukça müşekkeldir. Cümleleri rabt eden kelimâta geçilirse müşkilât daha ziyade artar. Zamîr-i nisbîlere geldiği zaman müşkilât başkalaşır: "ki bir zamîr-i nisbîdir." [355] Bunu söylemek pek kolaydır. Bu bir zamirdir evet; fakat hangi ismin yerini tutar. Nisbîdir. Şüphesiz; fakat hangi nisbeti ve ne ile olan nisbetini irâe eder.

Bunlar ba'zen oldukça sıkıcı suâllerdir. O halde demek oluyor ki bu da tahlîl mümâresesine idhâl olunacak ilk ıslâhâtdır. Müşkilâtı tedric etmelidir. Sarfın evvelce okunmuş ve sûret-i mahsûsada istihdâf edilen aksâmına âit mümâreseler hazırlamalı ve bu aksâmdan başkasına nazar-ı dikkate almamalıdır. Tesâdüf edilen bir cümle, eğer bunun sarfı görülmüş ve tamamıyla öğrenilmiş ise, tahlîl ettirilebilir.

Hatta sarfın her kısmında bile, ba'zı aksâm tefrîk etmelidir. Devre'-i ibtisâiye çocukları mesela isim hakkında gâyet 'umûmî bir ma'lûmâtı hâiz olabilirler. Bi'l-ahire isim cinsi ve ism-i hassı tefrîk edebilirler.

Çocuğun, okuduğu parçada kaç cümle olduğunu, birtakım mihâniki ka'idelerle bulmasında ne fâide melhûzdur. Eğer kendisine kaziyenin, bir hükmün sûret-i beyânı olduğu ve her hükmün bir tasdîki mutazammın bulunduğu anlatılabilir ve sonra cümlede ne kadar musaddak şeyler bulunduğu araştırılırsa büsbütün başka bir sûretle ta'lîm edilmiş olur. Bunlar hafızasına doldurulacak sade kelimelerden 'ibaret olmayıp müfekkiresini tezyîn edecek fikirlerdir.

Binâenâleyh imlânın veya kırâat dersinin — adet olduğu vecihle — ilk cümlesini tahşîl ettirecek yerde, muallim, şâkirdânına, okudukları veya yazdıkları parçada mu'ayyen bir ka'edenin sûret-i tatbîkini irâe eder kelimeler taharri ettirmelidir: mesela bugün ism-i cinsler, yarın ism-i haslar, [356] sonra cem' kelimeler, daha sonra zamirler ilh. taharri ettirilir. Diğer bir hafta zarflar buldurulur ve kelimâtta husûle getirdikleri tebeddülât ile bu tebeddülâtın nev'i irâe olunur. Daha sonra edevât rabıtaya ve sonra da sırasıyla fi'illere geçilir, tahlîl tahavvide de aynı sûretle hareket olunur.

Bu tarz tedrisin fevâiti neden 'ibarettir. Her mümârese, bütün sarfa âit olacak yerde — ki bu yüzden her def'asında çocuğun bildiği şeylerin yek-nesak ve fâidesiz tekrarları husûle gelir — mu'ayyen bir bahis üzerine cereyân eder ve o bahis üzerinde, bir daha tekrar edilmeyecek sûretde iyice anlaşılınca kadar tevaffuk edilir; çocuk bu sûretle şahsi taharriyâta sa'ye mecbûrdur; bu sûretle muhâkemesini ta'lîm eder. Ve bi'l-netice kendisi için menfa'at ve fâide hâsıl olur. Ancak tedrisâtın nihayetinde, bütün sarf kitabını bitirdiği zaman bütün bir cümle tahlîl ettirilerek her kelime, birbiri arkasına sırasıyla nazar-ı dikkate alınır. Şifâhi mümâreselerden sonra olsun, olmasın bu sûretle yaptırılacak tahlîller, diğer mevâd-ı dersiye gibi tahrîri, husûsi vazifelere

neden sebebiyet vermesin. Şâkirdânın dikkatleri kolaylıkla dağılır, hafızaları seri'ü'l-zevâldir; yalnız kulaklarını müte'essir eden bir şey'i iyice anlamış bile olsalar, hakîkaten istimsâl edemezler. Kendilerine söylenmiş olan bir şey'i tahattur etmeleri ve bunu hafızalarına göz ve el mümâreseleri vasıtasıyla tahrîri vazife sayesinde tesbît etmeleri lazımdır. Sonra, tedrisât-ı ibtidâîyede dersler sabahleyin üç ve öğleden sonrada üç sa'at devam eder. Bir muallim birbiri arkasında altı sa'at ders veremez. İyice [357] anlaşılmış veren de verilmiş tahrîri bir mümâreseye nezâret sûretiyle icrâ ettiği mesa'i şâkirdân için için şifâhi dersten daha az fâideyi hâiz değildir.

Ya, aynı zamanda muhtelif iktidârda birkaç devreyi birden tedrise mecbûr olan muallimleri ne yapalım? Bu tahrîri mümâreseler, onlar için gâyet muvâffak olduğu gibi, eski tahlîl-i mümâreseleri kadar dinlendirir fakat aynı zamanda çocukların zihnini işleterek onları fâideli bir sûrette işgâl eder.

5- Şimdi de imlâyı tedkîk edelim. İmlânın mekteplerimizde hâiz olduğu ve alan da imtihânlar da muhâfaza eylediği ehemmiyet mufarrite, kendi aleyhine birçok şikayetlere sebebiyet vermiştir ki bunlardan her birini nazar-ı muhâkemededen geçirmek fâideden hâlî değildir.

İmlâya, pek ziyade şumûlu olması ve derslerde, daha müfid-i sâir mümâreselere vakit bırakmaması isnâd olunuyor. Fi'l-hakika bir çocuk yazı yazmasını öğrenir öğrenmez ona imlâ yazdırırlar. Mektebe devam ettiği müddetçe lâakall günde bir kere imlâ yazar. Her imtihânda da evvela imlâ yazdırırlar. İmtihânda muvaffak olmak isteyen bir şâkird imlâya her şeyden ziyade çalışmalıdır. Sonra o kadar da muvâffak bir mümâresedir ki! Rast gele bir kitap alınır. Lâakall bir sahîfesi imla edilir; çocuğa hecâlatdırılır, sonra tashîh olunur. Şâkirdler meşgûldür, inzibât kolaydır. Muallim de hiç yorulmaz.

Bundan başka imlâya isnâd edilen şey, imtihânları yanlış bir yola sevk [358] etmesi ve imlâ hatâlarına diğer mevâd-ı zararına olarak, hiçbir şey'in ihkâk edemeyeceği bir ehemmiyet 'atıf edilmesidir. Şüphe yoktur ki imlâ sabit olmalıdır¹⁵⁶

¹⁵⁶ Kelimelerin teşkîline hizmet olan 'anasır iştikâkiyenin bilinmesinde ki fevâite müstehak olduğundan fazla ehemmiyet 'atıf etmemekle beraber, söylendiği gibi yazılması lazım geldiğini herkesin istediği imlâyı kullanmasına müsâade edilmesini iddi'a edenlerden de değiliz. Fi'l-vaki'i herkes, aynı kelimeyi aynı sûretle telaffuz etmez. Binâen aleyh imla, telaffuzu taklîd edecek olursa lisan-ı tahrîride lisan-ı şifâhide olduğu kadar tenevvu'u bulunur; insanın vahdetini te'mîn eden, lisân-ı tahrîridir. Ve belki

fakat kelimelerin ifâde ettiği şey'i ve cümle teşkîl etmek için sûret-i rabıtları sûret-i tahrîrlerinden daha ziyade ehemmiyeti hâizdir. Hâlbuki nâmzedlerin imlâ husûsunda ki ma'lûmâtı, 'ilmlerine 'adeta bir muhikk teşkîl ediyor ve imtihanlarda, muvaffakiyete ve 'adem-i muvaffakiyete bir te'sîr mühim icrâ eden, müsâbakalarda tasnîfe mi'yâr 'ad edilen şey dâimâ imlâdır. [359] İdâre boş yere, yanlışların ta'dâd edilemeyerek tartılmasını tavsiye etti: bu tatbîk edilemedi çünkü mümkün değildir. Bir yanlışın ehemmiyeti nazar-ı dikkate alınması lazım gelen o kadar mülâhazâta tâbî'idir ki! (Kelime az veya çok müsta'meldir. Bundan dolayı nâmzed, sûret-i tahrîrini bilmemekle az veya çok kabahatli 'ad edilir. Nâmzed ba'zı müşâbehetlere aldanmış olabilir ve bu sûretle daha ziyade ma'zûr görülebilir. Ba'zen de hatâsı gâyet mantiki bir muhâkemenin neticesi olabilir) Bunlar, imtihan edenlerin nazar-ı mülâhazaya alacakları birçok fark cüz'iyedir. Bundan dolayı herkes kendine göre bir cedvel tertîb etmek, hiçbir ka'ideyi hâiz olmayan dersi kava'id tahtına koymak daha basit görünüyor ve re'y-i hoduyla bir karar vermemek için kendilerini haksızlıklar icrâsına mahkûm ediyorlar. Ve bundan başka deniliyor ki mekâtib-i ibtidâîye talebesinin bildikleri ve isti'mâl ettikleri kelimeleri yazmasını bilmeleri kafidir; fakat anlaşılmayan bir şey'i varsa o da bilmedikleri ve isti'mâl etmedikleri kelimeleri yazmalarını talep etmektir. Eğer tahrîri ders, mevzû'u hasından ma'ada, aynı zamanda yazı ve imlâ imtihanı 'ad edilseydi (esasen bu üç şey'i bi'l-ahire hayatta ayrılmaz) ve bi'l-netice hey'et-i 'umûmîyesiyle muhtelif üç nokta-i nazardan tashîh edilmiş olsaydı ve birbirinden ayrı üç numro atılsaydı belki bu muhâzîr ber taraf edilmiş olurdu. Nihayet âfi derecede nazar-ı dikkate alınmamış bir şey'i vardır ki o da yanlışları anlamak maksadıyla yazdırılan imlâ bir vasîtâ-i tadrîs ve ta'lîm olmaktan ziyade bir tahkîkdir. Şâkirdân imlâyı yanlışsız veya hemen hemen yanlışsız yazarlarsa muallim sevinir; fakat o halde bu mümârese neye yaradı?

vahdet milletlede münâsebetden 'ari bulunmayan bu vahdeti istikrâr etmek lazımdır. Bu kayd ihtiyâtı serd ettikten sonra, kelimâtı değiştirmeksizin sûret-i telaffuzlarıyla sûret-i tahrîrlerini yekdiğerine takrîb eden her türlü teceddüdât fer'iyeyi alkışlarız, bu sûretle mekteblerimiz şâkirdânına imlânın tedrisini kolaylaştırmakla beraber, lisânımızı öğrenmek isteyen ecnebilerede lisân-ı tettebbu'atı teshîl eder. Eğer bu husûsda bir ıslâhât pailırsa ki bunu temenni etmelidir. Büsbütün husûsi olan bu nokta-i nazardan hareket ederek deriz ki, bu ıslâhât tasvît ve iştikâk husûslarından haric ve yüksek olarak – çünkü bunlardan hiç birisi esas olarak kabûl olunamaz – bu ka'ide'-i 'umûmîyeden mülhem olsun. Teklîf edilen tebeddül bir sadeleştirme midir? İmlânın öğrenilmesini basitleştiriyor mu? Eğer hal-i hazırda da ki imlâyı her ne kadar kusurlu olsada muhafaza etmelidir. (kanûn-ı sani 1830 tarihli 'ilm-i terbiye mecmu'asında Fransızca imlâda ıslâhât sernâmeli makâleye nazar oluna)

[360] Hiçbir fâideye hâiz olmayan ne kadar kelimeler yazıldı! İmlânın şâkirdânın imlâ nokta-i nazarından ne bildiklerini anlamak maksadıyla yapılan bir imtihânda muvâffak olacağı kabûl edilse bile, bunun bu imtihâna bir mümârese'-i ihzâriye hizmetini görebileceği kabûl edilemez.¹⁵⁷ Muallim [361] ilerlemiş talebesiyle, ara sıra, haftada bir kere, derece'-i iktidârlarını anlamak ve onları alıştırmak maksadıyla imlâ yazdırabilir; fakat şâkirdânın bu sûret-i tahkîke altı sene zarfında her gün, hatta bilâ hatâ imlâ yazmaya muvaffak olsalar bile tâbî'i olmaları şüphesiz bir efrâddır.

Ma' mafihe görülüyor ki imlâ hakkında ki bu tenkîdât esas i'tibarıyla, derslerde doğru imlâ yazmak mümâresesi olmak üzere bu husûsta gösterilen efrâta ve imtihânlardaki te'sîr gâlibine âittir; fakat lisân-ı tettebbu'a nokta-i nazarından yaptırılacak zât-ı mümâreseye âit değildir. Fi'l-hakîka imlâ, iyi yaptırılırsa, imlâdan başka şeyler de öğretir: muallim tarafından gâyet mu'ayyen bir gâye ile intihâb edilmiş bir parçanın derin bir sûretde tedkîki olabilir. Şüphesiz bu parça bir kitaptan da alınabilirdi. Fakat muallimin elinde, talebeden her birine verilecek mikdârda kitap bulunamaz; sonra da bir parçayı istinsâh etmek onu birkaç def'a okumak değil midir? Şâkirdân yazmış oldukları ve kalacak olan bir şey'e kulaklarına veya gözlerine geçici bir sûretde çarpmış olan bir şeyden dâimâ fazla 'atıf-ı dikkat ediyorlar. Resmi bir ta'mîmde deniyor ki:

¹⁵⁷Muallimlerin nazar-ı dikkat ve mülâhazalarını şu fikir üzerine ne kadar celb etsek azdır: imla (tâbî'i maksad-ı isti'mâl olunan imlâdır) bir muhâkeme neticesi olmaktan ziyade hafızaya âit bir iştir ve burada müşâbehet ba'zı hatâlara sebebiyet verebileceği gibi telakki edilen hafıza (hatıra) bilâkis oldukça muğlak olup dört 'unsuru hâizdir: sâmia hatırası, telaffuz hatırası, basara hatırası ve hâtıra-i hat (ilk yazmak için icrâ eylemekte harekâtın, cehd-i asabının hatırası); bu 'anasırın yekdiğerinden iyice farklı olduğuna delil de şudur ki bu hatıralardan biri diğerlerine hâlel gelmeksizin zâil olabilir.

Binâen aleyh bir şâkirdin sûret-i kat'iyede savtı olmayan imlâyı tevâffuk etmeyen bir kelimeyi düzgün bir sûretde kemal-i emniyetle yazabilmesi için, bu kelimeyi sûret-i musahhahasıyla yazılmış olarak görmesi ve bunu tahattur etmesi ve hatta bunu bi'z-zât birkaç def'alar iyice yazmış olması (burada i'tiyadın kuvveti o kadar büyüktür!) lazımdır. Şüphesiz gerek sâmia ve gerek telaffuz hatıralarının hizmeti de şayan-ı ihmâl değildir: bunun içindir ki muallimlere, dâimâ vâzih sûretde telaffuz etmeleri ve şâkirdlerinden gâyet fasîh bir sûret-i telaffuz talep etmeleri tavsiye olunur.

Ma' mafihe hatıranın bu iki 'unsuru daha ziyade lisân-ı şifâhiye hizmet eder; hâlbuki lisân-ı tahrîri için evvela basara hatırasına ve saniyen hâtıra-i hutûta mürâcaat etmelidir.

Belki muallim, bu mülâhazâtdan şu neticeyi istihrâc eder ki şâkirdlerine doğru imlâyı öğretmek için yapılacak en iyi şey evvela kırâatda fırsat düştükçe nazar-ı dikkatlerini, telaffuzlarından başka sûretle yazılan hayâlleri doldurmamak ve hâfıza-i hattiyelerinde yanlış kelimelere müncer olan el hareketlerine alıştırmamaktır. Bunun için de imlâda hatâlara, bi'l-ahire tashîh etmek fikriyle meydan vermemek lazımdır. Şunu da unutmayacaklardır ki ilk intibâ'at, en derin bir sûretde hal edilen ve bi'l-netice en kavî olanlardır ve çocuklara elleri iyi yapmasını öğretmek, edinmiş oldukları i'tiyâdları bi'l-ahire ıslah etmekten daha kolaydır.

“Mekteb-i ibtidâîyede lisân-ı tedrisâtının esası: sûret-i ma’kûlede tedric edilmiş ve efkâr, ma’nây-ı kelimat, hatâ ve sevâp nokta-i nazarından tahlîl ettirilmiş imlâlarla, mevzû’u tarihi bir hikâyeye, müfid bir ihtira’a, [362] bir mes’elenin hülâsasından ‘ibaret bulunan imlâlardan ‘ibaret olmalıdır.” Esas kelimesi bertaraf edilecek olursa ki bu husûsta biraz kayd-ı ihtiyât lazımdır ve bu kelime pek kat’i ma’nâsıyla anlaşılmalıdır – bundan daha iyi söylenemez. Ma’t’e’ssüf birçok muallimler bu ta’mîmin fevka’l-âde terbiyevi olan asıl ruhundan mülhem olamıyorlar. Mümkün olduğu kadar müşkilâtı hâiz olmak üzere sûret-i mahsûsada tertîb edilen imlâlardan şüphesiz sarf-ı nazar olunmuştur; bununla beraber, verilen imlâlar ekseriyâ iyi intihâb edilmemiştir; bi’l-hâssa çocukların bilmeleri en ziyade lazım gelen şeyleri muhtevî değildirler ve bu da imlâ edilecek parçaları bir kitaptan birbiri arkasına veya çocukların ictiyâcat-ı husûsiyelerini hiç düşünmemiş bir muharrerin bir gazeteye yazdığı makâlelerden almalarından ileri geliyor. Fakat bi’l-hâssa imlâlarının intihâb ederek, ba’zı sarf ka’idelerine cay-ı tatbîk olacak cümlelerin bulunmasına dikkat ediyor. Muallim imlâyı lisân-ı tedrisâtına, tesâdüfî bir sûretde hadım kılıyor, hele zihinlerini tenmiyeye, muhâkemelerini ve hatta hiss-i ahlâkîlerini teşkîle büsbütün tesâdüfî ve fer’i bir sûretde vasıta eder.¹⁵⁸

[363] Bir muallim her ne zaman bir kitapta doğru, müfid, cazibedâr ve vâzıh bir sûretde ifâde edilmiş bir fikir görürse onu imlâ olarak yazdırmakta tereddüt etmemelidir. Çünkü bu, çocukların zihnini techîz ve tezyîn için iyi bir vasıtaadır. Evvela anlamayacakları kelimelerin ma’nâsını birer birer anlatır sonra bu kelimelerin, muharrerin ifâde etmek istediği şey’i vâzihen beyân eden cümleler teşkîli için ne sûretle birleştiklerini gösterir ve bu sûretle lisânda öğretmiş olur. Nihayet, sûret-i tahrîrleri i’tibarıyla bir intizâmsızlık irâe eyleyen kelimeler üzerine nazar-ı dikkatlerini

¹⁵⁸ Ba’zı muallimler imlâ olarak kırâat dersinde okunulan parçayı yazdırırlar. Birkaç devreyi birden idâre edecekler için bu tarz münasıptır: Bu parça evvelce anlatılmış olduğundan tekrar izâha hâcet yoktur ve şâkirdândan beri arkadaşlarına imlâ edebilir. Fakat diğer tarzları mâni’ olmamak şartıyla da dâimâ iyidir. Çünkü imlâ bi’l-hâssa gözle öğrenilir.

Okudukları şey’in bi’l-ahire imla olarak yazdırılacağını bildiklerinden kırâat esnasında yalnız okumak ve anlamakla iktifâ etmeyerek kelimelerin sûret-i tahrîrine hangi harflerden teşekkül ettiğine ve bunları unutmamağa dikkat ederler. bu sûretle idindikleri i’tiyadı bi’l-ahire diğer mutâla’alarında da hıfz ederler. bu imlâyı öğrenmek husûsunda büyük bir iktidârı hâizdir.

celb eder ve fırsattan istifâde ederek bir sarf ka'idesi söyler ve bu sûretle imlâ öğretmiş olur.¹⁵⁹

6.İmlâ edilecek metin bir kere intihâb edildikten sonra, muallim ne sûretle imlâ ettirmelidir?

1° Bu parçayı yüksek sesle ve 'acele etmeksizin okumalıdır;

2° Bu parçayı yavaş yavaş, evvela tankîâtî irâe eyleyerek ve sonra şâkirdler ilerledikçe yalnız noktaları söyleyerek imlâ eder; nihayet işarât tankîtiyeyi yalnız sesindeki tahavvülât ile, az veya çok kısa tevakkuflar, vakıfelerle hissettirecektir.

[364] 3° İmlâ ettiği parçayı tekrar okuyacaktır.

4° Talebeye yazdıkları şey'i bi'z-zât tekrar okuyabilmeleri ve hatâlarını kendileri tashîh etmeleri için müsâade edecektir. Muallim eğer yalnız bir dersihâneli müktesibe bu zamandan istifâde ederek, diğer devreleri bir kere gözden geçirerek kalfalara nesâyihde bulunabilir;

5° Tashîhâta başlayacaktır: bu 'amelîye için lazım gelen turuk-ı muhtelifenin tedkîkini sonraya bırakacağız.

6° Tashîhât bittikten sonra parçanın ihtivâ ettiği efkâr-ı 'amelîye veya ahlâkîyeyi istihrâc edecek ve eğer imlâ muvâffak ise efkârın te'âküb ve teselsülünü gösterecektir. Muharrerin eserinde ibrâz ettiği san'atı ve beyân etmek istediği şeyleri vazihen eda etmek için en iyi vesâiti ne sûretle isti'mâl eylediğini göstermeye çalışacaktır. Bu mülâhazât, bi'l-'umûm lisân derslerinin ma'tûf olacağı gâyeye, inşâ (composition) 'ya hazırlar;

7° Nihayet şâkirdân tarafından yapılan hatâları bunların 'adetini, mahiyetini anlamak için defterlerin hepsini göremeyeceği için imlâ ve tashîh edilen parçayı tekrar okumaya başlayarak, bir hatâyâ sebebiyet verebilmiş olduğuna ihtimâl verdiği ilk

¹⁵⁹Bu usul, beyan ettiğimiz son nokta-i nazara göre iki fâideyide hâizdir. Birincisi, şâkirdler, bir misâl ile ve yaptıkları bir hatâ dolayısıyla kendilerine gösterilen ka'ideyi daha iyi hıfz ederler ve bu ka'ide; kendilerine, evvelce ihzâr edilmiş ve bi'l-zarûre cây-ı tatbîkini bulacağını bildikleri mûmâreseler vasıtasıyla gösterilirse öğrenirler; ikincisi her ka'ide bu sûretle layık olduğu ehemmiyeti hâiz olur ve 'aksi taktîrde her ka'ide her gün tatbîk edilen ve senede bir kere tesâdüf edilen kava'id hepsi aynı mertebeyi hâiz zannedilir.

kelimede: “bakalım şu kelimeyi kim yanlış yazdı?” parmaklar kalkar “siz nasıl yazdınız?” “böyle” “peki, siz?” “şu sûretle” ilh....

Muhtasar ve müfîd ihtârât.

8° Ekseriyâ talebe, yazdırılan metnin ruhuna dâir sorulan suâllere tahrîren cevâp vermelidirler.

[365] Bütün bunlar mümkün müdür? Evet, şu şartla ki imlâ çok uzun olmamalıdır? Dersten evvel intihâb edilmiş ve hazırlanmış olmalı; muallim şaşırmamalıdır.

7.Şimdi mekteblerde imlânın tashîhi husûsunda isti'mâl olunan turuk-ı muhtelifeyi tedkîk edelim.

Ba'zı muallimler, metni talebeden birine, tahtaya yazdırırlar: bu; yanlışların izhârındaki za'if ve hatâlara karşı en iyi bir zamandır. Çocuk kelimeyi düzgün bir sûretde yazılmış görür ve bu kelime gözleri önünde kalır; eğer bir kere nazar-ı dikkatinden kaçmış ise tekrar bir kere daha bakabilir. Binâenâleyh çocuk bu sûretle karışıklıklara ve nisyânlara karşı muhâfaza edilmiş olur. Fakat diğer taraftan hem tahtada yazılana ve hem de elindeki deftere bakmak mecbûriyetinde kalan şâkird için oldukça yorucu bir cehd muzâ'ifdir ve bu, amelîyatı ağırlak eder.

Ba'zı muallimler her talebeyi ayrı ayrı, yüksek sesle sadece hecâlâtıdırırlar ve okuduğu defterde tesâdüf edecekleri hatâları ta'kîb ve sırası geldikçe tashîh ettirirler. Okunulan defter, okuyan şâkirdin defteri mi, yoksa diğer bir arkadaşının defteri mi olmalıdır? Eğer kendinin ki ise hatâlarını bi'z-zât izhâr husûsunda doğruluğuna emniyet edilir ve bu sûretle pek necîb hissiyât teşvîk edilmiş olur; fakat belki de bu sûretle şâkird lehine pek nîkbîn bir emniyet beslenerek bu emniyeti su'î isti'mâl etmesine sebebiyet verilebilir. Diğer taraftan bir şâkird, arkadaşının defterini tevdi'i etmek, his münâfesesini arkadaşının defterinde yanlış bulmak arzusunu ki şüphesiz şayan takbîh ve muzırrdır. [366] İntâc edecek derecede ikâz ve tenbîh etmek değil midir? Bu iki noksân arasında en ziyade şayan-ı ictinâb olan, bizce, ikincisidir; esas i'tibarıyla mühim olanı imlâyı kat'i ve sıkı bir sûretde tashîh keyfiyetinden ziyade, çocuklara, yekdiğerine karşı su'î niyet ve gıybet hissiyâtını ilhâmdan ictinâb etmektir. Fazla olarak muallimin, şâkirdân tarafından söylenilen hatâ 'adetini sıkı bir teftişe

tâbî'i tutarak, yalan söyleyenler hakkında isti'mâl-i şiddet etmesi kafidir. Bir kere i'tiyâd elde edildikten sonra herkesin, kendi yanlışını yüksek sesle ve doğru olarak söylemesi pek tâbî'i olur. Teheccîye gelince devre'-i ibtidâîyede bile her kelimeyi her harfî heceletmek beyhûdedir.

Meselâ ben, ar ilh... gibi kelimeleri heceletmek fazladır. Devre'-i mutavassıttan i'tibaren kelimelerde yalnız müşekkel görünen ba'zı hecaların, harflerin söylenmesi kafidir. Bu sûretle hem zaman kazanılmış ve hem de şâkirdânın nazar-ı dikkati, ba'zı mertebe 'arz-ı müşkilât eden nukât üzerine celb edilmiş olur. Bu mutala'ât, imlâ tashîhinde siyah tahtadan ne sûretle istifâde edilebileceğini gösterir. Metni, bitamâmihâ yazdıracak yerde, imlâyı sûret-i mahsûsada irâeye 'arz-ı ihtiyaç eden kelimât yazılır (devre'-i ihzâriye müstesnâdır). Muallim sıra geldikçe ve fırsat düştükçe, ihtiyaç mess eden kelimât hakkında gerek imlâ ve gerek sırf nokta-i nazarından, (öğrenilmiş olan ba'zı kava'id bu sûretle tekrar edilmiş olur) veya (bu sûret-i husûsiyede lisân-ı tedrisâtına âittir) şâkirdânın iyice anlayamamış olduğu ba'zı ta'bîrâtın ma'nâları nokta-i nazarından izâhât-ı lâzime verecektir.

ONUNCU FASIL

LİSÂN-I MÜMÂRESÂTI VE İNŞÂ

1. Lisânın isti'mâl nokta-i nazarından (sırf nokta-i nazarından değil) vukûfu, bilinen kelimelerin 'adetine ve kelimâta rabt edilebilen ma'nây-ı tama tâbî'idir. 2. İsti'mâla olunacak üç vasıta: çocukları söyletmek. 3. Lügat-ı mûmâreseleri. 4 okunan ezberlenen veya imlâ edilen parçaların ma'nây-ı kelimât i'tibarıyla izâhı. 5. İzâhât-ı edebiye. Nesir ve nazım. 6. İnşâ; ehemmiyeti. 7. İnşânın, sadece üslûb veya tahrîr vazifelerinden farkı. 8. Çocuklar inşaşa nasıl alıştırdılar. Resim üzerinden usûl tahrîr. 9 mevzi'in intihâb ve ihzârı. 10. Tashîhât.

1. lisân-ı tedrisâtında iki nokta-i nazar fark ve temyîz ettik: sarf ve lisân evvelki fasıl tam ma'nâsıyla tedrisât-ı sarfiyeye hasır edilmişti; şimdi kelimâtın şekil ve mutâbakatını idâre eden kava'id-i mahdûde haricinde olarak bi'z-zât lisâna âit husûsatdan bahis edeceğiz.

Bir çocuğun ağıuş madrânededen çıkar çıkmaz ana lisânını öğrenmek husûsundaki ilk mûmârese'-i ihzâriyesi, etrafında söylenilen, şeyleri, bir ma'nâ 'atıf ederek, dinlemek ve bi'z-zât kendisi de söylemeye gayret etmektir. Kelimeler, düşünceleri ifâdeye hizmet eden mevâd olduğuna göre bir çocuk ne kadar çok mevâd ve malzemeye ya'ni ne kadar zengin bir lûgatçeye mâlik bulunursa, söylemek [368] istediği şey'i de en doğru sûretde edâ için o derece suhûlete mâlik bulunacağı bedihidir. Çocuk; mektebe ilk başladığı zamanlarda bu lûgatçe ancak pek fakirdir. Ve çocuğun anlayabileceği yegâne, pek 'adi fikirlere şüphesiz hayatta ilerledikçe daha vası'ı bir muhîtin, daha muhtelif hâdisâtın te'sîri, kavâsının inkişâf tâbî'isine munzamm olarak, hem cinslerinin münâsebetiyle elde ettiği birçok ta'îrâta sahib olur. Bu muhît, hadisât pek metnu'adır. Aynı kâbiliyete hâiz iki çocuktan birisi şehirde, diğeri köyde, tarlaların sükûnet nesimi dâhilinde büyürse birincisi bilâ-cehd bir suhûlet kelâm, bir merânet lisân elde eder ki bunlar ikinciye mechûl kalır. Bunun sebebi de köylü çocuğunun az lakırdı işitmiş olmasında değil, önünde edilen lakırdıların hep aynı mevzû'lardan mülhem olduğundan ileri gelse gerektir; bir köy hayatı bu husûsta ahalisi kalabalık şehirden daha az tenevvu'u 'arz eder. Çünkü kelimeler, fikirlerden gayr-i kâbil tefrîktir: çocuk ancak öğrendiği şeylerin isimlerini hıfz edebilir; demek oluyor ki en çok fikir idrâk eden en çok kelimeye mâlik olur: bundan da şu netice çıkar

ki çocuğun ma'lûmât lugatiyesini tevsî'i etmek aynı zamanda ufak zihnisini de büyütmek demektir. Şunu da 'ilave edelim ki lisân tedrisinin o kadar 'umûmî ve o kadar kuvvetli bir vasîtâyâ ta'lîm olmasına sebep de budur.

Şimdi demek oluyor ki o kadar hâiz-i ehemmiyet olan bu nokta tesâdüfât-ı hayatiyeye terk edilemez; bu, 'ilm-i terbiyede, balada bahsettiğimiz iki çocuk arasında bir ahenk ve tevâzün te'sîs edebilecek ve bu iki çocuktan en hâiz-i ikbâl ve imtiyâz olanın bile zihninde şerâit-i [369] hayatiyesinin bırakmış olabileceği noksânları ikmâl edecek bir tarzda bir hırs-ı mahsûsa mevzû'u teşkîl etmelidir.

Bu husûsta mürebbinin üç vasıtası vardır: 1° çocukları konuşturmak; 2° lûgatçeye dâir mümâresât-ı mahsûsa yaptırmak; 3° kırâat, ezber ve imlâ parçalarında mevcûd kelime ve cümleleri izâh etmek.

2-1° Çocukları konuşturmak – çocukları konuşmaya icbâr etmek, tarîk-i Sokrati'nin oldukça mühim fevâitinden biridir. Bu nokta-i nazardan herhangi derse te'alluk ederse fevka'l-âde bir lisân-ı mümâresesi olabilir ve dâimâ da öyledir. Her çocuk kendisine sorulan suâllere maa'l-memnûniye cevap vermez; daha 'umûmî bir sûrette, cevapları mübhemdir ve sûret-i tekellümleri doğru değildir. Bu da muzırr bir lâkaydının şeriki olan ebkemliği gidermek ve kendilerine doğru ve münakkah bir sûrette ifâde i'tiyâdını vermek için iyi bir sebep teşkîl eder. Bunun için sık sık ve gâyet vâzih 'ibarât ile suâller soralım, o sûretle ki şayet çocuk ihtiyâr sükût ederse, bunun sebebini suâlimizi anlayamadığına 'atıf etmesin. Sıkılğanları teşvîk için, bütün suâlleri hatta en fenalarını bile hüsn-i niyetle kabûl edelim ve her türlü nişâne'-i hoşnut göstermekten ve bi'l-hâssa istihzâdan kat'iyen ictinâb edelim. Sonra, bir hecâlî veya pek kısa cevaplarla iktifâ etmeyelim; tam cümleler talep edelim, mesela bir eşyâ dersinde (havuç) dan bahis edilsin; “bu nebât nedir?” “havuç” “hayır öyle söylemeyiniz: bu nebât bir havuçtur [370] efendim”... hep beraber tekrar edelim... Kökünün şekli nasıldır? Kökünün şekli uzundur. Yeni: ilh.” fena telaffuz edilen cümleler tekrar ettirilir ve doğru olmayanlar da tashîh olunur.

Balâda taslağını çizdiğimiz mümârese bir eşyâ dersi münâsebetiyle ancak devre'-i ihzâriyede verilebilir. Fakat her devrede suâller sorulabilir; beklenen cevaplar, gâyet kısa bir cümle olacak yerde daha uzun ve meselâ bir kırâat parçasını bir hikâyeyi, bir vak'a-i tarihiyeyi nakil etmek lazım geldiği zaman daha vasi'i tefsîlât

şifâhiyeyi hâiz olabilir. Ma'mafihe ta'kîb edilecek usûl hep birdir. Ve muallim aynı ihtiyât ile hareket etmelidir. Hatta bu devrelerde daha sert olabilir. Ve yalnız mübhem ve yanlış cümlelere değil, çocuk lisânına mahsûs olan (sonra) ilh... gibi ba'zı ta'bîrâtın efrâd isti'mâline karşı şiddetle hareket eder.

3- 2° Lügat mümâreseleri – bu mümâreselerin fâidesi, çocuklara yanlış bildikleri veya hiç tesâdüf etmedikleri bir sürü kelimeyi (ve fikirleri: çünkü fikirle kelime hep beraberdir) — kabûlü en müfîd görünen — tedrici ve 'aklı bir meşî hareketle öğretmesindedir.

Şâkirde bir liste münferid kelimât vererek karşılıklarını lügat kitabında aramalarını ve sonra defterlerine geçirmelerini bir vazife şeklinde vermek ba'zı mekteplerde adet olmuştur. Bu mümârese pek mihânikidir. Çocuk lügat kitabında bulduğu izâhâtı, anlamaya çalışmadan kopya eder... rûzgâr nev'indir bir şey olur! Esasen bir kelimenin ma'nâsı (ta'rîfi) ancak [371] müfekkirede bu ta'rîfin tetâbuk ettiği kelime tarafından istihsâr olunan mefhûm mevcûd bulunursa anlaşılır. Meselâ esb-süvâr: ata binmiş. Çocukların hepsi ata binmek ne olduğunu esasen bilirler. Ve bu sûretle lügat kitabından ciddi bir istifâdeleri olur, bu mefhûma (ata binmek mefhûmun) tetâbuk eden kelimeyi öğrenmiş olurlar. Fakat meselâ (münâzır) kelimesine tesâdüf ettiklerini farz edelim. Bir lügat kitabının verebileceği ta'rîf şu olabilir: eşyâyı, uzaktan ve bir vaz'iyet mu'ayyenede, göründükleri gibi, tersîm ve irâe san'atı. Çocuklar hem kelimeyi hem de müfekkirede istihzâr ettiği mefhûmu bilmiyorlarsa bu ta'rîf onlara ne öğretebilir. — Başka bir mahzûr daha: ekseriyâ bir kelimenin ta'rîfi ikinci bir kelimenin bilinmesine mütevakıftır. — Üçüncü mahzûr: bir kelimenin müte'addid ma'nâları olabilir; çocuk bu ma'nâlardan hangisini öğrenecek? Nihayet, mefhûm muğlak, nazik olabilir; bu halde kısa bir cümle bunu idrâk ettirmeye kâfi değildir. O zaman birçok tefsîlâta girişmek ki çocukların elinde kitaplarda mevcûd değildir. — Misâller vermek, yâhût eşyâyı göstermek, verebilecek iskâl çizmek lazım gelir. Yukarıda (munâzır) kelimesini zikrettik. Bu husûsta mektebin veyâhût köyün, iki tarafı ağaçlı yolunu irâe eder bir krokiyi tahtaya çizmek, lügat kitaplarının her türlü izâhâtından daha balîğ olur. Mesela (efkâr-ı batıl)nın ne demek olduğunu izâh edecek yerde, buna ba'zı mîsâller getirmek, baykuşun ötüşüne, ba'zı günlerin uğursuzluğuna ilh. âit fikirlerin (batıl) olduğunu söylemek kafidir.

Esasen ekseriya metin, cümleler, kelimenin ma'nâsını hissettirir. [372] Münferit bir halde iken ma'nâsını anlamadığı bir kelimeye, çocuk bir kırâat esnasında tesâdüf ederse ne demek olduğunu takrîben anlar. Binâenâleyh kelimeleri, muhtevi bulundukları cümleden hiçbir zaman ayırmayalım.

Fikrimizce, lügat-ı mümâresâtında ta'kîb edilecek en iyi tarîk ber vech-i atidir. Meselâ, aynı silsile'-i efkâra tetâbuk eden bir silsele'-i kelimât alırız: san'atlara ve bu sanâyi'i arasında da (çünkü cins sanayi'i pek vasi'idir) telbîse âit olanlarını intihâb ederiz:

Kunduracı, fesci, terzi, çamaşırcı, ütücü, dokumacı, ilh... diğer taraftan da şöyle cümle parçaları yazarız. ... elbise diker; ... fes satar; ... ayakkabılarını yapar; ... çamaşırlarını yıkar, ... ütüler; ... kumaş dokur ilh.... Çocuklar boş noktaları yukarıdaki kelimelerden biriyle doldururlar; bu, kendileri için hem yazı mümâresesi, hem imlâ ve muhâkeme mümâresesi olur. Mesleklerden sonra vazife, eşyây-ı müsta'mele üzerine, ikâmetgâhlara, akrabalara, hayvânâta, nebâtâta, mevsimlere ilh... âit olabilir ve gitgide daha vasi'i bir dâire'-i efkâr ihtivâ eder ve dâimâ usûl ve intizâm dâiresinde hareket olunur. O sûretle, muallim öğrenilen ve yeniden keşf ve taharrisi icâb eden sahalar hangileri olduğunu bilir. Bundan başka, çocuklar yalnız intihâb değil, cümlelerin ma'nâsının icâb ettiği kelimeleri bi'z-zât bulurlar:

Pederimin hemşiresi benim ... dir; armutların yetiştiği ağaç ... derler; hiç beklenilmeyen bir muvaffakiyete bir muvaffakiyet ... denir; bir şey kuvvetlendirmeye derler ilh.... Bu mümâreseler pek iptidaidir. Eğer [373] az isti'mâl olunan, ba'zı fark cüz'ie ile ayrılan kelimelere âit olursa daha müşekkel olur. Kelimler, yalnız ma'nâları i'tibarıyla değil, aynı ma'nâyı ifâde eden kelimeler *synonymie* yâhût telaffuzları i'tibarıyla bir olan *homonymie* kelimeler cem' olunur. Yâhût iştikâkât aranır. Esas i'tibarıyla, çocukların ma'lûmât lugavîlerini her gün tezyîd etmek için sûret-i mahsûsa da iki tarîk isti'mâl olunabilir. Kendilerine bir kelime söylenerek:

1° Buna müşâbih veya bunun aynı veyâhût zıddı ilh. şeyler ifade eder diğer kelimeler taharri ettirilir; (bu aynı zamanda kendilerine pek çok fikirler vermek ve kendilerinde kuvâ-yı muhâkeme ve mukâyeseyi tenmiye etmek için bir mümâresedir). 2° Aynı cinse mensûp kelimeler taharri ettirilir. Fakat tâbi'i bu taharri, bildikleri veya kolaylıkla anlayabilecekleri şeyleri ifade eden kelimelere inhisâr ettirilmelidir. (bu

mümârese, bundan başka madde'-i 'asliyenin temsil eylediği ana fikir etrafında bunun tevlîd eylediği efkâr-ı husûsiyeyi cem' ettirmek sûretiyle kendilerine fark cüz'iyeye hüsnü vermek için bir vasıta) eğer fazla olarak, her kelime bulundukça tahtaya yazdırılırsa aynı zamanda sûret-i tahrîrleri öğretilmiş ve tahrîri vazifeye mevzû'u bulunmuş olur; bu vazife de şifâhi mümâresenin tahrîren naklinden 'ibarettir ki, derste öğrenilen ve seri'ü'l-zevâl olan veya pek sarîh olmayan ba'zı ma'lûmâtı hafızada tesbite hizmet eder. Bu vazifeler, imlâlar gibi tashîh olunur.

3° Metnin ma'nây-ı kelimât i'tibârıyla izâhı. Biraz yâbis ve pek husûsi şekli hâiz olan mümâresât lugavîye lisâna âit izâhât ile [374] itmâm edilmeye muhtaçtırlar ki bu izâhâne kırâat imlâ veya ezber metni olarak intihâb edilen bi'l-'umûm parçalar sebebiyet verir ve vermelidir. Burada kelimeler dâimâ en müsta'mel, en vazîh ma'nâlarıyla isti'mâl olunmuştur; ta'bîrât mücâziyeye, inceliklere, eyhâmlara, evvelce beyân edilmiş efkâr ile nisbetler te'sîsi lüzûmuna tesâdüf olunur. Sonra, izâha muhtaç olan yalnız kelimeler değildir; cümleler de vardır ki bunların ma'nâları dâimâ, bu cümleleri teşkîl eden kelimelerin ma'nâlarından mütehasıl bir ma'nây-ı 'umûmî değildir; sade cümlelerde değil, – bu, evvelkinden ayrı bir nokta olup, ayrıca tedkîk edeceğiz – parçanın ma'nây-ı 'umûmîsi de vardır ki bundan, eğer lüzûm görülürse, fikr-i esâsiyi ve kıymet ve ehemmiyetini istihrâc etmelidir. Ve fazla olarak, şâkirdânın iktidârı dâhilinde kalmak üzere, bu parçalarda tesadüf edilen muhâsin-i edebiyede irâe olunur.

Kırâat dersinden bahis ederken bu mutâla'atımızı mîsâllerle red etmiş ve bu husûsta izâhât verilmesi lazım geleceğini söylemiştik. Lisân-ı mümâreselerini teşkîl eden bu izâhât bu faslımızın mevzû'unu teşkîl ediyor.

Bu izâhâtın ne sûretle verilmesi lazım geleceğini göstermek üzere ber vech-i ati bir misâl irâe eyliyoruz. Bir kırâatda, bir imlâda veya ezber dersinde tesâdüf edildiğini farz ettiğimiz şu parçayı alalım:

Hazanda, Kesilmiş Ağaçların Manzarası

Hazanda kesilmiş ağaçların manzarasından daha mü'ellim ve mü'esser bir şey görmedim. Yıkılmış, otların üzerine yarı yatmış cisim ağaçlar toprağı örter; [375] kırılmış dalları, buruşmuş yaprakları yere doğru sarkmış, cerîhalarında kırmızı bir

‘asara kanar... şurada, burada dağınık bir halde sürünüyorlar; yeşil ve temennâk çalılarının arasında, uzaktan uzağa oltanın açtığı karhaları gösteren ağır, bi-ruh kütükler görünür.

O zaman ormanlar, daha sâkin, daha sâkit olur. İnce ve soğuk bir yağmur, solmak üzere bulunan yapraklar arasında sızar. Sanki bir kefene sarılmış gibi, hevay-ı dûd ve zülmete bürünmüş olan ormanlar, olmuşlara ağlar gibi görünürler...

[ten’den bir parça olup ‘aynen tercüme olmuştur]

İzâh edilecek kelimeler:

Hazan, dört mevsimden yaz ile kışın arasında gelen mevsime derler ki buna sonbaharda denilir.

Mü’esser, insana te’sîr eden, insanı mahzûn eden.

Buruşmuş; ezilmiş, sıkılmış, her tarafı gayr-i muntazam bir sûretde bükülmüş.

Cesîm; büyük

Usâre; nebâtâtın kökleri vasıtasıyla topraktan aldıkları bir su ki onunla beslenirler; insan için kan ne ise nebât için de usâre odur.

Cerîhe; yara demektir.

Kanıyor; kanâmak masdarı burada lazım ma’nâ ile alınmış. Müte’addi bir ma’nâ ile de isti’mâl olunabileceğinin izâhı muharrer ağaçlarda hissiyât tahayyül ediyor; bunun için zü’l-hayât gibi, kanâmasında şayan-ı hayret bir şey yoktur. Cerîhe, karihe kelimeleri de bu hayâlden ileri geliyor.

Dağınık; toprak üzerinde, şurada burada intizâmsız bir sûretde.

Sarkmış; toprağa doğru ekilmiş.

[376] Nemnâk; biraz nemli, ıslak.

Kariha; cansız

Sâkin; hiç yer rüzgâr hiçbir şey yerinden kımıldanmıyor.

Sâket; hiç gürültüsüz.

İnce yağmur; küçük, seçilmeyerek derecede küçük yağmur daneleri.

Sızar; yavaş yavaş habersizce akar.

Kefen; ölüleri sardıkları beyaz bez.

Dûd; duman

Zülmet; karanlık

Hevay-ı dûd ve zülmet: dumanlı ve karanlık bir heva, her şey güçlükle seçiliyor.

Bürünmüş; örtünmüş ilh....

Cümleler:

O zaman ormanlar daha sâkin, daha sâket olur: ya'ni ormanlarda artık ne kuşların sedâsı ne de böceklerin ötmesi iştilir.

Ağlar gibi görünür: yağmur daneleri göz yaşı gibi dallardan yavaş akar.

Metinimiz tenevvür etti. Fakat devre'-i mutavassıta ile devre-i âliyyede bundan daha fazla ve daha iyisini yapmak lazımdır. Şimdi aynı parçaya bir tefsîr lugavî değil bir tefsîr edebi terfîk edelim. Bu mümârese evvelkinden daha çok yüksektir.

[377] Bir tasvîr karşısında bulunuyoruz: burada ahlâki bir hikâye veya bir îhâmda olduğu gibi, zâhire ihrâc edilecek hiçbir fikir esası gizlenmemiştir. Fakat üslup, ehemmiyetsiz olmaktan pek uzaktır. Bu husûsta irâe olunacak hutût-ı esasiyeyi muhtasaran gösterelim.

Evvela muallim, talebesine bütün bu teferru'atın ne kadar iyi müşâhede edilmiş ve ne güzel tasvîr ve tersîm edilmiş olduğunu gösterir. Bi'l-hâssa, muharrerin ağaçlarda mütemâdiyen canlı ve bizim gibi alama kâbiliyetdâr mahlûklar görür gibi olması fikri üzerinde ısrâr edecektir. Ağaçlar hakkında gösterdiği his menfa'at ve onları temâşâyâ daldığı zaman hissettiği teheyycât bundan ileri gelir. Kendisine müşâbih mahlûkâtın alam ve ekdâr içinde bulunduğunu görür gibi olur. Baştan aşağı harâb olmuş bu orman, şa'irde bir muhârebe gününden sonra bir harp meydanını düşündürür. Toprağı örten ağaçlar, orada ötede beride kalmış cesetleri andırır; bu kırılmış dalları, buruşmuş yapraklar ilh. bütün bunlar sakatlanmış, şikeste a'zây-ı bedene, daha eser hayat ile titreyen, ezilmiş insan etlerine benziyor; tasvîri nihayetlendiren bu kefen, ruhumuza hayal mevdi daha derin bir sûretde hak eder! Böyle

bir manzaranın insanı müte'essir etmemesi ve bizde bir his terehhüm ikâz etmemesi kâbil değildir ilh.. Muallim mahirâne sorulmuş suâllerle şâkirdânını mülâhazâta sevk edecek ve bu zavallı ağaçların 'akibetleri husûsunda merhametlerini celb edecektir. Eğer hassâsiyetlerini müte'essir edebilir, onlarda ince ve rakîk bit ihtisâs hâsıl edebilirse onları terbiyeye başlanmış olur: bu netice, şüphe yoktur ki birçok kava'id-i sarfiyenin bilinmesinden bin kere daha kıymetdârdır.

Bedihidir ki bu ilk tedkîkât-ı edebiye metnin izâhında takrîri ve tefhîmi en nazik bir kısımdır. Fakat bundan büsbütün sarf-ı nazar edilemez. Meselâ ezber derslerinde, muhtevi oldukları muhâsin çocuklarca mechûl kalacak olduktan sonra en nefis manzûmeleri intihâb neye [378] yarar? Şunu da der-hâtır ettirelim ki şâkirdâna bu güzellikler hakkında ilk bir ihtisâsı, belki mübhem ve fakat kıymetdâr olan bir ihtisâsı telkîn etmek için en iyi vasıta muallimin evvela bu küçük parçaları, istilzâm eyledikleri levn ve ahenki vererek bi'z-zât okumasıdır.

Ezberlenen şi'irler dolayısıyla muallimlerin, şâkirdâna fer'i bir sûretde olsun, 'arûz ve eşkâl nazım hakkında gâyet basit ba'zı ma'lûmât vermelerini arzu ederdik. Ne kelime ne mevzû'u muallimleri korkutmasın. Bu ma'lûmât esas i'tibarıyla, daha azmağlık ve hıfzı filan veya falan oyun ka'idelerinden daha kolay dört, beş ka'ide'-i 'umûmîyeye inhisâr edebilir. Çocuklar bu sûretle, okudukları veya ezberledikleri beyitleri bilmeyerek sakatlamaktan ve biraz ma'lûmâtlı bir sâmian kulaklarına fena bir sûretde çarpan tarz kırâatdan kurtulmuş olurlar.

6.Fakat sırf mümâreseleri asıl lisân-ı mümâreselerinde olduğu gibi bunların hepsi – evvelce de söylemiş olduğumuz vecihle ifade'-i fikre ma'tîf ve bu hizmetine makrûn olmalıdır bunların gâye'-i intihâ'iyeleri ve hatta hikmet-i vücûdları bundadır. O halde herhangi bir fikr-i ibtidâîyi bir iki kaziye'-i basite ve muhtasara ile ifade için nutka malikiyet kifayet ederse de bir silsele'-i kazâyâyı, yalnız bir veya iki fikri değil, yekdiğerine merbût veya yekdiğerinden müstahric, mütemâdi bir nutuk ifade edecek sûretde teselsül ettirmek daha müşekkeldir.

Aynı mevzû'u üzerine mütemâdiyen ve münâsıb sûretde söz söyleyebilecek pek az kimse vardır: bu, hatîblere mahsûs bir imtiyâzdır. Onlarda [379] – müferrid bir sûretde söylendiği gibi – büyük bir suhûlet nutuk değil fakat daha ziyade büyük bir suhûlet fikir görmelidir. Fi'l-hakîka söylemek için, söyleyecek bir şey olmalıdır; bol

bol söylemek için, söyleyecek birçok şeyler olmalıdır; vuzûh ile söylemek için, vazih fikirlere sahip olmak lazımdır. ‘Aks-i takdîrde tekrara, lafazanlığa veya saçmalara düşülür. Demek oluyor ki ifade’-i merâm etmeyi öğrenmek, aynı zamanda düşünmeği öğrenmektir; bundan dolayıdır ki inşâ mûmâreseleri harikü’l-‘ade bir ta’kibât zihni teşkîl eder.¹⁶⁰

Çocukları, tahsîllerinin nisbeten ilerlemiş bulunduğu bir zamanda inşâyâ, cümleleri uc uca getirmeğe alıştırmak lazım geldiği hakkında ki fikir, bugün hemen hemen zâil olmuş, oldukça kaba bir hatâdır. Bilâkis çocukları yalnız konuşturmuş olmakla fikirlerini vâzihan ifâde etmeye ve yekdiğerine rabt etmeye alıştırmış oluruz; bunun sebebini de gördük. Fakat nutukun şekl-i şifâ’isi seri’ü’l-zevâldir; tefekküre lazım olduğu kadar zaman bırakmaz. Bundan dolayıdır ki bu dersde, çocukların eline mümkün olduğu kadar erkenden bir kâlem vermek, tefekküre, tahayyüle, lüzûmunda, [380] ifade’-i fikirlerinin kendilerine tam ve kat’i görününceye kadar, yazdıklarını tashîh etmelerine vakit bırakmak icâb eder. Bir mûmâreseye alıştıkça, atideki araştırmalar tenâkus edecek, daha doğru ve daha uzun vazifeleri daha suhûletle yazmaya muktedir olacaklardır. Bununla beraber, eğer çocuklara ilerledikçe gitgide kendi kendilerine bırakılmak şartıyla ibtidâları mu’âvenet edilmezse zaman ve tefekkür kifâyet etmez. Bu nokta üzerine atide tekrar geleceğiz.

7. Ma’lûm olduğu üzere bir inşâ vazifesinde üç amelîyât vardır: icâd ki vazifeye idhâl olunacak fikirleri bulmaktan ‘ibaretdir; tertîb bu fikirleri birbiri arkasına münâsip bir sıra dâhilinde irâe etmek, tarz-ı beyân ki bu fikirleri en iyi bir sûretde ifade etmektir. Pek az zaman evvel, inşâyâ mekteplerde üslûb vazifesi derlerdi; bundan bu vazifenin her şeyden evvel sadece bir tarz-ı beyan (üslûb) mûmâresesi olduğu anlaşıldı. Hatta “üslûb” kelimesi bile burada yerinde değildir; çünkü (Bufon) ın dediği gibi: “aynı insan” olan üslûb; her şahsın yazdığı şey’e mizac-ı zihnisine göre verdiği tarz-ı beyân ve ifâdeyi, nişane’-i mümeyyiziyi ifade eder ve bu nokta-i nazardan ‘umûmî fikirlerde, şâkirdânımızın henüz doğru bile olmayan cümlelerinde

¹⁶⁰İnşâyâ hazırlık olmak üzere bâlâda beyân ettiğimiz vesâit-i terbiyeye meyânında sarf mektebe âit, muallim tarafından idâre olunan mûmâreseleri nazar-ı dikkate aldık. Fakat fikir ve üslûbu teşkîliyle hizmet eden avamil arasında en kuvvetlilerinden olmak üzere şâkirdânın bi’z-zât okudukları kitaplarda vardır. Fikir için: ufak zihinlerinin tevsi’i; muhayyelerinin, muhâkemelerinin, fikr-i münâzaralarının (ahvâle göre) inkişâfı; üslûb için: ma’lûmât lugavîyelerinin zenginleşmesi, kırâatlar esnasında tesâdüf edilen ta’bîrât ve tavsifâtın istimsâl zihnisi vasıtasıyla daha büyük bir mürvenet ifadenin iktisâyı.

“üslûb” dan eser olamaz. Tahrîr kelimesi bile mahdûd bir ma’nâyı hâiz olup ancak tarz-ı beyâna te’alluk eder. Bu nokta-i nazardan bir tarhi-i vazifesi tahrîri denilebilir ki bunun içinde esasen müfekkirede mevcûd fikirler kâğıt [381] üzerine dökülür. Görülüyor ki inşâ daha muğlak ve daha müşekkeldir. Çünkü söylemek istenilen şey ifade edilmezden evvel bile bunu tahayyül ve tertîb etmek lazımdır. Bunun içindir ki çocukların bu mümâresede adım adım ve el ile tutularak idâre edilmeye ihtiyaçları vardır. Bu mümâreseden maksat müfekkirelerinin menâbi’ini tezyîd etmek ve onlara yazacakları vazife için bu menâba’adan en mes’ûd bir sûrette istifâde etmesini öğretmektir.

Devre’-i ibtidâîye için gece ile gündüz hakkında küçük bir inşâ dersi bulunduğunu farz edelim. Eğer bu devre talebesine hiçbir izâh ve tefsîrsiz böyle bir mevzû’u verirsek birçoğu ne yazacaklarını bilmezler veya rabitasız ve yanlış cümleler yazarlar; bu nev’i vazifeleri istediğimiz kadar tezyîd edelim. Hep aynı za’if ve hataları görürüz; bunun pek ibtidâî ve basit olan hikmeti de çocuklara daha inşâ ne olduğunu öğretmeden inşâ ettirmektedir. Bu mümârese ber vech-i ati ihzâr olunmalıdır.

Bir şâkird, elinde tebeşir, yazmaya hazır tahta başındadır; muallim suâlleri evvela ona sorar; fakat o cevapta tereddüt ettiği zaman arkadaşlarına ve lüzûmunda bütün sınıfa irâd-ı suâl eder.

Muallim – söyle bakalım, oğlum, gündüzden sonra ne gelir.

Şâkird – gece

Muallim – yazınız oğlum

Şâkird – ne yazayım efendim?

Muallim – söylediğinizi şimdi ne demiştiniz?

Şâkird – gece dedim.

Muallim – doğru fakat suâlime cevap verirken daha tamam bir cümle teşkîl ediniz. Şimdi demiştiniz ki gündüzden sonra gece gelir.

[382] Şâkird – evet efendim.

Muallim – o halde yazınız. Gündüzden sonra gece gelir.

Şâkird yazar.

Muallim – peki, geceden sonra?

Şâkird – geceden sonra yine gündüz ‘avdet eder.

Muallim – bunu yazınız iki cümleyi bir ve ile birleştiriniz. Lakırdı söylerken ne dersiniz onu yazınız bakalım ne oldu: gündüzden sonra gece gelir ve geceden sonra yine gündüz ‘avdet eder.

Muallim – gündüz ne zaman başlar?

Şâkird – güneş doğduğu zaman.

Muallim – pek a’la; sade güneş doğduğu zaman dersiniz, bunun hiçbir ma’nâsı olmaz; bakayım, demin ki gibi tam bir cümle yapınız ve suâlimde ki kelimelerle cevap veriniz ki söylediğiniz şey’in bir ma’nâsı olsun.

Şâkird – gündüz, güneş doğduğu zaman başlar.

Muallim – pek a’la; yazınız. Ne zaman nihayet bulur?

Şâkird – güneş battığı zaman nihayet bulur.

Muallim – cevabınızın ikisini de ve ile birleştiriniz. Ne oldu?

Şâkird – gündüz, güneş doğduğu zaman başlar ve güneş battığı zaman nihayet bulur.

Muallim – peki oğlum bu söylediğinizi tahtaya yazınız. Günlerin uzunluğu hep bir midir?

Şâkird – hayır efendim.

Muallim – ne zaman daha uzundur?

Şâkird – yazın.

Muallim – ne zaman daha kısadır?

Şâkird – kışın.

[383] Muallim – peki o halde tam bir cümle yapınız.

Şâkird – günler yazın daha uzun ve kışın daha kısadır.

Muallim – peki oğlum. Ya geceler?

Şâkird – efendim günlerin ‘aksidir.

Muallim – nasıl, ‘aksi?

Şâkird – evet, efendim. Geceler yazın daha kısa kışın daha uzundur.

Muallim – cümlelerin ikisini de birleştirerek birbirine tenâbül ettiremez misiniz?

Şâkird – ettiririm efendim.

Muallim – nasıl?

Şâkird – ikisinin arasına bilâkis kelimesi koyarım.

Muallim – peki tam cümleyi yapınız bakalım.

Şâkird – günler yazın daha uzun kışın daha kısadır, geceler bi’l-‘akis, kışın daha uzun yazın daha kısadır.

Muallim – peki oğlum gündüz ne yapılır.

Şâkird – çalışılır efendim.

Muallim – o halde gündüz, çalışma zamanıdır.

Şâkird – evet efendim.

Muallim – peki gece vakti ne yapılır.

Şâkird – uyunur efendim.

Muallim – o halde gece

Şâkird – istirahat zamanıdır.

Muallim – peki oğlum şimdi bu iki cevap ile tam bir cümle yapınız.

Şâkird – gündüz çalışılır ve gece uyunur. Gündüz çalışma zamanıdır, gece bilâkis uyku zamanıdır.

Muallim – şimdi, tahtaya yazdığınız şeylerin hepsini siliniz ve yerinize gidiniz. Vazife olarak, şimdi tahtaya yazdığımız cümleleri defterinize yazacaksınız.

[384] Muallim talebeye yardım etmek ve vazifelerini teshîl etmek için, sorduğu suâlleri birbiri arkasına tahtaya yazar; şâkird de cevaplarını aynı sıra dâhilinde yazar. Sınıfta yan yana iki tahta bulunması ve bütün suâllerini dersten evvel sağ tarafta ki tahtaya yazması şüphesiz daha iyi olur; cevaplarda sol taraftakinde ve suâllerin sırasına yazılır. Yâhût eğer bir tahta varsa, iki tarafını da çevirmesi ve suâllerini tersine yazarak ders nihayet bulduktan sonra çevirmesi münâsip olur. Ve'l-hâsıl o sûretle tertîb etmelidir ki ders bittikten sonra şâkirdânın gözleri önünde sorduğu suâller bulunsun ve yazacakları vazifede onlara rehberlik etsin.

Muallime şunu da derhâtır ettirelim ki bu küçük vazife, kendisi tarafından da dersten evvel hazırlanmış olmalı ve sûret-i 'umûmîyede dersten evvel yapılması mümkün olan her şey ders zamanında yapılmamalıdır.

Şâkirdler ber vech-i ati vazifeyi yazar.

Gece ve Gündüz

Gündüzden sonra gece gelir ve geceden sonra yine gündüz 'avdet eder. Gündüz, güneş doğunca başlar ve güneş batınca nihayet bulur.

Günler yazın daha uzun ve kışın daha kısadır; geceler, bilâkis yazın daha kısa ve kışın daha uzundur.

Gündüzleri çalışılır ve geceleri uyunur, Binâenâleyh gündüz çalışma zamanı ve gece istirâhat zamanıdır.

Eğer talebeden ba'zısı bu vazifeyi, tahtaya yazıldığı gibi 'aynen yazamazlarsa bunun ehemmiyeti yoktur. Fi'l-hakîka maksat, çocuklarda hafızadan ziyade zihnin mülâhazanın ta'limidir. Unutmayalım ki bu mümâreseden gâye talebeye düşünmesini ve fikirlerini ifâde etmesini öğretmektir.

Bu vazife cüz'i bir şeydir; bununla beraber bir netice istihsâl edilmiş demektir. Çocuklar mülâhazaya, ba'zı fikirlerini anlamaya, bunları [385] tefrîk temyîze ve lisanlarıyla ifâdeye alıştırmış demektir. Muallim düzgün olmayan veya yanlış olan ta'bîrâtı tashîh eder veya bi'z-zât onlara tashîh ettirir. Tesâdüf ettikçe imlâ hatâlarını da ihtâr eder; hatta bu tashîh esnasında, her şeyden evvel bir inşâ mümâresesi olan bu vazifenin sıfat-ı mümeyyizesini tağyîr etmeden, kendilerinde bir his tenkît ikâz eder ki bu his, bu 'ilme idhâli iddi'a olunan kava'id meşkûkadan daha yüksektir. Küçük

çocuklarla resim üzerinde tahrîr vazifeleri de yapılabilir. Ma'lûmdur ki bu mümârese çocuklara gözleri önünde bulunan bir resmi veya bir resim silsesini tevsîf ettirmekten 'ibaretdir. Bâlada gösterilen muallimin suâlleri gibi, resmin de vazifesi çocuklara vazifelerine esas teşkîl edecek mevzû'u fikirleri telkîn etmektir. Fakat resim önünde bu fikirler hep birden vârid olur. Bunları fark ve temyîz ederek ehemmiyet mütekâbileleriyle mütenâsıb bir sıra ve nizâm dâhilinde irâe etmek ve nihayet bunları kendilerine göre ve bu def'a evvelki mümâresede olduğu gibi mu'âvenet görmeden ifade etmek onlara âittir. Fakat muallim talebesine mülâhazalarını ikâz ederek, göremedikleri ve fakat resme bir ma'nâ ve bir ehemmiyet veren filan teferru'atı üzerine nazar-ı dikkatlerini celb ederek mu'avenet edebilir. Resim üzerinden yaptırılacak bu tahrîr vazifeleri oldukça şahsi bir mümâresedir; bi'l-hâssa eğer şâkirdler, resme bakarak tasvîr edecekleri fevka'l-âde olur. Devre'-i mutavassıtada, verilen mevzû'a dâir muallimin izâhât ve mu'âveneti daha 'umûmî olur ve vazife yâbis birkaç cümleden 'ibaret olacak yerde ba'zı mertebe tefsîlâtı hâiz olabilir. Mevzû'uda [386] şâkirdânın muhayyilelerinin tefsîlâtın icâd ve ihtirâ'ında bir şey'e istinâd edebilmeleri ve şaşırmamaları için biraz uzunca ve mufasssalca olabilir.

Bu madde üzerinde pek çok ısrâr edilemeyeceği için, bu def'a da devre'-i mutavassıta için, bu mümâresenin ne sûretle idâre edilebileceğini göstermek üzere bir numûne gösterelim

Bir müte'ahhid, mu'ayyen bir zamanda sizin bir işinizi yapacak zaman geçiyor, inşaat henüz başlamamış. Kendisine bir mektûb yazıyorsunuz ve size karşı va'adini hatırlayarak, eğer ta'yîn edeceğiniz bir gün 'adetinden sonrada işinizi bitirmemiş olursa, kendi hesâbına olarak başka işçilere yaptıracağınızı haber veriyorsunuz.

Bu mevzû'u pek muhtelif sûretler tahtında irâe olunabilir; bi'z-zât çocuklarca ma'lûm olan vakı'âta en yakın olanını intihâb etmek muallimlere âittir. Bu mahsûlâtınızı hıfza mahsûs olan bir anbârı vaktinde yapamamış bir duvarcı, bir damcı olabilir, samanları koyacak vakitte yaklaşmış olur. — Değirmeninizi ta'mîr edecek bir marangoz da olabilir: tarafından vukû'u bulacak bir te'ehhür, sizce hakîki bir zararı badi olabilir ilh. — Size bir zirâat makinesi verecek olan bir makinist olabilir: bu gıdâları dökmek vakti gelmiş ve fakat makineden henüz haber yok. Size gönderilecek bir çift altı vardır; çift sürme zamanı hulûl ettiği halde alt hala gönderilmemiş olur.

Yâhût elbisenizi diken bir terzi olurda vaktinde esvâblarınızı vermez, bir tüccar zahîre gönderecek olur ilh.....

Mühim olan bu fikrin mübhem kalmaması, sarîh bir şekl-i iktisâb [387] etmesi mu'ayyen bir şey'e, çocuklarca ma'lûm bir şahsa te'alluk etmesidir; 'adi ve 'amiyâne şeyler olmasın; tâbi'i ve hakîki haller bulunuz.

İşin hitâmpezîr olması için verilmiş olan müddet inkızâ etmiş 'ad olunur. Çocuklara şu fikri de vermelidir ki bu dünyada her şey büyük bulunması, ihtiyârından hariç sebeplerden dolayı va'adını icrâ edememiş olması da kâbildir. Binâenâleyh mektûbun yazılışı kat'i ve şedîd olacaktır. Artık bu işe bir nihayet verilmesi arzusunda bulunduğu bildirilecektir. Ma'mafihe yine hayır-hâhâne ve bi'l-hâssa nazikâne olmalıdır. Hiç kimsenin, haklı olmasa da diğere karşı nezâketsiz, sert olmaya hakkı yoktur.

Yalnız mektûbu nihayetlendiren tehdîdin, beyân-ı te'essüfû hâvi olmayla beraber sarîh olması ve okuyan adamın fikrinde şüpheyi mahal bırakmaması lazımdır.

Aynı sûretle bir tüccarın sizden dana, koyun, odun, yün ilh. satın aldığı ve eşyâsını da alan gülüp almadığı da tasavvur edilebilir.

Sonra tüccârdan cevap da yazılır va'adını infâz edemediğine ne gibi sebepler mevcûd olduğu beyân ettirilir.

Va'ad etmek sonrada va'adını tutmamak fırsatları hayatta çoktur. Muallimler ve muallimeler bütün bu cins mevzû'ular için pek çok şeyler bulabilir.

Bâlâda verdiğimiz mevzû'u iyi bir mekteb-i ibtidâî şâkirdi tarafından ber vech-i ati tafsîl edilmiştir.

[388]Efendim

Değirmende yapılacak ba'zı ta'mîrât için size mürâcaat ettiğim zaman, siz birkaç gün sonra geleceğinizi va'ad etmiştiniz. Fakat üç hafta oluyor ki hiçbir haber alamadım. Bu hareketiniz pek ziyade zararımızı müceb olmaktadır; müşterilerim de beni sıkıştırıyor ve bırakıp gedeceklerini söylüyorlar hatta birkaçı başka yerlere mürâcaat ettiler. Sizinle tahrîri bir mukâvele yapmadığıma müte'essüfüm. Bu suretle

hiç olmazsa te'ehhürünüzden dolayı vaki'i olan zararlarımın bir kısmını telafi etmiş olurum.

Her ne ise, sizi daha ziyade beklememeye karar verdim. Binâenâleyh sekiz günden evvel işçilerinizden bu işi te'ahhüd ettiğiniz zamanda bitirecek kadar adam yollayarak ta'mirâta başlamayacak olursanız kendimi taahhüdâtımdan sıyrılmış 'ad ederek başka birisine mürâcaat edeceğim. — Sizinle kat'-i münâsebet etmekle müte'essüfüm. Fakat siz de kabûl edersiniz ki beni siz icbâr ettiniz. İhtirâmât dostânemin kabûlünü rica ederim efendim.

İmza.

İnşâ vazifeleri pek muhtelif sûretler iktisâb edebilir. Mektûb, tahkiye, tasvîr, küçük tahrîrler (bir darb-ı mesel hakkında beyân-ı fikir etmek gibi) tarihi veya fenni makâleler ilh.

Bu sûretlerden her birinin fevâiti vardır: ahvâle göre, daha husûsi sûretde muhâkemeye, hiss-i ahlâkiye, muhayyeleye, ma'lûmât-ı muktesebeye ihtiyac mess eder: Çocuk, derecât-ı muhtelif ile kelimât arasındaki farklara, adâb-ı muâşeret hüsnü bi'l-hâssa – yazdığı mevzû'u her ne olursa olsun tam bir ciyâdet-i fikriye ve elfâz ve ta'bîrât-ı mutantanaya hiçbir meyil göstermeyen bir sade ki'-i ifade gösterebilir. Mevzû'unun esasına gelince dâimâ çocuklarca ma'lûm ve mümkün olduğu kadar bir menfa'at-i câriye ve 'amelîyeye hâiz şeylere âit olmalıdır.

[389] Esasen, devre'-i ibtidâiyede, inşa mümâresesinin esası bi'l-hâssa eşyâ dersleri veya resim üzerinden tahrîr olmalıdır; — devre'-i mutavassıtada çocukların şahidi oldukları hadisât veya amelîyâta, ahvâl-i 'adiye'i hayâtiyeye âit mektuplar tahrîrine ve nihayet küçük iş'ar tasvîriyenin nesre tahvilinden 'ibaret olabilir; — devre-i âliyede inşa dersi daha ziyade bir vas'at ve tenvi'i hâiz olmalı ve fakat darbimesel, düşünceler izâhı, kırâat izâhı ilh. gibi talebenin sâha-i müşâhedât ve fa'âliyeti haricine çıkmamalıdır.

Diğer taraftan bi'l-'umûm devrelerde ictinâb edilecek mevzû'uları söyleyelim. Evvela tâbî'i olmayan mevzû'ular çocuklara yalnız sinleriyle mütenâsıb efkâr-ı hissiyâtı ifâde ettirmelidir; — sonra menhûs veya sadece me'yûs mevzû'ular: bir çocuğa meselâ sevdiği bir kimsenin velev hayâlî olsun — ölümünü tasvîr etmesi

söylenmemelidir. Nihayet nasihatler verdiren, tevbihât veya takdîrât icrâ eden mevzû'ular; arkadaşlarından birini takdîr veya terbiye eden bir çocuk dâimâ gülünç ve ma'lûmât fûrûş olur.

Fakat verilen mevzû'u her ne olursa olsun pek çok zaman tefsîl edilecek fikirleri ya'ni taksimâtını irâe eder nûmroları hâvi kanaviçeler vermelidir. Bu mevzû'u kanaviçesinin muallimin nezâreti tahtında bi'z-zât şâkirdân tarafından yapılması ve bunun mukaddem şifâhi bir mûmâreseye mevzû'u teşkîl etmesi iyidir. — Muallim, mevzû'u verdikten sonra bütün sınıfa suâller irâd eder: herkes fikrini söyler, muallim bunları kabûl veya reddeder ve reddederse sebebini söyler. Bir fikir [390] kabûl edildikçe, bir kelime ile tahtaya yazılır. — İcâd için yapılacak şey budur.

Muallim sonra bu muhtelif fikirleri hangi sıra dâhilinde yazmak lazım geleceğini söyler ve niçin bu fikirden başlamak bir diğerle bitirmek ve niçin ikisinin arasına mu'ayyen bir nizâm dâhilinde vazifeye idhâl edileceğinin esbâbını söyler.

Çocuklar ancak mevzû'ularını iyice anladıktan sonra yazmaya başlarlar. Tâbi'idir ki ol emirde mevzû'u tamamıyla ihtivâ eden bu ihzâr tedricen daha az taksîlâtlı olur. (istihdâf olunacak gâye de budur) ve nihayet basit bir mevzû'u halini alır.

10- İnşa vazifeleri ders sa'atlerinden hariçte tashîh edilmelidir. Binâenâleyh muallim sınıfında tasîhât hakkında ma'lûmât vermezden evvel vazifeleri gözden geçirir bunların hepsini okumuş ve en iyi yerlerini ve yanlış ve bozuk görünen mahallerini muhtasır ve okunaklı mülâhazâtla işaret etmiştir. Tashîh zamanı gelir: birkaç vazifede tefsîl edilecek ilk fikri okur, iyi cihetleri medh ve fenâ taraflarını tenkîd eder; gerek fikir gerek ta'bîr nokta-i nazarından iyi bulunmuş şeyleri irâe ve izhâr eder. Çünkü çocuklardan ciddi ve mütemâdi bir sa'i elde etmek için fena şeyle istihzâ etmemeli, bilâkis onları teşvîk etmelidir. Bu husûsta sık sık suâller soracak ve mevzû'u dâhilinde kalmaya dikkat edecektir. Eğer birtakım istidrâdlara saparsa şâkirdânının zihninde vâzıh hiçbir fikir bırakmamış ve mu'ayyen olan ders zamanının hudûtlarını geçmiş olur. [391] Bu şifâhi izâhât hitam bulduktan sonra netice olarak ve mülâhazâtını te'yîd etmek üzere küçük bir musahhih vazife imlâ edecektir. Bu vazife dâhilinde mümkün olduğu kadar ve lüzûmunda hafif tagayyürât ile şâkirdânın vazifelerinde mevcûd en iyi parçaları alacak ve bu şâkirdâna mevzû'un iktidârları

dâhilinde bulunduğunu ve yaptıkları vazife iyi parçaları da muhtevi olduğu için çalışırlarsa baştan aşağı şayan-ı memnûniyet vazifeler yazabileceklerini gösterecektir.

Tâbi'idir ki bu musahhih vazife, bir imlâ mümâresesi gibi imla edilmeyecektir. Bu, cümle cümle imlâ edilecek ve her def'asında efkârın teselsülü irâe olunacak ve nihayetine kadar, filan ve falan ta'bîrâtın ilh. intihâbındaki esbâb söylenecektir. Bi'l-'umûm mümâreseler içinde en mühimi ve en müşkili olan bir mümârese hakkında burada daha uzun tefsîlâta girmeyiz. Bir 'ilm-i terbiye kitabı muallimlere hitâb eder; daha husûsi bir sûretde ve bu nev'i vazifelere muktezi evsâf ve bunları idâre eden kava'ide âit şâkirdâna verecek nesâyihe gelince bunlar bir inşâ ve bir üslûb kitabında bulunabilir.

ON BİRİNCİ FASIL

TARİH

1.Evvelleri mekâtib-i ibtidâîyede tarih-i tedrisâtı neden 'ibaretti. Münkasım programlar, icmâli programlar, hal-i hazırda ta'kîb edilen usûl. — 2. Tarih-i tedrisâtında ta'kîb edilecek üç gâye: — 3. Tarih-i tedrisâtında menfa'at ve vuzûh-ı lâzimenin vücûdu için lazım gelen şerâit: çocuklara yeni ba'zı efkârın öğretilmesi resimler, erkam-ı tarihiye, coğrafya. — 4. Mü'essesât-ı ictima'îyeye, hikâyelere, tarih-i mahalliye verilecek hisse. — 5. Muhtelif devrelere göre sûr tedrisât, tekrarlar.

1.Vaktiyle 1850 tarihli kanûn ile sadece ihtiyâri olan tarih ve coğrafya dersleri (bu ma'lûmât-ı evveliyeye Fransa'ya âittir) 10 Nisan 1867 kanûnuyla tedrisât-ı ibtidâîye programlarına mecbûri ders olarak idhâl olunmuştur. Bu tarihten evvel ne tarih ve ne de coğrafya ibtidâîye tasdiknâmesinde bile istenilmezdi. Bugün şâkirdânımızdan en fakirinin bile memleketinin ahvalinde cahil kalması — maalmemnûniye — tecvîz edilmiyor. Fakat, pek çok zamanlar tarih-i tedrisâtı (çünkü bu fasılda yalnız tarih ile meşgûl olacağız) pek fenâ bir sûrette icrâ edilirdi. Birçok yaşlı zevât; saltanatlara ayrılmış küçük kitaplardan — sanki tarih-i terâcüm ahvâl-i padişâhânın bir teselsülünden 'ibaretmiş gibi — bilâ-izâhât ezberlemiş oldukları tatsız dersleri okuduklarını [393] alan tahattur ederler. Ne bir hey'et-i 'umûmiyeye nazar, ne bir terkîb: yalnız ba'zı padişâhların, kralların yaptığı şeylerden bahis olunur; fakat bir devr-i ahvâl ictima'îyesi muhârebât-ı meşhûrenin esbâbı, safahâtı netâyici hakkında 'umûmî hiçbir ma'lûmât verilmezdi. Her sene ibtidâîsinde tarih dersine tâ ibtidâdan başlanır. Ve ta'tile kadar devam eden talebe saltanatlardan hepsini bile görmeden, tarihin en mühim ve en cazibedâr kısmını teşkîl eden ve tedrisi en müfid olan 'asr-ı hazır tarihini görmeden mektepten çıkarları teşekkür olunur ki tedrisât-ı ibtidâîye programları, tekemmül ettikçe kesb-i vusûh ediyordu. Tarih programı tefsîl edilerek sene'-i dersiye aylarına göre taksîm edildi ve bu sûretle yerinde saymak nev'inden olan tedrisâtdan ictinâb edilerek muallimler zamanında en yeni 'asırlara kadar okutmağa icbâr idildi.

Ma'mafihe 1882 senesine kadar bu nizâm ta'mîm edilmedi. Tarih tedrisâtı mekâtib-i ibtidâîyede başka bir tarzda, vilayetlere göre teşkîl edildi.

Bu sûret taksîm için iki meslek mevcûttur. Bunlardan birincisi tarihi aksâma veya devrât mütevâliyeye taksîm eder ve bu aksâm veya devreleri birbiri arkasına devrelere göre tedkîk eder. Fakat lise ve kolejlerde tatbîk edilen bu usûl tedrisât-ı ibtidâîyeye muvâffak değildir, çünkü bu usûl tezvi'î, 'umûm tarih programının baştan aşağı okunması için lazım gelen zaman hitâm bulmadan çocukların mektebi terk edemeyeceklerini farz eder, hâlbuki bilâkis mektebe 'adem-i devam pek çabuk tahsîli terk etmeyi de düşünmek lazımdır. Tatbîkât nokta-i nazarından bu meslek beyân olunan noksânı izâleye kâfi değildir. Diğer meslek, [394] icmâlî (Concentrique) ta'bir olunan programlar meslekidir. Şâkirdân tarihi bir senede veya en ziyade bir devre esnasında baştan aşağı görürler. Diğer sene veya diğer devrede aynı tarihi daha ziyade ta'mîk ederek okurlar ve bu sûretle her yeni tekrarda yeni yeni vak'alar, biraz daha yüksek mülâhazât mevcûd bulunur. Çocuk, bu sûretle mektebi terk etse bile dâimâ bi'l-'umum devrât tarihiyeyi şamil bir celây-ı tarihiye hâmil olarak tahsîli bırakmış olur. Bundan başka bu mesleğin diğer bir fâidesi de aynı dersi birkaç kereler tekrara icbâr etmekle şâkirdlerin hafızasına daha derin bir sûretde hak etmesi ve ferdi ve müşahhasdan başlayarak tedricen külli ve mücerrede ya'ni burada, vakı'atdan eser ve mü'esserlere hükûmere ve kanûnlara çıkmak sûretiyle kuvâ-yı fikriyenin inkişâfına mutâbık bulunmasıdır. Fakat diğer taraftan vahîm muhâziri de hâiz değil değildir. Bi'l-mecbûreye yek-nesaklığı ve sıkıntıyı tevlîd eden tatsız tekrarlara sebebiyet vererek nisbeten kısa bir zaman zarfında her şey'i birden ihtivâ zarûretinden dolayı, tarihe bir hayat, bir menfa'at veren tefsîlât ve teferru'âtı men' ve ihrâc eder.

Esasen, bugün mes'ele 1882 ve 1887 programlarıyla ve muhtelit bir meslek ile hal edilmiştir; Fransa tarihinin devre'-i ibtidâîyede kurûn vasatı zamanı, devre'-i mutavassıtada rönesanstan hâlhâzıra kadar olan kısmı ve devre-i âliyyede umûmî bir tekrar ve tarih-i umûmî hakkında pek muhtelit ma'lûmât gösteriliyor. Şunu da nazar-ı dikkate alalım ki bu programlar mecbûriyet tahsîl kanûnundan birkaç ay sonra neşr edilmiş ve binâenâleyh [395] vazı'ı kanûn – esas olarak – şâkirdânın mektebi vaktinden evvel terk edebileceklerini nazar-ı dikkate almamıştır.

2- Program mes'elesi bu sûretle resmen hal edildikten sonra şimdi mekteb-i ibtidâîyede tarih dersinin ne gibi bir fikir ile verileceğini nazar-ı mülâhazaya alalım, ne gibi bir usûl ta'kîb edileceğini sonra tedkîk ederiz.

Mösyö (Lomonya) diyor ki:¹⁶¹ mekâtib-i ibtidâîyede tedrisât-ı tarihiyenin ruhu ne olması lazım geldiği taharri edilirse, bu dersin mekâtibe idhâlinde ki ‘avamîl tahlîl edilerek bu, belki ta’yîn edilebilir. Bu ‘avamilden birincisi şudur: mâzîye âit hadisât ve insanlar vardır ki bir kimse her şey’i bilmekten sarf-ı nazar ettiği takdîrde bile, bunları bilmemesi kâbil değildir.

Bu hadisâtı tasrîh etmek müşekkeldir, bu inkâr edilemez. Bununla beraber ba’zı isimlerin bir sıfat-ı ‘avampervênesi olduğu ve eski şa’irlerin dediği gibi “ağızlarda dolaştığı” inkâr edilebilir mi? Klovis, Şarlman, Sen Lui, Rafâ’el, Bouvines, Rokrovi, Üsterliç... işte birçok kelimeler ki bunları söyleyenler için az çok muğlak bir halimize tetâbuk eder. Bilmem ki bunları bilmemekle biraz mahcûb olmayacak, sıkılmayacak bir adam var mıdır? Bilâkis (Birinci Henri) den, Uzun Filip’den, Anyadel’den, Monkontor’dan, Rokko’dan bahsediniz, sizi dinleyenler yalâkaydı veya tereddüd izhâr ederlerse tahsîlden külliyyen mahrûm ‘ad edilmezler. Zannıma göre, bir kısmı ikincilere bir kısmı, birincilere daha yakın olan bir sürü isim bu iki nokta-i intihâ’iye arasında sallanır. Burada yapılacak intihâb, tecrübeden ziyade hiss-i selîm ve insiyâk mes’elesidir. İkinci ‘amil, daha yüksek bir mertebededir: çocuklara vatanımızın geçirmiş olduğu safahât öğretilmek, bu vatanın nasıl teşekkül etmiş olduğu harp ve sulh ile nasıl büyüdüğü anlatılmak atalarımıza ne dereceye kadar merbût [396] olduğumuzu hissetmeleri için onları ecdâdımızın geçirdiği mücâdelâta, his ettikleri mahrûmiyetlere vâkıf kılmak lazım geldi. Burada da vukû’a geldikleri zamanın sâha-i mahdûdunu geçmemiş olan hadisât ile, ba’zen bütün bir devri telhîs etmiş veya kendinden sonra gelen devri ihzâr eylemiş hadisâtı tefrîk etmek iktizâ eder; aynı fark eşhâs-ı tarihiye beyninde de gözetilecektir. (Sigeber)in (Şilperik) e galebe çalmış veya (Şilperik) diğerine galip gelmiş olsun, bu bizce hâiz-i ehemmiyet değildir. Fakat (Şarlmanı) yı hıfz ediniz. Tarihin meşi ve hareketi değişmiş olur. Lüksemburg (Neroneden) e veya (Katina) (Stafard) e galip geldiği zaman memleketin için şanlı bir hâdisa diye sevinirim; fakat biliyorum ki eğer Lüksemburg veya Katina mağlup olsalardı esas i’tibarıyla Fransa’nın mukadderât-ı ‘umûmîyesi değişmeyecekti. Bilâkis (Vatinyi) veya (Floros) gibi muzafferiyetler olmasaydı Fransa ve dünya belki bugünkü gibi olmayacaktı.

¹⁶¹Lemonnier, monographies pedagogiques 1889 meşhur ‘umûmîsi münâsebetiyle neşr olunmuştur.

Nihayet, tarih, verdiği ma'lûmâtı hariç olarak teşekkül zihin nokta-i nazarından kıymetdâr bir alettir, çünkü, muhâkemeye, mukâyeseye, hükme alıştıır. Fakat zihin, az çok kesretli isimler toplayarak değil, hadisâtın teselsülünü müşâhede ederek muhâkemeye alışır; fakat bi'l-hâssa büyük adamları ve büyük vak'aları temâşâ ederek daha iyi hükm ve tasdîke alışır. Binâenâleyh fikri, hadd-ı zatında bir tedris ve daha doğrusu en büyük ve en müfid yekûn tedrisi hâiz olan şeyler üzerine tevcîh etmelidir. Çünkü tahsîl-i iptidâide, en ziyade, tettebbudan mümkün olduğu kadar büyük bir fâide elde etmeye çalışmalıdır. Herkes bilir ki çocukların ve insanların zihni, meşgûl olduğu mevzû'uların 'ulviyetiyle i'tilâ eder.

Demek oluyor ki tedrisât-ı tarihiyenin ma'tûf olacağı üç gâye: çocukların zihnini en mühim ma'lûmât-ı tarihiye ile techîz etmek, onları memleketlerinin mukadderâtıyla 'alakadâr etmek ve bu sûretle kendilerinde vatanperverlik hüsnü tenmiye ve takviye etmek ve nihayet hem zihnin ve hem de kalbin nef'îne olarak onları hükm ve istidlâle alıştırmaktan 'ibarettir.

[397] 3. Fakat mâzî hakkında, bi'l-hâssa çocuklara, tam bir fikir vermek için elzem bir vasıta, mâzîyi dâimâ hale kıyâs etmektir. "Bugün her tarafı mezru'u, yollar ve şimendiferlerin geçtiği bir memlekette oturuyoruz. Vaktiyle, memleketimizin her tarafı pek nâdir yolların geçtiği ormanlarla, gayr-i mezru'u arazi ile mâlîdi. — Bugün büyük şehirlerimiz muntazam bir sûrette inşa edilmiş ve geniş sokaklar açılmıştır; vaktiyle gayr-i muntazam bir ev yığınının başka bir şey görülmezdi, sokaklar karanlık, dar, eğri bu geri ve murdâr idi; —bugün 'askerlerimiz tüfenkle mücehhez; arkalarında güzel üniforma var sıkı bir inzibâra tâbî'idirler; — vaktiyle 'askerler ok veya yayla veya sâir esliha ile (devre göre) müsellahtı. İstedikleri gibi giyinirler ve nizâm ve intizâmsız çeteler teşkîl ederler ve yağma ve gâret ile yaşarlardı." ilh.

Tarih-i tedrisâtında mündemic bir müşekkel vardır ki o da çocuklarca henüz yeni birtakım fikirleri bir sürü tab'îrâta muhtevi olmasıdır. Bunları çocuklara öğretmek lazım gelir; sulh mukâvelenâmesi, diplomasi, meşrûtiyet ilh. sonra daha fazla olan ve müşahhas ve maddi eşyâ ifade eyleyen, bi'l-hâssa esliha ve kal'eye âit ta'bîrâtta mevcûttur. Eğer muallim, lakırdının ekseriya tamamıyla ta'rîf edemediği bu gibi şeyleri göstermek için ba'zı resimlere mâlik bulunursa bu kendisi için büyük bir sa'adettir. Resim mevcûd olmadığı takdirde 'umûmî bir alet-i terbiyeye olan siyah

tahtaya mürâcaat etmeyi unutmamalıdır. Esasen köy civarında derebeyliğine âit ve şâkirdânın iyice bildiği ba'zı nişâneler derse [398] misâl teşkîl edebilir. Bundan dolayıdır ki bugün mekteplere mahsûs olarak tab' olunan bi'l-cümle tarih kitaplarının resimli olması yalnız şâkirdânın hoşuna gitmek için değildir. Şüphesiz bu resimler, kitaplara daha fazla bir cazibe bahşeder ve bu da bir fâidedir. Çünkü çocuğun nazarını kitap üzerine sevinerek veya sıkılarak 'atıf etmesi lâkaydî ile bırakılacak bir mes'ele değildir, fakat bunların daha ciddi bir menfa'at-i terbiyeviyeleri vardır. Bunlar söylediğimiz vecihle, çocukların resim olmazsa tam bir fikir hâsıl edemeyecekleri san'at 'askeriyeye veya elbiseye âit ba'zı eşyây-ı müşahhasayı temsîle hizmet etmekle kalmayıp, ba'zı tarih sahnelerini (harb veya 'adetâ âit levhalar) irâe etmek sûretiyle çocuklarda hâsıl olan intiba'ı takviye ve bunu hâfızalarında tesbît eder.

Tarih dersi bu sûretle telakki edilirse vaktiyle şâkirdâna bilâ-vuzûh ve bila usûl tadrîs edilen gayr-i kâbil hazım harc û merci irâe etmez. Ma'mafîhe çocukların hâdisâtın hey'et-i 'umûmîyesi hakkında tam ve vâzıh bir nazara mâlik olabilmesi için şe'ûnî ta'rîf ve hadisâtı ayırmak kâfi değildir; bundan mâadâ bu hadisât ve şe'ûnî zaman ve mekanlarında göstermek lazımdır. Pek çok erkâm-ı tarihiye istemez, fakat iyice ta'yîn edilmiş devreler i'tibarıyla gâyet sarîh ve her biri sağlam hüzmeler teşkîl eden taksîmât-ı lâzimedir; o sûretle ki bir çocuk mesela (mazaran) ın tarih-i vefâtını bilmiyor veya söyleyemiyordu vefâtın yeni bir devre'-i siyasiye küşâd ettiğini (On dördüncü Lu'i'nin idare'-i şahsiyesi) biliyor ve bu devrin küşadı – bâlâda söylediğimiz vecihle – bu def'a fikrinde sabit bir tarihe tetâbuk ediyorsa bu ma'kûl ve emin vasıta ile, aradığı tarih-i vefâtı [399] derhâl bulur. Ahvâl-i sâirede, birkaç senelik bir fark husûsunda aldanırsa bile hiçbir zaman gâyet vahîm hati'ât tarihiyeye ma'rûz kalmaz.

Diğer taraftan, bedihidir ki eğer memleketlerin şehirlerin tam vaz'iyetleri bilinmiyorsa isimleri zihinde mütemâdiyen karışmaya mahkûm kalır. Coğrafya-yı siyasiye derece'-i kafiye de vukûf olmazsa arazi elhâkları fikre hiçbir zaman vâzıh-ı ma'lûmât vermez, hükûmât-ı ittifâkları, bunların iştirâk veya zıddiyet menafî'i hiçbir zaman anlaşılmaz. Tarih o zaman fassı, pürüzlü, hazmı güç bir ders olur. Tarih dersinde coğrafya-yı tâbî'inin de ehemmiyeti bundan aşağı kalmaz. Coğrafya-yı tâbî'i; ehemmiyet-i tarihiyeleri i'tibarıyla hıfza ve birbirine karıştırmamaya mecbûr olduğumuz bir sürü ismi muhtevi olduktan mâadâ tarihi de kendisine has bir şa'ile ile

tenvîr eder; istilâların suhûlet veya müşkilâtını izâh, ve bir harb-i seferi planının anahtarı müsâbasına geçerek bir memleketin vaz'iyet-i siyasiye ve iktisâdiyesini tefhîm ve ihkâk eder: mesela İngiltere'nin tekemmül ve kudret-i bahrisi adalardan mürekkeb olmasından İspanya ve Portekiz'in infıradı bu memleketleri Avrupa'dan ayıran cisim silsele'-i cibâlden ileri geldiği anlaşılır.

4. Ma'mafihe bütün tedrisât-ı tarihiyyeyi muhârebelerden, ittifaklardan, arazi feth ve ziya'inden ve ne de saltanatların teâkubundan 'ibaret gibi göstermekden ictinâb eyleyelim. Vaktiyle tedrisâtın derecât-ı 'aliyesinde bile o kadar ihmâl edilmiş ve fakat bugün her yerde kesb-i şöhret etmiş olan tarih-i âdât [400] veya tarih-i medeniyet tedkîki daha hoş ve daha mühimdir. Virgüller, eski devrede ordular, bugün malik olduğumuz, vaktiyle herkesin mahrûm bulunduğu suhûletler, vakitiyle henüz icâd edilmemiş eşyây-ı müsta'mele hangileri imiş... bütün bunlar sûret-i mahsûsada müfîd olan hey'et-i 'umûmiye dersleridir.

Hikayelere de bir mevki'i ayırmaktan da o kadar korkmayalım tarihi hikayeler genç dimağlar için ba'zen pek yâbis ve haşin olan bu sahayı nev'ima minalayan çiçekler gibidir. Fazla olarak şunu da nazar-ı dikkate alalım ki ba'zı vak'alar ba'zı tarihi lakırdılar en parlak muhârebe muvaffakiyetleri kadar meşhûrdur. Ve bu nokta-i nazardan bunları bilmemek 'afv edilmez bir kabâhattir.

Nihayet, daha husûsi bir sûretde, tarih-i mahalliye veya meskûn olduğumuz tarafların sahne teşkîl ettiği vekayi'i üzerinde sarrâr edelim.

5- Esasen bu mülâhazât ta'lîm edilecek devreye göre, mizaclara tâbi'idir. Bunu programlarda gösterir. Devre'-i ihzâriyede hikayeler tarih-i milliye âit terâcüm ahvâl, masallar seyahat hikayeleri tarih resimlerin izâhı devre'-i ibtidâîyede hikayeler ve musâhabat tedrisât-ı tarihiye ancak devre'-i mutavassıttan itibaren daha sıkı bir silsele ta'kîb eder. Ve hadisât yekdiğerine sıkı bir sûretde rabt olunur.

Fakat muallim herhangi devreye hitâb ederse etsin bilmelidir ki bir tarih dersi irtihâlen tedris edilemez. Bir kitap isti'mâl etsin etmesin (bu mes'eleyi atide izâh edeceğiz) derste söylemelidir. Gerek isticvâb için olsun ve gerek takdîr için olsun izâhât [401] ve tefsîrâtta bulunmalı ve bunun için de bilmesi ve söylemesi lazım gelen şey'i nereye kadar devam edeceğini evvelden düşünmüş ve hazırlamış olmalıdır. 'aks-

i takdîrde dersinde şaşırarak ve zaman ma'iyetinden fazla sınıfta kalmak tehlikesine ma'rûz kalır.

Mösyö (Lavis) 15 Şubat 1882 tarihli (Revue des Deux mondes) mecmu'asında Paris mekteplerinden birinde gördüğü bir numûne dersini nakleder. O kadar canlı bir tarz tadrîs, Sokrat usûlunun o kadar iyi isti'mâl ve te'alluk ettiği ders ile o derece ma'kûl bir sûrette mutâbakatı o zamanlar da nevâdirden ma'dûd idi. Bugün bu gibi dersleri dinlemek daha az nadirdir. Ma'mafihe mösyö Lavis tarafından verilen ve daha doğrusu ta'rîf ve kıymeti tezyîd edilen misâl câlib-i menfa'at ve kıymetdâr vesâyâ ile malı, taklîd edilecek bir numûne teşkil ettiğinden buraya naklini münâsîp gördük.

Sınıfa girdiğim zaman genç bir muallim derebeylik üzerine bir ders veriyordu. Kendisi san'atına vâkıf değildi çünkü hitâb ettiği sekiz yaşlarında ki çocukları kat'iyen lâkayd bırakan şeylerden, münasibin ve temettu'atın irâe olmasından bahis ediyordu. Mektep müdürü mösyö (Bertoro) sınıfa girdi; dersi keserek ve bütün sınıfa hitâb ederek burada derebeyliğine âit kim bir şato gördü?" diye sordu. Kimsede cevap yok. Muallim Sent Antuvan mahallesi sâkinlerinden bir çocuğa hitap ederek: "Sen Vinsen'e hiç gitmedin mi?" dedi – gittim efendim – peki öyle ise derebeyliğine âit bir şato gördük. İşte hal-i hazırda bulunmuş bir nokta-i hareket bu şato [402] nasıldı? Birkaç çocuk birden cevap verir. Muallim içlerinden birini intihâb ederek tahtaya yollar, bir resim yaptırır, hiçbir şekli hâiz olmayan bu resmi bi'z-zât tashîh eder. Duvar üzerine girintiler çıkıntılar resim eder. Bunlar nedir? Hiçbir kimse bilmiyor o zaman marangozluk ne olduğunu anlatır. Bunlar neye yaradı? Bunların müdafa'aya hizmet ettiğini keşf ettirir ne ile muhârebe ederlerdi? Tüfenkle mi? Sınıfın ekserisi birden hayır efendim – öyle ise ne ile?" küçük bir 'âlem sınıfın öbür ucundan haykırır: oklarla ok nedir?" on ses birden cevap verir: arbalet¹⁶² muallim tebessüm ederek ok ile arbalet arasında ki farkı izâh etti. Sonra yüksek geniş duvarlarıyla muhat bir şatonun bu gibi silahlarla ve hatta o zaman isti'mâl olunan makinelerle zabtı ne müşekkel olduğunu anlattı ve devam ile dedi ki sizde işçi iyi bir işçi olduğunuz zaman gerek işiniz için gerek zevkiniz için seyahat ederken bu gibi şatoların harabelerine tesâdüf edeceksiniz. Paris civarında ki (Monteri) vesâir mahalleri söyledi "bu şatoların her birinde bir derebeyi otururdu. Bu derebeyleri ne yaparlardı" bütün sınıf birden cevap verdi:

¹⁶² Bir nev' makineli yay

“birbiriyle muhârebe ederlerdi. O zaman muallim lakırdılarından hiçbirini gâib etmeyen çocuklara derebeyliği muhârebelerini at üzerinde zırhlara bürünmüş şövalyeleri anlamaya başladı. Fakat bu şato öyle zırhlarla oklarla alınmaz. O halde muhârebe hiç bitmezdi. Bu muharebeden en ziyade kim zarar gördü. Şatosu olmayanlar ya’ni köylüler o zamanlar bütün [403] köylüler derebeyleri için çalışırlardı. Yakındaki derebeyliğin köylülerinin kulübeleri yakılırdı. O zaman öteki derebeyi de: “Siz benim köylülerimin kulübelerini yaktınız. Yani bende sizinkilerinin kulübelerini yakayım da görünüz.” diyerek hem kulübeleri yaktırır hem de mahsûlâtı yakardı; mahsûlat yanarsa ne olurdu? Açlık, kaht başlar. İnsan yemeden yaşayabilir mi? “Bütün sınıf birden: “hayır efendim” – o zaman bütün bunlara bir çare bulmak lazımdı. – Muallim mütâreke’-i ilahiyeden bahse başladı. “Bu tuhaf bir kanûn değil mi? Nasıl olur! Eşkiyâlara: “cumartesinden çarşamba akşamına kadar rahat durunuz; fakat sâir zamanlarda, sıkılmayınız, muhârebe ediniz, yakınız, yağma ediniz, öldürünüz! Denilebilir mi. Demek ki bu adamlar ‘adeta deli idi? sınıftan bir ses evet efendim. “Hayır, değillerdi. Beni dinleyin: burada da tembeller var değil mi; bütün hafta çalışsınlar diye elimden geleni yapıyorum; fakat eğer sade çarşambaya kadar çalışsalar yarı yarıya memnûn olurum. O zamanın dindâr adamları da hiç muhârebe olmadığını isterlerdi; fakat buna muvaffak olamadıkları için, hiç olmazsa haftanın yarısına kadar rahat durdurmaya çalıştılar. Ne olsa yine bir kâdır.

Fakat kilise (ruhbânlar) buna muvaffak olamadı. Bu kuvvete karşıda bir kuvvet lazımdır. Bütün bu adamları durduran kral olmuştu. Muallim; derebeylerinin de birbirine müsâvi olmadıklarını ve başka bir şatoda bu şatonun efendisinden daha büyük ve daha yüksek bir derebeyi bulunduğunu anlattı. Bu sûretle derebeyliği derecât merâtibi hakkında tam bir fikir vererek en yükseğe kralı oturdu. Adamlar birbiriyle dövüştükleri [404] Zaman onlar kim durdurur? Polisler yeni! İşte kral da o zaman bir polis gibi idi. Peki birini döğen veya öldüren adamı ne yaparlar?” cevap: muhâkeme ederler – işte kral bir hâkimdi. Bir memlekette polis ve hâkim olmazsa olur mu? Hayır efendim – işte şimdi polisler hâkimler Fransa’ya ne kadar mufid iseler, o zaman krallarda o kadar fâideli idi sonraları fenâlık ettiler. Fakat evvela iyilikle başladılar. Ne dedim? Polis kadar fâideli mi? Belki daha ziyade fâideli çünkü o zamanlar şimdikinden ziyade eşkıya vardı. Bu derebeyleri pek zâlim adamlardı değil mi? Bütün sınıf birden: evet efendim – peki çocuklarım, ahalide bunlardan iyi mi idi? bütün sınıf pek avaz

olarak, emin bir sûretde: “evet efendim – hayır, çocuklarım o zamanki ahalide serbest bırakıldığı zaman müdhiş olurlardı. Onlar da yağma ederler, yakarlar, öldürürlerdi; onlar çocukları, kadınları da öldürürlerdi. Düşününüz ki onlar iyilik hayır nedir, bilmezlerdi. Onlara okumak yazmak öğretilmezdi.

Mösyö Lavis ‘ilaveten diyor ki, bu söz üzerine ki yarı doğrudur.¹⁶³ Ancak yarım sâat kadar devam eden bu ders hitâm buldu.

Daha husûsi bir sûretde eşyâ derslerine muvâffak gelen bu tarz isticvâb bir hâdisî’-i tarihiyenin takrîr-i mütemâdisine muvâffak gelmez. Burada [405] ya muallim bi’z-zât takrîr etmeli veyâhût kitapta ki dersi, çocukların önünde kitap açık bulunduğu halde, izâh ile iktifâ etmelidir.

Birinci usûl müşekkeldir; pek na-tamam bir takrîri ta’kîb edemeyen şâkirdler için muzırr olabilir. Bundan başka ve bi’l-hâssa devre’-i mutavassıta ve devre-i âliye için ki bu sınıflarda dersler pek uzun ve daha fazla mübâhasi muhtevidir pek seri’ü’l-zevâl olup muallim için ekseriya müferrit bir yorgunluk tevîd eder.

Binâenâleyh muallim şâkirdânın ellerine birer kitap vermelidir. Bu kitaplar arasında gâyet iyileri vardır. Fakat bu kitabı ezberleyerek, kelime bekleme okutmaktan ictinâb etmelidir. Fikrimizce bu ders şu tarzda verilmelidir.

Dersi talebeden birine okutur; her kısmın nihayetinde şâkirdi durdurarak anlaşılmaş olması kâbil olan kelime ve cümlelerin ma’nâsını anlatır, hikâyenin anlaşılması, bi’l-hâssa hadisâtın ta’kîbini, efkârın rabıta ve teselsülünü iyice göstermek için lazım gelen teferruâtı izâh eder. Eğer bahsi bir muhârebeye âit olursa, çocuklardan birini haritaya veya ve tahta göndererek orduların sûret-i hareketini musâdif ettikleri mahalleri irâe eylemeyi unutmayacaktır. Devre-i âliye talebesi, bundan ma’ada, muallimin nakil eylediği câlib-i menfa’at bir varakayı, metin kitaba ‘ilaveten söylemeye lüzûm gördüğü tefsîlâtı hatta ba’zen bir saltanatın veya bir devrin hülâsasını tahrîren vazife olarak da yazabilirler; fakat devre’-i mutavassıta talebesinin ancak bir harita çizmeleri ve ders lüzûm gösterirse bu harita üzerinde okudukları

¹⁶³ Yarı doğru fi’l-hakîka ma’arîfin ahlâkı inkişâf ettirdiği bir dereceye kadar doğru olsa da en derin bir cehâlet bile hayır ile şîrk fitraten mâlûm ve meş’ûr olmasına mâni değildir.

vak'aların mahallerini göstermeleri talep [406] edilebilir; devre'-i ibtidâîye talebesine gelince yalnız kitaplarındaki metni öğrenmekle iktifâ edeceklerdir.

Dersi öğrendikten sonra, bildikleri şeyleri, istedikleri gibi, kendi tarzlarına göre nakil edeceklerdir. Hatta, ders sorduğu zaman muallimin önünde hiç kitap bulunmaması da iyidir. Bu sûretle kitaba mevcûd kelimeleri sormaya meyâl olmaz ve fazla olarak, öğrettiği şey'i bi'z-zât bildiğini de ispât etmiş olur.

Tavsiye edilecek bir şey, okunulan şey'in unutulmadığına emniyet hâsıl etmek üzere, sık sık geriye 'avdet, aynı bir fikri kurûn-ı muhtelifede ta'kîbdir: mesela orduların teşkîlâtı ve 'adaletin ne tarzda icrâ edildiği, nüfûz kralının kesb-i za'id veya kuvvet etmesi, muhtelif devirlerde ahalinin şerâit-i hayatiyesi, umûr memleketin idâresinde avamın gitgide daha vasi'i mikyâsda hâiz olduğu hisse, memleketin filan veya falan komşu hükümet ile münâsebâtı ilh. gibi bu sûretle hareket etmek, tarihin temâdisini takviye ve hadisâtı muhâkem hüzmeler teşkîl edecek sûrette yekdiğerine rabt eden rabitalar te'sîs etmektir.

ON İKİNCİ FASIL

COĞRAFYA

1. Usul-ı sadesinin coğrafya tedrisâtına tatbîki – 2. Nazar-ı dikkate alınacak üç şey: ta'dâd esâmi, harita tersîmi usûlu, kısm-ı tasvîri. Muhayyeleye ve coğrafyanın cihet-i felsefisine ayrılacak hisse. 3. Ta'kîb edilecek tarz-ı hareket: devre'-i ihzâriye ve evvelide: ma'lûmdan mechûle doğru gitmek; i'tirâzât dürûs-ı haddisiye ve müşahhasa. 4. Devre'-i mutavassıta ve 'aliye: coğrafyay-ı tâbî'î siyasi ve iktisâdi havzalar ve havali'-i tâbî'ye dağların resim ile irâesi mikyasü'l-irtifa'î haritaları. 5. Coğrafya dersleri programda mevcûd diğer mevâd sahasına tecâvüz etmemelidir. 6. Harita tesîmi mümâreseleri. 7. Coğrafyada başlıca tedkîk edilecek şey nedir.

Ancak 10 Nisan 1867 kanûnuyla, tarih dersi ile birlikte dürûs mecbûriye i'dâdına dâhil olan (Fransa'da) coğrafya dersi, mekâtib-i ibtidâîyede derhâl bir teveccühe mazhar olamamıştır.

Bununla beraber, bize üzerinde yaşadığımız arazi, her memleketin evsâf-ı 'umûmîye ve husûsiyesini, muhtevi oldukları servetleri, bir memleketle diğer bir memleket ahâlîve efrâdının hangi şerâit tahtında münâsebette bulunabileceklerini öğreten bir 'ilimden daha müfid bir 'ilm olabilir mi? Bu benim lakırdı, eski zamanda ki tedrisât-ı 'aliyede mevcûd an'anât kadîmenin 'adat vecihle devamından ileri geliyordu; bi'l-hâssa fikre kalmaya ba'is şeref 'ad eden bu tedrisât bu nokta-i nazardan coğrafyaya [408] tenezzül etmiyor ve tedrisât-ı ibtidâîyede, hâiz olduğu istikânetden dolayı kendi hesâbına programlara hiçbir şey 'ilavesi teşebbüsüne cesaret edemiyordu.

Tıfılâne fikirlerin nefret ettiği ta'lîllere, tecrîdlere içerisinde hiç tesâdüf edilmeyen ve bilâkis muhtevi olduğu her şey coğrafyay-ı ibtidâite – hadesi, müşahhas ve muhayyeleyi – ilk yaşlarda ikâzı seri'i olan bu mülkeyi – teşvîke o kadar hâs olan böyle bir dersin birçok zamanlar şâkirdlerce nasıl olursa yâbes ve mu'ciz 'ad edildiği mûceb suâl olur. Buna cevap vermek pek kolaydır: bunun sebebi, coğrafyanın da tarih gibi fena tedris edilmesinde ve eğer mümkün ise daha fena tedris edilmiş olmasındadır. Ezber bellenen ve bî-nihâye ve kuru isim ta'dâdlarıyla güzêrân eden ders ancak sıkıntılı ve tatsız olabilir. Ekseriyâ kulaklara vahşi gelen birçok ism-i hâsslar söylenir ve bunları tenvîr edecek onlara bir menfa'at verecek hiçbir izâhât 'ilave olunmazdı.

Bazen sınıfta birkaç duvar haritası bulunurdu; fakat ne haritalar! Bu haritalar büyük eb'adda olmakla beraber atlas kadar ince çizgilerle hak edilmiş ve küçük hurûf ile yazılmış bulunurdu. Yanına gitmedikçe bunları okuyabilmek kâbili olmazdı; o kadar da yükseğe asılırdı ki yanına gitmek de mümkün değildi. Esasen kimse haritayı düşünmezdi, çünkü bunlardan maksat sınıfı tezyîn idi. Şimdi ki mekteblerin techîzâtı büsbütün başkadır! Gerek kitaplar ve gerek atlas ve duvar haritaları husûsunda vuzûh ve mahârete şah eserler teşkil eden ve her yere kesretle intişâr eden birçok asâr, mu'cizât-ı teba'at vücûda [409] getirilmiştir. Diğer taraftan daha iyi sevk ve tevcîh edilen muallimlerde san'atlarını öğrendiler; coğrafya tedrisâtı daha canlı ve daha müsmir bir hale ifrâğ edilmiştir.

Usûl-ı haddisinin isti'mâlini tecvîz eden resmi programların tavsiyesi vecihle, çocuklara evvela gözleri önünde bulunabilecek şeyler, meselâ etrafında ki münâzır, köyünden geçen ırmâk, afaki tezyîn eden dağlar müşâhede ettirilir ve bu sûretle kendilerinde büyük bir nehir, büyük bir silsel'-i cibâl fikri hâsıl ettirilir; buna, lüzûmunda kitabında mevcûd bulunan ve gözüyle gördüğü hakâyık-ı tâbî'iyenin gayr-i kâfi bir sûretde irâe eylediği şeyleri itmâm eden resimlerde yardım eder.

Bu, resim vasıtasıyla temsîl ve irâe tarîki, mahdûd bir semtin izhâr edemeyeceği bir sürü ma'lûmât için elzemdir. Mesela Alp dağları havâlisinde ve durân bir çocuğa muallim, deniz ve denizlerin vas'at bi-nihâyesi hakkında nasıl bir fikir verebilir? Resim vasıtasıyla bir yanardağ, bir boğaz, bir ada, bir yarımada nedir? Her ta'rîfın sonunda bir resim gelmeli ve her resim bi'l-ahire harita vasıtasıyla temsîl ve irâe olunmalıdır. Esasen bugün ibtidâî coğrafya kitaplarının hepsi bu sûretle tertîb edilmiştir. Bir metin, resimler ve haritalar hep bir cild dâhilinde cem' edilmiş ve yekdiğerini itmâma ma'tûf bulunmuştur.

Kitapların bu evsâfı hakkında ısrâr ediyoruz, çünkü coğrafya tedrisâtı, kitap isti'mâlinin en elzem olduğu bir derstir.

[410] 2- Coğrafya tedrisâtında üç nokta nazar-ı dikkate alınmalıdır: ta'dâd ve ta'rîf, harita tedrisi ve kısım-ı tasvîri.

Ta'dâd ve ta'rîf evvela, sath arzın tahavvûlâtını irâeye hizmet eden ta'bîrât-ı 'umûmîyenin ta'rîfini muhtevidir: körfezler, burunlar, nehirler, yanardağlar ilh. ; sonra

bu 'arızâtdan her birine ayrı ve husûsi bir isim verir: bundan dolayı ezberlenecek, az çok büyük ve fakat dâimâ 'azîm bir ism-i hâss hey'et-i 'umûmîyesi hâsıl olur. Bu hey'et-i 'umûmîyeye, hükümet, vilâyet, şehir-i ilh. gibi coğrafyay-ı siyasiye merbût isimler de 'ilave edilmelidir. Bu, şüphesiz coğrafya tedrisâtının en haşîn, en nankör kısmıdır. Ma'mafihe ister istemez ta'dâd ve ta'rîf bu dersin nev'imen merkezini teşkîl eder ve şâkirdân ba'zen pek yabancı bir sürü isim hâs öğrenmeğe ve kendileriyle kesb-i ülfet edinceye kadar ezberlemeye mecbûrdur.

Fakat eski zaman mekteplerinde ta'kîb edilmiş olan tarz-ı hatâ alûd gibi, müfekkireye yalnız isim listeleri tıklır ve bu isimlere, vâzihan görülmüş ve hâfızanın tamamıyla bârını taşıyacağı hiçbir nisbet fikri 'ilave edilmezse, tamamıyla yanlış bir yol ta'kîb edilmiş olur. Eğer bilâkis bu isimler harita üzerinde tedkîk edilecek olurlarsa bir ma'nâyı ve hemen bir hayatı veya daha doğrusu bir şahsiyeti hâiz olurlar. Bu sûretledir ki harita; ta'dâd ve ta'rîfi buna ba'zı ma'lûmât 'ilavesi sûretiyle itmâm eder; bu fazla ma'lûmât olmazsa ta'dâd edilen isimler, ta'rîf edilen 'avarız-ı tâbi'ye bütün menfa'atlerini gâib ederler. fi'l-hakîka deniz, memleket... bütün bunların vaz'iyet mütekâbileleri [411] ehemmiyetleri, eşkâl-i hariciye'-i tâbi'yeleri anlaşılmazsa, deniz, dağ, memleket isimlerini hatırdâ tutmak neye yarar?

Bu iki nokta için ta'dâd-ı esâmi ve harita usûlü muallim ancak kitabının az çok mütehavvil bir mu'akesi olabilir. Fi'l-vaki'i burada tamamıyla elzem olan bir mu'âvinden, kitaptan sarf-ı nazar etmeyi iddi'a etmek pek büyük bir hatâ olur. Tâbi'idir ki dâimâ olduğu gibi, kitabı layıkıyla isti'mâl etmek, şâkirdâna hıfzı en ziyade mühim olan şeyleri irâe etmek, nazar-ı dikkatlerini şayan-ı mülâhaza ba'zı teferru'at üzerine celb etmek, hıfzı teshîl eden ba'zı teşebbüsleri göstermek ilh. kendisine âittir; fakat esas i'tibârıyla şâkirdân muallimin dersini adım adım ta'kîb etmek ve bi'l-ahire dinlenmiş bir kafa ile tettebbu'a etmek için kitap ile atlasa mürâcaat edeceklerdir. İşte bunun içindir ki muallimin kabûl edeceği kitabı layıkıyla intihâb etmesi ehemmiyet-i 'azîmeye hâiz bir mes'eledir.

Üçüncü bir nokta daha kalıyor ki oda kısm-ı tasvîridir; mekteplerde isti'mâl olunan küçük ders kitapları şayan-ı esef bir yubûsete hâizdir ve muallim bunlarla iktifâ etmemelidir.

1889 senesi meşher-i 'umûmîsi münâsebetiyle neşr olunan ve her dersin usûl-ı tedrisine âit bulunan mecmu'alarından coğrafyaya âit risâlenin muharreri olan mösyö Dupuy¹⁶⁴ resmi programlarda bu tedrisât husûsunda yalnız müşâhededen bahis olunarak muhayyelenin ber taraf edilmiş olmasına ta'accüb ediyor ve diyor ki:

[412] Bence eğer beş yaşından yedi yaşına kadar mini minileri coğrafyaya hazırlamakla mükellef olsaydım, tedrisâtımda ilk mevki'i, hayâllerini¹⁶⁵ tahrike muktedir olan şeylere ayırırdım. Etraflarında ki şeyleri nazar-ı dikkatlerini celb edecek yerde, resimler, canlı hikayeler vasıtasıyla, kendilerinden uzakta bulunan şeyleri keşfetmeye, dünyanın kendi memleketlerine benzemek şöyle dursun ondan bin türlü şeylerle tehâlûf ettiği ve tabi'at-ı araziye münâzırının tenevvu'una hiçbir şey'in benzemeyeceği fikrini vermeye çalışırdım... Sema, deniz, dağlar, dereler ve yanardağlar, adalar, fabrikalar, demiryolları ilh. Bütün bunlar birçok tafsîlâta mevzû'u teşkîl edebilir; bu tafsîlât da ifade i'tibarıyla gâyet basit renk i'tibarıyla göze çarpar ve canlı bir sûretde olmalıdır bu sûretle eşyâ dersleri de birbirine karıştırılmaksızın coğrafya tedrisâtına hadım kılınabilir.

Fakat resmi programlara nazaran elvân i'tibarıyla canlı tafsîlâtın memnûh bulunduğunu farz edecek hangi muallim vardır? bu programlar hayalden bahis etmiyor: bu bir noksândır: fakat tâbi'i mümkün olduğu kadar müşâhede'-i eşyâya istinâd edilmesini tavsiye etmekle bin kere haklıdırlar. Çocukların pek çabuk tevessu' eden muhayyelelerini, ekseriya farkına varılmadan, eşyâ hakkında, o kadar saf bir i'tikâd ile öyle yanlış ve bâtıl bir fikir edinir ki! Binâenâleyh bu hatâlardan ictinâb etmek için, mümkün olduğu kadar, çocuklarca ma'lûm şeylerden başlayalım. Eğer kendilerini ihâte eden tabi'at arzu edilen misâli 'arz itmiyorsa, hiç olmazsa, elleri arasında bulunan veya bizim elimizde bulunan resimler vasıtasıyla doğrudan doğruya bir rü'yet verelim. Tasvîrâtımızı, telvîn ederek elimizden geldiği kadar canlandırarak bu husûsta mütefekkir bu esaslar [413] üzerine ibtinâ ettirelim, fakat şâkirdânın fikrini, eşyâyı dâimâ istikrâ ve mukâyese tarîkleriyle fehm ve idrâka sevk edelim. Binâenâleyh bu ihtiyât tahtında, coğrafya tedrisâtımızda muhayyeleye müte'allık şeyleri ihmâl etmekten ictinâb etmelidir. Bilâkis fikrimizce, bizi düşünce ile, çalışmakta olduğumuz

¹⁶⁴ Dupoy Monographies Pédagogiques

¹⁶⁵ Burada hayâl (imagination) kelimesi mevzû'at müdrikâtımızı müfekkirede musavvur bir sûretde temsîl ve istihzâr ma'nâsına isti'mâl olunmuştur.

dâr odadan uzaklara götürerek, nehirlerin, şahikaların ötelinde, müfekkirenin iyice fehmi edemeyerek mübhem bir fikir hâsıl eylediği yerlere, ta başka yerlere, başka nebâtlar çıkan, başka cinsten başka adamlar yaşayan semâlar altına götüren, bizi arz üzerinde gezdiren bir ders, ufak fikrimizi tevsi'â, hatta bizi lüzûmunda 'azîm müdrikâta, vasi'i tasavvurâta kâdir kılmaya fevka'l-âde hadımdır.

Coğrafyada yalnız tasvirât yoktur. (Monteni) in fikrince coğrafyayı “ecnebi memleketlere seyahat ederek bu milletlerin ahlâk ve etvârı hakkında ma'lûmât almak” sûretiyle tedris etmek lazımdır. Bunda Monteni haksız değildir; fakat coğrafya mektep kitaplarındaki metinler, atlaslara ancak ba'zı ma'lûmât-ı siyâsiye, ahsâ'îye veya iktisâdiye 'ilave ederler: bu kitaplarda 'adâte dâir hiçbir şey görülmez. Muallimlere diyeceğiniz ki: “Talebeniz, Çin'den filan veya falan nehirlerin geçtiğini ve birbirine farklı birkaç havâliye ayrıldığını ve kesîr miktârda pirinç, çay çıkardığını öğrendiler. Pekâlâ fakat Pekin şehrinin büyük imparatorluğun şimâl şarkisinde Peçili körfezinden biraz mesafede kâin olduğunu bilmemeleri, Çinlileri Avrupalılardan tefrîk eden evsâf-ı bedeniye, elbiseleri, uzun saçlarını bilmemelerinden daha vahîm değildir. Çinlilerin fitraten mukalled, sabûr, kurnaz fakat müfekkiresiz ve bu i'tibar [414] ile hârikulâde ustalara mâlik fakat san'atkâr olmayan, ahlâkîvine mâlik ve fakat şa'ir olmayan bir millet olduğunu bilmemeleri daha vahîmdir. Eğer şâkirdlerinizden ba'zısı bu ma'lûmâta hâiz iseler, mutlak bir hırs ile okudukları seyâhat kitaplarından almışlardır. Bunları niçin, mutâla'alarının tesâdüfüne terk etmeli? Derslerinizin hudûd-ı kat'isine coğrafya tedrisâtına o kadar cazibe veren ve esas i'tibarıyla bu 'ilmi manzara-i hakîkiyesi tahtında irâe eden teferru'atı neden idhâl etmemeli?” şüphesiz, bu nokta, hepsinden ziyade muallimin şahsına ihtiyaç 'arz eden ve bi'z-zât ma'lûmât-ı kafiyyeyi hâiz ve nutûk olmasını istilzâm eyleyen bir cihettir. Fakat bu seyâhat kitaplarından veya daha fenni bir sıfatı hâiz ve mektep kütüphânesinde bulunan sâir asardan istifâdeden ve bunlarda müntehib ba'zı parçaları yüksek sesle okutmaktan kendisini kim men' eder? Böyle bir coğrafya dersi yâbis görünür mü?

Hepsi bu kadar değil, mösyö Lavis, eserlerinden birinde, belki birazda mübâlağa ile “coğrafya 'ilimlerin en felsefisidir” demişti. Tedrisât-ı ibtidâiyede bu felsefeye bir mevki'i ayrılabilir mi?

Mösyö (Şarader) diyor ki¹⁶⁶ : Çocuk coğrafya tahsîlini bitirdi. Hafızası birçok isimlerle mücehhez — tâbi'i bir zarûridir — ve isimler beynindeki niseb topografya ile müzeyyen, ki bu da elzemdir: fakat 'acaba bu kadarı kâfi midir? Fransa'da ne kadar taksîmât-ı 'askeriye, istînâf mahkemesi ve akademi olduğunu biliyor. Hatta Pirene tesmiye edilen silseleye nisbetle Alp tesmiye edilen silsele'-i cibâlin nerede **[415]** bulunduğunu da bilir; fakat henüz bilmediği şey bu Pirene ile bu Alp dağlarının vazifesi, melekâtın iklimi üzerindeki te'sîr-i azîmeleridir. Bahr-i sefîde akân küçük nehirlerde neden büyük limanlar bulunduğunu bilmiyor ve hiçbir zaman bilmeyecek, Londra'yı, İskenderiye'yi anlamayacak; Afrika medeniyetinin Pirene dağlarında tevakkufunu ve Alp dağlarından orduların mürûrunu, ne bugün ne de sonra anlamayacak, Yunan harsının, Hunlar istilâsının, Amerika inkişâfının, daha bilmem hangi şeylerin, hangi memleketlerdeki esbâb-ı vücûdunu anlamayacak şüphesiz bu (niçin)leri bugün tamamıyla anlamayacak değildi. Fakat hiç olmazsa fikrine bunları bir gün anlayacak sûrette yerleştirmeliydi. Bunlar onun müfekkiresine bırakmamış ve kendi kendilerine de gidemezler. Hatta tarih nokta-i nazarından bile (eğer coğrafya yalnız tarihe hizmet etseydi) bu ders hiçbir şey'i tenvîr edemeyecek; eğer hadd-ı zâtında bir gâyeyi hâiz ise daha fena, çünkü bu gâye şâkirdçe ma'lûm değil, o birçok kelimeler biliyor fakat bunlardan hiçbirinin nemâ bulduğunu görmüyor, hatta nemâ bulacak şeylerin bile farkında olmuyor. Toprağa müsmir iki cersûme koymak, azalmış, hazırlanmış bütün bu kitleden daha iyi olurdu.

Muallim bu kadar telkîni olan ve esasen ancak devre-i âliyeye muvâffak gelen bu ma'lûmâta nasıl bir mevki'i ayırabilir? — Bu suâlin cevabı, şâkirdânın derece'-i iktidârına tâbi'idir. Herhalde, coğrafya tedrisâtını, **[416]** daha ziyade, kemâle ermiş, emin ve bir dereceye kadar vasi'i ma'lûmâta mâlik müfekkirelere mahsûs olan bu gâyeye ma'tûf kılmak lazım değildir. Bizim maksadımız daha mütevâzı'ıdır. Mekteb-i ibtidâite — bâlâda zikr olunan mutâla'ada mevcûd müfid misâllere göre — bu noktaların ba'zısını irâe eylemek ve bu sûretle şâkirdlere göremezin tedkîki hangi mesâile temâs eylediğini ve coğrafyanın hıfz edilecek ba'zı isim ve eşkâle inhisâr edemeyeceğini göstermektir.

¹⁶⁶ İlm-i terbiye-i kamusu

3- Coğrafyanın mekteplerde hangi fikir ve usûl 'umûmî tahtında tedrisi lazım geleceğini irâe eyledik. Şimdi bu tedrisâtın teferru'âtına geçelim.

Programlara tevfi ken, devre'-i ihzâriyede, en 'adi hadisât ve 'avârız-ı araziye ye âit ma'lûmât dan başlanılacaktır. Bu noktadan evvelce bahis ederek, mahal vereceği i'tirâzât ı da münâkaşa ettik. Devre'-i ibtidâîyede evvela cihât-ı erba'a, ezberlenerek değil, arazi üzerinde buldurularak öğretilcektir. Talebe yedindeki coğrafya kitabı şüphesiz bu husûsta mühim vesâyây ı muhtevidir.

Fakat, talebe eşyây ı anlamak için, tabi'at ı doğrudan doğruya müşâhedeye muhtaç olduklarından bu kitab ı bir müddet için terk etmek icâb eder. Muallim talebeyi münâsîp bir mahale götürerek dikkatini tevcîh ve idâre, enzâr mülâhazalarını celb ve tahrîk edecektir, esasen bu husûsta kitab ın irâe eylediği vecihle hareket etmesi kâfidir: “güneş nerede? Hangi taraftan doğdu? Ne tarafta batacak? Güneşe nispetle şu vaziyette [417] durunuz... ilh. eğer bir pusula varsa (bunların sa'ate asılmak için gâyet küçükleri vardır) isti'mâl ederek yaptıkları müşâhedât ı te'yîd edecek ve bahriyelilerle, keşâflara elzem olan bu aletin fâidesini çocuklara anlatacaktır; çünkü bu alet hava kapalı olduğu ve güneşten hiçbir istifâde edilmediği zamanda bile, cihet-i istikâmeti daha ziyade vuzûh ile irâe eder. Nihayet bunlara kutup yıldızlarından bahis ederek, bekçilere aynı sûretle hizmet ettiğini anlatacak ve eğer berrâk bir gece şâkirdleriyle birlikte bulunabilirse bu yıldız ın teşhîsini öğretecektir.

Kolay izâhât ı istilzâm eden, mevsimlere ve başlıca hadisât-ı cebiyeye âit şeylerden ve usûl-ı haddisiye istinâden ta'bîrât coğrafyanın izâhından sonra mesâil-i 'umûmîyeden çıkılarak asıl ma'nâsıyla coğrafyaya başlanır. Programlara nazaran coğrafyay-ı mahalli ve mevzi'eden (ev, sokak, karye, nahiye, sancâk ilh.) başlanarak tedricen kıta'ât hamise'-i arz ın ve hey'et-i 'umûmîyesiyle kürenin tedkîkine doğru çıkılmalıdır.

Bu vesâyâ iki sûretle tenkîd edilebilir. Birincisi şudur ki bir ev (hatta ba'z ı muallimler ders hâneden ve bu ders hânenin sıralar ının birinden başlamak mecbûriyetinde bulunduklarını zan ederler!) coğrafyaya âit bir mevzû'u değildir.¹⁶⁷ Çocuk bu sıra, bu ders hâne, bu ev ile coğrafyaya hâsseten mevzû'u teşkîl eden ve

¹⁶⁷ Bir sıra ile bir mektep ders hânesi; bir iskemle bir masa bir tabaktan fazla mevzû'u coğrafya-i değildirler.

haritası üzerinde irâe olunan şeyler arasında bir münâsebet göremez, ma'lûmdur mücehhelerle gitmek... bu ka'ide'-i [418] 'umûmîye kadar doğru bir şey yoktur; fakat öyle bir nokta-i hareket de bulmak lazımdır ki vusûlu arzu edilen mahalle sûret-i tâbi'iyede isâl etsin.

Daha ziyade bir kayd-ı ihtiyâtı olan ikinci tenkîd de şudur ki, karyeden nahiye, nahiyeden sancâk veya vilâyete çıktıktan sonra bütün memleketin tetebbu'na geçmek için vilayete istinâd etmek veyâhût Avrupa'yı tedkîk için Fransa'dan başlamak hayâli bir şey olur.

Mösyö (Lovasör) diyor ki: bu usûl vilayette tevakkuf etmelidir.¹⁶⁸ Vilayetten sonrası için bir hatâdır, çünkü artık hiçbir menfa'at-ı husûsiye 'arz etmez ve çocuğun bi'z-zât görmediği veya âilesinde bahis edildiğini işitmediği yerler için hiçbir te'sîri hâiz olmaz; bu usûl; bütün Fransa'ya (ve hele eski dünyânın mütebâki aksâmına) tatbîk edilir ve her vilayet sırasıyla alınırsa muğlak olmaktan başka bir ehemmiyeti hâiz olmaz; bu usûl; coğrafyay-ı tâbi'i taksîmât-ı tâbi'iyesi üzerine istinâd eden usûl mantıkî yerine hiçbir zaman kâim olmamalıdır.¹⁶⁹

Programların ruhundan ziyade şekline te'alluk eden bu tehdîdât tahtında, programlarda mevcûd vesâyâ fevka'l-âde olup her muallim tedkîkine istinâd etmelidir. Dünyanın bütün ta'rifâtı, bi'z-zât eşyânın rû'yetine asla mu'adil olamaz ve her ne denilirse denilsin, nahiye çocuğa, dağ, tepe, nehir, ırmak, demiryolu ilh. gibi birçok ta'birât-ı coğrafyayı anlatacak kâfi derecede mîsâlleri muhtevidir.

[419] Esasen muallim, tahtaya taslaklar çizmek sûretiyle çocuklara bildikleri yerlerin haritada ne tarzda irâe olunduğunu göstermeye çalışacaktır. Daha ziyade vuzûh ve tâmiyet için, gözleri önüne bulundukları mahallin erkân-ı harbiye haritasını koyabilecektir. Sonra nahiye mahsûlâtından sanayi'inden, servetlerinden, yetiştirebildiği meşâhîrden ve tarihine âit hatıratından bahsedecektir.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Fikrimizce, daha evvel bile...

¹⁶⁹ Etude et enseignement de la géographie

¹⁷⁰ Bu nokta "mahal-i velâdete âit musâhabât" a tetâbuk eder. Devre'-i ibtidâîye programları nihayetinde mevcûd bu noktanın te'alluk ettiği mümâreseler coğrafya-yı mahallinin tedkîkine ta'kîb eden, kürenin muhtasaran tedkîkından sonra nahiye bir rücu'u teşkil etmez çünkü böyle bir rücu'un ma'nâsı artık anlaşılamaz. Yalnız muallime nahiye nazardan devr tutmamasını tavsiye eder. "Ders" kelimesinden daha az kat'i ve daha az tadrîsi bir kelime olan (musâhibe) fikirler arasında daha samîmi bir rabîta te'sîsine hizmet eder. Bundan maksad şâkirdâna yalnız doğduğu köşeyi teşkil ve temyîz eden her şey'i

Sonra, talebesine, ‘umûmîyet üzere küre’-i arzdan ve ‘ulemânın arz üzerinde icrâ eylediği taksîmât-ı hayâliyeden bahsedecektir. Muallim unutmamalıdır ki burada da tedrisâtı dâimâ haddisi ve müşahhas olmalıdır. Mesela tûl ile ‘arzı mı öğretmek istiyorsunuz? Mümkün olduğu kadar yuvarlak bir patates alınız ve ortasından bir tığ geçiriniz. Talebenizin gözleri önünde patatesi tığın istikâmetine ‘amûdi bir sûretde ikiye kesiniz.

Bu iki parçanın nısf küre’-i arzı teşkîl ettiğini ve bunları ayıran sathın hatt-ı üstüvâyla tehdîd edildiğini ilh. söyleyiniz. Patates üzerine Paris’i irâe eder bir nokta koyarak tekrar bu noktadan iki müsâvi kısma [420] kesiniz fakat bu def’a iğnenin istikâmetinde bıçak iğnenin açtığı ve kutub hattını teşkîl eden delikten geçmelidir, çocuklara bu sathın — nasıl ki diğeri hatt-ı istivâyısı — nıfsü’n-nehâr dâiresi olduğunu söyleyiniz patates üzerinden arzu edildiği kadar nıfsü’n-nehâr satırları çizilebileceğini bi’l-netice her mahalin nır nıfsü’n-nehâr dâiresi bulunduğunu gösteriniz. Bunları gördükleri zaman, bunu anlamamaları ve bir mahalin tûlu bu mahal ile hatt-ı istivâ arasındaki mesafe ve ‘arzı da birinci nıfsü’n-nehâr dâiresi arasındaki mesafe olduğu unutması kâbil değildir.

4- Devre’-i mutavassıtada coğrafya-yı milliye başlanır: coğrafya-yı tâbi’i ve coğrafya-yı siyasi, coğrafya-yı iktisâdi.

Şüphesiz tedkîkât coğrafyanın safahât-ı muhtelifesinden her birini ayrı ayrı tedkîk etmek ma’kûl olur, fakat efrâda düşmemelidir. Gözlerimiz önünde biraz eski ba’zı atlaslar var. Bu atlasta tâbi’i haritalarda nehirler üzerinde hiçbir şehir ismi olmadığı gibi, siyasi haritalarda da yalnız irâe ile iktifâ olunan nehirlerin ismi yazılmaz, o sûretle ki mesela çocuğun falan şehirden filan nehrin geçtiğini görmesi için iki haritaya da bakması lazımdır ve bundan da aldanabilir. Coğrafya-yı tâbi’i, coğrafya-yı siyasi ve hatta coğrafya-yı iktisâdi tedkîkâtı, yekdiğeriyle mezc olmadan, daha ziyade birbiri içinde bulunmalıdır. Bu sûretle yekdiğerine duhûl, bu üç kısımdan her birini, muktedir coğrafya mütehassıslarının bu tedrisâta bir renk felsefi vermek husûsunda ki arzuları vecihle, ba’zı ahvâlde yekdiğeriyle izâh için zarûridir.

öğretmek değil, fakat onları bu çağa rabt eden o kadar tâbi’i ve o kadar hayırkâr muhabbetin takviyesine çalışmaktır.

[421] Vaktiyle coğrafya-yı tâbî'î havzalara taksîm edilirdi. Fakat ve taksîmât pek sun'î görülmüştür. Birçok kimseler havâli'-i tâbî'îye sûretiyle taksîm ediyorlar ve bu taksîmâtтан her birine iklim, toprak, mahsûlât i'tibarıyla bir müşâbehet 'arz eden memleketleri idhâl ediyorlar. Diğer taraftan bu usûlun bir mahzûru vardır ki o da, bir memleketin tâbî'î ta'bîr olunan havâliye taksîmi ve bunların harita üzerinde sert ve vâzih bir hat ile ta'yîn hudûdu, biraz keyfî bir şey olmasıdır. Hakîkat terbiyeviye bizce gerek cibâl ve gerek enhâr için havzalar tâbî'îye usûlunun kabulündedir.

Aynı sûretle hutût taksîm-i miyâhide — ki talebe bunu havzaları tefrîk eden hutût ile karıştırıyorlar — tenkît etmişlerdir. Sanki her havza dağlarla muhât imiş gibi bu her havzanın bir kuşağı 'ad ediliyordu. Tâbî'idir ki, ba'zı atlaslara i'tikâd ederek, çocuklara (Luar) ve (Sen) havzalarını teşkîl eden (Orlean) yaylasının dağlık bir yer olduğu zehâbi verilemez. Aynı sûretle dağların — Kafkas olsun, Polonya tepeleri olsun — büyük tırtıllar şeklinde hemen hemen aynı irtifâda temsîl ve irâesi ve bu dâr ve uzun sırt haricinde her şeyin düz bir ova olduğu fikrini verilmesi de gülünç bir sîiistimâl şeklinde tezâhür etmiştir. Dağlar küre üzerinde taşlık duvarlar değil, yığın yığın kümeler şeklinde tevzî' edilmiştir; mesela Alp dağları Fransa ile İtalya arasında sadece bir duvar teşkîl etmiyor; (Po) vadisinden (Ren) nehri ve kenarlarına ve Cenevre gölünden denize kadar uzanan cisîm bir tâş kitlesidir: Binâenâleyh fenâ yapılmış haritaların [422] te'sîri tahtında çocuklarımızı yanlış zehâblara düşürmekten ictinâb edelim. Ma'mafihe eski usûllerde ba'zı noktalarda müdafa'a edilebilir. Enhârın tedkîkinden, havza i'tibarıyla taksîmâtın ve bu havzalara bir kuşak teşkîl eden hutût-ı taksîm miyâhın kabûlu mecbûru görünüyor. Yalnız bu taksîm miyâh hattını, aynı irtifa'da dağlar sûretinde irâe etmek için hiçbir zarûret yoktur. Bu hatt-ı meselâ ovalık bir havâliden geçtiği zaman — Orelân yaylası gibi — noktalarla irâe olunur. Dağların uzun balık kılçığı tarzında irâesine gelince, bu usûl şüphesiz sun'î olmayla beraber bir kitle'-i cibâlin 'azâm-ı esâsiyesini irâe için bi-lüzûm değildir; çünkü bu kitlenin hey'etiyle irâesi yek nazarda oldukça muğlak bir hey'et-i 'umûmîye 'arz eder ve bundan ovaların ve suların vecihe'-i istikâmeti temyîz edilemez. Binâenâleyh bu sûretle tanzîm edilmiş haritaları birer taslak sûretinde telakki etmelidir. İrtifa'lar hakkında 'umûmî bir fikir vermek üzere atlaslarda, pek pahalı ve isti'mâli müşekkel olan kabartma haritalar yerine, gâyet basitleştirilmiş (mesâha-i irtifa'ı) haritaları kâim olmuştur, bu haritalarda alçak, mutavassıt yüksek olan havâli muhtelif renklerden

anlaşılır. Biz bu usûlu mesâha-i irtifa'ı münhanilerine tercîh ederiz. Çünkü bunlar (bi'l-hâssa pek çok olduğu zaman) haritada mevcûd ve yeni hutût ile karışır; taramalara da tercîh ederiz çünkü bunlarda, dağlık memâlikte karma karışık, okunması gayr-i kâbil bir resim teşkîl eder. Üç, dört renk çocuklara, toprağın 'adem-i tesâvîsi hakkında bir fikir kafi verebilir.

[423] 5-Cografya-yı tâbi'ie, muhtelif nev'ide, kozmografya, 'alâim cevviye 'ilmi, arziyât gibi ba'zı ma'lûmât-ı fenniyyede merbûtdur. Ma'mafihe coğrafya tedrisâtında, 'ilm-i eşyâ dersleri hudûduna tecâvüzden ictinâb etmelidir. Memâlik-i muhtelifenin hayvânât, nebâtât-ı mahsûsası, mahsûlâtı hakkında aynı mülâhaza caridir. Coğrafya küre'-i arzın tettebbu'u olduğundan, eğer bu tedrisât diğer program mevâdında mevcûd olmayan şeylerle tehdîd edilmezse, her şey'i ihtivâ edebilir. Yine bu sûretledir ki coğrafya-yı siyaside, ma'lûmât-ı medeniye dersine âit şeylerden, idâre'-i nevâhi vilâyât gibi şeylerden bahis edilmemelidir.

6- Fakat talebenin muallimin dersini dinleyerek kitaptan atlastan mutâla'a etmesi kafi değildir. Ma'kûl bir 'ilm-i terbiyeye tevfiik hareket için devre'-i mutavassita ve 'aliyede harita tersîmi mümâreselere de icrâsı lazımdır. Bu mümâreselerin fâidesi şâkirdânı dikkate, müteharrik zihinleri biraz sabit kalmaya icbâr ve zihin başka şeyle meşgûl olarak yalnız gözlerin kâğıda merbût kalmasına müsâade etmemektir. Fazla olarak, müşâhedât bi'l-zarûre daha vâzıh ve daha kat'i olur. Eğer yalnız haritaya bakılmakla iktifâ olunursa, bir şey görülür görülmez biliniyor zannedilir. Sonra bir zaman kendi kendine sorulur: 'acaba filan şehir, falan nehir üzerinde kâin miydi, değil miydi? Diğer bir şehrin yukarısında mı aşağısında mı idi? buna dikkat edilmemiştir; dâimâ sathı olan bu basit tedkîkâtdan ancak mübhem ve gayr-i kafi bir intiba' hâsıl olmuştur. Bilâkis bir harita çizen kimse, mütereddit kâlemini idâre etmek [424] için bütün bu teferru'at üzerinde tevakkufa mecbûrdur; bunlar, haritanın basit bir kırâatında gayr-i mer'i geçebilirdi.

Hâlbuki tersîm esnasında bu husûsta tam ve müdekkikâne bir sûretde bilmeye mecbûrdur. Diğer taraftan, bütün ma'lûmâta o kadar vuzûh veren ve bu sûretle daha az haşîn ve daha az yek-nesak bir sûret-i kesb eden derse, birde ma'kûl fa'âliyet yedviye 'ilave eden bu tarzın cehd hafızayı teshîl ve teşvîk ettiğini de söylemeye lüzûm

var mı; tekrar zamanı geldiği zaman, her çizgi, her harf, ma'lûm olur olmaz, sahiplerinin zihninde bütün bir hey'et-i 'umûmîye efkâr ve hatîrât ikâz eder.

Bu mümâreseler hakkında ba'zı vesâyâda bulunalım:

Haritaları ince kâğıt üzerinde 'aynen ta'kîb etmeyerek, karşıdan istinsâh ittirmeli; devre-i âliyyede programlara tevfiken, hafızadan tesrîm ettirmelidir.

Bu haritaların pek dolgun olmasını talep etmemelidir;

Her şehrin yalnız ismi ile değil, işgâl ettiği mahalli irâe eden küçük bir dâire ile de tersîm edilmesi (bu nokta çocuklar tarafından çizilen haritada ekseriyâ noksandır) isimlerin matba'a hurûfuna mümâsil bir sûretde yazılmasını talep etmemekle beraber, muntazam sık ve dolgun hurûf ile yazdırılması (haritanın sırâhatı nokta-i nazarından elzemdir) silsele'-i cibâlin ve taksîm miyâhın daha münakkah bir sûretde irâesi için dağların sadece siyah çizgilerle gösterilmesi kabûl olunabilir; yalnız bunların i'tibarı ve hakikat eşyâya mugâyir bir sıfatı hâiz olduğunu çocuklara anlatmalıdır; hakîki bir gabâveti irâe eden ba'zı hatâlar husûsunda [425] şedîd olalım: mesela dağları delip geçen nehirler tersîmi veya hiçbir denize veya göle dökülmeyen nehirler ilh. gibi.

7- Milli coğrafyaya hepsinden ziyade ehemmiyet ve rûchân verilmesi lazımdır. Şüphesiz muallimler bu husûsta terâhî göstermezler. Fakat ba'zıları bu noktada efrâda düşüyorlar ve büyük şâkirdlerine verdikleri derslerde teferru'at ve tefsîlât-ı mahalliyeyi en dakîk mesâile kadar vardırıyorlar. Bunların yegâne te'sîri, çocukların hafızasını fâidesiz ma'lûmât ile, bilâ fâide doldurmaktan 'ibarettir. Biz yüksek sınıflarda, muallimlerin daha ziyade gayretlerini coğrafya-yı iktisâdi, turuk muvâsala, münâkalât husûsuna 'atıf etmelerini arzu ederiz, bunlar bilâkis müfekkireyi tevsî'i etmekle beraber coğrafya tedrisâtının hakîkaten 'amelî ve müfid cihetini teşkîl ederler.

ON ÜÇÜNCÜ FASIL

MA'LÛMÂT-I AHLÂKÎYE VE MEDENÎYE

1.Ma'lûmât-ı ahlâkîye ile ma'lûmât-ı medeniye arasında ki fark. 2. Ma'lûmât-ı ahlâkîye tedrisât-ı ahlâkîye ve terbiye'-i ahlâkîye. 3. Tedrisât-ı ahlâkîyenin ba'zı nukâtta evsâf nâzikesi 4.Dersler: Evsâfa, hâiz oldukları usûl, bunlara verilecek şekil. 5. Misâller: misâllerin ehemmiyeti; hangi şerâite muvâffak olmalı, bu misâller hangi menâbi'adan alınabilir. 6. Husûsi ihzâr defterleri. 7. Muallimin hatt-ı hareketinin te'sîr-i a'zîmi. 8. Ma'lûmât-ı medeniye bu tedrisâtın sebeb-i vücûdu. 9. Mevzû'u muzâ'afı. 10. Tarih ve coğrafyanın ma'lûmât-ı medeniye mu'âveneti. 11. Ta'kîb edilecek usûl; derslerin şekli.

1-Ma'lûmât-ı ahlâkîye ve ma'lûmât-ı medeniye, her ne kadar 28 Mart 1882 kanûnunun birinci maddesiyle ve 18 Kanûn-ı Sâni 1887 nizâmnâmesinin yirmi yedinci maddesiyle müştereken zikr edilmekte iseler de bunlar yekdiğerinden farklı ve bir nokta-i nazardan büsbütün başka dersler teşkîl etmektedir.

Ma'mafihe bunların müşterek bir noktaları vardır ki o da ma'lûmât-ı medeniyenin memleketimizin tarz idâre ve hidemât-ı 'umûmîyesine âit ma'lûmât yanında ilanın hukûk ve vezâifine ve kendisini hükûmete rabt eden münâsebât-ı ahlâkîyeye âit ma'lûmâtı hâiz olmasıdır. İşte bu sebep karâbetden dolayıdır ki bu iki tedrisât aynı sernâme tahtında irâe olunmuştur. Biz bunları ayrı ayrı tedkîk edeceğiz.

[427] 2- Ma'lûmât-ı ahlâkîye veya tedrisât-ı ahlâkîye terbiye'-i ahlâkîye ile mezc olunmamalıdır. Terbiye'-i ahlâkîye bütün tedrisâta nüfûz etmeli ve programda ayrı bir mevki'i hâiz olmamakla beraber doğrudan doğruya veya bi'l-vasıta bi'l-cümle mümâresâta ve muallimin gerek sınıfta ve gerek teneffüs esnasında vereceği bi'l-'umûm nesâihe, icrâ edeceği bütün ihtârâta memzûc olmalıdır. Kırâat, ezber, inşâ dersleri de terbiye'-i ahlâkîyeye mu'avenet etmelidir. Yazı numûneleri ve hatta hesâb mes'elelerinden birincisi hatt ve harekete dâir evâmîr ve tenbîhâtı ikincisi, kendisinden bi'l-vasıta bir i'tidâl, ve layıkıyla anlaşılmış bir tasarruf veya merhamet dersi istihrac olunan ba'zı ma'lûmâtı muhtevi olmalıdır. Fazla olarak, şâkirdlerinin oyunları, muallime gerek za'iflerinin cehd-i 'alicanâbelerini teşvîk, gerek kavîlerin sataşkanlığını men' için veyâhût kavga esnasında ittihâd ve ittifâka da'vet için ekseriyâ

bir fırsat verir. Nihayet, temizliğe, nezâkete yekdiğere karşı mu'avenete âit, muallimin her gün şâkirdlerine icrâ ettiği bin türlü tenbihât da terbiye'-i ahlâkîye sahası dâhilindedir.

Esas i'tibarıyla, muallimin gayretlerinin vazifesinin bu kısmında ma'tûf olacağı gâye; hissiyât-ı hüsnenin ruhun insiyâkât necibe ve 'alicenâbânesinin bu hırsıysa hülâsa edilebilir. Muallim; ahlâk dersinin felsefenin bir şu'besi telakki edilerek tettebbu'u edildiği zaman yapılacağı vecihle şâkirdânına mübâdinin münâkaşası, netâyicin istihrâcî ile nazarı bir ders verecek değildir. Maksat sadece çocuklara metin ve iyi birtakım kava'id hat ve hareket telkîn etmek ve kendilerine hayır muhabbetini ilhâm etmek ve onları i'tiyâdât-ı hüsne hey'et-i 'umûmîyesine inhinâ ettirmek sûretiyle hayır işlemeğy alıştırmaktan 'ibarettir.

[428] Ma'mafihe, kalp ve vicdânın bu sûretle hırsı için, şüphesiz pek kesîr fakat gayr-i mu'ayyen olan ve tesâdüf hâdisât ile gayr-i muntazam bir sûretde icrâ-yı fi'il eden te'sîrâtından bir istifâde beklenilemez. Bu tahrîse mu'avenet edecek nesâyih ve evâmirin mîsâllerin bunları tenvîr edecek bir sıra dâhilinde zuhûra gelmesi ve her biri zamanında gelerek takarrübât müfideye imkân vermesi lazımdır. Şâkirdânın müfekkiresinde daha emin bir sûretde sarîh ve kat'i bir iz bırakması da lazımdır. İşte bunun içindir ki terbiye kelimesi burada pek mübhem olur ve bundan dolayıdır ki ma'lûmât-ı ahlâkîye yerine, bundan daha vâzıh görünen tedrisât-ı ahlâkîye ta'bîri isti'mâl olunmaktadır. Binâenâleyh tedrisât-ı ahlâkîye programda vâzihen gösterilmiş, ayrı, husûsi derslere mevzû'u teşkîl etmelidir.

1887 tarihli bir emr-i nezâretde denilir ki:

Tedrisât-ı ahlâkîyeden maksat, mektebin bi'l-cümle tedrisâtını rabt ve itmâm, a'la ve tezyîndir. Diğer derslerden her biri husûsi bir nev' kâbiliyet ve ma'lûmât müfideyi tenmiye ettiği halde, tedrisât-ı ahlâkîye insanda, zât-ı insanı tenmiyeye ya'ni bir kalp, bir zeka ve bir vicdân inkişâfına ma'tûfdur.

Yalnız bu nokta-i nazardan tedrisât-ı ahlâkîye diğer mütebâki tedrisâtın başka bir dâire içinde hareket eder. Terbiye'-i ahlâkîyenin kuvveti, tedris edilen hakâyıkın vuzûh ve rabıta-i mantıkiyesinden ziyade hissiyâtın kesâfetine intibâ'atın şiddetine i'tikâd ve imanın harâret-i intikâliyesine tâbi'idir. Bu terbiyenin gâyesi, bildirmek

değil, istetmektir, ahlâkı tedrisât isbât etmekten ziyade müte'essir eder; mahlûk mütehassısı icrâ-yı te'sîr edeceği için muhâkemededen ziyade kalp ile 'amel eder; fi'îl-i ahlâkının [429] bi'l-cümle esbâbını tahlîle uğraşmaz; her şeyden evvel bu fi'îli hâsıl ettirmeye ve hayatı idâre eden bir i'tiyâd şekline ifrâğa çalışır. Bi'l-hâssa mekteb-i ibtidâîyede bu, bir 'ilm değil, bir san'atdır; tedrîs-i ahlâkı, irâde'-i muhtarayı hayra inkiyâd ettirmek san'atıdır.

3-1882 senesinden i'tibaren¹⁷¹ tedrisât-ı ahlâkîye ve diniye yerine kâim olan bir madde'-i dersiyenin programlara idhâli ve tedrisât-ı ahlâkîyenin tedrisât-ı diniyeden ayrılması nâzik bir mes'elenin ihdâsına sebebiyet veriyordu. Aynı ta'lîmât bu husûsta, büyük bir i'tilâ ile şu sûretle beyân mutâla'a ediyor.

Muallim; cem'iyet-i beşeriyenin bir mümessili olmak sıfatıyla terbiyenin — diğer aksamıyla olduğu gibi — bu kısmı ile de mükelleftir. Fi'l-hakîka gayr-i dini ve demokrat olan bir cem'iyetin, bi'l-'umûm a'zâsının erkenden ve lâyezâl derslerin ve kâr ve haysiyet hissiyâtıyla ve bundan daha az derin olmayan vazife ve mes'ûliyet-i şahsiye hisleriyle kesb-i insiyet etmesinde menafi'i 'azimesi vardır.

Muallim, bu gâyeye vâsıl olmak için, hayır ve şer hakkında her türlü ma'lûmât-ı ibtidâîyeden mahrûm çocuklara hitâb ediyormuş gibi baştan aşağı bir ahlâk nazarı ve onu müte'akıb bir ahlâk 'amelî tedris edecek değildir.

Bi'lakîs kendisine gelen çocukların ekseriyet 'azîmesi, kendilerini hâlîk kâinat olan bir cenâb-ı hak fikriyle herhangi bir mezhebin 'an'anâtı, i'tikadâtı, tatbîkâtı ile kesb-i insiyet ettiren tedrisât-ı diniyeyi almış veya almak üzeredir. Bu mezhep vasıtasıyla ve kendisine hâs olan sûr tahtında ahlâk idi ve 'umûmînin ma'lûmât-ı esasiyesini almışlardır fakat bu ma'lûmât henüz kendilerinde doğmak üzere ve dakîk cersûme halindedir; genleriylere derin bir sûretde nüfûz etmemiştir; bunlar seri'ül-zevâl ve muğlak ve iyice öğrenilmiş olmaktan ziyade şöyle bir görülmüş, vicdandan ziyade hafızaya tevdi'i edilmiş ve henüz [430] pek az tatbîk edilmiştir. Ma'kûl bir hırs ile tenemmu ve inkişâfa muntazırdır. 'umûmî ibtidâî mualliminin kendilerine vereceği hırs bundan 'ibarettir.

¹⁷¹ Bu mutâla'ât tâbî'i sarf Fransa programlarına âittir. (tercüme)

Binâenâleyh vazifesi iyice tehdît edilmiştir. Ahlâkîyet-i beşeriyenin her türlü mezheplere müşterek ve medeni bi'l-cümle insanlara elzem olan bu ma'lûmât-ı zarûriyesini her gün tatbîk ettirmek sûretiyle şâkirdânının ruhunda bütün hayatları için, takviye ve tahkîm etmektir.

Bu vazife'-i mukaddeseyi, şâkirdânından her birinin ahlâkın mübâdi'-i 'umûmîyesini teşrîk ve mezc ettikleri i'tikâdât-ı diniyeye şahsen ne muvâffakat ve ne de mûmâna'at etmeksizin ifâ edebilir.

Bu çocukları, kendisine geldikleri vecihle, efkâr ve lisânlarıyla, âileden aldıkları i'tikâdât ile alacaktır ve bunlar içinde ictima'i nokta-i nazardan en kıymetdâr olarak muhtevi oldukları şeyleri ya'nî âlî bir ahlâkiyetin evâmîr ve tenbi'hâtını istihrâc etmesini öğretmekten başka bir meşgalesi olmayacaktır.

Demek oluyor ki gayr-i dini bir tadrîs ahlâkî, tedrisât-ı diniyeden bu tedrisâtı cerh etmeden, ayrılabilir. İbtidâî muallimi ne bir rahip, neden âile babası yerine kâim olabilir; her çocuktan nâmuslu bir insan yapmak için gayretlerini, onların gayretlerine teşrîk eder. İnsanları yekdiğerinden tefrîk eden husûs üzerinde değil, onları birbirlerine takrîb eden vazifeler üzerinde ısrâr edecektir. Vazifesinin sıfat mümeyyizesi şâkirdânının seni ve 'âilelerin hükûmetin emniyeti i'tibârıyla her türlü münâkâşât-ı diniye ve felsefiyede bulunması memnû'dur; bütün cehd ve gayretini diğér mahiyette ve fakat sarf-ı 'amelî olmak i'tibârıyla ondan daha az haşin olmayan bir mes'ele üzerine teksîf edecektir: o da bütün bu çocuklara hayat-ı ahlâkînin hakîki ıtıraklığını yaptırmaktır.

Çocuklar bi'l-ahire birer vatandaş oldukları zaman efkâr-ı nasiye i'tibârıyla yekdiğerinden ayrılırlar. Fakat hiç olmazsa amelîyât rûzmere'-i hayatta, gâye'-i hayatı mümkün olduğı kadar yüksekte taşımakta müttelik bulunurlar ve 'adi, bayağı olan her şey hakkında aynı nefreti, necîb ve 'alîcenâbâne olanlar hakkında da aynı takdîr ve hayreti vazifenin takdîrinde aynı nezâkere hâiz olurlar ve tekemmül ahlâkîye vâsıl olmak için — her ne kadar zahmet-i ihtiyari lazım olursa olsun — hayat-ı diniyenin [431] daha az sâf olunan bir sûreti bulunan hayır, hasan ve hakikat mezhebb-u-i 'umûmîsinde müttelik kalmak için müttelikü'l-efkâr olurlar.

Biraz daha ileride:

Muallim gerek lisanında gerek etvârında ihtimâmâtına tevdi'i edilen çocukların i'tikâdât-ı diniyesine tutnacak şeyler, zihinlerini teşvîş edecek, kendi tarafından herhangi bir fikre karşı noksânî'-i hürmet veya ihtiyât izhâr edecek her şeyden çirkin bir hareket olmak üzere ictinâb edecektir.

Nihayet 17 Teşrîn-i Sâni 1883 tarihli bir ta'mîm, ahlâka âit ba'zı noktalarda ba'zı şüphelere düşerlerse muallimlere masdâk teşkîl edecek kava'idi tasrîh eder.

Eğer ba'zen, ahlâk tedrisâtınızda nereye kadar gitmeye mü'sadeniz olduğunu bilmek husûsunda müşkilâta duçar olursanız, tabi'at edeceğiniz ka'ide'-i 'amelîye budur: şâkirdlerinize bir destûr hareket, bir mîsâl hükmü teklîf edeceğiniz zaman sevineceğiniz şeyden müte'essir olacak yegâne nâmuslu adam bulunup bulunamayacağını kendi kendinize sorunuz. Sınıfınızda mevcûd yalnız bir âile babasının — yalnız bir diyorum — sınıfınızda hazır bulunup söyleyeceğiniz şey'i red edip etmeyeceğini düşününüz. Eğer öyle ise söylemekten ictinâb ediniz. Eğer öyle değilse kemâl-i cesaretle söyleyiniz; çünkü çocuğa nakil edeceğiniz şey, kendi faziyât-ı şahsiyeniz değil, nev'-i beşerin fazileti birçok 'asırlık medeniyetin mülk-i beşeriyete idhâl eylediği 'umûmî sıfatı hâiz fikirlerden biridir. Bu sûretle çizilmiş bir dâire'-i fi'il sizce ne kadar mahdûd görülse de bu dâireden harice çıkmamayı kendinize bir vazife'-i nâmus addediniz, bunu tecâvüz edecek yerde, onun dâhilinde kalınız: gâyet nâzik ve mukaddes bir şey olan çocuk vicdanına ne kadar şüphe ve vesvese ile temas etseniz azdır.

4-Şimdi derslerin tatbîkâtına gelelim. Muallime, evvela ahlâk derslerini elinden geldiği kadar tatsız nasihatler, yek-nesak ihtârât [432] ve tenbîhât misillü sıkıntılı yapmaktan ictinât etmesini tavsiye ederiz. Bu dersleri, bilâkis çocuklara sevdirmeye çalışmalıdır. Bu, vazifeye merbût olarak, bunu tatbîke çalışacaklarına ilk zamandır. Fakat hoşla gitmeye çalışmakla beraber, musâhibenin de zât-ı ahlâk gibi ağır ve ciddi olması lazım geleceğini de unutmamalıdır. Sesinin derecesiyle etvâr ve lisânıyla ahlâk dersine bunu diğer derslerden —mektebin en yüksek dersi olmak üzere — tefrîk edecek sıfatı vermelidir. Bu dersin mevâdı programda mufasssalar

münderiçtir. Bu cihetten muallimin vazifesi ziyadesiyle kesb-i suhûlet eder, ta'kîb edilecek plan vâzihan ta'yîn edilmiş olduğundan muallim, tedrisâtını, kendisine tevdi'i edilen çocukların ihtiyâcâtına tevfiik etmekle iktifâ edecektir. Fakat, ahlâk-ı tedrisâtı çocukların ihtiyâcına tevfiik etmek ne demektir? Kanûn ahlâkı bir değil midir? Şüphesiz; fakat meselâ 'ayıbın ba'zı sûretler tahtında 'amele şehirlerine mensûb, merâkız sana'iyede büyüyen ve ekseriyâ fena muhâberâta şahid olan veya şayan-ı esef manzaralar karşısında bulunan çocuklarda ahlâkîyetleri için daha az mühlik te'sîrât içinde büyüyen köylü çocuklardan ziyade suhûletle tevlîd edileceği doğru değil midir? Bundan şu netice çıkar ki muallim, ahvâle göre, saha husûsi sûretde programın falan veya filan mevâdında ısrar edecektir.

Ahlâk tedrisâtı hangi sûretler tahtında icrâ edilmelidir? Devre'-i ibtidâiyede, programlar, yalnız musâhabât ve izâhlı kırâatlardan bahis ederek mu'ayyen bir ders sırası ta'yîn etmiyor. Bu derslere hemen dâimâ bir hikâye şekli vermeye dikkat etmeliyiz. Bu dersler arasına genç [433] sâmiînin sia iktidârı dâhilinde ve gâyet basit bir tarzda nakil edilmiş bir hikâyecik sıkıştırılmalıdır. Tâbi'idir ki, muallim hikâyeden neticeyi bi'z-zât istihrac etmeyecektir. Netice'-i ahlâkîye çocukların fikrine tâbi'i bir sûretde sadır olmalıdır. Eğer böyle olmazsa, eğer muallim bi'z-zât bir netice çıkarırsa, ders sınıfın seviye'-i zihniyesini geçmiş ve bütün semere zayi'i edilmiş olur. En fazla olarak, bu neticeyi muhtarız birkaç suâlle telkîne çalışmalıdır. Sonra, bunu 'aynen tekrar ettirerek, gâyet kısa ve hıfzı kolay bir ka'ide'-i ahlâkîye sûretinde ezberletecektir.

Devre'-i mutavassıtada dersler daha mürettip ve muntazam olur. Fakat bundan dolayı derslerin şekli tamamıyla değişecek değildir. Gerek muallimin hikâye edeceği gerek okuyacağı veya okutacağı ahlâkı hikâyeler dersin dâimâ cevher aslisini teşkîl edecektir. Bunları isticvâbât ta'kîb edecek ve bu isticvâbât hikâye veya kırâatın ruh ve kıymetini izhâr maksadına ma'tûf olacaktır. Sonra tahtaya bir hülâsa ve müte'âkiben bunu terkeb eden bir nasihat-i ahlâkîye (darb-ı mesel veya hükm-i ahlâkî) yazılacaktır. Bunların ikisi de kopya edilerek ezberlenecektir.¹⁷²

¹⁷²Şâkirdânın devre'-i mutavassıtadan i'tibaren bu hülâsaları yazmaya mahsûs bir defterleri olmalı. Dersler bu defterde müctemi'a bulunur ve usûlu ve tamam bir ahlâk dersi teşkîl eder. Bu defter çocuk tarafından mektepten çıktıktan sonrada muhâfaza edilir, âileye dâhil olur. Belki bir gün gelir de âilede de işe yarar

Devre-i âliyeden i'tibâren program tevessu'u ve i'tilâ eder ve derslerin şekli daha az tıfılâne daha tedrisi olur. Muhâkemeye daha fazla bir mevki'i [434] ayrılır ve musâhabât ve kırâatlara zarar gelmeden — ki bunlar ahlâk-ı tedrisâtına muhtaç olduğu cazibeyi vermeye ma'tûfdur — pek ibtidâî olmakla beraber, yine hakîki bir ders teşkîl edecek ve bu derste nazariyât felsefiye mevcûd olmayarak şâkirdân tarafından bi'z-zât yazılacaktır. Her ders, gâyet basit ve vâzıh kaziyeler sûretinde cüz'i mülâhazât veya mübâdiye muhtevi olacaktır.¹⁷³

¹⁷³ İyi bir mekteb-i ibtidâînin iyi bir mualliminin bu husûsta ne yapabileceğini göstermek üzere atide birkaç hülâsa veriyoruz:

1° Devam doğruluk – Devamcılık, doğruluk ne olduğunu sormamak, fakat: bir talebeye devamlı diye ne zaman denir? Cevap: Derse muntazaman gelirse — Evet ismi hiçbir zaman na mevcûdlar cetvelinde bulunmazsa.

Ne zaman doğru denir? C: Ders zamanı hiç geç gelmezse — Demek devam ile doğruluk ikisi de bir değildir? — Bir şâkird doğru olmakla beraber devamsız olabilir. Yâhût devamlı olursa tam vaktinde gelmez.

Derse niçin geliyorsunuz? — C: Öğrenmek için. — Devamsız olan veya derse vaktinde gelmeyen bir şâkirdin ta'kîb ettiği gâyeye vâsıl olması kâbil midir? İlh. Niçin? İlh.

2° Yalancılık — Bir insana ne zaman yalancı derler? C: Doğruyu söylemediği vakit — mesela sa'atim doğru gitmez ve benimde haberim olmazsa biri bana sa'ati sorduğu zaman sa'atime bakarak yanlış bir sa'at söylememiş olsam yalancılık etmiş olur muyum? — C: Hayır efendim. — Demek oluyor ki yalancılık sade hakikati söylememek demek değildir. Bunu isteyerek kasten yapmış olmak lazımdır.

Yalan söylemek iyi bir şey midir? — Hayır efendim neden? — C: Çünkü yalancı doğruyu söylese bile kimse inanmaz. — Peki ama, yalanın hiç meydana çıkmayacağından emin isem? İlh. Hayır çocuklarım başka bir sebep daha aramalı. Bir kimseye yalan söylemek onu aldatmak, hatâyâ düşürmek değil midir? — Mîsâller vermelidir. Bir insan kendisine yapılmasını arzu etmediği bir şey'i başkalarına yapmalı mıdır? İlh.

Şimdi mes'eleyi başka bir cihetten tedkîk edelim. — Lakırdı (nutuk) neye yarar? — C: Düşündüğümüzü söylemeye — Peki ya düşündüğümüzün 'aksini söylemeye hizmet ettirirsek bu iyi bir şey midir? Lakırdı söylemek husûsunda hâiz olduğumuz iktidâr, insanların bir imtiyâzıdır. Lakırdıdan mahrûm olanlar ne kadar bedbahtdır! Yalan söyleyen adam da nutuktan mahrûm edilmeye layıktır. Çünkü nutuku kendisine mahsûs olan gâyeden başka bir gâyeye hadım kılıyor. İlh.

Demek oluyor ki yalan söylemekle diğerlerine fenalık etmiş oluyoruz. Fakat kendi kendimize de fenalık etmiş oluruz. Şimdi yalan söylemiş bir adamın yalanının meydana çıkmasından korkacağı ve bir daha ona kimsenin inanmayacağı doğrudur. 'umûmîyet üzere yalan söylemek fâideli bir şey değildir. Buna ait hikâye söylemek (mesela yalan söyleyen çoban hikayesi) — fakat insan yalanının meydana çıkmayacağından hemen hemen emin olsa da yine yalan söylememelidir. Dâimâ doğruyu söylemelidir.

3° İta'at — İta'atlı çocuk kime derler? — Kendisine emir edilen şey'i yapan çocuğa cevabınızda bir şey eksik. Eğer kuvvetli olsam ve yapmak istemediği bir şey'i zorla kendisine yaptırırsam itâ'at etmiş olur mu? (Mîsâller söylemek) — Demek oluyor ki bi'l-ihitiyâr demek lazımdır.

Çocuklar itâ'at etmelidir? — C: Evet kime? — C: Evvela ebeveynlerine niçin? — C: Çünkü onlar kendisinden daha yaşlıdır. İlh... bu çocuğun kendinden yaşlı herkese itâ'ata mecbûr olmadığını göstermek. — Diğer cevaplar: Çünkü ebeveynimiz bizi pek severler; bizden çok bilirler, bize iyi nasihatler verirler. Birçok mîsâller getirerek bütün bu cevaplara göre, çocukların ebeveynlere itâ'atte fâideleri olduğunu, fakat vazife olmadığını göstermek.

Başka bir şey arayalım. Dersten çıkarken bir çocuk, oyun esnasında bir kabâhat işler. Mesela komşulardan birinin camını karar bu camı kim ödeyecek? — C: Kendisi peki ya parası yoksa? — C: Anası, babası.

— Tâbi'i hem lüzûmunda hâkim kendilerini icbâr eder.

Birkaç sene sonraya alalım. Çocuk büyüdü. 'akıl ve balığ oldu. Bir oyun oynarken bir cam kırdı. Kim ödeyecek? Yine anası babası mı? — Hayır if'âlinden kendisi mes'ûldür İlh.

[435] Üç devrede de derslere istinâden ezberlenecek ve tûl ve ehemmiyeti tâbî’i çocukların sinine tevfiğ edilecek ba’zı nesir ve bi’l-hâssa şi’ir parçaları vermek gâyet iyidir. İki büyük devrede, bundan başka, sık sık, inşa vazifeleri verilebilir; bu vazifeler devre’-i mutavassıtada netice’-i ahlâkîyesi çocuklar tarafından bulunacak bir hikaye; devre-i âliye için izâh ve tahkîk olunacak bir hakikat-ı ahlâkîye olabilir.

[436] 5- Devre-i âliye derslerinden ba’zısı müstesnâ olmak üzere, misâl-i ahlâk dersinin esasını teşkîl eder; eğer ahlâk dersi bârid ve nassî bir takrîr haline ifrâğ edilirse, gâyeden tamamıyla inhirâf edilmiş olur. Esasen misâl; müfekkireyi usûl-ı istikrâ’i ile mübâdiye sevk etmek ve bu [437] sûretle mekâtib-i ibtidâîyede o kadar tavsiye edilen: cüz’eden külliye, müşahhasan mücerrede ka’ide’-i ‘umûmîyesinin bir tarz-ı tatbîkini irâe eylemek muhsinâtını ‘arz eder.

Yine bunun içindir ki küçük devrelerde misâl dersin ibtidasında bulunmalıdır. Bu sûretle şâkirdânın vakti ta evvelden tesbît edilmiş olur. Herkes bilir ki çocuklar bir “hikâye” söyleneceğini işittikleri zaman hep kulak kesilirler ve bu tertîbât sayesinde hikâyeyi ta’kîb edecek tefsîr ahlâkî daha suhûletle ve daha müsmir bir sûretde istima’ edilir. Muallim, hatıratı arasında, mutâla’alarında hatta menâbi’i hayâliyesinde ahlâk derslerinin — söylemiş olduğumuz vecihle — en mühim kısmını teşkîl eden kısım-ı tasvîrisi için lazım gelen mevâdî kesretle bulabilir. Fakat bu menâbi’i muhtelifeden bilâ-tefrîk ve temyîz istifâde etmekten ictinâb etmelidir. Verilen misâllerin müsmir olabilmesi için ba’zı evsâfî hâiz olmaları lazımdır. Bundan dolayı da gâyet ‘akılâne bir intihâb icrâ etmek iktizâ eder ki bu husûsa âit kava’idin hepsini ta’dâdı iddi’a etmeden başlıcalarını zikretmeye münâsîp gördük.

Bu ka’idelerden birincisi; zikredilecek hikâyenin, çocukların duyabileceği hissiyâtın olması lazımdır.

Netice olarak çocuğun ebeveynine ita’atie mecbûr olduğunu çünkü küçük yaşında kendi if’âlinden ana ve babasının mes’ûl olduklarını ve fakat zekâ ve irâdesi inkişâf ettikçe bu vazife daha az kat’i olduğunu ve çocuk nefesine mâlik olup adam olduğu ve kendi if’âlinden bi’z-zât mes’ûl bulunduğu bir sırada vazife’-i itâ’at mes’ûliyetin izâlesini intâc edeceğinden vazifesinin belki de âdem-i ita’atde olabileceğini anlayacaktır. Misâller vermeli:

İntihâb, izdivac ilh. kanûn bunları ta’yîn ve tehdîd etmiştir. Fakat vazife’-i itâ’at hitâm bulunduğu anda hürmet, şükrân vazifelerinin bir devam olduğunu ve dâimâ mevcûd olacağı fikrinde ısrâr etmek.

Nihayet şu cümle’-i hükmiye ile nihayet vermek en iyi âileler şunlardır ki ebeveyn emir etmemeye başlasa bile çocuklar ita’atte devam eder.

İkincisi şudur ki; hikâyeden müstebân olacak ahlâkı hisse bedihi ve gâyet saf olmalıdır. Bedihi olmalıdır: çünkü bunun [438] hikâyeden ne sûretle istihrâc olduğunu anlatmak için uzun bir tefsîr lazım gelirse, zihnî kuvvâ-yı tecrîdiyesine karşı vukû'u bulan bu hitâb bâridin, hikâyeden edilecek istifâdenin ehemmiyetini tenkîs ve husûle getirilmesi arzu edilen şevki ibtâl edeceği kolayca anlaşılır. Hikâye gâyet saf olmalıdır. Çünkü, vicdanlara, henüz bunların teşekkül etmek üzere bulundukları bir sinde, kava'id hatt ve hareket olarak kâbil-i cerh vird veya ba'zı ahvâlde ba'zı hatâları ihkâka hizmet edebilecek ahkâm ve evâmîr vermek bu vicdanları şaşırtmak demektir.¹⁷⁴

Nihayet bu misâller, genç müfekkirelere icrâ-yı te'sîr eyleyebilecek bir mahiyetde olmalıdır. Bu son nokta, hem hikâye edilen vak'aların nev'ine hem de bu vak'aların sûret-i nakline tâbî'idir. Bu iki şart hakkında ba'zı tafsîlâta girişmek lazımdır.

[439] Evvela, dâimâ vâki'i olduğu vecihle, hakîki ve hâl-i hazırâ âit bir vak'a — bi'l-hâssa çocuklarda buna şahit olmuşlar ise — çocukların muhayyelesine bi'l-hâssa icrâ-yı te'sîr eder. Bundan başka, çocuklar, tanıdıkları veya fi'ilde gördükleri eşhâs arasından numûne'-i imtisâl aramaya dâimâ daha ziyade meyâldirler. Demek oluyor ki, eğer köyde cereyân etmiş bir hadisede, bir kimse cesûrâne bir tahlîs ile şöhret bulmuş veya birisi merhamet, kana'at ilh. asâriyle kendisini tanıtmış ise bu, muallim için, bu ef'âlî şâkirdânının enzâr-ı hayret ve takdîrine 'arz ile onları, lüzûmunda bu sûretle hareket etmeye teşvîk için güzel bir vesile olur. Maa't-teessüf bu gibi vekâyî'i etrafımızda nadiren ve istisnâ'i bir sûretde vukû'u bulur. Demek oluyor ki muallim kendisinin ve şâkirdânının mevcûdiyetlerinin cereyân ettiği dâire'-i mahdûde haricine çıkmaya mecbûr olur. Hiç olmazsa matbu'at sayesinde memleketin

¹⁷⁴ Bu husûsta, bi'l-hâssa çocuklara ifay-ı vazifenin ba'is menfa'at olduğunu söyleyerek bir menfa'ati ahlâkîyete esas ittihâz eder gibi görünmekten ictinâb etmelidir. Şüphesiz hayır işlemenin ba'is menfa'at olacağını çocuklara söylemek onları vezâ'if-i muhtelifelerinin ifâsına ma'û'l-memnûniye sevk için en emin bir vasıta. Fakat, fi'il bir hesâb nef' tahtında icrâ edilirse istihkâk ahlâkı nerede kalır? Fâide ve vazife menfa'at ve hayır kelimelerini dâimâ cem' etmeye alışan talebe vazife'-i safiyyenin emrettiği tarza bakmayarak, her şeyden evvel, filan veya falan fi'ilin ne gibi bir menfa'at te'mîn edeceğini düşünmeye başlamazlar mı? Demek oluyor ki, ba'zen za'iflerine çaresiz olmak için — tecrübenin red etmekte geçinmeyeceği bu muğlaklığı — bâkî bırakabiliriz. Çocuğu mümkün olduğu kadar, açıkça vazifesiyle karşı karşıya koyalım yalnız vicdanından mülhem olmasını öğretilim. Kendisinde teşkîli arzu edilen mevcûdiyet-i ahlâkîye bir ahlâkîyet-i 'aliyenin zamânını teşkîl eden şu destûru bir destûr 'amelî ittihâz etmelidir. Hayri hayır için işlemek muallim bunu hiçbir zaman gözden kaçırmamalıdır.

bir başından bir başına kadar cereyân eden vukû'ât kendisine bu husûsta oldukça kesîr misâller getirir. Fakat tâbî'î bu ahvâlde şâkirdân kendilerine nakil edilen hareket necibânenin kahramanını tanıyamayacaklardır; hiç olmazsa vak'anın yeni olması ve henüz bir hayat insanlar tarafından icrâ edilmiş bulunması buna, eb'ad mâzîyede cereyân etmiş hadisâtın hâiz olamayacağı kuvvet ve ehemmiyeti verir. İşte bu sebepten dolayıdır ki vekayî'î tarihiye, uzak bir mâzîye âit bulunmalarından naşı te'sîr-i ahlâkîlerinden bir kısmını gâib ederler. Şunu da 'ilave edelim ki milel muhtelifenin 'an'anât-ı milliyesine ismi karışmış bulunan müşâhir, çocuğun, kendisiyle onun arasında bir muvâzenet te'sîs edebilmesi için pek müstesnâ şerâit tahtında yaşamışlardır. Şimdi [440] bu sebepten dolayı tarihi misâller, mekteplerden ihrâc mı edilmeli? Asla, bu vekayî'î evvela, istikâmet hatt ve hareket üzerinde, hayat rûzmereden istifâde olunan emsile'-i hazirenin hâiz olduğu te'sîr anı ve müzîki hâiz olmasalar bile, yine rûhda hissiyât-ı necibe ve ef'âl hüsneye karşı bir muhabbet besletirler. Sonra tedrisâtın muhtelif iki maddesinin bir sûret münâsebede tevhitine hizmet eder. Nihayet o kadar 'ulvi fazilet, cesaret, sadâkat eserleri vardır ki, bunlardan ancak birkaçına tesâdüf edebilmek için te'âküb a'sâr içinde uzaklara dönmek ve binâenâleyh tarihten isti'âne etmek icâp eder.

Ma'mafihe unutmayalım ki muharrerlerimizde bi'l-hâssa şa'irlerimizde arzu ettiğimiz kadar yüksek, istediğimiz kadar şayan-ı hayret ve vekayî'î tarihiyeden aşağı kalmayan ve bunlar gibi terbiye'-i zihniyeye hizmet eden hikayeler buluruz. Hakikat halde, bunların ekseriyâ hiçbir sıhhati yoktur; hatta ekseriya çocuklara mahsûs hikayelerde olduğu gibi, gâyet bedihi erâcîf üzerine mübtenîdirler. Fakat zannedilmemelidir ki bu sıfat onların ehemmiyet-i ahlâkîyelerini izâle eder; eğer kalp bu hikayelerden bir te'sîr münşerih hissediyor, eğer fikr-i a'licenâbâne bir nasihat elde edilirse, bunlara mürâcaatta istifâde melhûzdur. Edebiyâta mürâcaatta diğer bir fâide daha vardır ki o da, hikayelerimize verilecek sûrete âit mes'elenin ikici şartını hal etmesidir.

Muallim, şâkirdânının müfekkiresine nasıl bir te'sîr icrâsını arzu ederse etsin, kesretle söylediği zaman, bir hatîb tavrı takınmasını tavsiyeden ictinâb ederiz; bu gâyesinde inhirâf için en emin bir vasıtaadır; [441] Çünkü hissiyât-ı şahsiyesinin sadâkati hakkında şâkirdânına şüpheler ilhâm etmiş olur. Eğer kendisini kat'î bir

sadeliğe mahkûm ederek tasvîrât-ı ahlâkîyesine, te'sîr ve teşvîk edecek bir tarz, bir renk vermesini arzu ederse büyük muharrerlerimizden birinin kitabını açın.

Fakat mîsâllerini (hadisât-ı yevmiye; vekayi'i tarihiye veya edebi şâh-eserler) hangi menâbi'adan almış olursa olsun, bunları bi'z-zât arayarak bulmuş olması ve rahcânını celbe layık esbâbdan naşi, serbestçe intihâb etmiş olması lazımdır. Ancak bu şart iledir ki, hikayeleri, tedrisât-ı ahlâkîyenin muvaffakiyetine elzem olan sıfat-ı şahsiye ve maktu'ayı hâiz olabilirler.

6. Dersin ihzârı her zaman elzem olmakla beraber, burada husûsi bir kuvvetle mecbûrî görünür. Çünkü ders hafifler veya tereddütler izhâr ederse bütün tedrisâtın semeresi zayi'i olmuş olur. Binâenâleyh dersin ihzârı üç noktaya âit olmalıdır. 1° derse bir plan hazırlamak 2° derste söylenecek şeylere âit bir misâl veya bir kırâat intihâb etmek; 3° dersin nihayetinde tahtaya yazılacak olan hülâsa ve vesâyây-ı ahlâkîyenin evvelden tahrîri (devre'-i mutavassıta) ve eğer lüzûm olursa 4° ezberlettirilecek bir parçanın intihâbı; 5° bir inşâ vazifesinin intihâbı.

Şüphe ve tereddütlerin önünü almak ve mualliminde bir kitabı pek mufassal bir sûretde ta'kîb etmesinden tevakkî eylemek üzere, müfettiş 'umûmîlince bâlâdaki vesâyâyâ tevâfuk eden bir çerçeve dâhilinde, ahlâk derslerine mahsûs [442] olmak ve diğer derslerin ihzârına âit defterlerden ayrı olmak üzere defterler ihdâsına karar verilmişti.¹⁷⁵

Bu defterler, bir kere ihdâs edildikten sonra lâyetegayyer kalmayacaktı. Bu defter dâhilinde birçok açık yerler bırakılarak, vakit vakit, 'akla geldikçe yeni misâller, mutâla'alar yazılması ve lüzûm görecekları tashîhâtın icrâsı muallim ve muallimelere tavsiye olunmuştu.

¹⁷⁵Numûne olarak, iyi bir mektepte isti'mâl edilen bir defterden atide ki parçayı naklediyoruz.

Hüsn-i şükrân

Dersin planı — şükrânın ta'rifi — ebeveyn, muallimler ve iyilik edenlere karşı şükrân ni'mete bir rücu'u bunun zıddı nankörlüktür.

Bir kimseye karşı medyûn olan adamın şükrân vazifesidir, nankörlük gâyet çirkindir.

Bir iyiliğe mukâbele ederken hissettiğimiz memnûniyetten ve şükrânın insanlar arasında alınma mîsâldir.

Hülâsa — her gördüğümüz iyilik bizi vazife'-i şükrân ile mükellef kılar. Nankörlük 'ayıbdır; bir vazife'-i şükrânın ifâsı ruha hakîki bir meserret bahseder.

Hikmet: şükrân kalbin hafızasıdır, nankörlük bir nev'i alçaklıktır.

Hikâye veya kırâat — ihtiyâr a'ma ile çocuk — arslan ile fare, köylü ile yılan.

Vazife — bâlâdaki hikayelerden birini nakil veya nesre tahvîl etmek.

Bu defterler pek müfiddir. Binâenâleyh bi'l-'umûm muallimlere bunun tatbîkini tavsiye ederiz. Ma'mafihe bu defterler, el altında bulunan kitaplardan veya diğer bir meslekdâşın tedkîkâtından istifâde edilmemesini istilzâm eylemez. Mühim olanı, oraya yazılacak her emir ve nasihatın her [443] vesâyânın gâyet sarîh bir fikir veya bir mefhûma tetâbuk etmesi, mevzû'una layıkıyla mutâbık olmasıdır.

7- Fakat bahsimizi ikmâl etmeden şunu da yüksek sesle söyleyelim ki bu kadar cehd ve gayretin 'akamete mahkûm olmaması için şart-ı elzem, bâlâda zikrolunan ta'ammüm resmi de beyân edilen tavsiyeye ri'ayet etmektir.

Muallim kendi ahlâkı, kendi hüsn-i hâl ve hareketi, kendi lisânı ile misâllerin en mükte'î olsun bundan maksat her ibtidâî mualliminin bi'l-'umûm fezâilin bir nüsha-i mükemmeli, bir enmûzeci olması lazım geldiğini söylemek değildir. Böyle bir iddi'ada bulunmak müferrit ve gülünçtür. Fakat, bu fezâil fevkü'l-insâniyeye vâsıl olmaksızın — çünkü bunlar hayât-ı âdiyenin tezâhürlerine nadiren fırsat bıraktığı fezâil-i mücessimeye âittir — “sadece iyi adamları” temyîz eden evsâfî metineden müteşekkil bir esasa mâlik muallimler pek çoktur. Yalnız, muallimlerimizin, adet vasatisine her türlü ef'âl ve harekâtlarında iyi, sade, açık, çalışkan, nezâketli olmalarını ve şâkirdânımız onlardan numûne alırlarsa, iyi numûneleri taklîd etmiş olmalarını talep edelim.

8. ma'lûmât-ı medeniye tedrisât-ı ahlâkiye ile birlikte ibtidâî programlarına idhâl olunan ve hakikat halde, tedrisât-ı diniyeye merbût olmakla beraber ahlâkta dâhil olan ma'lûmât-ı medeniye [444] 1882 kânununun büyük teceddüdlerinden birini teşkil eder. Hâlbuki bu yalnız Fransa için bir teceddüd idi; çünkü diğer memleketler İsviçre, Amerika, Belçika bu husûsta daha ileri gitmişlerdi. Esasen, memleketleri idâre eden mü'essesâtın hâl-i hazırında bu teceddüden daha 'aklı ne olabilir? Bütün kuvâ-yı hükümetin âkimiyet-i milliye esası üzerine müstenid bulunduğu ve kendi kendine idâreye mecbûr bir milletin memleketinin teşkilât-ı siyâsiyesini öğrenmesi kadar tâbi'i ne olabilir?

Çocukların, kendilerini bekleyen hukûk ve vezâif-i medeniyede cahil olarak büyümeleri daha ziyade şayan-ı ta'accüb değil midir? Bunun içindir ki ihtilâl devrine âit mürebbiler bu tedrisâta sûr-ı muhtelif tahtında bir mevki'i mühim ayırmışlardı.

İbtidaları, ya'ni 27 Temmuz 1882 programlarında ma'lûmât-ı medeniye hukûk müsta'mele ve iktisâd hakkında ma'lûmâtta 'ilave edilmişti. Her ne kadar dersin bu kısmı oldukça bedihi bir menfa'at ve fâide 'arz ediyor ve ancak devre-i âliyyede okunabilirse de biraz fazla 'ad edilmişti. 1887 de bu programların ta'dîli esnasında bu ma'lûmât terk edilmiş ve ma'lûmât-ı medeniye dersleri ihtisâr edilerek memleketin teşkîlât-ı siyasiye ve idâriyesinin tettebbu'una hasır edilmişti.

9. Ma'mafihe bu mutâla'ât müsbete yanında, ma'lûmât-ı medeniye sırf terbiyevi bir kısımda hâizdir ki bu cihetten, evvelce de söylemiş olduğumuz vecihle, tedrisât-ı ahlâkîyeye takarrüb eder.

[445] Mösyö (Mabiyo) diyor ki:¹⁷⁶ Ma'lûmât-ı medeniye, tedrisât-ı ahlâkîyenin itmâmı ve kanûn ferdiye 'ilave olunan kanûn-ı ictima'î değildir de nedir? Bir vatandaş nâmuslu bir adam ve biraz da fazla bir şeydir.

Tedrisât-ı medeniyenin 'arz eylediği bu iki cihetten birincisinde memleketin teşkîlât-ı siyasiye ve idâreyesine dâir ma'lûmât veren kısmında müşekkel ve sıkıcı bir şey yoktur. Hatta denilebilir ki sin şebâbe vâsıl olmuş bir kimse yoktur ki bu husûsta tettebbu'ât-ı mahsûsada bulunmaksızın mü'essesât ve fa'âliyet idâriyemiz hakkında 13-7 yaşında çocukları tedris edecek kadar ma'lûmât-ı 'umûmîyeyi hâiz olmasın.

Cihet-i terbiyesine âit kısım büsbütün başkadır. Bu cihet diğerinden daha çok naziktir ve esas i'tibarıyla birçok muâhezâta sebep olmuştur. Bu terbiye'-i medeniyenin hükümeti lehinde bir nev' resmi ve mütemadi propagandaya tereddî etmesinden ve hukûk hükümetin hürriyet-i ferdiyeyi çiğnemesinden korkulmuştur. Bugün herkes bilâ müşkilât kabûl eder ki bir cumhuriyette tedrisât-ı medeniye cumhuriyete doğru sevk edilmeli ve diğer taraftan tecrübe de gösteriyor ki muallimler, dersleri esnasında fırkaları ayıran mesâile ve münâkaşât mahalliye düşmemişlerdir.

Cihet-i terbiyevisiyle nazar-ı mülâhazaya alınan ma'lûmât-ı medeniyenin inkişâf ettireceğini başlıca hissiyât hakkında esasen herkes müttehidü'l-fikirdir. Bu hissiyât da memlekete merbûtiyettir ve ma'lûmât-ı medeniye diğer kısmında memleketin nev'ima a'zâ ve hayâtını bildirir.

¹⁷⁶Monographies pédagogiques (Eğitim monografileri) 1887.

Ma'lûmât-ı medeniye, vatanperverlikten mâadâ, kanûna itâ'atı öğretir; [446] Hizmet 'askeriyenin, bir mükellefiyeti olmakla beraber aynı zamanda bir şeref olduğunu da ve bu hizmetten kanûn-ı cezâyâ duçar olanların ihrâc edildiğini de öğretir. Vergi husûsâtında hükümete karşı sahtekârlık etmek hem kendi kendine ve hem de diğerlerine karşı hırsızlık etmek olduğunu gösterir; bir vatanperver olmadan ol bile sınıfa gelen ve bi'l-ahire memleketine daha vasi'i ve daha ma'kûl hizmetler ifâsına hazırlanan her şâkirdin bu sûretle bir vazife'-i medeniye ifâ ettiğini ilh. da öğretir. Bütün bunlar fevka'l-âde birer mübâdi değil midir? Bunları reddedecek bir kimse bulunabilir mi?

Ma'mafihe, muallim bu bahisleri, dersinin ayrı bir kısmına mevzû'u teşkîl edecek değildi. Tedrisâtın bu cihet-i ahlâkîyesine âit bütün bahisler, diğer cihetten muhtevi olduğu ma'lûmât müsbeteye mümtezec bulunacak ve onlar arasında fırsat düştükçe beyân olunacaktır. Meselâ intihâb meb'ûsâtda re'y mes'elesinde ahaliden her ferdin hangi ahvâl-i dâhilinde hangi sûretler tahtında intihâba da'vet edildiğini nakil ettikten sonra bu nizâmın hür bir millete ne sûretle tevâfuk ittiğini gösterecek ve re'y toplamak için açık ve nâmuskâr bir propagandadan mâadâ vesâite tevessül etmenin çirkin olacağını ve bi'l-hâssa re'y satmanın 'ayıp olduğunu ve her iki ahvâlde de kanûnen müceb mücâzât bir kabahat teşkîl edeceğini ilh.' de anlatacaktır.

Hatta bu tedrisât-ı medeniye münâsebetiyle muallimlerin; birçok kimselerin zihninde alan mevcûd olan ve bu münâsebetiyle nâmuslu olmaktan ziyade mahir olan ba'zı siyasetçilerimizin ve bu münâsebetiyle nâmuslu olmaktan ziyade mahir olan ba'zı siyasetçilerimizin iyice ta'yîn etmemiş büyük kelimelerin kudret garbiyesi sayesinde ahaliyi aldattıkları ba'zı karışıklıkları izâle etmesini temenni ederiz. Meselâ cumhuriyet, hürriyet, demokrasi kelimeleri [447] aynı ma'nâyı müfid olmadıktan mâadâ aralarında bir nisbet, bir ta'alluk da yoktur. Bir cumhuriyet dâimâ ve bi'l-zarûre bir demokrat hükümeti değildir, nitekim Venedik Cumhuriyeti, kurûn vasati de hasbe'l-mâhiye bir aristokrat hükümetiydi; aynı sûretle demokrasi esasına müstenid monarşi hükümetleri de mevcûd idi: vaktiyle Fransa'da ikinci imparatorluk zamanında olduğu gibi; sonra bir cumhuriyet behemehâl hür değildir. Fransa'da terör zamanı gibi esas i'tibarıyla da bir hükümet sıfat hariciyesi bir prensipin kabûlu i'tibarıyla o hükümetin bi'l-zarûre temâyülât-ı hakîkiyesini irâe etmez ilh. İbtidâî muallimlerinin

bu sûretle şâkirdlerinin zihnine tedrisât-ı medeniye rengi tahtında gazez ve ‘avazdan ‘ari bir terbiye’-i siyasiye temellerini atmaları lazımdır. Bu sayede gençler, bi’l-ahire bu terbiyeyi sade dil sami’in sıfatıyla kulûb hatbîlerinden taleb etmeye veya pek hayırhâh bir fare sıfatıyla on paralık gazetelerden ahza mecbûr olmasınlar.

10- Bâlâda ki muhtasar beyânâtdan fer’i bir sûretde anlaşılacağı vecihle, ma’lûmât-ı medeniye ba’zen tarihe istinâd edebilir. Fi’l-vâki’i mesela eski Fransa’nın muhtasarın olsun kavânin ve nizâmât-ı mü’essesesini tedkîk, nev’âmâ mâzîye âit ma’lûmât-ı medeniyeden başka bir şey değildir. Fazla olarak tarih tedrisâtında eski zaman ile, şerâit-i maddiye ve ma’nevîye-i hayatın o kadar derin bir sûretde tehevvl ettiğı hâl-i hazır arasında icrâsını tavsiye ettiğimiz mukâyese, bizi bugün hâiz olduğumuz ve mükemmel olmamakla beraber ecdâdımızın görmüş oldukları teşkilâtın o kadar müterakki olan teşkilât-ı siyasiye ve ictima’iyyeye daha ziyade rabıta mütemâyâyıldır.

[448] Aynı sûretiyle, coğrafya münâsebetiyle, tedrisât-ı medeniyyeye âit ba’zı ma’lûmât-ı idâreye lüzûmunda coğrafya-yı siyâside bir mevki’i hâiz olabileceğinden, coğrafya dersinin ma’lûmât-ı medeniye ile ne dereceye kadar bir münâsebet-i hakîkiye ‘arz eylediğini göstermiştik. Bu sûretle coğrafya ile tarih tedrisâtının tedrisât-ı medeniyyeye bi’l-vasıta hizmeti olabilir. Ma’mafihe muallim, muhtelif derslerinde aynı şeyleri tekrar etmekten ictinâb etmeye ve tedrisât-ı medeniyede daha ziyade buna âit şeylerden bahis etmeye ve ancak lüzûmunda fırsat düştükçe bu ma’lûmâta tetâbuk eden ve tarih ve coğrafya derslerinde öğretilmiş şeyleri tahattura gayret etmelidir.

11- Tatbîkât-ı nokta-i nazarından ta’kîb edilecek usûl, tedrisât-ı medeniyede irâe eylediğimiz isneyniyete müte’allık bir isneyniyet nisbiye ‘arz etmelidir. Vekayi’a âit ma’lûmât için tarih-i tedrisâtından isti’mâl olunan usûl takrîriye mürâcaat edilir. Cihet-i terbiyevisine âit husûsatta, ahlâk-ı tedrisâtı için tavsiye olunan usûl istikrâ’i ve sokrâti ta’kîb edilir. Bu iki ahvâlde de muallim dersini tahtaya yazılmış küçük bir plan mücebince verecek ve ders hitâm bulduktan sonra bu dersin muhtasar bir hülâsasını imlâ edecektir; ara sıra bu ders, inşa sûreti tahtında bir tahrîri vazifeye mevzû’u teşkil eder.

ON DÖRDÜNCÜ FASIL

HESÂB VE HENDESE

1.Hesâb bu tedrisâtın 1° ‘amelî nokta-i nazardan 2° hırs zihni olmak üzere fâidesi. Tedrisât-ı ibtidâîyede hesâb programları icmâli olmalıdır. 3.Bu tedrisâtın üç devrede ne sûretle icrâ edileceğine dâir ba’zı mülâhazât. 4. Kesirler. 5. Metre usûlu. 6. Hesâb zihni. 7. Hendese kamilen hadesi ve ‘amelî tedrisât (mücessimât-ı hendeseye usûlu) 9. Hendesenin ba’zı nukkâtta metru usûlu, resim ve el işleriyle münâsebeti. 10 Mesâha.

Hesâb – hesâbın fâidesini ispata hâcet yoktur. Herkes lüzûmunda okuma, yazma bilmekten sarf-ı nazar edebilir; fakat sayı saymağı bilmekten vazgeçemiyor. En cahil köylüler, alacaklarını vereceklerini hesâb ediyorlar. Ve münâsebât-ı hayatiye biraz tevessu’u edip kesb-i muğlakiyet edince, hesâbın sayının isti’mâli yevmi ve mütemâdi bir hale giriyor: bundan dolayı da ebeveyninin hesap kadar ‘alakadâr göründükleri bir ders yoktur ve ‘umûmîyet üzere, muallimlerin daha fazla sarf-ı ihtimâm ettikleri bir ders de mevcûd değildir. Çünkü onlar bilirler ki hesapta kuvvetli talebeye mâlik olmak kendileri için, kâbiliyet ve iktidârları hakkında bir fıkı-i hâsıl ettirmeye emin bir vasıttadır.

[450] Hesâb tedrisâtı, fevâit-i ‘amelîyesinden mâadâ biraz tekemmül edince başka bir fâideye daha hâizdir. Bu fâide daha az câlib-i dikkattir, çünkü daha âlî bir mertebeyi hâizdir. Fakat ondan daha çok mühimdir. Hesâb fevka’l-âde terbiyevidir. Fikrin harsına hesâb kadar hizmet eden mümârese pek azdır. Hesâb her dersten ziyade, şâkirdi cevap vermeden ol düşünmeye icbâr eder; dikkate cebr eder, çünkü şâkird şaşkın olduğu zaman yaptığı bir ‘amelîyeyi tekrar yapmaya mecbûrdur; hesap aynı zamanda bi’l-‘umûm kuvâ-yı zihniyeyi fa’âliyetle getirmezse de denilebilir ki hareket ettiği dâire’-i mahdûda ve mu’ayene dâhilinde ya’ni dâire’-i mücerredâtta, her dersten ziyade muhâkeme ve istidlâli teşkîl eder. Diğer taraftan takrîb ve mukâyese ettiği mefhûmâtın vuzûh ve münakkahiyeti ve müntac olduğu te’miti ile de hoşâ gider. Şâkird diğer bi’l-cümle vazifelerini az çok iyi yapar, hiçbir zaman sûret-i kat’iyede iyi yapamaz: hesapta ise ya iyi yapar ya hiçbir şey yapamaz; ispatlar için ve hele ne de mes’ele için takrîbi şeyler, yarım neticeler olamaz. Bir mes’elenin halini bulduğu zaman, eğer bu doğru ise bunu en ‘âlem bir adamda başka türlü yapamaz. Demek

oluyor ki hesâb amelîyâtla meşgûl olmak zihin için iyi bir jimnastiktir. Hesap, zihni müfîd bir inzibâta tâbî'î kılar, çünkü hesapta bir suâle cevap vermek, yalnız bilinen bir şey'i tahattur etmek değildir; hemen dâimâ muhâkeme ve istihrâcdır bi'l-neticede çocuğa bi'l-ahire bi'l-'umûm tetebbu'atında da isti'mâl edeceği fevka'l-âde i'tiyadlar kazandırır.

2- Programların tertîbi ile bunun bir lâzimesi olan ve ta'kîbi lazım gelen usûlun burada büyük bir ehemmiyeti vardır. Bundan daha pek az [451] zaman-ı evvel hesabın aksâm-ı muhtelifesi ancak mütevâliyen öğrenilebilir zannediliyordu; cem' ile tarhın bütün sûr ve eşkâli görüldükten sonra kesirler geçiliyordu; kûsûr a'şâriye, kûsûr 'adiyenin bir sûret-i husûsiyesi gibi telakki ediliyordu; metru usûlu hesâb dersine bir nev'i mütemmim teşkîl ediyordu. Bütün bunlar şimdi değişti ve pek iyi de oldu. Mekâtib-i ibtidâîyede icmâli programlar kabûl olunarak bu sayede hesâbın aksâm-ı muhtelifesi muhâzi olarak ma'en tedris edilebiliyor. Bu sûretle, ta sıbyân sınıfından i'tibaren henüz çocuklar ilk 'aşarâtı teşkîl etmeden cem', tarh, darb, taksîm ne olduğunu öğreniyorlar: a'dâd tammeden — bunlardan tâbî'î bir sûrette müstahric olan — i'dâd a'şâriye ayrılmıyor, i'mâl erba'anın tatbîkâtı metru usûlu mikyâsâtından çıkıyor; metruları, litreleri kilogramları cem' etmek herhangi eşyâyı cem' etmekten daha müşekkel değildir. Evvela hey'et-i 'umûmîye kıvrılır sonra teferru'âta dâhil olunur; dersler mesâha i'tibarıyla tevessu'u ve terakki edecek yerde, olduğu mahalde ta'mîk sûretiyle ilerliyor ki kuvâ-yı zihniyenin inkişâf tedricisine bundan daha muvâffak bir tarz-ı hareket olamaz. 4 bilâ ile 4 bilânın 8 bilâ, 4 ile 4 ün dâimâ 8 olduğunu istihrâc eder. Ancak aynı cinsten olan eşyânın bir mikdâr mu'ayeni cem' edilebilir ve darb-ı amelîyâtının muhtasar bir cem'den başka bir şey olmadığı gösterilir. Bir çocuk, dört parçaya bulunmuş bir çürüğün üç kısmı, on iki parçaya bulunmuş aynı çürüğün dokuz kısmına müsâvi olduğunu pek a'lâ anlar; bundan da şu neticeye çıkar ki [452] bir kûsûrün iki sureti de aynı adet ile darb edilirse kûsûrün kıymeti değişmez; bunu anlamak için arada bir derece vardır; ufak bir gayret ile geçilebilir. Biraz daha gayret edilirse, sülûs ile rabi'lerin yekdiğeriyle mukâyese edilemeyeceği ve fakat bilâkis on ikide birin on ikide bir ile mukâyese edilebileceği anlaşılır. Bundan da kesirlerin tevhîd mahreci öğrenilir ki bu vasıta ile cem'ler ve tarhlar mümkün olur. Şüphesiz destûr mücerred istihrâc edilmedikçe, fikrin inkişâfı için hiçbir şey yapılmamış demektir; fakat ancak müşahhas üzerinde lüzûmu derecede

ısrâr edilirse mücerrede geçilebilir. Tekrar ediyoruz, müşahhasan mücerrede, cüz'eden külliye sonra da külliden daha külli olan bir şey'e geçmeye, ya'ni müşkilâtın tedricine ve kuvâ-yı etfâlin inkişâf müterakkisine hesâb tedrisâtı kadar müsa'id pek az ders vardır.

3- Burada bir hesâb dersi vermeye teşebbüs etmemekle beraber, ba'zı mîsâller sayesinde, teşkilât-ı ibtidâîyenin muhtelif devrelerinde, muallimin i'mâl-i muhtelifeyi ne sûretle öğretmesi lazım geleceğini göstermek istedik.

Devre'-i ihzariye — program; ta'dâd şifâhi ve tahrîrinin mübâdi'-i evveliyesini, i'dâd-ı müşahhasa üzerinde ve neticeleri yüzü geçmeyen cem' ve tarh amelîyâtı, muhtasır bir cem' sûretinde telakki edilen darb hakkında ve bir tevzî' telakki edilen taksîm hakkında ma'lûmâtı muhtevidir.

Bu ilk tedrisâtın eşyây-ı maddiye ve bi'l-hâssa vâhid vazifesini gören [453] çöpler ve aşerât vazifesini gören çubuklar vasıtasıyla icrâ edilmesini tavsiye ederiz.¹⁷⁷

İlk aşerât geçilmeden evvel, çocukların cem', tarh, darb ve taksîm ne demek olduğunu bilmeleri lazımdır¹⁷⁸ 10 'adeti teşkil ve tesmiye ve tahrîr edildikten sonra 'aşerâtı da ahâd gibi hesâb etmek ve her aşerât ile aşerât müte'âkibe arasına ilk on adet husûsunda yapılan bi'l-cümle i'mâli sıkıştırmak lazımdır. Her mümârese üç şeyi muhtevidir; 1° eşyây-ı maddiyenin bi'z-zât çocuklar tarafından isti'mâli veya gözleri önünde yapılması ya'ni hesâb maddi 2° hesâb-ı şifâhi, ki [454] bunun lafzıdır, 3° hesâb tahrîri ki irâe murakkamesidir. Bu ilk tedkîkin iyi yapılmış olması lazımdır: çocuklar; bir aşerâtın on vâhid kıyâsıya mu'adil olduğunu erkâmın dai'ma aynı kalan bir kıymet-i mutlakası ve işgâl ettikleri mahalle tâbi'i bir de kıymet nisbiyelerini

¹⁷⁷ Mekteblerde isti'mâl olunan hesap yuvarlakları (bouliers compteurs) şüphesiz pek mâhirâne yapılmış aletlerdir: her takımın yuvarlakları (ehâd, 'aşirât, mi'ât) muhtelif renklerde ve tedrici büyüklükte bulunduğu her nev'i ahâdın muhtelif ve gayr-i müsâvi kıymette olduğu anlaşılır. Ma'mafihe büyük bir mahzûru vardır; o da bu ahâd-ı muhtelifenin hakîn tesbitlerini irâe eylemez. Bundan dolayı çöpleri ve çubukları bunlara tercih ederiz. Muallim bi'z-zât i'mâl edebileceğinden masrafı da yoktur. Şu satır ile ki bir çubuğun on çiviye mu'adil olduğunu (çubuk yukarıdan aşağı on müsâvi parçaya kesilmek sûretiyle isbât olunabilir) ve bununla beraber kendine mahsûs ferdi bir şey olduğunu bi'l-netice nasıl ki bir vâhid bir vâhid ise ve bir 'aşirât on ahâde mu'adil ise; 'aşerâtın da bir 'aşerât olduğunu talebesine anlatmalıdır. Fakat çubuklardan ve çöplerden daha iyisi de vardır. Bir de simetri uzunluğunda bir santimetre 'arzında ve bir milimetre kalınlığında küçük cetveller alınır; bunlardan on tanesi birbiri üstüne konulur ve bu 'adi bir cetvele mu'adil olur. Birinciler ahâdı ikincisi 'aşerâtı temsil eder.

¹⁷⁸ Kendilerine sadece: 4+3:7 bir cem'dir. 7-2=5 bir tarhdır 3*3=9 bir darbdır 8 elmayı dört çocuk beyninde paylaşmak ve her birine iki elma vermek (yâhût 8:4=2) bir taksîm yapmak demektir, denilecektir.

olduğunu görüp anlamış olmaları lazımdır. Program metre usûlüne medhal olmak üzere metre frank litrenin ve kesirlerin tedkîkine başlangıç olmak üzere de nısf, sûls, rabi'in öğretilmesi lazım geleceğini 'ilave ediyor.

Devre'-i mutavassıta – metre usûlüyle asıl hesâbın birlikte tedrisini tavsiye ederiz: Eğer metre usûlunun eşyây-ı muhtelifesi iyice gösterilir ve bu husûsta çocuklara vâzıh bir fikir verilirse, bunlar i'mâl-i erba'aya malzeme olmak üzere herhangi eşyâya müreccahtır. A'dâd a'sâriyenin a'dâd-ı tammeden sonra dâimâ tedkîk edilmesini de arzu ederiz. Ta'dâd ve terkîm iyi icrâ edilmiş ise bunların tatbîki, cem'de ve tarhda hiçbir müşekkeli da'i değildir.

Aşerâtı irâe eden çubuklarla ahâdi irâe eden çöpler vasıtasıyla ve devre'-i ilhâziyede ki meşi ta'kîb edilerek bir rakamlı bir 'adetin müte'addid rakamlı 'adete ne sûretle 'ilave edilebileceği gösterilir. Mesela 28 ile 7'yi cem' edecek olalım. Mu'alli m sol elinde 2 aşerât çubuk ve 8 ahâd çubuk ve sağ elinde 3 aşerât çubuk ve 5 ahâd çöpü tutar.

Sağ elinde ki ahâd çöplerini birer birer sol eline geçirir ve şâkird görür ki sol elinde 2 aşerât çubuk ve 15 ahâd çöp oldu ve bunların hepsinin yerine üç 'aşerât çubuğu ve 5 ahâd çöpü kâim olabilir ve iş 35 rakamını yazmaya kalır.

[455] Müteaddid rakamlı adetlerin cem'ini izâh etmek içinde eşyây-ı maddiye isti'mâl olunabilir; fakat nev'ini tebdîl etmek iyidir. Mesela 367 frank ile 548 frankı cem' etmek lazım geldi. İlk yekûn 7 adet bir franklık 6 adet on franklık ile 3 adet yüzer franklık banknottan müteşekkil ikincisi de o sûretle teşekkül etmiş. Muallim evvela 1 franklık paraları cem' eder ve 15 bulur. Bu on beş frank 5 adet bir frank ve bir adet on franklık para ile tebdîl olunabilir. Sonra bu on frankı on franklık paralara cem' eder ve bunlardan 110 adet bulur ki bunun yerine bir adet 10 franklık sikke ve virde 100 franklık banknot kâim olabilir ilh. 915 yazılır. Bu sûret-i müşahhasa tahtında şâkird cem' amelîyâtını kavrar, nispetleri anlar ve cem' amelîyâtına sağdan ya'ni en küçük vâhid-i kıyâsların cem'inden başlamakta ki fâideyi fehm eder. Tâbi'idir ki şâkirdân a'dâd mücerredenin nispetlerini anlar anlamaz, amelîyât basite ve hâlise ile tamamen mücerred nazariyât arasında mutavassıt vazifesini gören bu maddi ispatlardan sarf-ı nazar edilmelidir. Hesâb derslerinde müşahhasan başlanır, fakat mümkün olduğu anda müşahhasan mücerrede geçilmelidir; yalnız şâkirdânın efkâr-ı vâzıha ve sarîhe yerine

yalnız kelimeler topladıklarının farkına varıldığı zaman müşahhas ve maddi ispatlara rücu'u edilir.

Tarh için de cem' için ta'kîb edilen yolun aynı ta'kîb edilir. Fakat burada ahvâlî tedric etmek lazımdır. 1° yüksek 'adetin her rakamı, küçük 'adete kendisine mutâbık her rakamdan daha büyük olur; bunda hiç müşkilât yoktur.

[456] 2° Büyük adetin ba'zı rakamları küçük 'adette tetâbuk ettikleri rakamlardan daha küçüktür: küçük bir müşekkel vardır fakat eskiden beri müsta'mel "alma" usûlüyle bertaraf edilir? 3° büyük adette bir veya birkaç safer vardır: müşkilât daha büyüktür; "alma" usulünün ne kadar muğlak olduğu ve bunun yerine daha basit ve daha 'umûmî olan telâfî usulünün ikâmesinde fâide olduğu anlaşılır. Fakat ol emirde istinâd olunan mübde'i izâh etmek lazımdır ki oda şudur: iki adetten her birine, aynı bir adet ilave edilirse bu iki adetin kıymeti tebeddül etmez. Çocuklar bu ka'ide'-i 'umûmîyeyi kolaylıkla anlarlar. Buna bir misâl olmak üzere çocuklardan ikisinin yaşları arasında ki fark meselâ şimdi üç sene ise, üç sene, dört sene ilh. sonra da ya'ni her iki yaşa da aynı 'adetler 'ilave edildikçe farkın değişmeyeceği gösterilir. Yahût meselâ Ahmed'in cebinde Mehmed'in parasından otuz para fazla veya üç aferin varakası fazla varsa, her ikisine de kırkar para daha versek yine aynı farkın bâkî kalacağı anlaşılır. Bundan sonra, daha mücerred olan bir misâl getirilir: tahtaya birbirine müsâvi olmayan iki hatt-ı müstakim çizilir ve bunlara aynı tûlda iki hat 'ilave edilir, bunların farkı değişmez. Eğer müşkilât bu sûretle tedric edilir, müşahhasan mücerrede, cüz'iden külliye geçilirse, şâkirdân dersleri anladıktan mâadâ kuvâ-yı zihniyeleri de hakîkaten tâbî'i ve müterakki bir usûle göre ikâz ve tenmiye edilmiş olur.

Eğer darb amelîyâtı da mütevâliyen ve sıraları dâhilinde irâe olunursa, bunlarında müşkilâtı diğerlerinden çok olmaz.

[457] Farz edelim ki darb hakkında ilk dersi vereceğiz. Talebeye evvela, adet kadîme vecihle, darbı ta'rîf mi edeceğiz? Darb bir 'amelîyedir ki ilh. diye mi başlayacağız? Tâbî'i hayır; eğer böyle başlarsam çocuklarını anlamazlar çünkü onlar henüz ne mazrûbi ne mazrûb fihi, ne de hâsıl darbın ne olduğunu bilmezler.

Talebeden birine derim ki: “farz edelim ki pederiniz günde 8 kuruş alacak iki gün çalışırsa ikinci gün akşamüzeri kaç kuruş alacak? 16 hayır; 2 kere 8 üçüncü günü akşâmı 3 kere 8 ve hafta başında altı gün sonra 6 kere 8 ya’ni $8+8+8+8+8+8$ veya 48 iki çocuğu tahta başına yollarım: birisi 6 adet sekizi cem’ eder, diğeri altıyı sekizle darb eder. İkisi de aynı ‘adeti 48i bulurlar. Netice olarak, darbın müsâvi ‘adetlerin cem’inden ve ihtisâr edilmiş cem’inden başka bir şey olmadığı mazrûbun tekrar edilen adet ve mazrûb fihin de mazrûbu kaç def’a tekrar edildiğini irâe ettiği ve hâsıl darbın da bunların yekûnu olduğu söylenir. O zaman darbın ta’rîfini, sûret-i mücerredesi tahtında söylerim ve bunu hafızalarına iyice hak etmelerini tavsiye ederim.

Hasıl darb, kendi kendine birkaç def’a ‘ilave edilmiş mazrûb olduğuna nazaran hâsıl darbın vâhid kıyaslarının dâimâ mazrûbun nev’inden olması lazım gelir. Mazrûb fihin de mazrûbun kaç def’a tekrar edileceğini irâe ettiği nazar-ı dikkate alınırsa, temsîl ettiği vâhid-i kıyasların hâsıl darbın vâhid-i kıyasları üzerinde hiçbir [458] te’sîri olamayacağı ve sarf bir adet mücerred gibi icrâ-yı vazife eylediği vâzihan anlaşılır.

‘Ameliyatın sûret-i icrâsını iyice anlatmak için, maddi ispatlara ‘avdet ederim. Bir hektolitre buğday 84 kuruş ederse o buğdaydan 6 hektolitresi kaç para eder? Eğer bir hektolitre buğday 84 kuruş ederse, 6 hektolitre 6 kere 84 kuruş edecek demek oluyor ki 84 i altı kere alacağız. Fakat 84 kuruş 80 kuruş ile 4 kuruştan mürekkeb evvela 6 kere 4 ü alırım. 24 eder. Sonra 5 kere 80 i alırım 480 eder. Cem’ ederim $24+480=504$ kuruş.

A’dâd tâmmе darbının muhtelif sûretlerini geçerek a’dâd a’şâriyeye gelirim. Deminki misâli alırım ve günde 8 kuruş birine 8,5 korum. Hafta nihayetinde alacağı para 6 kere 8,5dir. Virgülü hazf ederim. 85, 510 eder ya’ni 51 kuruş.

Diğеr misâl – bir hektolitre buğday 94 kuruş ederse 7,6 hektolitre buğday kaç kuruş eder? Evvela 7,6 hektolitrenin 76 dekalitreye müsâvi olduğunu söylerim; ya’ni virgülü hazf ederek mazrûbu adet tam hâline koyar ve dekalitre olarak okurum ve derim ki: bir hektolitre 94 kuruş ederse, hektolitrenin onda biri on kere daha az eder. Ya’ni kuruşun $10/84$ veya 8,4 kuruş eder. Ve hektolitrenin $10/76$ ı 76 def’a 8,4 kuruş eder veya 76 kere $10/24$ kuruş eder. Bu kava’idden a’dâd a’şâriyenin darbtı kolaylıkla istihrâc olunur. Taksîme gelelim. Evvelce tedkîk edilen i’âlde olduğu [459] gibi, evvela bir ta’rif ile başlamaktan tavk etmelidir. Evvela şöyle bir suâl sorulabilir.

Bir metre kumaş 8 kuruş ederse, 40 kuruş ile bu kumaştan kaç metre olsa bilir? Çocuklarca bedihidir ki 40 kuruşla hiç olmazsa bir metre kumaş elde edilebilir ve bu kırk kuruştan bir metre kumaşın bedeli olan 8 kuruş çıkarsa $40-8=32$ kuruş eder. Bu paradan bir metre kumâşın bedeli daha çıkarsa $32-8=24$ kalır ilh.. Talebeden biri bu muhtelif amelîyâtı tahtada yapar. Mütebâki olarak sıfır elde edinceye kadar beş tane tarh yapmış olur ve bu da 40 kuruş ile beş metre kumaş alınabileceğini vâzıhan gösterir. Demek oluyor ki 8, kırktan kaç def'a tarh edildi ise yahût 8 kırk adetinde kaç def'a dâhil bulunuyorsa, o kadar metre kumaş alınır ve darb bilinirse bu netice derhâl elde edilir.

Bir adetin diğer bir adet dâhilinde kaç def'a muhtevi olduğunu aramaya taksîm derler, diyerek derse hitâm veririz. Evvelki muhâkemededen bu 'amelîyenin birtakım tarhlar yerine kâim olduğu istidlâl olunur.

Bir taksîmde bâkî ne olduğunu anlatmak için, yukarıki misâli alarak, 40 yerine 43 kuruşumuz olsaydı bu pare ile 5 metreden fazla kumaş elde edebileceğimiz ve fakat bir metre daha fazla olmak için beş kuruş ekmek olduğu söylenir. Demek oluyor ki beş metre kumâş alırız, fazla olarak elimizde 3 kuruş kalır. Buna bâkî derler.

Taksîmin ikinci sûret-i isti'mâlini anlatmak için ber-vech-i ati [460] misâle müşâbih bir misâl intihâb olunur. 40 ceviz var. Bu 40 cevizi içinizden sekiz kişiye taksîm edeceğim. Fakat bu sekiz çocuktan her biri aynı miktarda ceviz alsın. Her çocuğa kaç ceviz verilecek?

Evvela sekiz çocuktan her birine birer ceviz veririm. 8 ceviz keder ve elimde $40-8=32$ ceviz kalır. Birer dane daha verebilirim ve $32-8=24$ ilh. kalır. Bu sûretle her çocuğa verilen cevizin 'adeti, 8 kırk içinde kaç def'a dâhil ise ona müsavidir. Demek oluyor ki tevzi'atım bir taksîm ile yapılabilir. Netice olarak derim ki: bir 'adeti müsavi parçalara ayırmaya taksîm derler.

Buna müşâbih birçok mümâreselerden sonra, herhangi bir adet tâmmın bir rakamlı bir adetle taksîmine gelirim.

Farz edelim ki 745 frangı, 5 kişi arasında taksîm edeceğiz. Farz edelim bu meblağ yedi adet yüzer franklık banknot ile dört adet onar franklık banknottan ve beş tane de birer franktan mürekkep evvela banknotları paylaşalım herkese birer banknot

verilirse iki banknot artar. Bu taksîm edilemez. Fakat bu iki banknot yerine yirmi adet onar franklık alınır da evvelce elimizde bulunan dört on frank ile 24 on frank eder. Herkese dörder tane veririz. Elimizde dört on franklık kalır. Bunun yerine 40 adet birer franklık alırız. Evvelce de elimizde bulunan beş franga ilave edersek 45 olur. Ve beş kişiden her birine 9 frank düşer. Bu sûretle taksîm yapılmış ve herkese 100 franklık bir banknot 4 adet on franklık banknot ve 9 adet de bir franklık akçe düşmüş olur ki bu da 149 franga mu 'adildir.

[461] Bu amelîyât tahtaya yazdırılır ve hesâplar yapıldıkça okunur ve talebe görür ki ilk tevzî'nden sonra kalan iki tane yüz franklık yerine 20 tane on franklık almak ve evvelce mevcûd 4 on franklıkla birleştirmek bâkî 2 yazarak sonra gelen 4'ü etmek ve sonuna kadar bu sûretle hareket etmektir.

Bir adet a'şâriyi bir rakamlı adetle taksîm etmek daha müşekkel değildir. 7,45 frankı beş kişi arasında taksîm etmek 745 santimi beş kişi arasında taksîm etmekle müsâvidir ve bu da 745 frangın taksîmi gibidir.

Maksûm-ı aleyh bir adet a'şârî ise bu sûret bir adet a'şârının bir adet tamm ile taksîmine veya hatta, evvelki gibi, iki adet tammın yekdiğeriyle taksîmine irca'a olunabilir. Bunun için bir taksîmin haric kısmeti maksûm ve maksûm-ı 'aleyh aynı bir adeti le darb edilirse, tebeddül etmeyeceğini çocuklara anlatmak kifâyet eder ve mesela herhangi bir meblağ taksîm edilecek olursa taksîm edilecek adamlar ne kadar az olursa hissenin o kadar büyük olacağı ve ne kadar çok olursa hisselerin o kadar küçüleceği kolaylıkla anlatılabilir.

Hesâbın bu i'mâl-i esasiyesi hakkında ki ma'lûmât-ı ibtida'iyenin çocuklara yavaş yavaş tedricen verilmesi ve birçok tatbîkât yaptırılmak sûretiyle zihinlerine yerleştirilmesi ve hafızaya ile'l-ebed hak olunması lazımdır. Ekseriyâ söylediğimiz vecihle: "evvela anlamak, sonra öğrenmek" fakat belki burada: "anlamak öğrenmekten müstağni kılar" da diyebiliriz çünkü bir kere anlaşılan bir şey bilinir ve unutulmaz.

Devre'-i mutavassıta ve 'aliye – hesâb tedrisâtı, devre'- mutavassıta [462] ve aliyyede ibtidâî ve ihzârî devrelerde olduğu gibi hadesi usûllerle icrâ edilemezse de esas i'tibarıyla 'amelî olmaktan fariğ olmamalıdır. Şüphesiz i'mâlin mufasssal ve usûlu bir sûretde takarrürüyle iktifâ edilemez; çocukları düşünmeye, yaptıkları şeylerin esbâbını

bi'z-zât bulmaya, bir hesapta icrâ edilecek ihtisârları anlamaya ve nihayet maddi sebâtlardan sarf-ı nazar etmeye, mücerred destûrlar üzerinde muhâkemeye ve mümkün olduğu her zaman ta'mîmler ahsâdına alıştırmak lazımdır. Ma'mafihe yapacakları hesâb amelîyâtını iyice anlayabilmeleri için ancak kat'î bir sûretde elzem ta'rifât-ı nazariye verilecektir.

Daha yüksek olan bu devrelerde, hesâb tedrisâtının 'arz edebileceği ahvâl-i muhtelifeyi tedkîke devam edecek değiliz; yalnız bir usûl ta'yîn etmek istedik: eğer muallimler izâh etmek istediğimiz bu usulü iyice anlayabildilerse, bunu isti'mâlde şüphesiz devam edecekler ve tâbi'î programın diğer aksâmı için, talebenin seni ve daha büyük olan kuvve-i idrâkiyelerinin istilzâm edeceği tehdîdât ve tahavvülâtı nazar-ı dikkate alacaklardır. Burada te'yîd ettiğimiz şudur ki, bu usûlun ruhunu muhâfaza etmekle muallimler, elde edecekleri ve tedrisât-ı ibtidâîyede sarf-ı nazar edilemeyecek netâyic-i 'amelîyeden mâadâ şâkirdlerinin zekasını iktidârları dâhilinde olmayan ve onları beyhude yere yürümekten başka bir şey'e yaramayan muhâkemât-ı nazariyeden fazla tenmiye etmiş olur.

4- Kesirler hakkında birkaç şey söyleyelim.

Devre'-i ibtidâîye – talebeye kesr hakkında ma'lûmât-ı ibtidâîye vermek [463] kesirlerin mübde'ini, mahiyetini anlatmak için kendilerine şöyle bir suâl irâd olunabilir:

Aynı büyüklükte 15 elma var. Bu elmaları beş çocuk, aralarında paylaşacaklar fakat hepsine aynı mikdârda elma düşmeli. Her bir çocuk kaç elma alacak? Çocuklar, hâiz oldukları ma'lûmât sayesinde her çocuğa düşecek hissenin, 15'i 5 ile taksîmden çıkacak hariç kısmına müsâvi olduğunu ya'ni 3 elma olduğunu bulurlar. Fakat 15 elma yerine elimizde yalnız iki elma varsa nasıl paylaşacaklar. İkiyi beş ile taksîm kâbil değildir. O hâlde evvela her elmayı müsâvi beş parçaya ayırırım, o zaman elimde on parça elma olur ve her çocuğa ikişer parça veririm. Hesap tamam olur. Demek oluyor ki her parçadan biri elmanın beşte biridir. Bir çocuğa düşen hissede bir elmanın beşte ikisidir. Görülüyor ki iki elmanın beşte bir parçası veYâhût bir elmanın beşte iki parçası yekdiğerine müsâvi iki miktardır.

Bir taksîmin hariç kısmetini ifade eden kesirin aynı zamanda vâhid-i kıyâsının mahiyeti ne olursa olsun, bir veya birkaç kısmını irâe eylediğini birçok mîsâllerle anlatmalıdır.

Üç müsâvi parçaya ayrılmış bir hatt-ı müstakimât iki parçası, hattın üçte ikisi demektir; 4 parçaya ayrılan bir çürüğün 3 parçası, çürüğün üç çeyreğini teşkîl eder ilh.. Müşahhas misâller üzerinde kesirlerin evsâf-ı esâsiyeleri bile izâh olunur.

[464] Devre'-i mutavassıta ve devre-i âliye – kesirlerin ihtisârında kasım müşterik a'zamdan bahis olunmayabilir; kâbiliyet taksîm şerâiti söylenmekle iktifâ olunur. Kesirlerin tevhîd-i mahreclerinde de mesel müşterek asgariden bahis edilmezse devre-i âliye talebesine mahrec müşterek olarak bi'l-cümle mahreclerin hâsıl-ı darbını almaktan 'ibaret olan ka'ide'-i 'umûmîyenin birçok ahvâlde sadeleştirilebileceğini anlatmalıdır. Mesela $\frac{3}{4}$, $\frac{7}{12}$, $\frac{2}{15}$ kesirleri tevhîd mahrec edilecek farz olursa, müşterek bir mahrec bulmak için, hem 12 ile, hem 4 ile ve hem de 15 ile kâbil-i taksîm bir adet bulunması iktizâ edeceği kendilerine anlatmalıdır. O halde 12×5 veya 60 almak kifâyet eder. Çünkü 4 mahreci 12'nin mazrûbudur ve 15 mahreci veyâhût $3 + 3,5$ mazrûbunu muhtevîdir ki bu 3 aynı zamanda 12 de de mevcûttur. En ilerde bulunan şâkirdânı olsun bu nev' ihtisârlarla ülfet ettirmelidir zannındayız.

5- Metre usûlünün tedrisi husûsunda yalnız iki mutâla'a dermeyân edeceğiz.

1° Çocuklara metre usûlu tadrîs edildiği zaman, bahis olunan mikyası kendilerine göstermek, onları elleri arasında verip evirip çevirtmek, birçok şeyler vezn ettirmek, akçelerin veznini ta'yîn ettirmek ilh. elzemdir çocuklar bi'l-'umûm mikyâsât hakkında evvela yalnız hades-i vâsıtasıyla bir 'ilm iktisâb edebilirler. Eşyânın kendisini görüp, elinde evirip çevirmeye mu'adil hiçbir ta'rîf, hiçbir [465] izâh yoktur. Esasen burada, manzara ve irâe vasıtasıyla tedristen daha kolay, müşterek tedrise daha elverişli muhtelif iktidâr ve kâbiliyette ki şâkirdânı hep birden 'alakadâr etmeye daha iyi bir vasıta olabilecek hiçbir ders yoktur. Şâkirdânı, uzaktan yalnız görmekle tûlları, satırları hacimleri takdîr ve tahmîne ya'ni müşâhedeye, mukâyese, hükme alıştırmak da lazımdır. 7-8 yaşında bir çocuğun bulunduğu sınıfın eb'âdını, gözleri önünde bulunan her şey'in uzunluğunu genişliğini bilmesi lazımdır. Çocuklar bir santimetre bir de simetri ilh. tûlunda bir hattı uzaktan tahmîne, tahtaya çizmeye

muktedir olmalıdır. Metre usûlü, çocuğun hafızasını gâyet müfid ma'lûmât-ı 'amelîye ile techîz ettikten mâadâ henüz müfekkiresinin tecrîdlere elvermediği birisinde, muhâkemesini de işletir. Nihayet mes'eleler için, tebdîl ve tahvîli kolay, bilinmesi fâideli birçok mevzû'ularda buldurur.

2° Metre murabbi'yle metre mik'abının tedkîkine metrenin tedkîkinden sonra başlamak her ne kadar mantıkî gibi görünürse de — çünkü metre mik'abı metreden ve gram metre mik'abından gelir — tûl-ı mikyâsı olan metrenin tedkîkinden başlayarak litrenin gramın frangın tedkîkine geçmek ve dersi nihayetlendirmek için metre murabbi'ine ve metre mik'abına rücu'u etmek daha doğru olur. Bunun sebebinde şudur ki, çocuklara ders verirken müşkilâtı kemal-i ihtimâm ile tedric etmek lazımdır. Kendilerine, bir desimetrinin metrenun onda biri olduğu söylendiği zaman, bir desimetrenin de bir litrenin onda biri ve desigramın gramın onda biri ilh... olduğunu anlarlar ve kolaylıkla hıfz ederler. Bunun içinde litrenin gramın [466] metreden geldiğini bilmelerine hâcet yoktur. Fakat bir desimetre murabbi'inin, metre murabbi'inin yüzde bir parçası olduğunu anlatmak ve sonra desimetre mikâbı metre mik'abının binde biri olduğunu anlatmakta müşekkeldir. Fi'l-hakîka bu çocukların idrâk edebildikleri müşekkel bir şeydir.

6- Mekteplerimizde en ziyade ihmâl olunan bir şeyde hesâb zihnidir. Hâlbuki hayatta her gün haline ihtiyaç hâsıl olan birçok mes'eleleri 'akıldan ve seri'i bir sûretde halletmesini bilmekten daha müfid bir şey olamaz. Çarşıda bir dükkânda bir inşaat mahallinde insanın yanında her zaman hemen bir kâlem, bir kâğıt bulunmadığı halde derhâl halledilmeye muhtaç birçok küçük mes'eleler zuhûr eder.

Esasen, hesap zihni, hâfıza-i i'dâdi tenmiye sûretiyle kıymetdâr bir menba'a haline girer. Bundan başka çocuğun dikkatini muhâkemesini dâimâ müteyakkız bir halde bulundurduğundan ve kendisini büyük bir tüter fikriye mecbûr kıldığından bütün zekâ için mü'esser bir jimnastik teşkîl eder. Şunu da 'ilave edelim ki hesâb zihni hesâb tahrîriyede fevka'l-âde bir hazırlıktır: hatta arzu olunur ki her nev' mes'eleler büyük 'adetler üzerinde tahrîren hal edilmezden evvel, küçük 'adetlerle şifâhen hal olunsun. Bu sûretle mes'ele herhalde daha iyi anlaşılmış olur.

Fakat burada her şeyden evvel bir fark gözetmek icâb eder. Ba'zen hesâb zihni diye sadece hafızadan yapılma tahrîri hesap mümâreselerinden [467] 'ibaret olan ve kuvâ-yı zihn üzerinde bir te'sîr müfîd icrâ edemeyen sarf mîhânîkî i'mâle denir.

Mesela 58 ile 36'yı cem' etmek için zihnimde bu 'adeti alt alta yazılmış farz eder ve $8+6=14$ dörde dört elde var bir; $5+3=8$ birde elde 9: yekûn 94 diyecek olursam tam ma'nâsıyla bir hesâb zihni yapmış olmam, hesâb tahrîri mümâresesini zihnen yapmış olurum; çünkü amelîyâtım yine erkâm ve i'dâdın asılları üzerinde cereyân etmiş demektir.

Hesâb zihni başka sûretle yapılır: verilen 'adetleri ayırır. Mesela bu misâlde $58+30=88$; $88+6=94$ derim; yahût $50+30=80$; $8+6=14$; $80+14=94$ diye hesâb ederim. Ya'ni amelîyâta tahrîri hesapta olduğu gibi, sağdan başlayacak yerde dâimâ soldan, en büyük vâhid kıyasilerden başlanır.

Diğer bi'l-'umûm i'mâl içinde böyledir. Meselâ 218'i 7 ile darb edeceğimizi farz edelim. Muhayyelimde 7 rakamını 218 in altına koyarak, tahrîri darbda olduğu gibi 7 kere 8 6056 elde var 5 ilh. dememelidir. Bu sûretle hareket yalnız bir hafıza gayretini ve darb ka'idesinin 'ilm-i 'amelîyesini istilzâm eder. Mütevâliyen mi'ât, 'aşarât, ahâd hânelerini 7 ile darb ederek: "7 kere 200, 1400 eder, 7 kere 10; 70 ya'ni 148, 8 kere 8=56:70 ve 56, 126 eder: 1400 ile 126, 1526 eder.

Ba'zen haksız yere olarak zihni ta'bîr ettikleri bu mîhânîkî [468] ve sırf hafızaya müstenid hesâpta, esasen pek mahdûd olarak isti'mâl olunur; bu tarz ile, birkaç rakamlı 'adetler birbiriyle darb edilemez. Yalnız 12 ve 13 ün hâsıl darbı bulunacak olsa ilk kısmın hâsıl darbını, ikinci aranırken hâtırda tutmak oldukça güç bir iş teşkîl eder; sonrada 'umûmî hâsıl darbı bulmak hemen hemen gayr-i kâbil olur. Fakat bilâkis 10 kere 13, 130; 2 kere 13, 26; 130 ve 20, 150 eder, 6 daha 156 denilecek olursa; hesâpta karışık hiçbir cihet kalmaz, bu, hatta en az kâbiliyetli zekalar için bile basit ve kolaydır.

Hesap zihni, bundan ma'ada, vesâit-i 'adiye ile icrâsı oldukça uzun olan ba'zı amelîyâtı sür'atle yapabilmek için birçok turuk-ı ihtisâr öğretir. Mesela 'aşarâtı beşe, dokuza, on bire bu 'adetlerden bii mazrûb fihe olarak isti'mâl olunduğu zaman tahvîl etmek, sonra hâsıl darbı eğer mazrûb fihe beş ise yarıya tenzîl etmek, dokuz ise hâsıl

darbden mazrûbu tenzîl ederek, on bir ise mazrûbu 'ilave ederek tashîh etmek pek kolaydır.

Mesela 132'yi 5 ile darb edelim: $132 \cdot 10 = 1320$ yarısı 660, $97 \cdot 9$ olsun $97 \cdot 10 = 970$ bundan 97'yi tenzîl etmeliyiz. Fakat 97, 100 – 53 müsâvidir; $970 - 100 = 870$, $870 + 3 = 873$ ilh. birbirine yakın iki 'adetin cem'inde de en büyük 'adeti 1,2,3 vâhid kıyâsı indirerek diğerine 'ilave etmek ve sonra adet vasatiye taz'if etmek de münâsip olur; mesela: $27 + 33$ 'adetlerini alalım, $30 + 30 = 60$; aynı sûretle $18 + 24 = [469]$ $20 + 20 + 2 = 42$ veyâhût da $21 + 21 = 42$ ilh. gibi.

Yalnız iki adet cem' edildiği zamanda bunlardan birini 'aşarâta getirecek sûretde tenzîl etmek de iyi olur. amelîyât daha kolay ve bunu müte'akıb icrâ edilecek tashîhde daha yüksek 'adetler üzerinde icrâ edilmez. Mesela 145 i 79 ile cem' edelim. $145 + 79 = 141$ 80-1; $145 + 80 = 225$; $225 - 1 = 224$ aynı sûretle $465 + 88$, $465 + 90 - 2 = 553$ olur. 298 i 586 dan tarh edelim: dirizki: $586 - 298 = 586$ – $300 + 2$; $586 - 300 = 286$; $286 + 2 = 288$ ilh..

Burada bir hesâb zihni programı çizmek fikrinde değiliz. Yalnız muallimlerin nazar-ı dikkatini bu mümâreselerin sıfat hâssaları ve sınıfta sık sık isti'mâli lüzûmu üzerine celb etmek istedik.

7-Şâkirdân; i'mâl-i erba'anın cihet-i 'amelîyesini tedkîk ederek iyice anladıktan sonra, bu i'mâlî ahvâl-i mu'ayeneye tatbîk etmelidirler. Bu tatbîkâtta hesâb mes'eleleridir. Bu mes'elelerin iyice intihâb edilmiş olması lazımdır.

Muallim, bu mes'eleleri ders esnasında mı tertîb etmelidir; büsbütün âlî bir iktidârî hâiz olabilmesi ihtimâli bertaraf edilirse, mes'ele mevzû'ularının pek kesîr (ve içlerinden ba'zısının bi'l-netice fâidesine) veya na-tamam veyâhût da tezâdı hâvi olması netâicin doğru ve tam çıkmayarak takribî sûret hallere müncer olması — ki bu çocuğu tatmîn edemez — lazım olduğu derecede müşkilât irâe eylememesi [470] (o zaman şâkirdân hiçbir cehd sarf etmez ve bi'l-netice terakki etmez) veyâhût ya büyük ve gayr-i kâbil ihtihâm müşkilât 'arz etmesi pek büyük mahzûru da'idir. Görülüyor ki bir mes'elenin tertibi, ciddi sûretde ihzârı müstelzimdir; hesap mes'eleleri irticâl edilmez.

Muallim; mes'eleleri bir kitapta birbiri arkasına mı almalıdır? Herhangi bir mes'ele mecmu'asının mü'ellifi, mes'eleleri hazırladığı şâkirdânın sür'at terakkisini evvelden kestiremez: bundan da bi'l-zarûre şu netice çıkar ki, yazdığı mes'elelerin 'adeti ba'zı mesâil-i husûsunda gayr-i kâfi, diğer husûsâtta müferritdir. Fakat her sınıfın seviye'-i iktidârı ne olacağını her mektebin ve her mahallin ihtiyacat-ı husûsiyesi ne gibi şeyler bulunabileceğini keşf edebilmesi de daha gayr-i mümkündür. Demek oluyor ki bu mes'eleler muhattas bulundukları şâkirdânın iktidârına mütatâbık değildir. Her hafta çıkan mektep gazetesinde bulunan ve diğer bir nev' mecmu'a olan mes'eleler içinde aynı mülâhazât câridir.

Binâenâleyh en iyisi, muallimin bi'z-zât kendisi tarafından yapılmış ve her devreye tetâbuk eden taksîmât ile bir mes'ele mecmu'ası yapmasıdır. Bunun için mes'eleleri bi'z-zât tertîb etmesi lazım değildir. Bir mecmu'ada veya bir gazetede bir mes'ele gördü mü, şâkirdânına muvâffak geliyorsa onu alır ve lüzûmunda mevzû'uları tanzîm ve ta'dîl ederek hıfz eder. Bunlar kendisi tarafından terâkim ettirilmiş malzeme halinde olur ve ihtiyaç hâsıl oldukça aralarında intihâb eder. Bu sûretle zamanını tasarruf etmiş ve evvelce tecrübe etmiş olduğu için, derece'-i müşkilât ve sûret-i halini bildiği mes'eleler vermiş olur. Ma'mafihe bu mecmu'aya hiçbir zaman [471] tamam nazarıyla bakmamalıdır; her sene bunu tazelemeli ve yeni 'alâvât ile canlandırmalıdır.

Burada mühim bir nokta vardır ki oda bu mes'elelerin dâimâ bir sıfat-ı 'amelîyeyi hâiz olmasıdır. Hayâli veya muğlak mevzû'ular, a'dâdın evsâf-ı mücerredesine dâir mes'eleler tedrisât-ı ibtidâîyede bir mevki'i hâiz olamaz. İlk derslerden i'tibaren, çocuklar en basit a'dâdı yazıp okumaya alıştırıldığı zamanlarda bile kendilerine yalnız bilinmesi müfîd eşyâ ve eb'adı irâe eder. 'adetler verilmelidir. Bi'l-ahire, hiçbir şey ifâde etmeyen ve çocuklar zarfından hıfz edilmeyen herhangi fikre 'adetler üzerinde i'mâl yaptıracak yerde kendilerine niçin, köyün, kasabanın, memleketin nüfûsunu irâe eden 'adetler vermemeli? Köyleriyle diğer köy arasında ki kasaba ile pay-ı taht arasında ki ilh. mesafeleri neden hesâb ettirmemeli? Onlara memleketin Avrupa'nın başlıca nehirlerinin tûlunu hesap ettirecek en yüksek dağların irtifa'ını bulduracak, kasaba virgülerinin hasılâtını bildirecek, tarihimizin en şayan-ı dikkat vekayi'ini hatırlatan tarihleri bulduracak, ba'zı saltanatların müddet devamını hesaplayacak ilh... mümâreseleri neden yaptırmalıdır?

Çocuklar bu sûretle ne kadar müfid ma'lûmât iktisâb ederler; bütün bu ma'lûmât derslere ne kadar hayat ve menfa'at verir! Mes'elelerin mevzû'uları hayat-ı hakîkiye hadisâtında, memleketde cari amelîyât ve mu'âmelât ticariye ve hesapiyeden san'atlardan mesleklerden o mahalin sanayi'inden bi'l-ahire çocukların yaşayacakları muhîtlerden alınmalıdır.

Hepsi bu kadarda değil, bundan başka mevzû'uların (mu'tiyâtın) tam [472] ve hakîki olması ve meselâ fiyâtların doğru veya hiç olmazsa hakîkata makâran bulunması lazımdır. Mesela bir 'amelenin gündeliği on kuruş, on beş kuruş ise, mes'elede üç kuruş deyip geçmemelidir. Bu gıdânın kantarı 35 kuruş mu? Yüz kuruş deyivermemeli ilh.. Mümâreseye mevzû'u olarak herhangi mu'tiyâtı intihâb etmek, çocukların müfekkiresine birçok ma'lûmât müfide doldurmak, kendilerine has selîm ve muhâkeme evsafını vermek fırsatını gâib etmektir; bundan başka kendilerine yanlış fikirlerde vermektir. Demek oluyor ki çocuğun yazdığı adetlerin a'dâd hakîkiye olmasına ve mu'âmelât-ı hıyâniyeden alınmış bulunmasına ne kadar dikkat edilse azdır. Mümkün olduğu zaman iki fâideyi birleştirmelidir; ka'ide'-i 'umûmîyesi burada olduğu kadar hiçbir yerde sehlü'l-tatbîk değildir; çünkü fer' asla zarar vermez.

Hatta mes'elelerin intihâbında bundan müntec tedris ahlâkîyide neden nazar-ı dikkate almamalı? Terbiyeye hizmet edecek mu'tiyât ve sûret haller bulmaya neden çalışmamalı? Ba'zı mesâil-i ahlâkîye mevcûttur ki bunlarında bir menfa'atı vardır: insanların evsâf-ı hüsn ve ma'neviyâtı da bir cihet-i müsbeteye hâizdir; onlarda kar û zarar nokta-i nazarından takdîr ve tahmîn edilebilir. Çocuk; hüsn-i hal ve hareketin nizâm ve iktisâdın saadet beytiyenin menabi'i evvelisi olduğunu; su'i hal 'adem-i intizâm ihtiyatsızlık ve su'i i'tiyadların ahlâkının iflası ve nâmussuzluğun esbâbı olduklarını ne kadar erkenden öğrense iyidir.

Belki de 'umûmîyet üzere, şâkirdâna yalnız en fazla üç veya dört rakamlı 'adetler üzerinde hesap-ı mümâreseleri yaptırmalıdır. Yalnız [473] cem'i i'mâlî uzun olabilir, çünkü amelîyat sahasında bu gibi cem'lere tesadüf olunur; fakat i'mal sâire, 'âlem-i umûrda tesadüf edile geldiği vecihle basit ve kısa olmalıdır.

Ekseriya sülûse ka'idesi su'i isti'mâl edilir ve mesela bir 'amele şu kadar günde şu kadar metre tûlunda, 'arzında ve 'amikinde şu kadar çukur kazmışlar ilh. gibi mes'eleler sorulur; bu mesâilin hiçbir cihet-i hakîkiye ve 'amelîyesi yoktur. Kesir

üzerine verilen vâhid kıyaslarının vezni ve mikyâsı, fâiz hesâbâtı, hisseler, eshâm, taksîmât mütenâsibe ilh. layezâl bir define teşkîl ederler. Burada da dâimâ tenevvü ettirmek ve sanki mekâtib-i ibtidâîyeden çıkan çocuklar bi'l-ahire sade çuha ticari olacaklarmış gibi, şu kadar çuhanın bu kadar temettu' ile bey' ve iştirâsı ilh. gibi mes'eleler içinde mahdûd kalmamalıdır.

Mekteplerde pek az intişâr etmiş bir nev' mesâil vardır ki oda talebeden filan veya falan amelîyât mu'ayeneyi intac edecek mes'eleleri bi'z-zât bulmalarını talep etmektir. Çocuklara mu'tâbın nispetlerini, nisbetleri anlatmak ve hem mahalliyelerini hem de muhâkemlerini tenmiye etmek için bundan daha münâsip mümâreseler olamaz.

Esasen mühim olanı, mu'ayyen bir mevzû'u üzerine olan mesâili tâdâd ettirmek değil, bu mes'eleleri iyi bir sûrette intihâb etmektir. Her nev' dâhilinde numûne mes'eleleri mevcûttur. Bu numûneler iyice anlaşılmış ise, artık buna müşâbih veya mümâsil mes'eleler vermek fazladır. Bu, vakit ziya'ına badi olan bir kesret 'akimedir. Eğer bilâkis ol emirde [474] iyice anlaşılmamış ise bu husûsta ısrar etmek ve aynı müşkilâtı muhtelif mevzû'ularda tekrar irâe eylemek lazımdır. Dâimâ yerinde saymak kabîlden hep bir nev' mes'ele üzerinde tevakkufta ve arkada şüphe veya noksanlar bırakmakta da evvelki kadar mahzûr vardır.

Görülüyor ki mes'elelerin intihâbı da diğer vazifelerin sûret-i intihâbı derecesinde hâiz-i ehemmiyetdir. Bu; muallimlerin ehemmiyetle iştigâl edecekleri bir bahistir çünkü aynı mümârese filan veya falan mu'tiyat ile pek muhtelif neticeler verebilir!

Mes'elelerin intihâbıyla, onun kadar hâiz-i ehemmiyet olan bir cihette bu mes'elelerin sûret-i halidir. Eğer mevzû' biraz uzun ise, altına, afaki bir satır üzerinde havi olduğu bütün 'adetleri yazmalı ve her birinin temsîl ettiği şey'i küçük bir harfle işaret etmelidir. Mesela şöyle bir mes'ele farz edelim.

Bir dâire, derece ta'bîr olunan 360 müsavi parçaya münkasımdır. Arzın dâiresi 10000 fersahtır. Kuşbakışı aralarında 15 derece bulunan iki şehir arasında ki mesafeyi hesâb ediniz.

Bu mes'elenin altına şunları yazmalı:

360 d — 10000 f — 15 d

Sonra aynı mahiyette vâhid kıyâsları yan yana getirerek

360 d 10000f

15 d s

Adetler bu sûretle tertîb edildikten sonra talebe bunları daha [475] İyi görür; bunların nispetlerini daha çabuk görerek, kendini sûret-i hale isâl edecek mukâyeseleri bulmak daha kolay olur. 'aks-i takdîrde şâkirdân mevzû'u dâhilinde dağınık olan ba'zı mu'tiyât ve ma'lûmâtı göremez ve bunların isti'mâlini unuttur.

Sonra eğer mes'ele muğlak ise mevzû'u tahlîl etmek ve içinde mevcûd mesâil basite ve ibtidâîyeyi tefrîk etmek ve bunların hangi sıra dâhilinde mütevâliyen nazar-ı dikkate alınmaları lazım geldiğini ta'yîn etmek lazımdır. Bu mülâhaza bizi başka bir tavsiyeye isâl eder: çocukları cevaplarını vermezden evvel, verecekleri cevabın kendilerine ma'kûl ve hakikate makâran görünüp, görünmediğini eşyâ hakkında bi'z-zât mâlik bulundukları ma'lûmâtı tevâffuk edip etmediğini veyâhût verecekleri cevabın mes'elenin mu'tiyâtı ile bir tezâd teşkil edip etmediğini düşünmeye da'vet etmelidir.

Mesela bizce fiyatı ma'lûm olan herhangi bir eşyânın 50 okkası 35 kuruşa çıkarsa gibi ilh. hatta düşünülmeden verilen cevaplara karşı ufak bir tevbih lazımdır. Gaflet-i vahim bir 'ayıb değildir; fakat insana her türlü hatâlar yaptıran tashîhi müşekkel bir noksandır.

Vahide irca'a ta'bîr olunan usûlden mahrûm kalmak doğru değildir çünkü bu usûl çocuklar için en kâbil-i fehim en basit bir usûldür; fakat ba'zen mîhânîkiyet ve destur; nispetlerin idrâk-ı hakîkiyesi yerine ve bi'l-netice muhâkeme'-i hakîkiye yerine kâim olur. Bunun için imkân hasıl olur olmaz, bunun yerine mebsût veya ma'kûs tenâsüb usûlu isti'mâl edilmelidir. [476] Çünkü bu usûl daha seri'i ve bi'l-hâssa daha fazla bir cehd tecridi, daha yüksek ve daha müdrik bir rû'yeti müstelzimidir.

Şâkirdân ba'zen sadece yapmış oldukları bir şey'i irâe ettikleri zaman bir muhâkeme yapmış olduklarını zannederler. Amelîyâtı ifade eden lisan-ı şifâhi lisan-ı erkâmın bir tercümesinden başka bir şey olmayan "nasıl"ı illet-i eşyâyı irâe ve eşyâyı izâh eden "niçin" kelimesiyle karıştırırlar. Bu sûretle i'dâd a'sâriyeden sonra şâkird

sağdan beş rakamı bir virgöl ile ayırırım çünkü mazrûnda üç ve mazrûb kıyyede iki adet a'şârı vardır diye yazar ve bir sebep göstermiş, bir şey'i ispat etmiş zanneder.

Talebeden dâimâ düzgün ve doğru bir lisân, tam cümleler talep etmelidir. Hesâb dersinde bir sırâhat lisân elde etmek pek kolaydır; şâkird bunu da bir i'tiyâd haline koyarsa diğer derslerde de muhâfaza eder. Nihayet hiçbir ma'nâyı müfid olmayan mesela parayı 'amele ile darb etmek ilh. gibi şeyler söyledirmemelidir.

Sadece teferru'attan 'ibaret fakat mühim, son bir tavsiye ba'zı şâkirdân yazdıkları mes'elelerde muhâkemeleri ve hesâbları karıştırırlar: bu iyi bir şey değildir. Hesâb yapılan kâğıt veya defter, yukarıdan aşağı hemen hemen müsâvi iki kısma ayrılır: hesaplar bir tarafa ispatlar karşı tarafa yazılır. Bu tertîb sayesinde çocuğun mes'eleyi iyice anlayıp anlamadığı hal için en muntazam ve en basit yolu ta'kîb edip etmediği ve eğer hal doğru değilse hatânın tarz-ı muhâkemede mi yoksa hesâbâtta mı olduğu kolaylıkla anlaşılır.

[477] Tashîhe gelince, 'umûmî olmâlîve tahtada icrâ edilmelidir. Muallim, çocuklara mes'elede ma'lûm ile mechûlu tefrîk ve münâsebât eşyâyı keşf ittirmeğe, arandığı bir şey'i iyice sırâhaten ta'yîn ettirmeye ve araştırılmamış hiçbir şey bırakmadan ma'lûmdan mechûle doğru meşî idâre etmeye gayret etmelidir. Bir mes'elede birkaç sûret hal-i mümkün olduğu takdirde bunların hepsini göstererek mukâyese etmek ve birinin diğerine neden mürecceh olduğunu anlatmak lazımdır.

Hesap mes'elelerini hal için cebre mürâcaat olunabilir mi? Niçin edilmesin? Bunun için tam ma'nâsıyla bir cebr dersi görmüş olmak şart değildir, bir hatta iki mechûllu birinci derecede mu'adileler hakkında gâyet ibtidâî ba'zı ma'lûmâtı sahib olmak, hesâpta halli müşkilât hakîkiyeyi badi olan mes'eleleri seri'i ve basit bir sûretde hale kifayet eder.

8.Hendese – mekâtib-i ibtidâîye hendese; isbat edilecek uzun bir du'avi silsesinden 'ibaret olan felasik hendese değildir. Hendese mekâtib-i ibtidâîyede başlıca eşkâl ile bunların mikyâsı hakkında gâyet basit ma'lûmâtı muhtevidir. Bu hendese bu sûretle ihtisâr edildikten sonra buna ba'zen hendese'-i muhtasıra ma'nâsını ifade eden (tachymètrie /takometre) nâmını verirler (Rumca seri'i tachus ve metron mikyasdan me'hûz) mekteb-i ibtidâîyede hendese tedrisâtının usûl-ı terbiyevisi,

mösyö (Leysen) tarafından 'ilm-i terbiye kamusunda vâzih bir sûrette beyân edilmiştir. Küçük çocuklara hendese okutulmak istenirse gâyet az tedris edilmesi taraftarıyız – ta'rîfler men' edilerek hutût ve eşkâl-i mücerrededen [478] bahsetmekten ictinâb olunmalıdır. Tahtadan topraktan, mukavvadan mücessemât alınmalı; bunlar çocukların ellerine vermeli ve sonra çocuklar bunları iyice görün iyice dokunup, her tarafa iyice evirip çevirdikten sonra kendilerine bunun bir hat, sönük bir zaviye, onun bir muraba'a veya bir dâire ilh... olduğu söylenir ve bu hat, bu zaviye, murabba'a dâire ilh. kağıda resim ettirilir.

Bu ibtidâi tedriste isticvâbât tarîki ihtiyâr olunabilir. Şu kadar ki çocuklara yalnız başka yerde öğrenebildikleri veyâhût görebilecekleri veya bi'z-zât bulabilecekleri şeyler sorulmalıdır. Bu zil'in uzunluğu nedir? Bu iki hattın en uzununu hangisidir? Bu iki satıhtan en büyüğü hangisidir? Uzunluk genişlikten kaç def'a daha büyüktür? İlah işte bütün bu suâllere çocuklar hades ile, i'tiyâd ile, düşünce ile cevap verebilirler ve bunlara verilen bütün cevaplar derhâl tahkîk olunabilir. Fakat onlara hiçbir zaman bir mik'abın zil'i nedir? Bir ihrâmın irtifa'ı nedir? Bir mahrutun ka'idesi nedir? Veyâhût bir dâireyi iki noktadan kat' eden hatt-ı müstakime ne derler? Dört köşeli bir kesir'ül-azla'a nedirler? Gibi suâlleri asla sormamalıdır. Çocuk hiçbir şey söylemez veya papağan gibi cevap verir ve eğer dikkat edilecek olursa pek garip hatalara düştüğü de görünür. Bir suâl sorup cevabını alamadığımız takdirde bu cevabın yarısını üçte birini, dörtte üçünü bi'z-zât söyleyerek çocuğa yalnız bir kelime hatta bir kelimenin sonunu bırakarak cümleyi bitirtmekten de daha fazla ictinâb etmelidir. Çocuğa "evet" veya "hayır" diye cevap [479] verdirecek suâller sormaktan da tevakkî etmelidir; çünkü sesiniz tahavvülâtına göre behemehâl cevap verir veya zihnen verilecek cevabı kur'a ile söyler.

Bu sûretle hülâsaten, pek ibtidâi sınıflarda çocuklara basit ecsâm hendesiye göstermek, bu ecsamı gözleri önünde tahlîl etmek, bunları teşkîl eden aksamın isimlerini söylemek uzaktan gözle veya metre ile ölçmek ve yalnız dikkatlerini zekalarını ve mahâretlerini ikâz edecek suâller sormakla iktifâ olunmalıdır. Bu tedrisât, diğer dersler gibi, eşyây-ı muşahhasaya fakat muntazam ve kâbil-i takdîr eşyâyâ tatbîk edilmiş bir eşyâ dersi olmalıdır.

Mekâtib-i ibtidâîyede, devre'-i mutavassıtada bi'l-hâssa devre-i âliyyede çocuk on, on iki yaşına gelip de mektebi terk edeceği an yakınlaştığı zaman hendese tedrisâtı daha az ibtidâî bir sıfat iktisâb ederek daha vâzıh ve daha münakkah kava'ide tâbî'i tutulmalıdır. Çocuğun mektepte aradığı ma'lûmât-ı hendesiyyenin gâyesi, anı menafi'eden 'ibaret olmalıdır. Evvela kendisine metre usûlunun fehmini teshîl etmeli, sonrada ihtiyâcât-ı hayatiyede tesâdüf edeceği bi'l-cümle satırları, hacimleri ölçebilmek vesâitini vermeli ve nihayet bihasbü'l-mahiye 'amelî olan fûnûnda; musâha, harita tersîmi ve resm-i hattı da rehber vazifesini görmelidir.

9-Metre usûluna âit husûsatda bir metre murabba'ının yüz desimetre murabba'ını ve bir metre mik'abını n bin desimetre mik'abını muhtevi olduğu [480] küçük murabba'alar tersîmi vasıtasıyla ispat edilmek istenildiği zaman (takimetre) tadrîs edilir.

Esasen murabba'a ve mik'ab müstatil ve mütevâziü'l-müstetilanın ahval-i husûsuiyesinden başka bir şey değildir ve bunların da mikyâsı aynı ispatlara muhtaçtır.¹⁷⁹

Hendesenin, büsbütün haddisi olan bu sûret tedrisi, mümtezic olduğu resm-i ve el işlerinde tâbî'i bir mu'avin bulur. Bu sûretledir ki resim hattı vasıtasıyla bir mislinin aynı irtifa'ı ve ka'idede bir müstatilin nısfı olduğu ve herhangi bir mütevâzi'ül-ızla'ın aynı ka'ide ve aynı irtifa'ıda bir müstatilin aynı sathı hâiz olduğu anlaşılır. Eğer kıvrıma, kesme ve münâsip parçalarını üst üste getirmek üzere mukavvada isti'mâl olunursa ispat daha bedihi bir şekil iktisâb eder. Çocukların kâğıt kesme, kıvrıma mümâreseleri esnasında da ba'zı eşkâlin evsâfını keşf ettikleri ekseriya vaki'idir; herhalde bu mümâreseler vasıtasıyla [481] kendilerine verilecek izâhâtı anlamaya hârikü'l-a'de bir sûretde hazırlanmış olurlar.

¹⁷⁹ Mösyö (Leysen) bu husûsta diyor ki: ekseriya yapıldığı vecihle çocuklara 5 metre x 4 metre 20 metre murabba'ına ve 5x4 metre mik'abı 40 metre mik'abına müsâvi olduğunu söylemekle iktifâ etmemelidir. Çünkü bunun hiçbir ma'nâsı yoktur. Çocuklara dâimâ tekrar edilmelidir ki bir darbde hâsıl darb dâimâ mazrûb nev'indendir. Ve mazrûb fihe dâimâ mücerredir; o sûretle ki 5 metre 4 metre ile sarf edilemez ve halde mazrûb fihe layık olduğu vecihle nazar-ı dikkate alınır hasıl darb metru murabba'a değil metre irâe eder. Binaen 'aleyh çocuğa bir şekil üzerinde 5 metre murabba'a değil metre ka'ideli ve 4 metre irtifa'inde bir müstatilin 4 parçayı muhtevi olduğu ve bu parçalardan her birinin beş metre murabba'ını havi olduğu ve müstatilin dört defa 5 metre murabba'ını ya'ni 20 metru murabba'ını muhtevi olduğu gösterilmelidir. Eb'ad sülasesi 5,4 ve 2 metre olan mik'ab hakkında da aynı muhâkeme yürütülür.

Mücessemât içinde, yuvarlanmış ve sonra açılmış müstatîl bir mukavvâ ile sathın ka'edenin etrafını teşkîl eden hat ile irtifa'ın darbıyla ölçülebileceğini ve bir menşûr içinde münâsıb bir mukavva keserek bu menşûrların aynı irtifa'ı ve ka'ideyi hâiz yekdiğerine mu'adil üç ihrâmdan müteşekkîl olduğunu göstermek pek kolaydır; bundan da bir ihrâm müsellisinin hacminin, ka'idesi sathının irtifa'ının üçte biriyle darb edilerek elde edileceği isbât olunur ilh.

10- Bu sûretle iktisâb olunan ma'lûmât, çocuklara musâha hakkında ilk 'ilmi vermek için kâfidir. Musâha hakkında verilecek ma'lûmât-ı evveliye bi-hasbe'l-mahiye 'amelî olmalıdır, ya'ni dersler, arazi üzerinde âlât-ı lâzime ile verilmelidir. Hâislerin vaziyeti, mesafenin mesâha zinciriyle ölçülmesi, künyenin, su tesviyesinin isti'mâli esas i'tibarıyla gâyet basit ve talebeye hareket etmek, açık havada gidip gelmek için iyi fırsatlar veren mümâreselerdir. Bu nokta-i nazardan musâha mümâreseleri mektep gezintilerinin gâyesini teşkîl edebilir. Çocuklar mektebe 'avdetlerinde, amelîyâtlarına mevzû'u teşkîl eden arazinin planını kâğıt üzerine çizmeye kolaylıkla alıştırılır.

ON BEŞİNCİ FASIL

EŞYÂ DERSLERİ – TEDRİSÂT-I ZİRÂİYE

1.Eşyâ dersleri: bu derslerin sarf müşahhas olan sahası (sâha-i ilmiye veya sanâî'ye) 2.Bu tedrisâtta ne sûretle hareket etmeli. Her dersi hazırlamak zarûreti. 3 Âlât-ı lâzime. 4. Tahrîri vazifeler. 5 Tedrisât-ı zirâîye: bu ders evvelkine merbûttur. 6. Sıfat-ı muza'afası: cihet-i 'ilmi cihet-i 'amelî ve bedevi mîsâller ve vesâyâ. 7. Tahrîri vazifeler: bu vazifelerin ahlâk nokta-i nazarından vecihe'-i istikâmetleri.

1.Eşyâ dersleri – eşyâ dersleri ta'bîri hakikat halde husûsu bir madde'-i tedrisiye ifâde etmez. Biraz mübhem ve bu nokta-i nazardan duçar tenkît olan bu ta'bir mevzû'uları i'tibarıyla pek muhtelif derslere te'alluk edebilir.

Eşyâ dersleri; eşyâ hakkında, eşyâ vasıtasıyla ve bu eşyâ ile verilen derslerdir ve tâbî'idir ki bunlar müşahhas şeylerdir. Demek oluyor ki sarf, tarih ve ahlâk dersleri tam ma'nâsıyla birer eşyâ dersi olamazlar. Bilâkis hadisât-ı araziye veya cevebe, hayvânâtü nebâtât, ma'deniyât-ı tâbî'îye bu tedrisâtın, oldukça vasi'i olan sahasını teşkîl eder.

Fakat bu hadisâtın tedkîki fiziğe, kimyaya, 'ilm-i hayata ve mevâlid-i selasenin tedkîki de tarih tâbî'îye âitdir. Demek oluyor ki eşyâ dersleri ta'bîri tahtında bi'l-hâssa 'ulûm tâbî'îye tedrisât-ı ibtidâîyesi anlaşılır.

[483] 2- Eşyâ derslerinin hudûdu bu sûretle tasrîh edildikten sonra (programlar bu noktada gâyet sarîh tefsîlât verirler) bu derslerin ne sûretle irâesi lazım geleceğini tedkîk edelim. İbtidaları ya'ni henüz bizden pek uzak olmayan bir devirde bu dersin isim ve vücûdu yeni olduğu zamanlarda kendi tecrübelerini terk edilmiş olan muallimler, hiçbir sûretle hazırlanmamış oldukları bu tedrisâtı icrâya da'vet edildikleri zaman, çocuklara öğretecekleri ma'lûmât-ı cedîdeyi muhtevi bir kırâat kitabı kabûl etmiş olmakla müşkilâtı halletmişler zannederlerdi. Çocuklar okudukları şeylerin hepsini anlamasalar bile hiç olmazsa hatırlarında bir şey kalacağını zannederlerdi. Esas i'tibarıyla bu şayan red tarîk terbiyevinin bir fâidesi vardı ki oda en cahil adam bilmediği bir şey'i tedris ediyorum zannederdi. Bugün bunlardan uzaktayız. Eşyâ derslerini tedris edebilecek derecede 'ilm-i müktesini hâiz olmayacak bir muallim

olmadığı gibi bu derste de bir metnin kırâat menfa'âlesiyle zihinlere en küçük bir ma'lûmât verilebileceği zehâbında bulunan bir muallim de yoktur.

Canlı ve şahsi bir sıfatı hâiz olması lazım gelen bir ders varsa o da ahlâk tedrisâtıyla beraber eşyâ dersleri tedrisâtıdır.

Usûl-ü hads ile usûl-ü sokrâtiye en başlıca cây-ı tatbîk olan bir ders eşyâ dersleridir. Şu gördüğünüz şey nedir? Şu, bu nispet tahtında ne görüyorsunuz? Yâhût eğer küçük bir tecrübe yapacaksanız: şimdi ne oldu? Niçin? Şu veya bu şerâit tahtında ne olurdu? Ba'zı suâller muhakkaktır; ba'zıları vâhidir. "Telkîn [484] etmesini bilmek en büyük kiyâset terbiyedir" lafz meşhûrunu burada tekrar pek münâsip olur.

Bu husûsta, muallimlerin su'î niyetle değil, 'arz eyledikleri nezâketten dolayı tebâ'üd ettikleri birtakım vesâyâ mevcûttur. Ba'zı derslerin câlib-i menfa'at ve hüsn-i sûretle idâre edilerek, dikkat 'umûmîye arasında gâye'-i hakîkiyesine tekârüb edeceği yerde, yavaşlayarak yolunu şaşırmayı, dikkatli ve hüsn-i niyet sahibi ba'zı müfekkirelerce der ki müşekkel dekaîkindendir.

Binâenâleyh bu nokta-i mühimme üzerinde ısrar ederek ibtidâî muallimlerine deriz ki:

1° Ba'zen üzerlerinde tevakkuf ettiğiniz tafsîlât ve teferru'at fazladır; çocuklar ve pekâlâ bildikleri veya bi'z-zarûre sonra kendi müşâhedât-ı şahsiyeleriyle, ebeveynleriyle veya arkadaşlarıyla olan mükâlemelerinde sızsiz öğrenecekleri şeyleri öğretmek sûretiyle kıymetdâr bir vakit zayi'î etmiş olursunuz. Mesela çocuklara camın sert, düzgün, şeffaf ilh. olduğunu ve elinizdeki bir cam parçasını yere düşürerek kırıldığını ve kırılmış cam öğretmemiş olursunuz; çünkü onlar bunları bilirler. Yâhût onlara bir kuş göstererek bunun bir başı, iki ayağı, tüyleri ilh. olduğunu söylerseniz yine bir şey olmaz. Çocuklara bir masanın dört ayağı, dört köşesi bir çekmecesini olduğunu söylemek eşyâ dersleri vermek değildir. Eşyânın isimlerini söylemek tereküp ettikleri aksamı, evsâf zâhiriyyelerini ta'dâd etmek bir fihrist tertîp etmek, [485] bir müfredat cetveli tanzîm etmek demektir; bu, çocuklara eşyâyı göstermek değildir. Çünkü bu sûretle onları bir şey anlamış olmazlar. En fazla yapabildiğiniz bir şey onlara ba'zı kelimelerin sûret-i tahrîrini öğretmek olur; fakat çocukları ne

mukâyeseye ne hükme alıştırmış ne de müfekkirelerini tevsi'i ve takviye etmiş olursunuz.

Ba'zı vaka'ât olur ki çocuklar bunları bilmediği veya ma'lûmât-ı cedîdeye nokta-i hareket teşkîl edecek derecede bilemedikleri halde siz onlarca ma'lûm farz edersiniz. Bu mahzûra muallim tedrisâtının bi'l-'umûm aksâmında ve bi'l-hâssa eşyâ derslerinde ma'rûzdur. Bir izâh tamamıyla ma'lûm tamamıyla mefhûm bir şey farz edilir ve buna ma'lûm olmayan veya daha az ma'lûm olan bir şey bi'l-mukâyese rabt olunur. Ma'lûmdan mechûle geçmek ya'ni hemen dâimâ basitten mürekkebe, müşahhasan mücerrede, tecrübeden 'aklîyeye (filozofların ta'bîrinde) tedrisât esnasında dâimâ hatırdâ bulundurulacak ve fakat tatbîki beyânından müşekkel olan bir ka'ide'-i mühimmedir. Tam ma'nâsıyla ta'lîm 'illet-i eşyâyı göstermek ya'ni bir şey'in ancak kendine takaddüm eden ve kendisini tevlîd eden diğer bir şey'in netice olabileceğini göstermektir. Demek oluyor ki izâhât esnasında yalnız tamamıyla sarîh veya evvelce izâh edilmiş şeyler üzerine istinâd olunmalıdır; o sûretle hareket edilmelidir ki söylediğiniz şeylerle evvelce söylemiş olduğunuz şeyler arasında sıkı ve sehlü'l-fehmm bir münâsebet bulunsun; ba'zı dersler vardır ki bunları kâbil-i derk bir hâle koyabilecek sâir derslerden sonra gelmedikçe bahis edilmemelidir. Yâhût kendi kendinize ta'yîn edilecek ve asla tecâvüz edilmeyecek ba'zı hudûtlar vardır ki şâkirdânınız daha ziyade kesb-i [486] mûmârese ederek sâha-i mechûlât dâhilinde ilerleyebildikçe daha geri götürebilirsiniz. Mesela cam mes'elesini alalım. Camın ne sûretle icâd edilmiş olduğunu anlatmak kendileri için calib-i menfa'at olabilir. Fakat vak'adan, sûret keşfi takrîr eden hikâyeden öteye geçerseniz, ancak kimyanın hal edebileceği suâllere tesâdüf edersiniz. Talebenize bir çaydanlık gösterirsiniz. Ve ağzının sath-ı aliyesinden daha yüksekte olduğunu müşâhede ettirerek eğer daha aşağı olsaydı vukû'a gelecek şey'i bir tecrübe ile irâe edersiniz.

Buraya kadar iyi, çocuklar söylediklerinizi anlar; çünkü onlara yalnız gördükleri ve gözleriyle de tebeyyün edebilecekleri şeylerden bahis etmiş oldunuz. Fakat bundan daha ileriye giderek, esbâbını anlatmak için kendilerine evvelce mültesik kaplar derûnunda muvâzenet mâyiât kanûnunu anlatmış olmanız lazımdır; her şey için de böyledir.

Görüyorsunuz ki aynı mevzû'u üzerinde; aynı dersi muhtelif derecât üzerine verebilirsiniz; en mühimi nereye kadar gidileceğini nerede tevakkuf edileceğini bilmekten ibaretdir. Binâberîn bu hudûd şâkirdâna evvelce bahis edilmiş olan ve bunlardan hıfz edebilmiş oldukları şeylere tâbi'idir. Esas i'tibarıyla kendilerine bildikleri şeylerden bahis ile iktifâ olunursa hiçbir şey öğretilmiş olunamaz ve ma'lûmâtlarına başka şeyler 'ilave edilmek istenirse kendileri için gayr-i kâbil ta'akkül bir neticeye pek çabuk vâsıl olunur. Bu iki mahzûrdan ictinâb etmenin vasıtası atlamazdan evvel bakmak, ta'kîb edilecek [487] tarîki evvelden istikşâf etmek, yavaş yavaş ilerlemek ve her def'asında ma'lûmât müktesibelerine ancak az bir şey 'ilave etmektir.

3° Nâ-be-mahal ve ka'idesiz istidrâdlara eşyâ dersleri kadar fırsat veren hiçbir ders yoktur; bunun sebebi de pek basittir. Tedâ'i-i efkâr kadar mütenevvi' hiçbir şey yoktur. Fi'l-vakî'i iki şeyden birinin diğerini fikrimizde da'vet etmesi için tesâdüfî bir münâsebet kâfidir. Bundan dolayı birbiriyle hiç münâsebeti olmayan şeylerden bahis olunur; bunlara benzeyen ve zihinde sarîh hiçbir fikir bırakmayan saded hârici lakırdılar da bundan ileri gelir.

Kömür üzerine bir ders verirsiniz, harâret istihsâli hakkında ki evsâfından bahsederken o dünden vesâir mahrûkâtan bahsedersiniz. Fakat bu ta'dâdı tevsîf edecek olursanız mahrûkât üzerine 'umûmî bir ders vermiş olursunuz ki bu mevzû'unuzun büsbütün haricindedir. Fi'l-vakî'i herhangi bir mevzû'u üzerine, hayvân, nebât, ma'den olsun bir ders verirken bunların evsafından birkaçından bahsetmemek pek müşekkeldir. Bu evsâfı müştereken hâiz diğer nev' eşyâda mevcûd olduğu için, derhâl bu sıfat hakkında 'umûmî bir sûretde bahis olunur.

Eğer, Bi'lakis derse mevzû'u olarak bir vâsf-ı 'umûmî alınırsa, bu derste çocuklarca henüz derece kafiyede ma'lûm olmayan efrâddan bahsetmemek de güçtür. Bu, ihtirâz edilmesi lazım gelen iki mahzurdur. En iyisi, belki de yalnız efrâda âit derslerden başlayarak bunların yalnız en zahiri evsafını söylemek, bunları aynı evsafa [488] hâiz oldukları kolaylıkla tezâhür edecek diğer fertlerle fakat bu husûsta çok tevakkuf etmeden mukâyese etmektir.

4° Eşyâ dersleri, her dersten ziyade, muhtelif iktidâr da şâkirdâna verilebilir; bu derste birinin bilmediğini diğer tamamlar. Binâenâleyh eşyâ derslerini bütün

talebenize birden veriniz. Eğer dersler, en küçükler için pek ciddi görünürse, onlarında sia-i iktidârı dâhilinde bulunan ve kolaylıkla direk edebilecekleri ba'zı mülâhazât, ba'zı tatbîkât 'amelîye karıştırınız. Bi'lakis mevzû'u büyük şâkirdânca ma'lûm ise ders esnasında daha yüksek ba'zı izâhât talep ediniz; küçük çubukların henüz tebeyyün ile iktifa edecekleri 'alel vak'atı büyüklere taharri ettiriniz.

Bu mülâhazâtı, İngiliz filozof ve 'ilm-i terbiye mütehassısı (Aleksandıryan)'ın bir numûne dersi hakkında ki beyânâtı ile itmam edelim: “eşyâ derslerinin kava'id muhtelifesini daha iyi anlatmak için misâl olarak deve üzerine bir ders alalım. Talebe henüz bu hayvânı görmemişler¹⁸⁰ fakat kendilerine bir deve resmi gösterilir. Bu ders ilk derslerden biri olamaz; insanlarla birlikte yalayan hayvânât beytiye, bârgîr, merkep, inek, koyun evvelce anlatılmış olmalıdır.

Şüphesiz, 'ilm-i hayvânâta âit bir ta'rîfin nizâm-ı kat'isini ta'kîbe mecbûr değiliz; fakat teferru'atta nazar-ı dikkate alınacak bir usûl mevcûttur. Evvela deveyi bir yük hayvânı olarak ta'rîf edebiliriz. Bu oldukça 'umûmî ve bi'l-ahire gelecek izâhâtın anahtarı müsâbesinde olan teferru'attan [489] olduktan ma'ada, mevzû'u bahis olan hayvânın fâide'-i hakîkiyesini tebeyyün eder. Bu husûsta deve ile, aynı şey'e yarayan hayvânât-ı sâire arasında mesela bârgîr, mürekkebü fil ilh. gibi kısa bir mukâyese yapılır. Fakat devenin bu sıfatı hakkında — sanki dersin mevzû'unu teşkîl ediyor gibi — ısrâr etmemelidir. Devenin irâe eylediği menfa'at hakîkiye, bu hayvânın çöl hayvânı olarak 'arz eylediği teşkîlât-ı mahsûsadır. Burada yekdiğeri üzerine icrâ-yı te'sîr eder iki mevzû'u teşkîl ediyor gibi ısrar etmemelidir. Devenin irâe eylediği menfa'at-ı hakîkiye, bu hayvânın çöl hayvânı olarak 'arz eylediği teşkîlât-ı mahsûsadır. Burada yekdiğeri üzerine icrâ-yı te'sîr eder iki mevzû'u vardır; bu bir hâlet-i nisbiyedir ve bunda nizâm mecbûru değildir.

Mevki'den, ya'ni çölden başlayabiliriz, fakat çölü yalnız deve ile olan münâsebeti dâhilinde tasvîr etmeliyiz. Çöl hakkında ba'zı izâhât veririz. Fakat 'alel mes'elesini karıştırmayız; bu sarf coğrafya sahasına âit ayrı bir dersin mevzû'unu teşkîl eder.

¹⁸⁰ Bu mutala'a, şüphesiz Fransız talebesine âittir! (tercüme)

Afrika'nın Suriye'nin ba'zı aksamında gâyet geniş sahalar vardır. Bunlarda su ve nebât, birbirinden pek uzakta bulunan ba'zı nukât da mevcûttur. Bu vasi'i sahalar hemen her yerde yâbis kum veya çıplak kayalarla mestûr olarak 'arz-ı vücûd eyler. Su ve nebât bulunan küçük yerlere "vaha" ta'bîr olunur. Burada suyun esbâb-ı fıkdanına kadar çıkmamalı ve ne de yağmurların nedretinden ileri geldiğini ve bunun sebebi de okyanusların pek uzak bulunmasından ileri geldiğini ilh. da söylememelidir. Sonra sıra devenin gıdâsı azaldığı zaman hörgücünün de küçüldüğünü ve bunun deveye gıdâ husûsunda ihtiyât ambarı teşkîl ettiğini de söylemelidir. Sonra mi'deden ve teşekkûlât-ı 'umûmîyesi i'tibarıyla o gözün, karacanın, koyunun mi'desine benzediğinden bahsetmeli ve bunun geniş getiren [490] hayvânlara mahsûs olduğundan, fakat devenin mi'desi uzun bir zaman için yiyecek ve su hıfz edebilmek nokta-i nazarından diğerlerinden farklı olduğundan bahis olunmalıdır. Devenin ayakları bârgîrin ayakları gibi toplu olacak yerde geniştir. Binâenâleyh kumda yürümek için muvâffaktır. Devenin gözleri, çölde kasırğa sûretinde kalkan kumlara karşı muhâfaza edilmiştir.

Dizleri eğilip yün almasına müsa'iddir. Bütün bu tasvîrâtın menfa'at ve sebep mevcûdiyeti yalnız fâide nokta-i nazarındandır. Tarih tâbî'i mütehasssının deve hakkında ki ta'rifât ve tasvirâtı bundan büsbütün başka olur ve sebep atıyesi 'adi bir müşâhedecinin gözlerinden kaçan ba'zı nukâtı irâe eder.

Bu misâl ile ma'kûl bir sûretde fehm edilmiş ve iyi idâre edilmiş ve belâgat ile olmasa da haz ve cazibe ile verilmiş bir eşyâ dersinin ne olabileceği ve ifade eylediği tedrisâtın hangi şerâit tahtında hakîkaten müsmir olabileceğini gösteriyor.

Bu şerâit arasında dâimâ elzem olan fakat burada ahlâk tedrisâtında olduğu gibi sûret-i mahsûsada esas olan bir şart vardır ki o da eşyâ derslerinin istilzâm eylediği hazırlıktır. Muallim bu tebdîre ri'ayet etmez, sınıfına gelmezden evvel dersini hazırlamazsa, ne kadar mahir ve muktedir olsa da her dersten ziyade eşyâ derslerinde gerek bir yerde saplanmaya gerek şaşımaya ve şâkirdlerinden biri tarafından sorulan bir mes'ele karşısında sükût etmeye ma'rûz kalır. Evvelce de söylemiş olduğumuz vecihle usûl sokratının isti'mâli mevzû'u hakkında gâyet [491] sarîh ve gâyet mu'ayyen bir rû'yeti müstelzimdir. Binâberin, mevzû'u pek fazla teferru'at ve tafsîlâta kâbiliyetli olan bir derste bu zarûret daha büyüktür. Eşyâ derslerinde ictinâb olunacak

birçok hatalardan kendini muhâfaza etmek için yegâne çare her dersin tam ve mûşikâfâna bir sûrette ihzârıdır.

Devre'-i mutavassıta ve devre-i âliyyede 'ulûm tâbî'ye ve hükmiye tedrisâtı, hâiz olduğu ilk şekil tıfılânen çıkararak daha tedrisi ve daha kat'î sûrette muntazam bir hale girer.

3- Ma'mafihe bütün bunlar muallimin, en büyük talebesiyle bile usûl hadsi veya tecrübeyi terk etmesine bir sebep teşkil etmez. Bu tedrisâtın bi'l-'umûm derecâtından anlayabilmek için göstermek lazımdır. Az çok tamam âlât ve edevâtın lüzûmu bundan ileri gelir. Bu âlâtın cem'i mekteb müzesini teşkil eder ki bu da kemâl-i ihtimam ile tasnîf edilmiş ve ma'lûmât-ı evveliye' _i 'ilmiyenin i'tâsına hâdım eşyây-ı muhtelif mecmu'alarıdır. Bu müzelerin teşkilâtından ve bunları teşkil eden eşyânın tevâfuk etmesi lazım gelen şerit den mahall-i lazımda oldukça tafsîlât ile bahsettiğimiz için tekrara hâcet yoktur.

Ba'zı fizik, kimya tecrübeleri, hatta en basitleri bile (esasen bunlarla iktifa etmelidir) ba'zı âlât-ı mahsûsa isti'mâlini istilzâm eder ki bunlarda ekseriyâ mekâtib-i ibtidâîyede yoktur. Bu muallimleri durduracak bir müşekkel değildir. Bu edevâtı sadeleştirmek veya bunları en müsta'mel ve carî eşyâ-ı ile i'mal etmek ekseriya pek kolaydır. Bir hokka gâyet [492] güzel bir ispirto lambası yerine kâim olabilir; bir saksı bir kömür ocağına tahavvül olunabilir ilh.;

4- Fakat her türlü ahvâlde ve her devre için, çocuklara söylediğiniz veya gösterdiğiniz şeylerde fikirlerinde bir şey kalmasını istiyor musunuz? Onlara, hiç olmazsa dersinizin cevherini muhtevi olacak, iktidarlarına muvâffak bir şekilde tahrîri vazifeler yaptırınız: devre-i âliyyede bu vazife, her şâkirdin kendine göre yapacağı az çok uzun bir inşa olur; devre'-i mutavassıtada hıfz edilecek kava'id-i 'umûmîyeyi mübeyyin birkaç cümle hülâsa devre-i ibtidâîyede bu hülâsa imlâ edilebilir. Veyâhût mükerrer suâllerle elde edildikten sonra tahtaya yazdırılır. Bu sûretle söylemiş olduğunuz şeylerin iyice anlaşılmış olduğuna emin olabilirsiniz ve bu da şâkirdleriniz için muhtelif derecelerde gâyet müsmir bir lisan-ı mümâresesi ve hatta bu nukâta dikkat etmiş iseniz inşa mümâresesi olur.

5- Tedrisât-ı zirâîye – mekâtib-i ibtidâîyede zirâat tedrisâtı eşyâ derslerine merbûtdur. Bu merbûtiyet zirâat tedrisâtının sıfat-ı ‘amelîyesiyle gâye’-i hakîkiyesi arasındaki i’tilâf salimden ileri gelmektedir. Bununla beraber birçok mekâtib-i ibtidâîye de zirâat-ı tedrisâtı müşâhede ve tecrübe üzerine değil kitap üzerine mübtenîdir.

Ma’lûmât zirâîye tedrisâtı çocukların hafızasından ziyade [493] zihinlerine te’alluk etmeli, hayat-ı zirâîye hadisât yevmiyesinin müşâhedesini ve basit tecrübeler üzerine istinâd etmelidir; bu tecrübe mektebin mâlik bulunduğu menabi’i maddiyeye mütatâbık olmalı ve en mühim amelîyât zirâîyenin ma’lûmât-ı esasiye’-i fenniyesini bedâhet derecesine îsâle ma’tûf bulunmalıdır. Çocuklara öğretilecek şey bu tecrübelerde turûz icrâ’iyenin teferru’atı ve hele o emir, ta’rîfât veya vesâyây-ı zirâîye hülâsası değil, bu amelîyâtın esbâbı ve bunlara müterâfık hadisâtın izâhıdır. Ol emirde her zira’a öğretilcek şey: nebâtât mezru’anın sûret-i nemâsının şerâit-i esasiyesini bilmek, zirâat ‘adiyenin ve hıfz-ı sıhhat insan ile hayvânât-ı ehliye hıfz-ı sıhhatinin kavâidinin sebep ve hikmetini anlamaktır. Bu da yalnız usûl-ı tecrübe ile elde edilir.

Bundan maksat şunu söylemektir ki tedrisât zirâîyeyi, yalnız bir zirâat kitabının bu kitap her ne kadar mükemmel olsa da şâkirdânı tarafından ezberlenmesinden ‘ibaret zanneden bir muallim yanlış bir yola sapmış olur; bu tedrisâtta behemehâl gâyet basit tecrübeler ve bi’l-hâssa müşâhede mürâcaat olunmalıdır.

Fi’l-vaki’i, müşâhede edilecek vak’ayı çocukların gözleri önüne koymakladır ki onların zihinlerinde yeni zirâat ‘ilminin ibtinâ edeceği efkâr-ı esasiye te’sîs edilebilir; bu efkârı köylü talebe ancak mektepte edinebilir. Binâenâleyh mektepte kendisine pederinin muallimden daha iyi bildiği ve tecârüb-i ‘amelîye’-i zatiyesiyle behemehâl öğreneceği şeyleri öğretmekte hiçbir fâide yoktur.

[494] 6- Mekâtibde tedrisât-ı zirâîye kamilen tecrübi olmamalıdır. Bilâkis ma’lûmât-ı fenniye’-i muhakkaka üzerine müstenid bulunmalıdır.

Nizâmname ‘ulûm tâbi’iye ve hükmiye ile zirâatı tefrîk etmiyor ve senenin her haftasında iki sa’atten bir sa’ati fûnûna bir sa’ati zirâate hasr etmeye lüzûm yoktur. Mevâd-ı dersiyenin sûret-i tevzî’ mevâsim ve derece’-i harâretin tecrübelerin sûret-i icrâsına müsa’id olup olmadığı nazar-ı dikkate alınarak icrâ olunur esas i’tibarıyla

nebâtâtın hayat ve inkişâfına müte'allık her şey (tecrûbe bahçe ve tarlasında amelîyât, zirâî ziyaretler veya gezintiler) ilk baharda ve yazın icrâ olunmalıdır.

Eğer ma'lûmât-ı fenniye'-i ibtidâîye iyi bir sûretde 'arz ve irâe olunur ve sonra ma'lûmât-ı zirâîye veya mübâdi'-i evveliye'-i sıhhiye için nokta-i istinâd olarak isti'mâl edilirse, bunlara tahsîs olunan sa'atler programın sûret-i ma'kûlede tatbîki için kâfi gelir; şu şart ile ki bu ma'lûmâtı şâkirdânın sia-i zekâi'yesinden ileri götürmemelidir.

Bu faslın ilk kısmında ma'lûmât-ı evveliye'-i fenniye ve hükmiyenin mekâtib-i ibtidâîyede ne sûretle ve hangi vesâit ile verilebileceğini tedkîk ettik. Fakat bunlar daha ziyade durûs-i ihzâriyedir; hakîki tedrisât zirâîye tarlalarda veya hiç olmazsa mektebin bahçesinde verilir. Bütün köy mekteplerde veya hiç olmazsa mektebin bahçesinde verilir. Bütün köy mekteplerimizde mektep tarlası ta'bîr olunacak birer numûne tarlası bulunmalı ve burada en muktedir talebe iktidârları dâhilinde zirâat, bahçecilik dersleri görmelidir.

Bu derslerin ruhu ne olabileceği görüldü. Bu husûsta daha münakkah ba'zı tafsîlâta girişelim. Behemehâl elzem olan ma'lûmât-ı fenniye ibtidâdan [495] iktisâp edildikten sonra bu tedrisâtın mahiyet i'tibarıyla 'amelî olması ya'ni bilâvasıta çocukların gözleri önünde mevcûd eşyâya, amelîyâta âdetâ tetâbuk etmesi lazımdır.

Muallim talebeye sâkin oldukları mahallin muhtelif nev'ideki topraklarının fark ve temyîzini bu topraklardan her birinin evsâf ve nakâisini öğreterek iyi toprakları tezyîd ve fenalarını tashîh etmek husûsunda en az bir masrafla en mü'esser bir sûretde isti'mâl olunabilecek vesâiti tadrîs eder. Islâh-ı türâb usûlleriyle bunların sûret-i tatbîk ve isti'mâlini, köylerin en 'akıllı köylüleri tarafından esnâ-yı tatbîkinde göstermek fırsatını da bulabilir.

Gübrelerin fâidesini, gübrelerin evsafını muhâfaza için ittihâzı lazım gelen tedâbiri bunların tarz-ı isti'mâlini ilh. de öğretebilir. Her gün mektebe gelirken bi'z-zât müşâhede etmeye muktedir oldukları şeyleri tahattur ettirerek ve bunlar üzerine calib-i menfa'at mukâyeselere sebebiyet veren musâhabeler yaparak, köylülerin musâmaha veya cehâlet yüzünden duçâr oldukları zararları anlatır. Bu sûretle verilen dersler çocukların şiddetle nazar-ı dikkatini celb eder ve zihinlerine lâyezâl bir sûretde

hak edilmiş bir ders olur. Bundan hayvânata edilecek ihtimâmâtıdan ve bunları hüsn-i muhâfazanın ehemmiyetinden dâimâ iyi âlât ve tekemmül etmiş edevât-ı isti'mâl etmekte ki fevâidden nihayet ba'zı zirâat usûllerinin tohumların ba'zı nev' nebâtâtın, ağaç veya sebzelerin ı havâlide i'tikâdât-ı bâtilâlarında sebât edenlerin zararına olarak isti'mâl edilmekte olan usûl zirâata, tohumlara ağaçlara sebzelere olan rüchânından bahis edebilir.

[496] Bu kadar mütenevvi' havâlîye, vilâyâta mâlik bir memlekette, mektebe devam eden çocukların ihtiyâcâtı o kadar mütenevvi'dir ki bu husûsta ber-vech-i istikâmet ta'yîn etmek bizce kâbil değildir.

Bulundukları mahalli tedkîk, menâbi'ni taharrî, mahsûlât ve varidâtının tezyîdi husûsunda müsta'id olduğu ıslâhâtın ne olduğunu ta'yîn her muallime âit bir vazifedir. Muallim tedrisâtını bu ihtiyacât-ı muhtelifeye tetâbuk ettirmelidir; dersleri hâiz olacakları sıfat-ı ahlâkiye ve intâc edecekleri kava'id hat ve hareketten haric olarak müfid ve 'amelî bir kıymeti hâiz olmalıdır; bu sûretle genç şâkirdânına irâe eyleyeceği menfa'ate hayret eder.

'Umûmî bir ma'lûmât ile iktifâ etmeyerek başka şeylerde yapabilir. Münâsip bir zamanda talebesine bir ağacın nasıl aşılandığı budandığını neden göstermesin? Kendisine verilmiş olan ve ekseriya zevk veya menfa'at şahsiyesi için tatbîk ettiği tedrisâtın talebesini neden müstefid etmesin! Ağaçların budanması, tertîbi yorucu bir şey değildir: hatta eğlenceli bir dinlenme bile teşkil eder. İbtidâî muallimlerimiz bütün köylerde ağaçcılık zevkini uyandırmalıdır ki ağaçlar bir köy ahalisinin tezyîd servetine hizmet ettikten mâadâ çünkü fena ve kıymetsiz meyvelere leziz ve nadir meyveler kâim olur. Meyhâne müşterileri azalır, 'amelenin ahlâkı düzelir keseleri dolar.

Arı büyütmesi de bununla meşgûl olan mahaller için büyük mahsûlât te'mîn eder. Binâenaleyh bu da ihmâl edilmemelidir. Bunun içinde mektebin bahçe veya tarlasına birkaç kovan yerleştirmek kafidir. Darü'l-mualliminden [497] çıkan bütün muallimler arı beslemesini bilmelidir. Vaktiyle görmüş oldukları tecrübeleri unutmuş olsalar bile, tahattur etmeleri için birkaç kitap okumak kafidir.

Muallim bunlara muzır hayvânât ve haşerât hakkında ve bunlardan ne sûretle tevakkî edileceğine dâir ba'zı ma'lûmât, hıfz-ı sıhhat, iktisâd zirâî ve beyti usûl-ı

defteri’-i zirâî, i’tiyadât-ı muzire’-i muhayyele, istikrâzâtın mehâlîki, tarlaları ıslâh edecek yerde tevsi’i ve tezyîd tehlikesi hakkında ba’zı nesâyih-i ‘amelîye verirse, zannımıza göre, şâkirdânına sin-i zihn ve mevki’ileriyşe mütenâsib ma’lûmât i’tâ etmiş olur. Bundan mâadâ zirâate ve memleketine daha ‘aklı daha mü’esser ve ıslâhâta daha müsta’id bir zirâî nesli hazırlamakla büyük hizmetler etmiş olur.

Bu sûretle, tedrisât-ı zirâîye hem sınıfta verilen nazarı dersleri hem de tarlalarda veya bahçelerde gösterirken tatbîkât-ı ‘amelîyeye hâizdir.

Bu iki tedriste de muallim; vazifesi haricine çıkmadan ve zirâat tatbîkâtçısı hudûdunu tecâvüz etmeden, sâkin olduğu mahallin muzır i’tikâdât batılları husûsunda talebesini tenzire, efkâr-ı salime idhâline en iyi ve müterakki memâlikin bi’l-tecrûbe kabûl etmiş oldukları usûlleri ta’mîme çalışacaktır.

7- Sonra her zaman olduğu gibi çocukların bu derste öğrendiklerini unutmamaları için muallim ekseriya inşa vazifesi olarak hasat, ipek böcekleri ilh. gibi muhtelif ‘amelîyat-ı zirâîyeyi tasvîr [498] ettirecektir. Hesâb mes’elelerinin kırâatların, imlâların mevzû’ularını da zirâattan istinbât edecektir; bu husûsta sınıfın en muhtelif mümâreselerinden buna en yabancı görünenlerinden bile istifâde edebilir; nihayet şâkirdânına tarlalara âit şeyleri öğretmekle de iktifâ etmeyerek onlara toprağı sevdirmeye gayret edecek ve bu hissiyât salime ve müfîdenin tenmiyesiyle birçok gençleri tarlalardan şehirlere sevk eden temâyülâta karşı gelecektir.

ON ALTINCI FASIL

MEVÂD-I FER'İYE: RESİM; EL İŞLERİ; GİNÂ, JİMNASTİK VE 'ASKERİ TA'LİMLER

1-Mevâd “fer'îye” ta'bîrinden ne anlaşılmalıdır. Resim istihdâf olunan gâye ve ta'kîb edilecek usûl mübâdisi 3- Muhtelif devrelerde programın sûret-i tatbîki. 4- El işleri. Bu tedrisât evvelkine sıkı bir sûretde merbûtdur. 5- Kızlara mahsûs el işleri – 6 gînâ bu tedrisâta nazar-ı lâkaydî ile bakmaktaki haksızlık 7- Vesâyây-ı terbiyeye. 8. Öğretilcek parçaların fihristi 9-Jımanastik 10- 'askeri ta'lîmler.

1.Bu faslın baş tarafında muharrer mevâda niçin fer'î dedik? Terbiyede ne gibi şeylerin fer'î olduğu bilinebilir mi? Fâide nokta-i nazarından resmin el işlerinin hatta jımnastiğın — eğer jımnastik sıhhat ve kuvvet bedeniye üzerinde kendine isnâd edilen te'sîri hâiz ise — programın diğer mevâdı kadar hâiz-i ehemmiyet olmadığını kim iddi'a edebilir? Fikirlerin his menfaatperestten 'ari hırsı gibi daha âlî bir nokta-i nazardan tedkîk edilecek olursa, gînâ; san'at musikinin bu kadar 'ulvi, enfes asar husûsunda bu kadar müsmir olan bu san'atın en başlıca bir kısmını teşkîl etmek hasbiyle burada kendisine 'atıf edilen tesmiye'-i 'adiyeden daha fazlasına müstahak değil midir?

[500] Hakikat halde, bu mevâd, 'an'anât müderrisyemizde ve programlarda kendilerine tahsîs edilen mevki'i mahdûddan dolayı fer'idir. Biz ancak bu nokta-i nazardan (mevad-ı fer'îye) ta'bîrini kullandık. Dürûs muhtelif silsele'-i merâtibinde kendilerine resmen tahsîs edilen derece'-i süflâdan dolayı bizde her birinde biraz daha muhtasaran bahis edeceğiz.

2. Resim — mûmâresâtının teferru'atına girişmeden evvel, ta'kîb edilecek usûlun mebâdisini (kava'id-i esasiyesini) ta'yîn etmek lazımdır.

Bu mebâdîden birincisi serbestidir; şâkird de serbesti'-i hissiyât ve hatta tedricen daha müdekkik bir tashîh hudûdu dâhilinde bir serbesti'-i temsîl; muallimde serbesti'-i fi'il mizac zâtisinde göre ibtikârı teşvîk.

İkinci mübde'-i resim, had-ı zâtından ziyade terbiyenin 'umûmî gâyelerine hâdim olacaktır. Resim dersini ibtidâîye dersleri mevâdına idhâl ve mektebin hayât-ı

zihniyesine mezc edecek olan her şey istihdâf edilen gâyeye mutâbık olacaktır. Resim; bir san'at-ı zevkiye değil, hırs-ı zihniye bir alt 'umûmîye ve mahalliye'nin hassâsiyetin hâfızanın cereyân-ı tabîisi içinde bir nev'i kuvve'-i imdâdiye olmalıdır.

Üçüncü mübde'i: tabi'at esas olarak kabûl edilecek bi'z-zât kendisi için söyleyecek ve doğrudan doğruya sâfdilâne bir sûrette temsîl olunacaktır. Tabi'at-ı müşahhasdır. Resim de mücerred olmamalıdır. Hendese; tabi'at dâhilinde bilâvasıta idrâk ettiğimiz ve temsîl ve irâe etmek istediğimiz tarzda mevcûd değildir.

[501] Tabi'atın hutûtu eşkâl ve elvânı vardır. Fakat ne hutûtu ne eşkâli bi'z-zât hendese da'va veya eşkâline irca'a olunamaz. Renkleri de bir boyalı resme çevrilemez. Demek oluyor ki ibtiday-ı emirde hendeseye âit eşyâ ile tabîata âit şeylere mezc etmek birbirinden ayrı ve biri ayrı tedkîke lâayık iki şeyin hatâyâ düşürmek ve hemen daima resmi akîm bırakmaktır.

Çocuk ile tersîm ettiği tabîi mevzû' arasına hiçbir mümârese-i hendeseye girmemelidir. Evvela hakîkati iyice görmek, sonra da kemâl-i hulûs ile hissetmek ve kâğıt üzerine nakil etmek... şâkirdin tabi'at karşısındaki yegâne meşgalesi bu olmalıdır; tabi'at bin manzara tahtında enmûzec ebedi kalacaktır. Bundan şu netice çıkar ki muallim eğer mürebbilik vazifesini anlıyorsa o da bu üç mübde'i tâbî'i olmalıdır: Her şâkirdde hâs rû'yet ve hissiyâta hürmet — resim dersi ile diğer derslerin mesa'isi beyinde tertîbât ve müşâreket zât-ı resme yabancı olan ve göz ile ele yardım bahanesiyle bunların ikisini de uyutan ve mîlhânîkiyet batılayı tevlîd ve derslerin en canlısını ulu hâline koyan nazariyât terbiyeviyyi red hülâsa iyi bir muallim resm-i dersinde tenkîttten ziyade ikâz, tashîhten ziyade telkîn, emr û ihbârdan ziyade teklîf etmeli ve şâkirdânın rûş ve etvârına göre tanzîm-i hareket ederek şâkirdânın hepsini yek-nesak bir sûrette kendi üzerinde tanzîm edecek yerde, onların mikyâsına tevîk-i hareket etmelidir. Yalnız bu tarîki ihtiyâr sayesinde müfekkirelere nüfûz ederek, programda mevcûd 'anasırı canlandırabilecektir.

[502] Oldukça kesirü'l-vukû'u olan bir hâli nazar-ı dikkate almak icâb eder: ba'zı çocuklar mü'essât sâireden veya âilesinden mektebe gelirken, dokuz on yaşında olduğu halde resme hiç hazırlanmamış olur. Böyle bir şâkirdin, sınıftan ayırmadan ayrı bir usûlu tedrise tâbî'i tutulmasını ve kendisine ilk devrelerde tatbîk edilen ta'lîm ve tashîh usûlunun tatbîk edilmesini tavsiye ederiz. Kendisine, arkadaşlarına verilen

numûnelerden mâadâ numûneler verilmesi şart değildir ve fakat kendisinden aynı neticeye vâsıl olması talep edilemez. Sinni; münâzırî müşâhede mümâreselerine daha çabuk tetâbuk etmesine müsa'iddir. Esasen 'umûmîyet üzere bütün sınıfın aynı sûretle terakki etmesine intizâr edilemez. Ba'zen şâkirdân diğerlerinden daha ileride veya daha ziyade kâbiliyetlidir. Demek oluyor ki muallim lüzûm görürse talebesini iki veya birkaç zümreye taksîm ederek bunlardan her birine tedrici talebeyi daha yüksek zümreye geçirmek de iyi bir vâsita-i münâfese olur. Muallim sınıfına teklîf edilen numûneleri mümârese teferruâtını idhâline mecbûr değildir. Bunlar arasında zevkine ve şâkirdânın vasatisine münâsip gelenleri intihâb kendi ettiklerine vabestedir. Programlar müfekkirelerin tefahhusunu müteyakkız bulundurmak ve hiss-i müşâhedeği incelemeye için kabûl edilebilecek mümâreselerin sadece kesret-i tenevvü'ünü göstermek maksadına mübtenidir.

3- Programların sûret-i tatbîki — sıbyân sınıfı: Bırakınız çocuklar defterlerini, taş tahtalarını çizgileriyle doldursunlar: [503] Onlar aralarında küçük hikâyeler naklini veya kendilerine 'alakadâr eden münâzır-ı ma'lûmeyi tahatturu severler. — renkli kâlemlerin isti'mâli için serbesti mutlak.

Çocuklara irâesi tasavvur olunan basit şey kopya edilecek bir modeli gibi evvelden tahtaya resim edilemeyecektir.

Bu vasıtaya ancak kroki sûretinde, bir isbâta delîl olarak, irâe muhtasara tarzında mürâcaat etmelidir.

Çocuğu temsîl ve irâe olunacak şey'e dikkatle bakmaya alıştırmalıdır. Eşkâl-ı hakîkiye ve eşkâl-ı zahirenin temyîzi (dört ayaklı bir masa bir köşesinden bakılırsa üç ayaklı gibi görünür)

Demek oluyor ki mer'iyet mümâreseleri ya'ni muallim tarafından vaki'i olacak ve mümâresât hattiyeye takaddüm edecek olan ihtârât vardır. Çünkü göz bir alttan başka bir şey değildir. Bunun tarz-ı ta'addünü idâre etmelidir; resim dersi evvela müşâhedeği sonra resm-i i'malini muhtevidir.

Çamur işleri de ikinci şû'be talebesine yaptırılabilir. Bunlardan her birine bir parça çamur verilerek bunu istedikleri gibi yoğururlar ve bir şekle sokarlar. Sonra basit eşyâdan veya 'ansır-ı tâbi'iyeden gâyet ibtidâi eşkâl yaptırılır.

Çamur işlerinin icrâsı mekâtib-i ibtidâîyeye kabûl edilen hudûd dâhilinde ciddi hiç müşkilât-ı 'arz etmez. Levâzımât-ı tedrisiye, küçük bir tahta ve bir de kâlemden 'ibaretdir ki bunları şâkird bi'z-zât i'mâl edebilir. Sınıfın levâzımâtı isti'mâl edilen çamuru (kil, lüleci çamuru, plastisin) muhtevi bir sandıktan 'ibaretdir.

[504] Muallim varidât-ı mahalliye ve tab'ına göre bu çamurlardan herhangisini arzu ederse isti'mâl edebilir. Kil en 'amelisidir. Bir sandığın içerisi çinko ile kaplanarak çamuru yumuşak halde muhâfaza eder. Üzerine birkaç nemli bez örtmek kafidir. Sınıfta ba'zı i'tiyâdât ve inzibât ile çamur işlerinin sebebiyet vereceğini ba'zı muhâzirin önü kolaylıkla alınır. İbtidâları, çocukları çamur isti'mâline alıştırmak için muallim az talebeden mürekkeb kısımlara ders verir ve yavaş yavaş bütün sınıf mümâresâta iştirâk eder. Mümâresâta iştirâk husûsu bir mükâfât olarak telakki edilir.

Sıbyân sınıflarında sunûf-ı ibtidâîye ve devre'-i mutavassıtada çamur işleri bir celsede yaptırılır çocuklar tersîm ettikleri krokilere tetâbuk eden taslaklar i'mâl ederler. Binâenâleyh i'mâl edilen işleri saklamakla iştigâle lüzûm yoktur. Bunlar her celsenin sonunda bozulur ve çamur saklanır. Bi'l-ahire çamur işleri dersi ileri götürülmek istenirse ve i'mâl edilen numûnelerin hitâmı birkaç celseye ihtiyaç gösterirse yapılan şeylerin üzerine yaş bizler örtülür.

Bu resim ve çamur mümâreselerinin — sıbyân sınıflarındaki diğer bi'l-'umûm mümâresât gibi — yorgunsuz eğlencelerden başka bir şey olamayacağını unutmamalıdır. Renkli kâğıt kesmeleri için ahenkdâr ve açık renkler intihâb edilmelidir. Muallim lüzûmunda beyaz kâğıt üzerine bi'z-zât kâlem veya sulu boya ile bir renk verir.

Devre'-i ibtidâîye — sınıfta hafızadan yapılan resimleri çoğaltmalı [505] muallim ekseriyâ evvelki bir derste tedkîk edilmiş bir şey'in resmini yaptırır. Hâfıza-i eşkâli tahrîs etmek elzemdir.

Sıbyân sınıflarında olduğu gibi mevzû'uların müsâade ettiği derecede çocuktan eşyâ derslerinde tarihte coğrafyada işettiği şeylerin resmi talep olunur; bu tarz isticvâb, bir inşa ve tahrîrden iyi talebenin ders dinleyip dinlemediğini, anlayıp anlamadığını gösterir. Şâkirdâna kendilerine verilen vazifelere resimler 'ilavesini tavsiye etmelidir.

Resimler tazyîn edilebilecek bir vazifenin çocuğu ‘alakadâr ve müstefid edecek bir vazife olması ihtimâli pek çoktur.

Çocuklardan evlerinde serbest bir sûretde intihâb edecekleri mevzû’uları tersîm etmeleri talep olunmalıdır. Her türlü vasıtalarla çocukların resme karşı zevklerini uyandırmaya gayret etmelidir. Bütün bu mümâreseler muallim tarafından pek çok ihtiyat ile tashîh olunmalıdır. Ondan isâbet zevk, münakkahiyet, sıfat-ı bedî‘a talep olunamaz. Devre’-i ibtidâîyede, resm-i mümâreseleri çocuklarda bi’l-hâssa müşâhede’-i tamme hüsnü takviyeye ma’tûfdur ve intikâd esnasında dikkat-i basariye noksânını izhâr eden hiss-i selime âit mülâhazât ile iktifâ olunmalıdır.

İki senede de pek çok tenevvu’u edebilmiş bu aynı mümâreselerle iktifâ olunmalıdır; bu mümâreseleri hiss-i selîme teb‘an tedric vazifesi muallimlere âittir.

Devre’-i mutavassıta – bu devreye âit ta’lîmât, devre’-i ibtidâîyeye âit olanların aynıdır. Mümâreseler tamamıyla aynı nev‘indendir. Fakat numûneler talebe terakki ettikçe, gitgide biraz daha müşekkel olur. Bi’l-hâssa, [506] burada muallim daha fazla müşkilpesend görünecektir. İhtârât ve tashihâtı dâimâ müşâhedenin doğruluğuna ma’tûf olmalıdır. Şâkirdin yavaş yavaş numûneyi daha iyi taklîd edebilmesi ve takrîbi temsîllerle ba’zı ma’lûmât-ı ‘umûmîyede verilebilir. Tâbi‘idir ki maksat hiçbir zaman şâkirdâna münâzır üzerine hendese da‘vaları hal ettirmek değil, yalnız nazar-ı dikkatlerini münâzır hadisât-ı ‘umûmîyesi üzerine celb etmek ve bunları nazar-ı teftîşinde bulundurulabilecek vesâiti kendilerine vermektir.

Bir adım daha atarak, devre’-i mutavassıtada iken devre-i âliyeyi de ihzâr lazımdır; bunun için de gâyet basit resim tezyîdiniye başlamak iktizâ eder. Evvelce tedkîk edilmiş ve lâyıkı vecihle intihâb edilmiş olan numûneler talebeye ‘anasır tezyîdine olarak teklîf olunur ve bunların tertîbât-ı ‘umûmîyesi muallim tarafından tahtada gösterilir.

Resm-i hendese – resim hendesi mümâreseleri daha husûsi bir sûretde erkek mekteplerine âittir. Devre’-i mutavassıtada talebeye cetvelin, pergârın gönye ve mangalanın isti‘mâli öğretilir. Tahtada resim yaparken bu âlâtı isti‘mâl ederler.

Resm-i mi'mari (dessin géométral)¹⁸¹ – hendese dersinde bahis olunan mücessemâtın irtisâmâtı hakkında, resimle ispat sûretiyle ba'zı izâhât.

Tatbîkât-ı 'amelîye – husûsiyet mebhûseye hâiz eşyânın irtisâm sûretiyle resmi. Bi'z-zât talebe tarafından tertîp edilme murakkam krokiler.

[507] Devre-i âliye – eğer şâkirdân, devre-i âliye birinci sene nihayetinde ikinci seneye dâhil olurken: 1° vâzih ve murakkam kroki 2° bir şey'in okunaklı ve nisbetli münâzır krokisini resim edebilirse muallim programlarını müfid bir sûrette tatbîk etmiştir demektir. Çamur işlerine tahsîs edilmiş olan sa'atleri binânın suhûletlerine, mevki'ilerine ve mevâsimin şiddetine göre taksîm eder.

Program ber vech-i ati mevâdî muhtevîdir:

1 Eşyâ resmi

a) Talebe levâzımı, dershâne levâzımı, oyuncaklar, toz almak için tüy, kitap, boya kutusu, şişe, fes, iskemle, kerevet, kova, kürek, top, çember, bebek ilh..

b) Hayvânât ve nebâtâtın alınma numûneler mekâtib-i ibtida'yede istisnâlar haric olmak üzere programın sırf bu kısma mahsûs bir koleksiyon ihdâsı mevzû'u bahis olamaz. Fakat köylerde tâbi'i numûneler eksik olmaz: kertenkele, sümüklü böcek, kelebek, deniz yıldızı, deniz kabukları, nebât sapları, yapraklar, tomurcuklar, çiçekler, meyveler, tohumlar, sebzeler, kabaklar ilh.

s) Melbûs canlı numûneler – arkadaşlardan biri, basit bir vaz'iyet alarak oturur veya resim ederken model hizmetini görür. Kalabalık sınıflarda aynı zamanda birkaç model bulunabilir. Ve bunlardan her biri bir zümreye model hizmetini ifâ etmekle beraber kendileri de vakit zayi'i etmezler. Bu mümâreselere münâzır üzerine ma'lûmât-ı muhtasarada [508] 'ilave olunur ve bunlar mücessimât-ı hendesiyeden resim edilirken mahir bir muallim hendese dersi için bu gibi numûnelere mâlik olmasa bile bi'z-zât mukavvadan i'mâl edebilir. Bu mücessemât isbâta hizmet eder. Münâzıren görülen hutûtun meyl zahirini takdîr husûsunda vesâit-i 'amelîye, 'amûden afiken, sonra mâilen irâe olunan açık mukavva, bu mukavvanın sathını tezyîn ederek münâzıren iktisâb eylediği tağyîrât zahireyi göstermek her sene bu isbâtlara iki üç ders

¹⁸¹ Geometrik çizim

hasır olunacaktır. Münâzır hakkında i'tâ olunacak gâyet basit izâhât nazariyenin gâyesi, münâzır te'sîrâtını doğrudan doğruya vaki'i olan tabi'atdan müşâhedâtı daha mahsûs bir hale ifrâğ etmektir. Şâkirdân bu derslerde mevzû'u bahis olan husûsiyet münâziriyeyi hâiz eşyâyı bi'z-zât intihâb ve tezyîne da'vet edilecektir.

2° Tertîbât-ı tezyîniye – bu işler kısmen dersihânedede kısmen sınıf haricinde yaptırılır. Tertîbât, mevzû'a göre gerek resim sûretiyle ve gerek çamurla yaptırılır. Kız mekteplerinde tercihen kadın işlerine muta'allık mevzû'ular intihâb olunacak ve bu tertîbâtdan ba'zısı işleme dantele, harçlı kumaş ilh. olarak yaptırılacaktır. 'Umûmîyet üzere esas olarak basit bir tertib hendeseye hâiz (murabba'alar, dâireler, kenarlıklar, giriftler, müzeyyen hurûf ilh.) ve muallim tarafından tahtaya çizilmiş tertibâtın hey'et-i 'umûmîyesini irâe eden bir taslak kroki üzerinde şâkirdân münâsip gördükleri renkleri intihâb, tekrar, tezâd ve renge göre cem' ettikleri 'anasırı tertîb ederek şahsi tezyînât husûle getirirler. Tecrübesizliği ve safdillliği hata telakki etmemelidir; i'tidâl bahanesiyle [509] taşkınlığı ve ahenk bahanesiyle de fazla telvîni pek çok men' etmemelidir. Çocuk boyaya 'aşık doğar, renk gözlerinin meserretlerinden biridir; bunu en vasi'i mikyâsda kendisine bahşetmelidir. His âhenk sonra gelir. Şâkirdi tashîh için, yaptığı şeydeki noksanları aramaktan ziyade, tersîmini tahayyül ettiği şey'e nüfûz etmelidir. En iyi tenkîd, yapılan şey'i yıkmak değil, bunu isti'mâl ıslâh ve itmam etmektir.

3° Hâfızadan resimler ve krokiler – pek mühim olan bu mümârese gerek evvelce yapılan tertîbât tezyîneye, gerek sınıfta tabîattan resim edilen ve bu husûsta muallimin ihtârâtta bulunduğu eşyâya taalluk eder. Hafızadan krokilerde görülmüş eşyâ üzerine yaptırılabilir. Fakat bu eşyâ mukaddemâ resim edilmiş olmamalıdır. Numûne talebeye irâe olunur. Onlar buna uzun uzadıya bakarlar. Model göz önünden kaldırılır, hafızadan temsîl ettirilir. Bunlar bir görüntü esnasında müşâhede olunmuş manzaralar, sahneler de olabilir.

Hafızadan yaptırılan bu resimlerde dakîk bir tarz tersîm ve bir fotoğraf sıhhati talep olunamaz. Tersîm edilen şey'in hafifçe yapılmış olması, vâzıh hutût ile cehre'-i sahîhesiyle görünmesi kafidir. Bu sûretle bir şey'in sıfat-ı mümeyyizesinin fikri müfekkireye hak olunur. Göz bir kere işlemeye başlarsa bu evsâfi temyîze pek çabuk alışır.

4° Dershânedен hariçte yapılan resimler; vazifelerin resimlerle tezyîni – resim dersi ile diğer dersler arasında te’sîs edilecek münâsebet pek [510] müsmir olur. Tarih, lisân, ‘ulûm tâbi’iye programları canlı temsîller ve resimleri yapılacak mevzû’ular ile mâlîdir. Âdî kopyaların önünü almak için talebeden resim edecekleri sahneleri bulundukları mahallin münâzırı dâhilinde irâe eylemeleri talep edilir.

Bundan maksat, tarih veya sanayi’i nefiseye âit tablolar yaptırmak veya beklemek değil, muhayyileyi işletmek fikri incelemek, cerbezeye ikâz etmektir. Tecrübe ispât etmiştir ki bu mümâreseler, genç dimağları en zahmetli inşâ ve tahrîr vazifelerinden fazla çalıştırır.

Şüphe yoktur ki bu resim tecrübelerinden birçoğu gâyet kaba birer taslaktan başka bir şey olmayacaktır. Ma’mafihe ekserisi bir menfa’at ‘arz eder. Ve bunlardan hepsi sudûr ettikleri müfekkireler gibi birbirinden farklıdır. Bir muallim her ne kadar az müşâhedeci olsa da bu alâtmetten pek çok istifâde edebilir. Şâkirdânı serbestçe resim yaptıktan sonra kendilerini evvelkinden daha iyi tanır. Hayalden resim ‘ilm-i ruh etfâle en birinci derecede mu’âvenet eden tedkikâtan birini teşkîl eder.

5° Çamur işleri – çamur mümâreseleri balada (a,b) ta’dâd edilmiş olan numûneler vecihle yaptırılır.¹⁸²

6° Resm-i hendese – devre’-i mutavassıtada başlanılan resim hendesi mübâdisi daha ziyade tefsîl olunur. Devre’-i mütevâssıtada yalnız tahtada çizdirilen tersîmât-ı hendeseye mümâreseleri burada edevât vasıtasıyla kâğıt üzerine yapılır.

[511] Bi’z-zât şâkirdân tarafından ta’yîn edilen murakkam birçok krokiler ve krokilerden ba’zının tevzîhi mücessimât hendesiye’nin ve eşyâ-yı basitanın temsîl mürtesimi, bütün bu mümâreseler tabi’atdan yapılmalıdır. Ma’mafihe, muallimin, tahtaya çizilmiş birkaç kroki ile bunların tarz-ı icrâsını irâe eylemesi lazımdır.

Planlar ve haritalar üzerine ma’lûmât-ı ibtidâîye.¹⁸³

4- El işleri – el işlerinin mekâtib-i ibtidâîye programlarına idhâli iki gâyeye ma’tûfdur. Çocuklara el meşgûliyetleri zevkini vermek ve bu sûretle me’mûriyet

¹⁸² Çamur işleri için te’lif ve tercüme külliyyatından “çocuklara çamur işlerini nasıl yaptırmalı” tam esere mürâcaat olunabilir.

¹⁸³ Resim usûl tedrisi hakkında ma’arif nezâretince neşr olunan ta’limâta ve tercümen küçüklerle mahsûs resim nâm eserlerine mürâcaat olunabilir (matba’a ‘amire).

arzularına karşı gelmek — ki bu nesil hazrın yaralarından biridir — saniyen a'zay-ı bedeni işleterek ve parmaklara inkişâf ettirilebilecek bütün hazâkati vererek terbiye'-i bedeniyye hizmet etmek.

Mekteplerde el işi tedrisâtı sıkı bir sûrette resim tedrisâtına merbûtdur. Ba'zı kâğıt kesme ve kıvrırma işlerinin hendese ve resm-i hendesi dersleriyle olan münâsebetini her muallim bilir. Her el işi mümâresesi bir resimle müterâfık olmalıdır. Kıvrırılan veya kesilen kâğıt defterin bir sahîfesine temizce yapıştırılır. (Yevmiye defteri kafidir; ma' mafihe ilk zamanlar husûsi bir defter ihdâsı daha iyi olur)

Bu kâğıtların üzerine veya karşısına, şâkirt şeklin mevzû'u ve fâidesini mübeyyin küçük bir izâhnâme yazar. İlk zamanlarda bu krokiler [512] serbest el ile ve murakkam olmadan yapılır; biraz sonra çocuk bunları terkîmi öğrenir. Bu ilk işler için isti'mâl olunan kâğıtların hey'et-i mecmu'ası oldukça ahenkdâr bir mecmûa-i elvan teşkîl eylemelidir. Üzeri mücellâ, sert, renkte kâğıtlar intihâb olunmalıdır fakat, ancak göze çarpmayacak sûrette elvan mütememeyi yan yana getirmelidir (Kırmızı ve yeşil portakal ve mâî ve menekşe). Yapıştırma esnasında nezâfete i'tinâ olunmalıdır. Çocuklar dâimâ fazla zamk koymaya meyardır. Hem ellerini hem defterlerini zamka boyarlar. Evvela çocukları çok zamk isti'mâl etmenin iyi yapıştırmak için fena bir vasıta olduğuna ikna' etmeli ve ellerine az zamk vermeli ve nihayet bi'l-tecrûbe ne sûretle yapıştırılması lazım geldiğini göstererek amelîyâtlarına nezâret etmelidir.

Âlât ve edevât lâzimenin noksanından dolayı doğramacılık ve demircilik mümâreseleri teşkîlâtına mâlik pek az mekteb-i ibtidâî mevcûttur. Binâenâleyh bu husûsta pek az söz söyleyeceğiz. Bu mümâresât-ı muhtelifede evvelkiler gibi resim tedrisâtına pek sıkı bir sûrette merbûtdur.

Tahta ve demir işleri devre-i âliyye yaptırılır (devre'-i mutavassıta programında mevcûd ba'zı sepetçilik ve tel örgüsü işleri müstesnâ) ve evvelce bir (atölye defteri) üzerine krokileri çizilir. Husûsi eserler, burada kaydedemeyeceğimiz tafsîlâtı vererek bu tedrisâtın tarz-ı icrâsını meşe ve hareketini ilh. izâh ederler. Binâenâleyh kâr'ilerimiz bu gibi âsâra mürâcaat edebilirler.

Çamur işlerine gelince bu devre'-i ibtidâîye mutavassıta ve 'aliye programlarında mevcûttur. Bu mümâreseler el işlerinden ziyade resme 'âittir. Çocuğa

[513] eşyânın şekl-i hakîkisini hissettirmek için çamur işlerinden başlamak daha müfid olur.

5- Kızlar için el işleri programı (ta'rif ettiğimiz kâğıt kesme ve örme ilh. işleri müsteine olmak üzere) erkek programlarından farklıdır ve marangozluk veya demircilik mümâreseleri yerine kadınların başlıca meşâgil-i yedevisini teşkîl eden iğne işlerine muhtevidir.

Burada bittab' dakîk izâhâta girişemeyeceğiz yalnız muallimelere vazifeleri iğne işlerini tedris olduğunu ve günün ba'zı sa'atlerinde mektebi bir terzihaneye tahvîl ederek talebelere istedikleri gibi dikip örmelerine müsâade edilmemesini tavsiye ederiz.

Resmi ta'lîmâtname bu husûsta, daha vâzıh ba'zı vesâyâda bulunuyor:

Bu tedrisât, mekteb-i ibtidâide tedrici olmalı ma'en tedris edilmelidir. Her derste tahtada müşterik izâhât vermelidir. Fi'l-vaki'i muallimelerin nazar-ı dikkatini bu noktaya celb etmek lazımdı. Bi'l-cümle muallimeler mesela tarih veya hesâb tedrisâtının ma'en icrâsı zarûretini kabûl ediyorlar da el işlerine gelince birçoğu bu tedrisâtı müştereken icrâyâ alışamıyorlar. Bununla beraber dikiş dersi diğer dersler gibi müşterek tedrisata elverişlidir. Esasen başka bir usul de isti'mâl edilemez, 'aksi takdîrde şâkirdân hiçbir fâide elde etmeden hem vakit hem de gayret sarf edilmiş olur.

Bu tedrisât ba'zen ferdan icrâ ediliyorsa bile; müştereken icrâ edilebilmesi için kumaş iplik, yün ilh. gibi muallimelerin mâlik [514] olmadıkları ba'ı levâzımâta ihtiyac göstermesinden ileri geliyor; bu lezâvımâtı idâre tedârik etmelidir.

Dikiş tedrisâtının ehemmiyetine binâen Fröbel mümâreseleri de kamilen terk edilmemiştir. Tam ma'nâsıyla dikiş işleri küçük çocuklar için yorucu ve yeknesaktır.

Bu işlere küçük yaşta başlattırılsa bu işlerden nefret ederler; hâlbuki bunları çocuklara sevdirmek lazımdır.

Bi'lakis kâğıt kesme, kıvrırma, örme işleri 'umûmîyet üzere kendilerini yürümeden işgâl eder; ana mektebi mümâreseleriyle mekâtib-i ibtidâîye işleri arasında bir hatt-ı mutavassıt teşkîl eder; nihayet bu kâğıt işlerini yapmakla iktisâb edilen mahâretin bi'l-ahire dikişe de fâidesi olur.

Binâenâleyh bu mümâreseler, yalnız sıbyân sınıflarında muhâfaza edilmiş ve gâyet basit örgü ve tığ işleri hakkında ma'lûmât 'ilave edilmiştir. Devre'-i ibtidâiyeden i'tibaren talebenin vakti yalnız dikişe hasır edilmiştir.¹⁸⁴

6- Gınâ — ilm-i terbiye mütehasısları — hatta resmi olanları bile — mektep şarkılarının kudret-i terbiyeviyesini tasdîkte ve gınâ tedrisâtının mekteplerimizde mezuniyetine müte'essif olmakta müttefiktirler. Birçok memâlik-i mütemmedineden — ki oralarda gınâ pek terakki etmiştir — ilm-i terbiyeye âit birçok şeyler aldığımız halde gınânın ba'zı korkak ve muhteriz teşebbüsâta rağmen, [515] A'la ve ihyâsı için neden hangi fikre mebni hiçbir şey yapılmamış olduğu müceb ta'accübdür.

Gınânın dört türlü fâidesi vardır: 1° Fâide'-i bedeniye ciğerleri ve a'zây-ı savtiyyeye takviye eder; 2° Zihniye: güzellik 'ilm û hüsnü tenmiyeye kuvvetli bir sûrette hadimdir; 3° Ahlâkiye gınâ zevki gençlere daha 'ulvi ve nazik eğlenceler menba'ı ihzâr ederek onları bi'l-ahire kaba ve mahrec eğlencelerden uzaklaştırır; 4° İnzibâtı gınâ giriş ve çıkışları bir intizâm tahtına almak ve çocuklara diğer taraftan bir memnûniyet verilerek ve ba'ı sa'atlerde çocukların tâbi'i olan gürültü ve hareket ihtiyâcını tatmîn ederek sınıfta sükûtu te'mîn eder.

7- Bu tedrisâtta muallimlere yardım edebilecek ba'zı nesâyih-i terbiyeye verelim.

Evvela küçüklere pek çok zaman nazariyât-ı musîkiyeye hatta notaların kırâatına başlamadan şarkılar söyletmelidir. Musiki tedrisâtı bundan 'ibaret kalsa bile — ki bu şayan-ı esef bir hal olurdu — balada zikrettiğimiz dört fâide'-i terbiyeye nokta-i nazarından yine neticesiz kalmazdı. Fakat hakîkten müfîd bir iş görmek istersek şâkirdânımızı bi'l-ahire bi'z-zât yalnız olarak tekemmül edebilecek ve lüzûmunda başkalarına da sadece bir melekedan 'ibaret olmayıp mebâdî ve kavânîne hâiz bir san'at olan musikiyi öğretmeye muktedir bir hale koymalıyız.

8- Terbiye ya'ni bedayi'i ve ahlâk nokta-i nazarından mühim olanı, bir şarkı mecmu'ası teşkîl edebilmektir. Mektep şarkıları mecmu'alarında i'tirâf [516] etmelidir ki san'at musikinin ehemmiyeti çocukların zevkini a'lâ edebilecek ve mahâsin

¹⁸⁴El işleri hakkında mufasssal ma'lûmât almak için mütercimim ilm-i terbiye'-i etfâl nokta-i nazarından el işleri nâm eserine mürâcaat edilebilir (te'lif ve tercüme kütüphânesi matbaa-i amire)

‘amîkasını his ettirecek pek az parçalar vardır. Muallimler mevcûd mecmu’alardan arzularına muvâffak parçaları intihâb ederek tedrici ve şayan-ı kabûl bir mecmu’a teşkîl etmelidirler. Kendilerine ancak bu nasihati verebiliriz.

9- Jimnastik – jimnastik için lazım gelen âlât ve edevâta malik mektepler nadirdir. Fakat bu jimnastik tedrisâtına bir mâni’ teşkîl etmez; çünkü programda münderic harekâttan ekserisi âlâtsız yapılabilir. Muallim ve muallimeler derslerinin teferru’at ve tefsilâtı için resmi programlara ve bu husûsta yazılmış asra mürâcaat etmelidirler.¹⁸⁵ Buralarda en dakîk izâhatı bulurlar.

Muallim ve muallimeler unutmamalıdır ki bi’l-hâssa küçük çocuklar için açık hevâ oyunları bir nokta-i nazardan daha amire tâbi’i ve ahenkdâr jimnastikten daha müfiddir. Terbiye-i bedeniye programlarında bundan dolayı oyunlara büyük bir mevki’i ayrılmıştır. Oyunlara yalnız müsâade edilmekle iktifa olunmayıp muallimler bunları teşvîk etmeli ve oyunlara nezâret edilmekle beraber pek sıkı müdâhalelerde bulunmamalıdır. Çünkü taviyet ve serbesti çocuklar için başlıca cazibeyi teşkîl eder. İlk kısmımızda jimnastikten ve oyunlardan bahis etmiştik. Burada daha fazla tevakkufa hacet yoktur.

[517] 10- Erkek çocuklar için jimnastiğe, ‘askeri ta’limler merbûttur. Bu ta’limler eskiden (1880-1890) hâiz oldukları şöhreti biraz gâib etmiş gibi görüyor. Ba’zı efkâr-ı fazıla sahipleri çocukları askerliğe ihzâr etmek lazım olduğunu düşünmekle beraber, bunları kuvâ çevik ve mahir yapan jimnastiğin de buna kifâyet ettiğine kai’i olmuşlardır. Genç nesillerde fikir ‘askeri te’sîsine çalışmak arzu ediliyorsa, dokuz on yaşındaki çocuklarda böyle bir teşebbüse girişmek lüzûmundan evvel başlamak demektir. Vâzı’-ı kanunu bu nokta-i mühimmede ilhâm etmiş olan fikir, orduda yapılan şeylerin uzak ve biraz sâfdilâne taklidiyle bir şey kazanamazdı. İşte böyle cereyân-ı efkâr tahtındadır ki vaktiyle büyük bir şevk ve heyecanla ihdâs edilmiş olan mektep tabûrları sûret-i kat’iyede ibkâ edilmiştir. Nişân mûmâreseleri de mekâtib-i ibtidâîye programlarına dâhildir.

¹⁸⁵ Te’lîf ve tercüme kütüphânesi külliyyatından terbiye’-i jimnastik usûlu nâm-ı eserle terbiye-i jimnastik ve jimnastik oyunları nâm eserlere mürâcaat.

TERBİYE'-İ AHLÂKİYE

ON YEDİNCİ FASIL İNZİBÂT VE MÜNÂFESE

1-İnzibâtın lüzûmu. İnzibât muhîtlere tâbi'idir. 2- İnzibât te'sîsi için lazım gelen şerâit-i 'umûmîye ve dâimâ. 3- İnzibâtın muhâfazası için lazım gelen şerâit-i husûsiye ve fer'îye (mücâzât) 4-Mektepte hüsn-i intizâmdan ma'ada, bir fa'âliyet-i müsta'ide te'mîni vesâiti (mükâfât) 5-Münâfese hakkında muhâliki fevâiti 6-Tavsiye olunan vesâit-i münâfese tevzî' mükâfât resmi hakkında münâkaşat. 7-Men' edilen vesâit. 8-Münâfese ve inzibâtın sâiki, esas i'tibarıyla hüsn-i vazife olmalıdır.

1-İnzibât; bir sınıfta müfekkireleri idâre, ahlâkî tekvîn için isti'mâl olunan kava'id ve te'sîrâtın hey'et-i umûmîyesidir. İnzibâtın daha husûsi sûretde mevzû'u derslere elzem olan nizâm ve sükûtu te'mîn etmektir.

İnzibâtsız hiçbir tedrisin kâbil olamayacağını ve bunun ne kadar mühim olduğunu ve muallimlerin mekteplerinde te'sîs ve muhâfaza-i inzibâta gayret etmesi lazım geleceğini söylemeye hâcet yoktur.

Bunun için, şüphesizdir ki isti'mâl olunacak vesâit, mekteplerin bulundukları muhîtlere göre değişmelidir. Bu muhitlerin hepsi muhtelifdir. [519] Burada, zirâî küçük bir nahiyedir: sade 'adat ve ahlâka mâlik olan ahalisi münferiden tarla işleriyle meşgûl olur. Az söylerler çocukları da kendilerini taklîd eder, sıkılgan olur; esasen mektep o kadar kalabalık değildir. Eğer ders esnasında çocuklardan biri kendini unuttursa vazifesine da'vet için bir nazar, bir işaret bir kelime kâfi gelir.

Ötede yarı sun'î yarı zirâî bir nahiyedir; ahalisi aynı hayatı sürmez, aynı adetlere aynı ahlâka mâlik değildirler; çocukları da böyledir. Emr-i terbiye daha muğlak bir hal iktisâp eder, ibtidâî mualliminin müşkilâtı tezâyüd eder. — Başka bir mahâlde bu sübûtun sînâî bir memleket mütehavvil bir ahâlî olur. Babalar ve ekseriya analar bile bütün gün i'mâlâthânelerde, fabrikalarda çalışırlar: çocuklar başları boş sokaklarda dolaşır; her türlü su'î telkînâta ma'rûzdurlar; bu çocuklar ba'zı mes'ud müstesnâlar bertaraf edilirse, şamatacı, cesûr, mütecâviz, ita'atsiz olurlar. — Ba'zen de çocukların yalnız sabahleyin mektebe giderek öğleden sonra i'mâlâthânelere gittikleri de vaki'î olur: bu daha fenadır. O halde ba'zı muallimlerin halim ile mu'amele taraftarı olmalarından ve ba'zılarının da mekteplerinde 'askeri bir inzibât

arzu etmelerinde şayan-ı ta'accüb bir şey yoktur. Fi'l-vaki'i anlaşılıyor ki bir mahalde zarûri veya mümkün olan şey, başka bir mahalde ne mümkün ve ne de zarûri olmayabilir. Binâenâleyh bu kadar muhtelif sûretler tahtında 'arz-ı vücûd eden bir mes'elenin tedkîkinde herhangi mekteplerde kâbil-i tatbîk kava'id-i 'umûmîyenin taharrişiyle iktifâya mecbûriyet hâsıl olur.

[520] 2- Evvela şunu i'tirâf edelim ki iyi bir inzibât te'sîsi için lazım gelen bi'l-cümle şerâit muallime tâbi'i değildir. Birtakım ahvâl-i hariciye mevcûttur ki muallimin mahâret ve gayretlerini mu'atıl bırakmasa bile, vazifesini o derece eşkâl eder ki bu nokta-i nazardan nisbî bir adem muvaffakiyetten dolayı büsbütün mes'ûl 'ad edilemez. Dershânelerin tertibâtına âit husûsat bunlar dâhilindedir. Sınıfların fena bir sûretde tertip edilmiş olması teftişâta muzır olabileceği gibi talebenin intizâmsızlığına da sebebiyet verir. Kâfi derecede mahal noksânı sıra veya çekmecelerin 'adem-i kifâyesi ba'zı çocukların fena sûretde oturmasına ve hatta ayakta durmasına sebebiyet vereceğinden bunları husûle getiren esbab izâle edilmedikçe men'i müşekkel şamatacılığa ma'rûz bırakır.

Fakat bu ahvâl-i istisnâ'îye haricinde mekteplerde inzibât noksânı ekseriya muallime isnâd olunabilir. Ba'zı muallimler hüsn-i niyet sahibi olur, elinden geldiği kadar cehd eder de idâre ettiği küçük ahâlî arasında şayan-ı esef bir anarşi hükümfermâ olur, buna ne gibi nasihatler vermeli? Kendisine deriz ki:

Her türlü nizâm ve intizâmın şart-ı evveli; muallimlerle şâkirdânı tevhi'd edecek samîmi rabitalar üzerine mübtenidir. Eğer talebe muallimlerini severse, tâbi'i bir sûretde kendisine hoş görünmeye sâikdirler, onu darıltmaktan tevakkî ederler, Binâenâleyh muallimlerinin her dediğini dinlemeye ve kendisine itâ'at etmeye maa'l-memnûniye hazırdırlar. Fakat şâkirdânın, muallimlerini sevmeleri için ol emirde muallimin talebesini sevmesi lazımdır ve muallim ismine bi-hakkın müstahak bir muallim de böyle [521] hareket eder. Demek oluyor ki muallim, terbiye ile mükellef olduğu çocuklara karşı bir hiss-i muhâbbet duyarsa vahiy birtakım i'tirâzât ile kendilerini iknâ'a çalışmasına hacet kalmaz. Düşünmeden şâkirdânı bile haberdâr olmadan haklarındaki muhabbetini kendilerine bin türlü şuhûd gayr-i meş'ûre hissettirir ve bu sûretle kalplerini elde eder.

Fakat nazar-ı dikkate alınacak olan yalnız bu ilk şart değildir. Bundan mâadâ muallimin muttasıf 'adil olması da lazımdır. Nüfûz-ı ahlâkîyi haksızlık kadar veya — bu da aynı şey'i ifâde eder — re'y hoduyla hareket eden bir tarafgirlik kadar kesrettiren bir şey yoktur. Mini mini çocukların bile 'adil ve hakka dikkat etmediklerini ve bunlarla ba'zı küçük haksızlıklar icrâ edilebileceği zannetmek vahim bir hata olur. Haksızlığı fehm ve derk ile muhtevi olduğu çirkinliği his için muhâkeme lazım değildir. Sevk-i tabî bu fark temyize ve açacağı zâlim cerihaları hissettirmeye kafidir; küçük yaşta da sevk-i tabînin ne kadar kuvvetli olduğu ma'lûmdur.

Bundan daha az mühim olmayan ve bir cihetten evvelkine merbût bulunan diğer bir sıfat da tesâvi'-i mizâcdır. Eğer muallim ba'zı günler efrâd derecede musâmahakar olur, ba'zı günler fazla bir sertlik gösterirse, bu gibi tahavvülâtın sınıfın intizâmına ne sûretle icrâ-yı te'sîr edeceği pek çabuk görülür.

Ba'zı muallimler dâimâ amirâne ve sert bir tavır takınmak lazım geldiği zannında bulunurlar. Bu vasıta muallimin nefâz âmiriyetini tezyîd etmez, bilâkis [522] şâkirdânına tembelliklerinden çirkin veya kaba bir sûretde bahsetmek sultalarını imhâ eder.

Rolen, diyor ki böyle bir lisana sevk eyleyen nezâket ve terbiye midir? Hüsn-i fikri midir? Vâzihan görülmüyor mu ki? Bu ancak ya 'adi bir terbiyenin veya edep ve nezâket nedir bilemeyen bir fikir kabalığının veyâhût da kendini tutamayan şedîd ve hedîd ahlâkın bir te'sîrinden başka bir şey değildir. Rolen, bu husûsta haklıdır. Muallim, şâkirdânı ile olan münâsebâtında iyi terbiye görmüş bir adama mahsûs olan lisan ve etvardan ayrılmamalıdır. Muallim bi'l-hâssa burada şâkirdânı üzerine derslerinden ziyade kendi misâlleriyle icrâ-yı te'sîr eder.¹⁸⁶

¹⁸⁶ Sonra bir çocuğa dâimâ ahmak hatta budala olduğunu tekrar etmekte ne fâide melhûz olabilir? Ba'zı muallimler buna kadar varırlar. Evvela ekseriya bu doğru değildir. Çocuklar henüz semeresini göstermeyen taze nebâtâta benzerler. Bi'l-ahire ne gibi bir semere verebilecekleri evelden kestirilemez. Fakat bu doğru olsa bile bir çocuğa budala olduğunu anlatmakta hiçbir fâide yoktur. Çocuk, fitratın kendi hakkında haksızlık etmiş olduğuna ve ne yaparsa yapsın hiçbir şey yapmaya muvaffak olamayacağına kani'i olursa artık bir şey yapmaz. Muallimin arzu ettiği bu mudur? Bi'lakis muallim şâkirdânına karşı hüsn-i niyet ve muhabbet göstermelidir; çocukların hepsine ve bunların içinden bi'l-hâssa en biçârelerine karşı ibrâz-ı menfa'at etsin, bunların en ufak gayretlerini teşvîk etsin, muvaffakiyetlerinden mahzûz ve 'adem-i muvaffakiyetlerinden müte'essir olsun lakırdıları ve bütün çehresi muhabbetle memlû bir taattufun ma'kesi olsun, görecektir ki talebesi kendisini sevecek ve kemal-i memnûniyetle ita'at gösterecektir.

Eğer muallim, kendisini bilâ te'emmül hiddet ve şiddete terk eder ve hiddeti arasında ağzından fena lakırdılar kaçırır veya şedîd etvâr gösterirse [523] te'sîr-i beter olur. Çocuklar lisân ve etvâr şiddetlerine pek çabuk alışır ve milletin kifâyet edebileceği bir yerin ilkâ dehşete teşebbüs etmiş olmasından dolayı, mürâcaat edeceği en şedid harekâta karşı bile onları seri'an gayr-i mütehassıs bir hale koyacaktır. Eğer i'tiyâd ile ünsiyet peydâ ederek arkadaşlarında bir ma'kes bulan şeytân çocuklardan ba'zısı, muallimin şiddetinin 'ayan olan 'adem-i iktidârını gülünç bir hale çevirmezse yine iyi! Bu gibi 'alâim-i nüfûz muallimin naçar gayr-i kâbil-i ictinâb sükûtuna 'alamettir.

Bilâkis inzibâtın en derin kökleri şâkirdânına ilhâm edeceği hürmettedir ve bu hürmet muallimin hakkında ki etvâr ve evzâ'ına ve o mahalde ki şöhretine vabestedir. Muallimin tarz-ı telbisinin pek zarif ve zinetli olması zarûri değildir. Hatta böyle olmamalıdır.

Yalnız vazife ve meslekiyle mütenâsıb ve vakûr olması ve bi'l-hâssa temiz bulunması ve etvâr ve harekâtının evsâf-ı hariciyesiyle mütenâsıb bulunması lazımdır. Pek mühmel bir kıyâfet, pek serbest etvâr, talebesinde kendisine karşı izhâr olunacak hürmet ve hatta itâ'ata büsbütün zıt bir taklîd uyandırmak mahiyetini hâizdirler. Diğer taraftan muallimin mekteb-i haricinde hatt-ı hareketi hiçbir sûizan uyandırmamalıdır. Bu husûsta sarîh evâmîr ve tenbîhâtta bulunmak fazla veya müferrid olur: herkesin vakâr-ı vahşiyeti husûsunda hâiz olduğu hissiyât bu vesâyâyı kendisine ahvâle göre telkîn eder. Ve'l-hâsıl, ebeveyn, çocuklarının mürebbisine (ve daha ziyade kızlarının mürebbiyesine) emniyet ve i'timâd gösterebilmelidir. Çocuklar etraflarında söylenilen şeyleri duyar ve hıfz ederler; eğer muallimleri [524] hakkında hürmet ve muhabbetle bahsedildiğini işitirlerse onlar da bu hissiyâta iştirâk ederler ve mektepte hürmetkar bulunurlar. Herhalde müdafa'a edilmeyeceklerine emin oldukları için muallimleriyle mücâdeleye girişmezler.

3- İnzibât; baladaki vesâit 'umûmîye ile te'sîs edildikten sonra az çok sık ve geçici tecâvüzlere ma'rûz kalabilir. Binâenâleyh inzibâtın devam etmesi, ya'ni muallimin bunu dâimi değil, tesadüfen isti'mâl edilen vesâit ile muhâfaza eylemesi lazımdır. Çocuklar sizi dinlemeye ve size itâ'at etmeye ne kadar amade olsa, kendilerini sevk eden fikir mutâva'at her ne olursa olsun yine her türlü sâiklere heva

ve hevese müsta'id ve inzibât dan pek çok ayrılmaya — bi'l-ahire nedem olacakları ber-taraf — muktedir mahlûklardır. Her türlü kabahatlerin önünü almaya çalışalım veya bir kabâhat vukû'a gelirse, bunu münferit bir halde bırakmaya gayret edelim.

Mesela iyi bir inzibât te'mînine en hâs şerâite rağmen, anûd bir geveze yanındakileri rahatsız eder. Bu gibileri nezâret tahtında bulundurma ve bu hal ders esnasında vaki'i oluyorsa, en gayr-i muntazır bir zamanda, ilk su'âlimizi kendisine irâd etmelidir. Su'âlî işetmez veya anlamaz. Tekrarını talep eder. O zaman muallim, pederâne cevabında ki sıkıntı ve mahcûbiyetinin esbâbı olduğunu söyleyecektir.

Kusûrların tekerrürü veya daha vahîm bir kabâhatın vukû'u halinde ihtâr daha doğrudan doğruya ve daha sert olacaktır. Muallim, icrâ edilen kabâhatden müte'essir görünmekle beraber ciddiyet ve metânet gösterecek ve istikbâlde [525] böyle bir şey'in vukû'unu men' ve zecr edeceğini de söyleyecektir. Bunun için tehdît âmîz lakırdılara hâcet yoktur (bunlardan mümkün olduğu kadar ictinâb edilmelidir!) yalnız nutkun tarz ve beyân ve ifâdesi bunun te'sîrini icrâyâ kâfi gelmelidir! Yalnız muallimin ihtâr eylediği tarz-ı hareketin kendisince bâis te'essüf olduğunu ve bu yolda devam edilmeye müsâade edememek husûsunda ki 'azim ve metânetini izhâr eyleyecek gâyet basit bir iki cümle kafidir. Bununla beraber çocuk, lakırdının kendisine icrâ-yı te'sîr etmeyenlerden ise tevcihâtımıza tetimme olarak ilk tekerrürde tecziye edileceğini haber verelim. Ve bu cezanın neden 'ibaret olacağını tasrîhe de ihtiyaç görülürse söylenecek şey'e dikkat etmek lazımdır; çünkü muallimin nefâz amiriyetine hâvâi ve icrâ edilemeyecek kadar korkunç tehditler kadar muzırr hiçbir şey yoktur. İyi ve fena husûsatta da va'ad ettiğimiz şeyleri icrâ etmeliyiz ve bu husûsta iyi bir hafızaya sahip olmalıyız: çocuklar hiçbir şey'i unutmazlar ve nisyanlarımızdan vaktinden evvel istifâde ederler!

Nihayet şiddetimizi nihayetine kadar götürmek ve hakîkten bir mücâzât verilmek lazım gelirse bu mücâzâtın mahiyeti neden 'ibaret olacaktır?

Bu mücâzât, evvela ve hatta nizâmnâmenin muallimin elleri arasına koyduğu silâhlara mürâaat etmeden evvel çocuğun beklemekte olabileceği bir mükâfattan mahrûmiyet olacaktır. Bir âferîn varakası, akşâm muzafferen eve götüreceği bir resim olabilir; fena bir hareket işlerse akşam eve elleri boş döner. Nevâziş mâtârane daha az harâretli olursa muallimin memnûniyetine mukâbil peder tarafından mev'ud herhangi

bir eğlence tembel, [526] sataşkan veya itâ'atsiz çocuğun 'avdetiyle lağv olunursa daha isâbet olur.¹⁸⁷

Hiçbir mükâfâta istihkâk gösterememiş bir şâkird böyle bir mahrûmiyet tertîbi imkânı olmayacak mı? Defterde isminin yanına bir, iki nokta koyalım. Bunlara da lâkayd kalırsa, arkadaşlarının huzûrunda son ihtâr olarak az çok sert tekdîrât ve tevbihâtta bulunalım.

Yine 'adem-i memnûniyetimize mûceb-i harekâtında devam ederse, daha maddî, ceza tatbîkine mecbûr oluruz: dersleri ayıran kısa teneffüsler arasında çocuklar gürültü ile birkaç dakika bahçeye çıktıkları zaman onu dershâne bırakırız. Pencere arkasından arkadaşlarının mesrûr oyunlarına kemal-i ye'is ile bakar. Derslerden sonra da — fakat çok değil en ziyade bir çeyrek sa'at — mektepte bırakarak taht-ı nezâretimizde bulundurur ve mesela iyi öğrenilmemiş bir ders öğrenmekle veya kemal-i dikkatle yazılacak bir sahîfe yazı ile meşgûl ederiz. Nihayet gayr-i kâbil ıslah bir çapkın karşısında bulunursak nizâm-nâme mûcebince üç gün tard muvakkat ile tecziye olunur ve hal daha vahîm ve çaresiz olmuşsa bu tard ile nihâye temdîd olunabilir.

[527] Nizâm-nâme ile tatbîkine müsâade edilen cezalar bundan ibârettir.¹⁸⁸ Bunlara ri'ayet etmek lazımdır. Şunu da sûret-i husûsiyede nazar-ı mülâhazaya alalım ki mekteb-i ibtidâîyede cezalar hiçbir zaman bir sıfat tahkîriyeyi hâiz olmamalı cezanın tatbîk edildiği çocuğu küçük arkadaşlarının nazarında tezyîf edecek ve nefretlerini celb ettirecek bir mahiyeti hâiz olmamalıdır. Muallim hiçbir zaman nazar-ı dikkatten dûr tutmamalıdır ki kendisince maksûd, işlediği kabahatin cezasını çekmek değil, bu kabahati işleyen çocuğun i'tilây-ı ahlâkîyesine yardım etmektir.

¹⁸⁷Umûmîyet üzere mükâfâtlandırmak tecziye etmekten daha hayırlıdır. Mücâzât gibi nizâm ve intizâm muhriki olan mükâfâtın mücâzât üzerine rûchânî şudur ki çocuğu hiddetlendirecek yerde teşvîk eder, sevindirir. Fazla olarak burada görüldüğü vecihle ilgasıyla gâyet seri'i ve emin gâyet basit ve muvâffak bir vâsita-i tecziyede olur (mükâfata âit mutâla'âta nazar olunması)

¹⁸⁸ 2 Ramazan sene 333 ve 2 Temmuz 331 tarihinde neşr olunan mekâtib-i ibtidâîye ta'limât-nâmesinin 52. maddesi ber vech-i atidir:

Yaramazlık tembellik ve intizama 'adem-i ri'ayetlerinden nâşi şâkirdâne mücâzât verilebilir. Şâkirdâne verilen mücâzât ber vech-i atidir. 1- Şifâhen tevsîh 2- Mücâzât defterine yazılan tahrîri tevsîh 3- Bir veya birkaç teneffüs esnasında oyundan men' 4- Baş muallim tarafından şâkirdin yalnız olarak veyâhût dershâne arkadaşları muvâcehesinde tekdîri 5- Talebenin ebeveyn veya velisine tahrîren ma'lûmât; 6- Mecbûriyet tahsîliye sinini tecâvüz etmiş olan şâkirdânın muvakkaten veya kat'iyen mektepten ihrâcı.

İşte bunun içindir ki mücâzât-ı bedeniye tatbîkinden kat'iyen ictinâb etmeli çünkü bu cezaların en emin te'sîri çocuğu ıslâh etmekten ziyade bu gibi şeylere alıştıırır ve her türlü cezaya gayr-i mütehassıs yapar. Bundan başka bedeni cezalar, çocuğu 'isyâna sevk ederek vakâr ve haysiyet-i şahsiye hüsnü zayi'ı ettirir; fazla olarak çocuğu haşîn ve kaba bir hareketin kurbânı yapmak onu bi'z-zât turuk-ı halim ve nezâketden teb'id ve kendisine şiddet ve hiddeti tedris etmektir; nihayet, inzibât muallimi hâkim vazifesini icrâyâ mecbûr ettiğı zaman bi'l-hâssa bir çocuğa karşı icrâ-yı mezâlim [528] derekesine inmek, kendisini sükût ettirir, bi'z-zât kendisine karşı borçlu olduğı hürmete ri'ayet etmemiş olur. Şunu da 'ilave edelim ki hiddet zamanında vuruluna darbeler (hemen dâimâ olduğı gibi) ölçülemez. Ve çocuğun sıhhati ve bi'l-netice muallimin mes'ûliyet-i medeniye ve ma'neviyesi için en şayan-ı esef neticeler verir. Yine bunun içindir ki verilen mücâzât ne olursa olsun, çocuk bu cezayı çektikten sonra muallim tamamıyla kalbi bir lisân ile istikbâlde kendisiyle darılacak bir sebep olmayacağını ve bu kabahatin artık kamilen unutulduğunu te'mîn ederek, henüz husûle gelmemiş olan nedâmet-i ahlâkîyeyi tahrîk eder.

Bi'l-hâssa şuna kâni' olalım ki mektepte şiddet pek müstesna ahvâlde isti'mâl olunabilir; nizâmnâmede mûnderic cezalar inzibâta esas yegâne teşkîl etmek için gayr-i kafidir. İntizâm hürmet, dikkat her şeyden evvel çocukların elde ettikleri i'tiyâdlara vabestedir. Muallim küçük mektep ahalisi üzerine menfûr ve mütedehhiş bir diktatör gibi değil, sevilen, hürmet ve ita'at edilen bir serdâr gibi, şedîd harekât ile değil, gayr-i mahsûs bir sûretde halîm ile devr-i endiş bir sûretde metânentle icrâ-yı saltanat etmelidir.

4-Fakat bir sınıfta nizâm ve ita'at te'sîs etmiş olmak kâfi değildir. Her şâkirdin uslu olması kifâyet etmez, uslu olmakla beraber çalışkan mukaddem ve her şeyi iyi yapmak arzusuyla mütehassıs olması derslerine vazifelerine muktedir olduğı bütün himmeti bütün cehdi vermesi de lazımdır. Burada muallimin vazifesi men' ve zecr değil, bilâkis fiile teşvîk ve ikâz ve tahriktir.

[529] Bu husûsta mâlik olduğı vesâitden birincisi ve en basiti medh ve tevbîhdır. Bir çocuğu mesâî ve terakkiyâtından dolayı tebrik etmek, kendisine hissettirilen meserret vasıtasıyla bu tarîkde devam ve temâdiye salık kılmaktır. Bilâkis

tembelliğini veya şaşkınlığını ihtâr etmek, bu sûretle tatbîk edilen hafif ceza ile kendisinde istikbâl için daha iyi arzular uyandırmaktır.

Ma'mafihe bu medh ve tevbîhâtın bütün te'sîrlerini hâiz olabilmeleri için ol emirde muallimin çocukların muhabbetini celb etmiş olması ve şâkirdân üzerinde — evvelce bahsetmiş olduğumuz — nefâz âmiriyeti hâiz olması şartıdır. Yalnız bu şart ile methetsin tevbîh etmiş olsun, lakırdıları talebesinin kalbine nüfuz edebilir. Aynı zamanda memnûniyet-i şifâhiyelerini tasarruf etmesi ve tarz-ı ifâdesinde mu'tedil olması da lazımdır. Bu gibi lakırdılar isrâf edilirse 'adileşir ve kuvvet ve nüfûzlarını zayi'î ederler; müferrid elfâz ile ifâde olunursa ba'zılarında ekseriya nâ-be-mahal bir kibr ve gurûr, diğerlerinde kat'î bir kesr cesârete müncer olur.

Bu teşvikâtın veya tevbîhâtın, mekteb hudûdunu aşarak âilede bir ma'kes bulması müfid 'ad olunursa, âile ile mekteb arasında isti'mâl olunan muhâbere defteri bu husûsta iyi bir vasıta teşkîl eder. Tertîbi yek nazarda zannedildiğinden daha nazik olan bu defter büyük bir hâsse-i terbiyeyi ve bi'l-hâssa fena nûmrolar için fevka'l-âde mahâret ve ihtiyatı¹⁸⁹ [530] müstelzimdir. Her şey'i olduğu gibi yazmak husûsunda gözetilecek sıdk, huşûnet kadar ve çocuklara karşı gösterilecek sertlik kalpsizliğe kadar vardırılmamalıdır. Birkaç kelime ile lakırdılarını izâleye ihtiyaç hâsıl olan ebeveyn olduğu gibi, ba'zıları da vardır ki bunlara karşı elfâz ve ta'bîrâtta ihtiyât ve i'tidâl lazımdır. Çünkü onlar gözlerinde her şey'i müfrit nispetler dâhilinde pek kolaylıkla a'zâm ederler. Her ne olursa olsun, bu müşkilât muhâbere defterinin fevâiti ile mukâyese ve muvâzene olunamaz, çünkü o, âile ile mektep arasında en müfid bir hatt-ı ittisâl teşkîl eder.

Her çocuğun cehd ve istihkâkını beyan etmek husûsunda 'umûmen isti'mâl olunan fevka'l-âde bir vasıta bunlar iyi numaralar sûretinde terkîb etmektir. Husûsi bir deftere kaydedilen bu numaralar, yukarıda bahsi geçen fena numaralarla bir nev' muhâsebe yekdiğerini tazmîne hadim bir alacak, verecek teşkîl eder ve çocuk bunları hiç olmazsa muvâzenet halinde bulundurmaya gayret eder. Fakat burada bir i'tiraz dermiyân olunabilir, bir müddet sonra fena numaralar iyilerden fazla olursa tesviye'-i hesâb, küçük bir tevkîf sûretinde icrâ olunur.

¹⁸⁹ Madde: 54 şâkirdâne karşı elfâz gayr-i layika isti'mâli ve mücâzât-ı bedeniye tatbîk-i memnû'dur.

Fakat iyi numaralar tefevvuk ederse, çocuk müfid mükâfattan 'ari bu mücerred memnûniyetlere hiçbir ehemmiyet 'atıf etmez¹⁹⁰ diğer taraftan çocuğun hiç görmediği bir defter üzerine kayd olunan fazla veya [531] eksik numaralar ona hiçbir şey ifade etmez ve çocuk buna karşı bir merbûtiyeti hâiz olamaz. Bu iyi numaralar müşahhas tahsinler sûretinde tezâhür ederse iş değişir. Bunlar 'umûmîyet üzere bir resimle müzeyyen ve müfid bir 'ibare ile muvaşşah küçük mukavvadan ma'mûldur ki bunlarda fâide ve zerâfet bir araya toplanır. Çocuk bunları ellerinde tutmakla saymakla ve âilesi nezdine götürmekle memnûn olur. Muallim de muhâsebe'-i inzibâtiyesini sadeleştirmiş olur.

Ba'zı yerlerde ufak ve husûsi tahsîsât sayesinde bu aferin varakalarından her bir iki paralık (Fransa'da bir santimlik) bir kıymet-i hakîkiyeye hâizdir.

5- Şimdiye kadar tedkîk etmiş olduğumuz mükâfatlar, her şâkird istihkâk şahsi ve yegânesine ittibâen i'tâ olunabilir. Gayret ve terakkiyâtı hakkında bizim i'tay-ı ma'lûmât eder. Fakat arkadaşlarının ne yaptıklarını nazar-ı dikkate almaz. Bu usûl bir şâkird hakkında mukâyese ile hükm vermek ve memnûniyet veya 'adem-i memnûniyetini kendisinden daha çok veya daha az kâbiliyetli çocuklara nispetle beyan etmek usûlundan daha muhikk ve pek ziyade daha ahlâkîdir. Fakat münâfese bu sûretle hareket eder, münâfesenin 'ilm-i terbiye mütehasısları arasında pek şedîd muârizları vardır.

Deniliyor ki her çocuğu kendi kendisiyle mukâyese ediniz. Refikâsıyla kıyâs etmeyiniz ve iyi yapmış olsa bile başkaları daha iyi yaptı diye fena numara vermek sûretiyle onu mes'ûl etmek ve fena yapmış olsa bile diğerleri daha fena yapmış olduğu için iyi numara vermek saçmadır.

[532] Fakat bir çocuğu dâimâ kendi kendisine kıyas etmek kifayet eder mi? Bu kendisinin lâkaydîsini sarsmaya kâfi mi? Kâfi derecede cehd ve gayret etmiyor mu zannediyorsunuz? Bununla beraber terakki etmiştir. Defterleri isbât ediyor. Kendisine terakkiyâtın kâfi derecede olmadığını mı söyleyeceksiniz. Buna kâni'i değildir. Esasen bu, muallimlerin her zaman söyledikleri bir şey değil mi? Bununla beraber

¹⁹⁰ Bunları nazar-ı dikkate almak için tevzî' mükâfâtlar vardır. Fakat bu da pek baîd ihtimâldir. Bunun içindir ki ba'zı muallimler bu tevzî' mükâfâtların daha sık sık icrâsını ve fakat sıfat-ı resmiyelerinin ilgâsını tavsiye ederler.

nesâyihinize hiçbir şey muharrik lâzimeye 'ilave edemiyor. Fakat kendisinden daha çalışkan daha dikkatli arkadaşlarından birinden geri kaldığını görürse hele bu kendinden daha küçük ise, az buçuk 'izzet-i nefise malik olduğu takdîrde müte'essir olarak rakibine yetişmek için fazla ısrar etmenize lüzûm kalmadan muktedir olduğu bütün gayret ve himmeti sarf eder. Hatta bu cihet ekseriya lâkayd kalan ebeveynin bile gurûruna dokunur. Çocuklarının muvaffakiyet tahsîliyle mes'elesi kendilerine bu sûretle 'arz edilirse daha ziyade müte'essir eder ve size daha gayûr birer mu'avin olurlar. Münâfeseyle daha ağır bir sûretde i'tirâz edilir ve çocukların kalbinde en muzır hissiyattan birini, kine yakın olan kıskançlığı tevlîd-i ithâm ederler. Filhakîka bu cihetten önü alınacak veya ictinâb olunacak bir tehlike mevcûttur fakat bu tehlike münâfese usûlunda mündemic değildir.

İlm-i terbiye kamûsunda şu satırlar mevcûttur. Doğru ahlâka ve maksat olmayan bir fitrata malik çocukları müşâhede etmiş olanlar bilirler ki çocukta münâfesenin ilk sâiki mekteb kendisini ilcâât-ı zatîyesine terk ettiği ve canlı ba'zı arzular ikâz ve tahrîk etmediği takdîrde sâik yegâne olan bir rakibi tezyîf diğerlerinin üstüne geçmek, onların zararına parlamak mağlubiyetleriyle [533] ve galibiyet-i zatîyesiyle mahzûz olmak değil iyi yapmış olmak, şayan-ı takdîr olmak ve takdîr edilmiş olmak sevimli ve sevilmiş olmak şerefidir.

Bu parçadaki “mekteb ba'zı câlî arzular ikâz ve tahrîk etmediği takdîrde” kaydı muallime bu husûsta vazifesinin ne olduğunu irâe ediyor. Muallime bu husûsta vazifesinin ne olduğunu irâe ediyor. Muallim temyiz etmek ârzû-yu âlîcenâbânesinin 'adi bir rekâbete tereddi etmemesine dikkat edecek ve her mümâresesi bir fırsat teşkîl eden mekteb müsâbakalarından birinin sonunda mağlupları teselli ve galiplerin gurur ve 'azimeti tenkîs edecek ve bu sûretle müstakbel mücâdelât için dâimâ birâderâne bir iştirâk ve âhenk cehd ve gayret ihzâr edecektir. Şâkirdânından her birinin kendisi hakkında yalnız diğerlerine mukayese sûretinde hükm vermesini men' içinde her şey içinde yerli yerinde beyân-ı mutâla'a edecektir. “Sizin tahrîr vazifeniz her ne kadar vazifeler içinde en iyisi veya daha doğrusu en az fenâsı ise de müceb-i memnûniyet olmaktan pek uzaktır. Binâenâleyh bu husûsta tefâhur edemezsiniz. Ekseriyâ iyi vazifeler yaptınız fakat bu def'a yaptığınız vazife bir terakki değil bir tedenni gösteriyor ve tâbî'idir ki arkadaşlarınızın vazifelerinin fena olması sizin vazifenizin

kıymet-i hakîkiyesini tezyîd edemez.” Bilâkis: “sizin vazifeleriniz her zaman zayıf olduğu halde, bu def’akinde ba’zı gayretler gördüm memnûn oldum ve ileride daha iyi terakki etmenizi intâc edecek iyi niyetler buldum.”

Bu tedbîr sayesinde münâfese fikrimize göre kendisine isnâd olunan muhâziri dâî değildir ve hiçbir şey’in yerine kâim olamayacağı bu kuvvetli muhriki, münâsip derecede isti’mâlde ancak fâide melhûzdur.

[534] 6- Bâlâdaki teşvîkâtta sonra asıl ma’nâsıyla vesâit-i münâfese-yi ya’ni şâkirdin sarf-ı şahsı değil nisbî kıymetini arkadaşları arasında işgâl ettiği mevki’i nispetle ta’yîn eden vesâiti nazar-ı mülâhazaya almayı haftalık husûsi imtihanları şeref levhalarını ve tevzî’ mükâfâtı tavsiye edeceğiz.

Haftalık husûsi imtihanlar, çocuklarca ve âilelerince pek mühim ‘ad olunan ve kendilerine pek ziyade te’sîr eden bir tasnîfe imkân verir ve bu sûret-i tasnîf her hafta değişebileceği için yeni yeni cehd ve gayretlere mütemâdiyen mürâcaat eder.

Mektebin medhal-i havalisine ta’lik olunan şeref levhası mevki’ilere, numaralara, aferinlere, vesâireye göre en mütemayiz veya en müstahak şâkirdânın kıymet-i zihniye ve ahlâkiyesini zâirinin nazarına ‘arz eder. Bu her üç ayda bir tecdîd edilebilir.

Sene nihayetinde az çok zevâhir ile tertîb edilen bir tevzî’ mükâfât sa’i ve gayret ve hüsn-i hâl ve hareketi takdîr vazifesini görür. Bu nizâm veya daha doğrusu sıfat-ı resmiyeti pek çok tenkît edilmiştir. Tevzî’ mükâfât resmi, çocuklarda gülünç bir his gurûr tevlîd etmekle ithâm olunur. Diğer taraftan tatbîkât nokta-i nazarından pek acı memnûniyetsizlikleri men’ için mükâfâtı her türlü ehemmiyetlerini iskât edecek derecede tezyîde mecbûr olduklarından tevzî’ mükâfâtı bir gâile, müşkilât ‘addederler. Bu tenkîdât esassız değildir. Ma’mafihe bu kadar tenkîdâta rağmen tevzî’ mükâfâtın hala yaşayabilmesi herhangi bir cihetten müfid olduğunu gösterir.

[535] Evvela şunu söyleyelim ki bir kürsî üzerinde umûm muvâcehesinde taltîf olunmak mükâfât almak husûsunun çocuklarda badi olacağı sermesti pek geçicidir ve pek çok refika arasında taksîm edilmiş bir meziyet olduğundan hiss-i gurûr üzerine muzır ve bi’l-hâssa devamlı bir ‘aks-i te’sîr hâsıl edemez. Diğer taraftan herkes kabûl eder ki muallimi hemen şâkirdânın hepsine icâd ettiği sûretler tahtında birer mükâfât

vermeyi icbâr eden — ve fakat kabûl edilmemesi muhikk olmayan — ba'zı hasîs zarûretler ve senevi mükâfatların ehemmiyetinden kısm-ı a'zamini iskât eder. Nihayet bir lisân hesap tahrîr veya tarih mükâfatı ile bir teşvîk mükâfatı arasındaki fark herkesçe ma'lûmdur, çocuklar da bu mükâfat kitaplarının yalancı müsâvâtını herkesten iyi bilir ve anlar bunların hiç olmazsa 'izzet-i nefis okşamak ve birçok kalplerin rencide edilmesine mâni' olmak gibi bir fâidesi vardır.

Esasen bu musâmerelere verilen resmiyetin iyi bir ciheti vardır: Bu çocuklar için bir bayram âileler için bir bayram bütün mahal halkı için bir bayramdır. Bu tezâhürât sayesinde ki hidemât-ı 'umûmîyemizin belki en büyük ve en mühiminin hayatı mesrûr ve muhteşem bir revnakla te'eyyüd eder.

7- Âferîn varakaları, levhe'-i şeref tevzî' mükâfât: Tavsiye olunacak mükâfâtın ta'dâdını bu üç şey ile tehdîd edeceğiz. Sınıflarda bir şeref sırası bulundurmamak husûsuna tarafdâr değiliz. Bu usûl, sebebiyet verdiği maddi mahzûrlarından mâadâ mektepte pek müzeyyif bir ıstîfâ ihdâs eder. Mektep haricinde hayat-ı medeniye veya [536] askeriyede ihrâz-ı liyâkat eden büyük adamlara takliden takılan nişan ve madalya gibi şeylerde fikrimizce çocuklarda muhakkak bir sûrette gülünç ve nâ-be-mahal bir gurûr ikâz eder.

8- Netice olarak şunu da 'ilave edelim ki inzibât ve münâfeseğe hâdim cezalar, mükâfat birer tedbir muvakkatten 'ibaretdir. Mektebe gâye'-i kemal hiçbir çocuğu ne tecziye ne de taltîf etmektir. Fi'l-vaki'i eğer hiçbir zaman tecziye veya taltîfe ihtiyaç kalmasaydı bu çocuklara mesa'ilerinde ve hal ve hareketlerinde rehberlik etmek ve şevk ve gayretlerini muhâfaza ve idâme etmek için his vazifenin kifayet etmiş olduğuna bir delîldir. Gâye'-i hayâle mutâbık bir mektepte hal bu merkezde olmalıdır. Fakat böyle bir mektep mevcûd değildir. Çocuklar insanlar gibi, za'if ve nakâise hâizdirler ve bunlara ba'zı vesâit ile çaresiz olmak zarûridir.

Bununla beraber bütün bu vesâit sun'îdir ve çocuk hareket etmezden evvel ümit ettiği veya korktuğu bir şey'i hesâb eder ve ancak bu ümit muzâafadan sonra bir karar verirse fi'ilin kıymet-i ahlâkîyesini iflâs ettirir!

Bunun içindir ki talebimizde her şeyden evvel, his vazifeyi inkişâf ettirelim. Onlar hatt-ı hareketlerinin takdîr-i hakîkiyesini kendilerine verebileceğimiz takdîrât zâhireyede değil vicdanlarında bulsunlar.

ON SEKİZİNCİ FASIL

İBTİDÂÎ MU'ALLİMİNİN MESÂÎ-İ MU'ÂVENESİ VE VEZÂİFİ

1-Mesa'i-i mu'avene. Bunların enva'ı. 2- Mektep kütübhâneleri tasarruf sandığı; ba'de'l-tahsîl asâr. 3- Mesa'i-i şahsiye. 4-İbtidâî mualliminin vezâîf-i evvela meyl-i tabîisine mürâcaat etmelidir. 5- Çocukları sevmek vazifesi hakkında. 6-Mekteb dâhilinde dersini iyi vermek 7- Hariçte hayat-ı husûsiye vezâîf-i âileler ve me'mûrin ile münâsebâtı. 8-Müdür ve muâvinler. 9-Bunların hepsini muhtevi vazife'-i külliye sadâkat.

1-Muallimin vezâîf-i meslekiyesinin kısm-ı esasisi ve mühimini teşkîl eden derslerden mümârese vazife tashîhlerinden mâadâ ba'zı vezâîf-i mu'avenesi de vardır: bunlarda bi'l- hâsse sınıfın ihzâr-ı maddi ve terbiyesi nizâmen mecbûr olduğu yazılar ve muhâberat-ı idâriyeden 'ibaretdir. Bundan başka akşamları hiç olmazsa kış mevsiminde gece dersleri verilmelidir, sonra 'ilm-i terbiyeye âit konferanslar, tahrîre mecbûr olduğu hatırât iştirâka mecbûr olduğu komisyonlar ... bütün bu nizâmât ve mü'essesâta mu'avenete mecbûrdur.

2- Bu vezâ'if arasında bi'l-hâssa ikisi ayrıca zikre şayandır. Evvelce bir nebze bahsettiğimiz kütübhâne ve tasarruf sandıkları.

[538] Resmi katalogun baş tarafına konulmuş bir mukaddeme, muallimin kütübhânelerin muhâfaza ve terakkisine ne sûretle gayret edeceğini göstermektedir.

Mektepte bile iyi intihâb edilmiş ve mahirane bir sûretde tam yerinde kesilmiş yüksek sesle kırâatlar vasıtasıyla mutâla'a zevki uyandıracak ve bunları çocukların sa'iyete bir mükâfât 'add edecektir. Sonra en büyük şâkirtleri kitap istiânesine teşvik edecektir. Evler için mutala'a kitaplarını irâe eyleyecek ve bunları sine, kâbiliyete, ihtiyacata, boş zamanlara, mevsimlere, tarla işlerine hadisât hariciyeye göre tedrî' ve tenvî' edecektir. Aileleri bu kitap isti'âne hakkında haberdar edecektir. Çünkü bunlar uzun kış gecelerinde bile bundan istifâdeyi düşünmezler. Gece derslerine devam edenlerden en kâbiliyetlisini kütübhâneye sevk edecek falan veya filan kitabı tavsiye edecek validelere, ihtiyarlara, hastalara, ma'lûllere mürâcaat edecektir. Hoşa giden bir kitabı elden ele gezdirecektir; çocuklara okudukları şeylerden ma'lûmât soracak ve yaşlı adamlardan bile, eğer fikirlerine nüfûz edebildiyse bunu talep edecektir. Nihayet

sabır, ısrâr, kana'at sayesinde küçük kütüphâne fihristi pek çabuk bitirecek olan bir kitle'-i kar'in teşkîl edebilecektir. O zaman başka ihtimâmât gelir: yeni kitaplar ıstırası için mürâcaat eder veya aynı gâyeye vusûl için, hibelere mürâcaat edecektir. Kataloğumuzu okuyarak, kütüphânesi için arzu ettiği kitapları yazacak, mürâcaatını belediye re'isine veya teftişte bulunan müfettişe bildirecektir. Başka kitapları muhtevi en yakın kütüphânelerle muvakkat mübâdele yapacak eski ve bozuk kitapları değiştirecek ve lüzûmunda — eğer darü'l-mualliminde öğrenebildiyse — ba'zılarını ciltleyecektir. Gitgide daha mühim kitaplar, resimli gazeteler, koleksiyonlar irsâlî talep edecek ve mektebin kapısına en yeni kitapların isimlerini muhtevi bir liste asacak ve kütübhânesi mektebin ve nahiyenin bir serveti haline koyacaktır.

İyi hazırlanmış iyi melhum iyi nasihat görmüş, fazla birkaç işten korkmayan ve sabûr olan bir muallim bu sûretle mütevâzî'âne sadece gürültüsüz ve iddi'asız mektep haricinde mektep dâhilinde olduğu gibi, kıymetdâr bir alet-i tahdîs olabilir.

[539] Çocuklarda zevk-i tasarrufu uyandırmak için muallimler mekteb-i tasarruf sandıkları ihdâsını düşünmüşlerdir. Bunun ehemmiyeti evvela posta tasarruf sandığı ve sonra müşâreket sandıklarının ihdâsından sonra tenâkus etmiştir. Bundan dolayı muallimin tam ve vâzıh ve dikkatli bir sûretde hesap tutması lazımdır. Mektep tasarruf sandıkları posta tasarruf sandıkları — ki te'diyât için suhûlet ihdâs edilmiştir — dûrendişliği ve tasarrufu teşvîk eder; tedrisât-ı ahlâkîyeden bir kısmının mevki'i tatbîke vaz'ına müsâittir. Müşâreket ve tekâbül daha iyidir. Uhuvvet, aynı zamanda dûrendişliğe ve temâsına müteveccih olduğundan anı münâfa'a te'mîn etmekle beraber istikbâli de te'mîn eder. Bundan dolayı talebenin ve ebeveynin memnûniyetini icâb etmiştir.

Nihayet bu son senelerde tahsîlden sonraki asarın tevessüümü cümlece ma'lûmdur. Gece dersleri mutâla'ât veya 'umûmî konferanslar eski talebe cem'iyetleri ilh. İctima'i olduğu kadar müderrisi olan bu hareket-i müfîdenin ilk mücâhidleri ibtidâî muallimleridir. Bunlar bu mü'esseselerin en kıymetdâr şarkları olmak şerefini hâiz olacaklardır.¹⁹¹

¹⁹¹ En mükemmel nazarı ve mücerred ahlâk derslerinden ziyade tasarruf devr-i endişlik uhuvvet kâbiliyet ictima'îye ilh. gibi kıymetdâr evsâfi veren mekteb-i tasarruf sandıklarının eski talebe cem'iyetlerinin bizde henüz mevcûd olmaması şayan-ı te'essüfdür.

3- Hepsi bu kadar mı? Hayır kamilen değil. Ta'dâd ettiğimiz meşâgal listesi ne kadar uzun olursa olsun, görüldüğünden daha az korkunçtur. Çünkü bu meşgaleden ekserisi pek münkatı'dır. Bunun [540] için muallimlere, bi'l-hâssa daha ziyade şevk ve fa'âliyeti hâiz olmaları lazım gelen ve henüz âile gâileleriyle âlûde olmamış olan genç muallimlere geceleri boş zamanlarını ta'tîl günlerini geçirmek için müfid ve 'akıllı meşgaleler ihdâs etmelerini tavsiye ederiz. Bu meşgûliyetler arasında en müsmiri ve herkes iktidarı dâhilinde olanı mutâla'adır. Burada mutâla'at-ı şahsiyenin bu kadar kesir ve ma'lûm fevâidini tekrara mahal yoktur. Şunu söylemek kafidir ki bu mutâla'âtın fâidesi elzemiyeti bi'l-hâssa ibtidâî muallimleri için bedihidir. Edebiyatın şaheserleri muallimin hırs zihni ve ahlâkîsini tekemmül ettirir. Tenkîd, tarih, 'ilm-i asarı ba'zı nukât vazıha üzerinde ma'lûmâtını tezyîd eder ve lüzûmunda derslerde kendisine yardım eder; asıl 'ilm-i terbiyeye âit kitabalar ehliyet meslekiyesini tezyîde hadımdır; nihayet cerâid ve tedrisât-ı mecmu'alarında mevcûd ta'lîmât-ı resmiye kendisini nizâmât-ı tedrisiyeden haberdâr eder.

Genç muallimler bilmelidirler ki boş vakitlerinin çalışkan ve ma'kûl bir sûretde isti'mâli — ki bu sûret-i isti'mâli hiçbir emir ve nizâma tâbi' değildir — bulunabilecekleri infirâd ma'nevî içinde evvela sıkıntıya sonra âdât-ı kadîmeye vakitsiz ve şayan-ı esef bir inhitât fikriye karşı en emin bir muhâfızdır.

4. Şimdi de ibtidâî mualliminin vezâifinden bahsedeceğiz. Bu mes'ele evvelkine merbûttur. Çünkü tedkîk ettiğimiz mesa'i'-i muâveneden ekserisi ihtiyaridir ve kısım-ı a'zamî i'tibârıyla yalnız her bir muallimin vicdân ve gayretine tâbi'idir. Ta'lîmât bu vezâifden ba'zısını mecbûriyet kat'îye ve kanuniye [541] sûretinde ta'dâd ediyor. Bunlardan hiç bahsetmeyeceğiz kar'iler bunları emreden vesâike mürâcaat edebilirler.

Binâenâleyh yalnız vicdan ve gayret meslekiyenin emrettiği vezâifi ta'dâd ile iktifa ederek nazar-ı dikkate alacağımız ilk vazife, daha mesleğe, dâhil olmadan mecbûri'ül-enba'a görünür ve Buvalo'nun muharrer olmak isteyen zevâta nasihatini tahattur ettirir. "San'at şi'ir" muharrerinin bahsettiği te'sîrât-ı hakiyeye burada meyl tâbi'i ta'bir olunur. Bu meyl tâbi'iyi zorlamamalıdır. İnsan kendisinde tâbi'i bir temâyül hissetmedikçe mürebbi olmamalıdır. Bu sevk-i tâbi'ide ba'zı kâbiliyet ile takviye ve te'kîd edilmelidir. Bunlarda evvela, tâbi'i iyi bir sıhhatten sonra tahsîl

etmek ve lazım gelen şehâdetnâmelere nâil olabilmek için muktezi kâbiliyet ve kuvâdır. Sonra iyi bir kalp ile mutî'i ve halîm ve fa'âliyetle müteveccih bir halk; mütevâzî'ane arzular, hep sa'i ve âlem zevk ve tarab gürültü ve tahrikâtından tebâ'üd lazımdır. Çocukların arasında oturmayı sevmek terbiye ihtimâmâtında huşunetini unutturan tatlı ve derin memnûniyetleri bulmak yek karışık refâkatlara müfîd veya hoş bir sûrette işgâl edilen tenhâiyeyi tercîh etmek ve nihayet — teveccüh ve müzâheret-i 'umûmîyenin kıymetdâr bir muhâfaza olan — vakâr-ı şahsi husûsunda şedîd ve ciddi ihtisâsa mâlik olmaktır.

Bu gibi evsâfın hey'et-i 'umûmîyesine tesâdüf nâdirâtdan görünür; fakat esas i'tibarıyla bunlar fezâil fevke'l-beşeriyeden ma'dûd değildir. Bilâkis bizim istediğimiz, müstakbel muallim bu evsâfa malik olduktan sonra bir derece'-i nâmuskârânede (Tevans) gibi “ben adamım, beşeri olan [542] hiçbir şey bana yabancı gelmez demeye hakkı olsun. Kendisinden münzevîlere hâs olan târik-i dünyalık talep etmek şöyle dursun sıdk ve hak dâiresinde bir nebze emel ve ikbâle nâil olmasını arzu ederiz. Fikrimizce tedrisât-ı ibtidâîyeye hasr-ı vücûd edecekler bu gibi evsâf ve kâbiliyete malik olmalıdırlar. Muallimler, bu tarîke ancak irâe etmek istediğimiz zaman ahlâkiye —hiç olmazsa bir derece'-i münâsebede — sâhib gençleri salık kılmalıdır. Âileler nezdinde sadık ve metin nâsih vazifesini görürlerse bu kendi salâhiyet-i mahsûsaları dâhilinde gerek 'umûmî ve gerek husûsi menafi' 'azimeye temas eden bir mes'ele olacaktır.

5. Muallimin mesleğine dâhil olmadan evvel hâiz olması lazım gelen evsaftan mecbûri'l-etbâ olduğu vezâif mefhûmu sadır olur. Şunu da söyleyelim ki talebesine karşı bir hiss-i muhabbet duymalıdır. Bu; vazifesini sevmenin ve gayret ve evsaf meslekiyenin şart-ı evvelidir. Bir ibtidâî muallimi için çocukları sevmek veya san'atını sevmek hep bir şeydir ve herkes bilir ki bir insan bir işe — bâhusûsi terbiye kadar muğlak ve nazik bir teşebbüste — harâret ve memnûniyetle sarf gayret etmezse muvaffak olamaz. Fi'l-hakîka bu vazife emr olunmaz; fakat evvelki vazifeye dâhildir ki o da tedrisât mesleğine giren bir adam bu mesleğe karşı ciddi temâyülât hissetmelidir. Meyl-i tâbi'îye mâlik olmayan bir ibtidâî muallimi yalnız fenâ bir muallim olmakla kalmaz: nâ-lâyık bir muallim olmaya pek yakındır.

6. Sırf kendisine tâbî'î vezâ'ife gelince, bunlar pek çoktur [543] ve bu husûsta tehdîdi bir ta'dâd icrâsı için bunların oldukça tamam bir sûrette tahlîl iddi'a olunamaz. Bu vezâif arasında ba'zıları muallimle talebe beyndeki münâsebâta âittir ve mektep duvarları haricine çıkamaz. Bunlar gâyet basit olan ve en vasi'î ma'nâsıyla alınan şu destûr ile hülâsa olunabilir; dersini iyi vermek, bu kelimeler bin türlü ihtimâmât meslekiyeyi muhtevidir. Doğruluk, sa'î derslerin ihzarı vazifelerin dikkatle tashîhi intibâh, metânet, bi-terafîlık, tesâvi'-i mizac ilh. bütün bu nukâtı kitabımızda, merbût oldukları bahislerde şerh ettik. Binâenâleyh tekerrüre hacet yoktur. En 'adi bir hâsse-i selîme bunları telkîne esasen kafidir.

7. Mekteb haricinde evvela muallimin hayat-ı husûsiyesine âit vezâif vardır. Evvelce de muallimin muhtaç olduğu teveccüh ve nüfûz-ı ahlâkîye elzem olan şerâitden bahsederken söylemiş olduğumuz vecihle bu hayat-ı husûsiye sade ve vakûr olmalıdır ve su'î tevilâta sebebiyet vermemelidir. Bunlardan sonra muallimin bir taraftan şâkirdânının ebeveyni ve diğer taraftan me'mûrin-i mahalliye ile münâsebâtına âit olanlar gelir. Şâkirdânının ebeveyninden ne müfid mu'avenetler bekleyebileceğini ve bir şâkirdânın hatt-ı hareketi devam, sa'î ve gayreti, ahlâkının ıslâhı muallimin nesâyihinin nezdinde bulabileceği 'akslere ne derece tâbî'î olduğunu evvelce gördük muhâbere defteri bu müşâreket müfideyi ihzâr için fevka'l-âde bir vasıta. Ma'mafihe muallim ile ebeveynin münâsebeti bu tahrîri ihbârâtıdan 'ibaret kalmaz. Soğuk ve mevkût olan muhâbere büyük bir menfa'atle okunmaz ve ciddi bir [544] sûrette nazar-ı dikkate alınmaz. Binâenâleyh ibtidâî mualliminin (veya muallimesinin) ebeveyni bi'z-zât görmesi lazımdır.

Muallim ebeveynin ziyaretini beklemeli mi yoksa evvela kendisi mi onlara gitmeli? Muhakkaktır ki ilk hareket ebeveynden sadır olmalıdır. Ma'mafihe lâkaydî veya hangi sahte hicaptan dolayı ebeveyn muallime gelmekten imtinâ' ederlerse talebesinin menafi'ini vahiy bir 'izzet-i nefse feda ederek bu ziyaretlere ilk olarak teşebbüs etmekten sarf-ı nazar edecek midir? Bu kadar sâfderûn bir mülâhaza muallimi men' edemez, esasen muallim bu ziyaretler esnasında lazım gelen mahâret ve ihtiyâta hâizdir. Gerek evlerinin pek köylü olmasından ve gerek lisanlarının iyi olmamasından dolayı ziyaretlerinden sıkılan ba'zı kimseler varsa, bunlara karşı sevimli ve muhibbâne davranılmalıdır fakat tabi'atsız bir lâubâlîliğe düşmemelidir. Fazla olarak şöhreti her

evce ma'lûm olacağından, kendisi hakkında evvelden musâraatkar ve hürmetkâr bir hüsn-i kabûl hazırlanacaktır.

Daha husûsi bir meveddet bağlamış olabileceği eşhâs ile daha husûsi sûretde görüşmesine hiçbir mâni' olmamakla beraber münâsebâtından ba'zısına bir sıfat rüchân vermekten ictinâb etmelidir. Ebeveynlerini müfrit bir devam ile ziyaret ettiği şâkirdân hakkında pek çabuk tarafgirlikle ithâm olunur. Eğer bulunduğu mahallin fırka taksîmâtı bu ziyaretlerde kendisini filan veya falan fırkaya mensûb gösterecek bahaneler bulursa, iş daha fena olur.

Mektebe âit husûsât hakkında âileler nezdindeki musâhabâtında bâlâda (17. fasıl) muhâbere defteri hakkında söylemiş olduğumuz şeyleri nazar-ı [545] dikkate almalıdır. Ebeveyne çocuklarının nekâizini bildirmek husûsunda ihmâl göstermemelidir fakat bu kabahatlerden bahsettiği kimsenin kendisini dinleyenlerce dünyâda en kıymetdâr bir mahlûk olduğunu unutmayacaktır ve esasen çocuğun ıslâhı lazımsa hiçbir zaman nefret edilmeyeceğini bilmelidir. Eğer beyân-ı takdîrât edecekse bunu kemâl-i hâşişle söyleyecek ve çocuğun orada hazır bulunmadığı bir zamanı tercîh edecektir. Çünkü çocuk bu takdîrâtı mektepte esasen işitmiştir. Eğer çocuk da mecliste hazır ise takdîrât ve tahsînâtında ihtiyât gösterecek ve buna kat'î bir takdîrden ziyade teşvîk şeklini verecektir.

Me'mûrîn-i mahalliyeye karşı yalnız dürüst değil fakat hürmetkâr ve hatta musara'atkâr bir tavır takınacak ve müfrit bir hürmet ve ri'ayet göstermekten ictinâb edecektir.

Emirlerin ta'lîmât ve evâmirine tamamen tevfiik hareket ederek, fikirlerini iyice anlamaya ve elinden geldiği kadar iyice tatbîk etmeye gayret etmesi lazım geldiğini söylemeye hâcet yoktur. Me'mûrîn-i mahalliye ile olan münâsebâtı daha nazik bir mes'eledir. Birçok müşkilâta dedikodulara ma'rûz kalmamak için muallim kendi sahası terbiye ve ta'lim sahası dâhilinde kalmalı fırka veya sâire münâza'atına girişmemelidir.

8. Birkaç sınıflı mektepler dâhilinde müdür ile mu'avinlerini yek digere rabt eden münâsebâtdan birkaç kelime ile bahsedelim. Bu revâbıt birtakım vezâ'if

mütেকâbile tevlîd eder. Bütün muallimler, biri iş başı diğerleri de [546] şerik sıfatıyla bu emr-i müşterikin husûlüne ahenk tam dâhilinde gayret etmekle mükelleftirler.

Müdür; mu'avinlerinin mesa'isini teftiş ve kendilerine nesâyih-i lâzimedeki bulunmak vazife'-i kat 'iyesiyle mükelleftir. Mamâfih kendilerini pek sıkı bir kayd ve nezâret tahtında bulundurmuyarak kâbiliyetlerine göre, ba'zı teşebbüs ve ibtikâr, serbesti'-i hareket vermelidir. Mu'avinler de müdürün teşvîkât ve ikâzâtını seve seve ta'kîb ederek mektepte mevcûd 'an'anâtdan melhum olmak vazifesiyle mükelleftirler. Bu vezâifi itmâm eden, daha az şedîd fakat adab ve mu'aşeretin emir ettiği başka vezâif de vardır.

Müdür, mu'avinlerini kendisine müsavi telakki edecek, kendileriyle olan münâsebâtında, terbiyeli bir adamın hem cinslerine karşı beslediği asar nezâket, ri'ayet ve hürmetkârânenen ferâgat etmeyecektir. Diğer taraftan mu'avinler de müdüre karşı aynı nezâketi aynı ri'ayeti besleyecekler ve fazla olarak amire karşı medyûn oldukları hürmeti ve amirlerin mutâlabât-ı muhikkesi karşısında irâdeyi eken mutâva'atı dirîğ etmeyeceklerdir.

9. Nihayet her cinsten bütün bu vezâif üzerinde daha 'umûmî olan ve herkesin a'mâk ruhunda mevcûd bulunan bir vazife daha vardır ki şu kelime ile hülâsa edilebilir:

Sadâkat

Bir muallim merâsim-i mahsûsa ile yemin etmemiş olsa bile mesleğine dâhil olurken mesleğinin istilzam eylediği bütün vezâifi evvelden kabûl etmiş demektir. Münâsıb-ı ictima'iyenin ekserisinde sadâkat, [547] sûret-i kat'iyede matlûp bir şart olmasa nev'ama ihtiyarı ve her ferdin müzâyâsı üzerine ahvâle göre fazileten 'ilave olunan bir fazilet 'ad edilse de ibtidâi muallimine âit husûsat da böyle değildir.

Sadâkat muallim için bir sıfat-ı meslekiyedir. Bu, kendisine açıkça tavsîye olunur ve sadâkatinden feragat ederse, hakkında i'timâd besleyenleri aldatmış olur. Çünkü teşkîl ile muvazzaf olduğu ruhlar öyle ihtimâmâta muhtaçtır ki bu husûsta ne kadar dikkat ve ihtimâmıla ifây-ı vazife etse azdır; çünkü mu'tedil bir maaşla te'diye olunan mesleği öyle huşunetlere hâizdir ki işinde bir mürevvîçlik nâşirlik vazifesi görmezse hiçbir zaman iktihâm müşkilât eyleyemez; çünkü ve'l-hasil, vazifesini

istemeyerek veya lâkaydî ile ifâ eder, onu meşgale’-i mütemâdiyesi en ‘aziz meserreti gâye’-i hayatı bilmezse yaptığı şeyler hiçbir zaman iyi olmaz.

Bu saydığımız şeyler belki biraz haşîn bir levha teşkîl eder. Fakat bu, senelerin mesa’isine rağmen kuvâ-yı vezinde kalan birçok ihtiyâr muallimlerin âvân inhitâtlarında hayat vezindeki aldıkları o samîmi ve amîk mükâfâtı bilenleri hiçbir zaman nevmîd etmez.

SON

KAYNAKÇA

- Acar, B., & Yaman-Kasap, M. (2020). Review of the values in biology textbooks of secondary education. *Sakarya University Journal of Education*, 10(2), 336-349.
- Ağırakça, G. P. (2013). *Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Akbaş, E. (2018). Tarihten Günümüze Sıbyân Mektepleri. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Aksoy, Ö. (1968). *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyân Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İTÜ Yayınları
- Akyıldız, A. (2004). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akyüz, Y. (1985). *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Akyüz, Y. (2008). *Türk Eğitim Tarihi, MÖ 1000-MS 2008*, Ankara: Pegem Akademi,
- Başgöz, İ. (1999). *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Bilal, A. B. (2022). II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Kız Mektepleri. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Büyükkaragöz, S.S. & Çivi, C. (1999). *Genel öğretim metotları öğretimde planlama uygulama*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Carre, I ve R. Liquier, (1917) *İlm-i Terbiye-i Etfâl*, Çev. Necmettin Sadak, İstanbul: Matbaa-i Amire
- Cengiz, A., & Karataş, M. (2020). Ayaş Rüşdiye Mektebi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(24), 105-116
- Cengiz, A. (2022). Osmanlı Devleti'nde Temel Eğitim Kurumlarının Yaygınlaştırılması: Bursa Vali Muavini Yusuf Bahaeddin'in Lâyihası ve Tâlimatı Üzerine Bir Değerlendirme. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(24), 236-251.
- Cengiz, A. (2023). "Ergani Madeni Rüşdiye Mektebi", Cumhuriyet'in 100. Yılında Ergani Din-Eğitim-Kültür, Ed. Oktay Bozan, Abdusselam Ertekin, Abdullah Cengiz, İbrahim Tavukçu, Ekin Yayınevi.

- Cengiz, A. (2023). *Ankara Sancağı'nda Modern Eğitim Kurumları*, Konya: Çizgi Yayınevi.
- Çeliktas S.Ç. (2006). II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyân Mekteplerinde Din Öğretimi. Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Demirtaş, Z. (2007). Osmanlıda sıbyân mektepleri ve ilköğretimin örgütlenmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 173-183
- Dündar M. (2018). Bir Din Eğitim Kurumu Olan Mescidin İslam'ın ilk Dönemlerindeki Fonksiyonları. *Vankulu Sosyal Araştırma Dergisi*, 1, 191-206.
- Ergin, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: C. I-II, s. 386-393., 394-406. Eser Neşriyat.
- Gökmen, E. (2006). "Aydın Vilayeti'nde Sıbyân Mekteplerinin İptidâî Mekteplere Dönüştürülmesi". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 20, sy. 20 (Mart 2006): 149-73
- Koçer, H. A. (1991), *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: MEB Yayınevi.
- Koçer, H. A. (1973) Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi, Ankara: *Ankara Üniversitesi (Eğitim Bilimleri Fakültesi) Dergisi* C: 6 S:1
- Kodaman, B. (1991) *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koyuncu N. & Kılıç Y. (2019). Osmanlı Medresesi'nin Kurucusu Kayserili Davud'un Hayatı, Eserleri ve Fikirleri Üzerine Bir Bakış. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 27(2), 229-242.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öcal, M. (2003) Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,
- Özcan, A. (1982). Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesi Tarih Dergisi* (33).
- Özyürek, M. (2015). Sosyolog ve Gazeteci Yönüyle Necmettin Sadık Sadak Atatürk Dergisi, 4(2).
- Sönmez, V. (1986). Türkiye'de Eğitimin Kalitesi ve Geleceği. *Hacettepe Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(1).
- Şentürk, A. (2011). Necmettin Sadık Sadak gazeteci ve siyasi kimliği (1890-1953) Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta

Şentürk, H. (2018). *Osmanlı Eğitim Sistemi'nde Sıbyân Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme*. Aksaray Genç Kâlemler Dergisi, Cilt 4, Sayı 5.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (1999) *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi ÜretimSisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TDK Türkçe Sözlük (2020). 10/11/ 2024 tarihinde sozluk.gov.tr. adresinden alındıURL-1,https://www.musee-lecole-dhier-08.com/irenee_carre.php?utm_source=chatgpt.com#1123, 07 Ekim 2024

URL-2,
https://catalogue.bnf.fr/ark%3A/12148/cb121314415?utm_source=chatgpt.com, 07 Ekim 2024

URL-3, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/necmettin-sadak-1890-1953/> 10 Aralık 2024

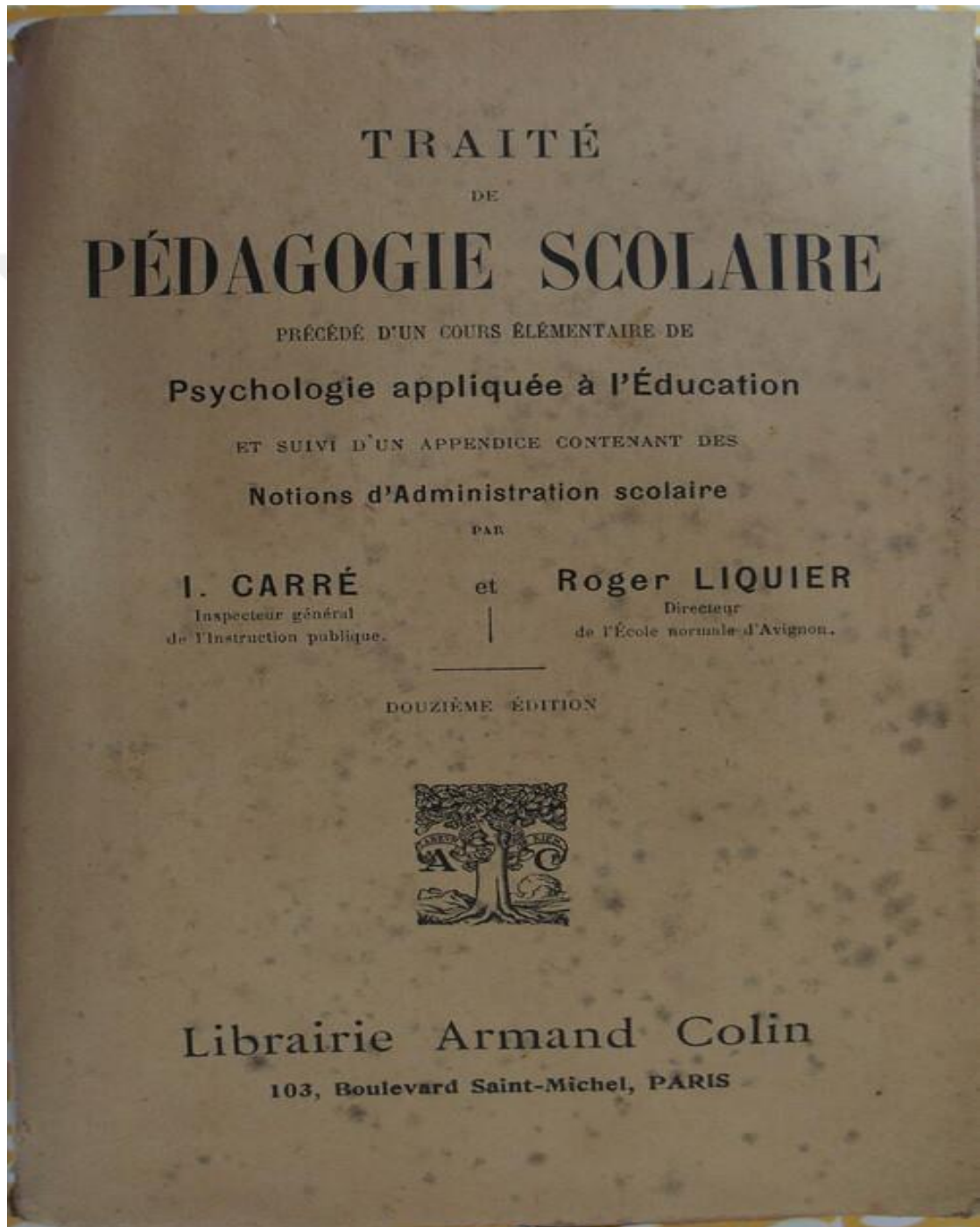
Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ünal, E. (1968, 20 Eylül). 50 Yıldır Her Devirde En Büyük Kalemler Akşam'daydı, Akşam, s. 1, 7

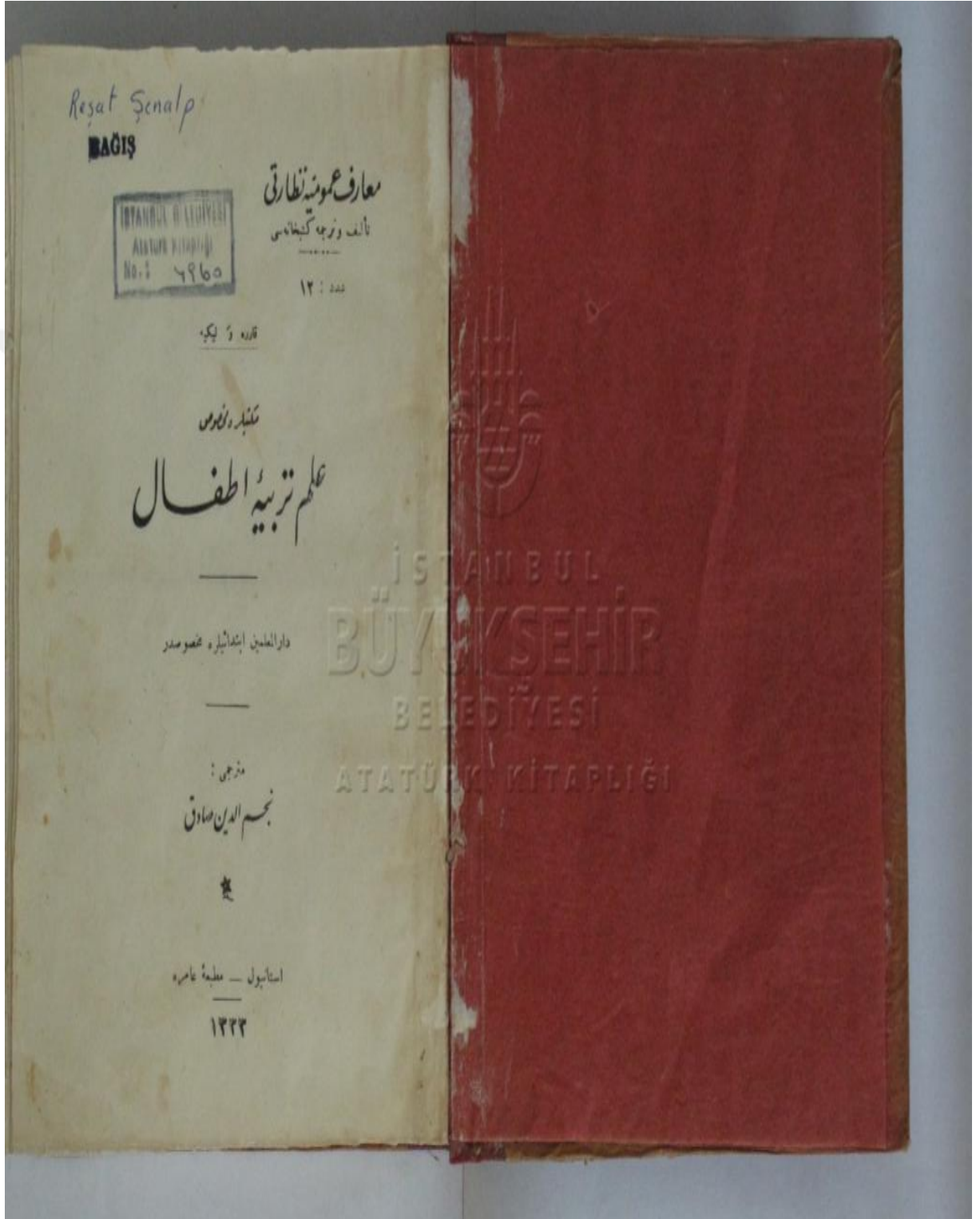
Zürcher, E. J. (2003) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

EKLER

EK-1: Eserin Orijinal Kapağı

EK-2: Mekteplere Mahsus İlm-i Terbiye-i Etfâl Eserinin Kapağı

EK-3: Mekteplere Mahus İlm-i Terbiye-i Etfâl Eserinin Başlangıç Sayfası

مقدمه

بو اثری یازارکن متبادیاً تعقیب ایتمش اولدیغمز غایه ، ای بر
ابتدائی معلمک بیلیمسی اقتضا ایدن هر شیئی بر کتاب داخلنده جمع
وتکشیف ایتکدی .

طبیعی ، معلمک ، پک واسع اولماسی ایجاب ایدن ، معلومات
عمومیه سندن بحث ایتوروز . چونکه آز اوقومتق ایچون بیله چوق
بیلیمک ایجاب ایدر . فی الواقع ، بر معلم دائماً امکان داخلنده بولنان
بر طاقم خطالردن و درس لرندن هر نوع وسعت و تفصیلاتی رفع ایدن بیک
درلوتر ددن آنجق بو شرط ایله سالم اولابیلیر . بو شرط موجود
اولمازسه ، جهلنک اسیری اولان معلم ، دائماً یک محدود بردائره داخلنده
قبالی قالدیغنی حس ایدر و بودائره خارجه چیقمق ایستدکجه ، ساحه
تدریساتک کنديسندن اوزاقلاشدیغنی کورور . بو بحث ایتک
ایستدیکمر شی معلومات مسلکیه در .

بو معلومات ، علم النفس اوزرینه ، یعنی فعالیتیه سوق ایدیله جک
ملکاتک ماهیت و صورت حرکتی حقنده درجه کافیه ده بر وقوفه
استقار ایتلیدر : نصل که بر صنعتکار ، قوللانديغنی مالز مه نی و مالز مه نک
نه کبی عملیات واستعمالانه موافق کله بیله جکنی اولدن بیلیمکه مجبوردر .
بو بحث ، کتابک قسم نظریسینی تشکیل ایدر .

بوندن بشقه بر معلم ایچون ، عینی زمانده ، بر صنفک نصل احضار
ایدلديکنی ، تدریساتک نه صورتله تشکیل ایدلديکنی ، فلان درسک هانکی
شکل تحتنده ویرلمسی لازم کلدیکنی ، طلبه نک سننه ، پروغرام موادینه